

ЯНГИ ТАРИХ 1871—1917

Ўрта мактабнинг
9-синфи учун дарслик

И. М. КРИВОГУЗ таҳрири остида

СССР Халқ таълими давлат комитети
томонидан тасдиқланган

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1989

ДАРСЛИК АВТОРЛАРИ:

А. П. Аверьянов, Л. Е. Кертман, И. М. Кривогуз, А. Я. Манусевич, А. З. Манфред,
В. А. Орлов, А. А. Фурсенко

Методик аппаратни А. П. Аверьянов тузган

Дарсликдан фойдаланганлик хақида маълумот

	Ўқувчининг исми ва фамилияси	Ўқув йили	Дарслик аҳволи	
			йил бошида	йил охирида
1				
2				
3				
4				
5				

Я 60 Янги тарих. 1871—1917: Ўрта мактабнинг 9—синфи учун дарслик

А. П. Аверьянов ва бошқ.; И. М. Кривогуз тахририда.— Т.: Ўқитувчи, 1989.—272б.

1. Аверьянов А. П. ва бошқ.

Новая история. 1871—1917: Учебник для 9—класса ср. шк.

ББК 63.3(0)5я721

© Издательство «Просвещение», 1987

© Ўзбек тилига таржима. «Ўқитувчи», 1989

4306020600 90
К Бланк заказ —89
353 (04)—89

ISBN 5—645—00518—X

КИРИШ

Янги тарихнинг ушбу дарсликда кўриб чиқиладиган даври деярли 50 йилни — пролетариатнинг биринчи революцияси — 1871 йилги Париж Коммунасида то Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган вақтни ўз ичига олади. У олдинги даврнинг узвий давомидир, чунки капитализмнинг ривожланиши бу даврнинг асосий мазмуни бўлиб қолаверади. Лекин шу билан биргача унинг муҳим фарқлари ҳам бор.

Бойликлар ва ҳокимият энг йирик буржуазия — капиталистик монополиялар* кўлида тўпланишининг тезлашуви янги тарихнинг қараб чиқилаётган даврга хос энг муҳим жиҳатидир. (Махсус терминлар юлдузча билан белгиланган бўлиб, уларнинг маъноси луғатда кўрсатилган, шунингдек энг мураккаб савол ва топшириқларга ҳам юлдузча қўйилган.) XIX аср охирига келганда бундай монополиялар ҳукмрон кучга айланди — капитализм ўз тараққиётининг янги босқичига — империализм босқичига қадам қўйди. Бу ҳол жаҳон халқларини капиталистик эксплуатация қилишнинг кучайишига ва капитализмнинг барча зиддиятлари чуқурлашуви-га олиб келди.

Ишчилар синфи анча ўсди ва унинг ижтимоий-сиёсий роли кучайди. 1871 йилги Париж Коммунаси мағлубиятга учради, лекин буржуазия ҳокимиятини ишчилар синфи ҳокимияти билан алмаштириш мумкинлигини исбот қилиб берди. Россиядаги 1905—1907 йиллар халқ революциясидан эътиборан жаҳон революцион ҳаракатининг юксалиши бошланди. 1917 йилда Россияда империализм ҳукмронлигини емириб ташлай олган Россия ишчилар синфи бу ҳаракатнинг авангарди бўлиб қолди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси социал озодлик сари жаҳоншумул-тарихий жараёни, инсониятнинг янги, ҳозирги замон даврига — социализмга, коммунизмга ўтишини бошлаб берди.

БИРИНЧИ ПРОЛЕТАР РЕВОЛЮЦИЯСИ ВА I ИНТЕРНАЦИОНАЛ ФАОЛИЯТИНИНГ ОХИРГИ ДАВРИ

1-§. ФРАНЦИЯ — ПРУССИЯ УРУШИ ВА ФРАНЦИЯДА 1870 ЙИЛ 4 СЕНТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯСИ

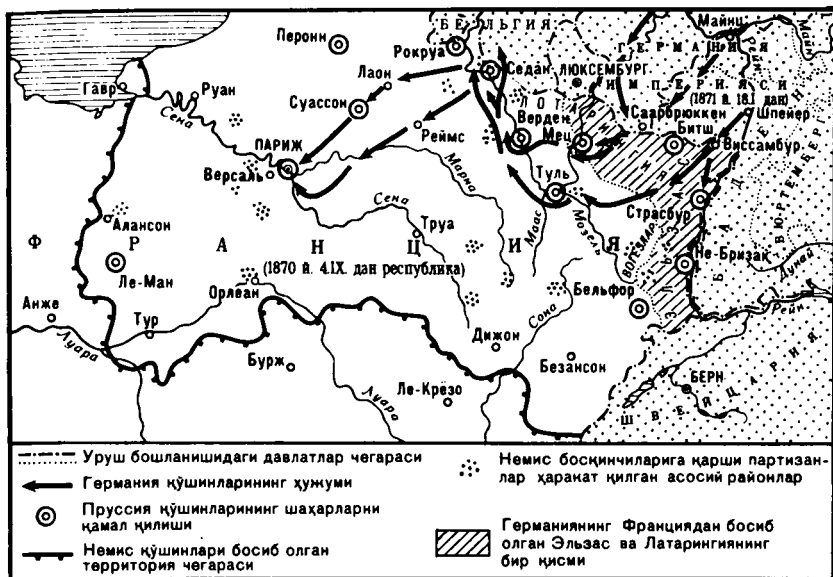
Эсланг: 1. Францияда 1852 йилдан бери мавжуд бўлиб келган Иккинчи империянинг характери қандай эди? 2. XIX асрнинг 60-йилларида Германия қандай йўллар билан бирлаштирилган эди? 3. Буржуа-демократик революцияси буржуа революциясидан нимаси билан фарқ қилади? 4. «Гарбий ва Марказий Европа 1871--1914 йилларда» деган иккинчи рангли картадан Франциянинг 1871 йилги чегаралари ва территориясини кўринг.

Урушнинг сабаблари Биринчи пролетар революциясидан олдин Франциянинг Пруссия ва унинг иттифоқчиларига қарши уруши бўлиб ўтди ҳамда Францияда буржуа-демократик революцияси юз берди.

Францияда Иккинчи империяга бошчилик қилган **Наполеон III ҳукумати 1870 йил 19 июлда Пруссияга уруш эълон қилди**. Урушни иккала томон кўп йиллардан бери тайёрлаб келаётган эди. Европада гегемон бўлиб олишга ҳаракат қилаётган Франция хукмрон доиралари Пруссияни тор-мор этишга ва Шимолий Германия иттифоқини йўқ қилиб ташлашга интилдилар. Улар урушни муваффақиятли олиб бориб, мамлакатда етилиб келаётган революциянинг олдини олишга умид боғлаган эдилар. Бу планлар француз халкига бегона эди.

Наполеон III нинг мамлакатни бирлаштиришни охирига етказишга ҳалақит бериш йўлидаги урушлари Германияда ҳамма-нинг норозилигини туғдирмоқда эди. Пруссия қироллиги ва Шимолий Германия иттифоқи ҳукуматига бошчилик қилган Отто Бисмарк Францияга қарши ғолибона уруш олиб бориб, Германияни бирлаштиришни тугаллашни мўлжалламоқда эди. У Францияни талаш ва территориясининг бир қисмини босиб олишни ҳам планлаштирган эди.

Уруш ҳаракатининг бошланиши ва Седан ёнидаги ҳалокат Герман давлатларининг бирлашган қўшинлари яхши тайёргарлик кўрган эдилар. Тез ва осонгина ғалаба қозонишга умид боғлаган бонапартчилар эса ягона қўмондонлик тузмадилар ва француз қўшинларини ҳатто энг зарур нарсалар билан ҳам таъминламадилар. Чегара яқинидаги жангларда герман армиялари ташаббусни эгаллаб олдилар. Француз қўшинларининг бир қисми Мец қалъасига яширинди. Кўп

1870 - 1871 йиллардаги Франция — Пруссия уруши

Ўтмай бу ерда уларни душман қучлари батамом қуршаб олди (5-бетдаги карта-схемага қаралсин).

Француз қўшинларининг бошқа бир қисми Мецга ёрдам бериш учун юрди. Бу қўшинларда император Наполеон III бор эди. Душман ҳақида етарли маълумотга эга бўлганидан қўшин қисқа муддат дам олиш учун Седан шаҳри яқинидаги пастликда тўхтади (5-бетдаги карта-схемага қаралсин).

Герман қўмондонлиги бу хатодан фойдаланиб қолди. Седан атрофидаги тепаликларнинг ҳаммаси тезда немислар томонидан эгаллаб олинди. Уларнинг артиллерияси қуршовда қолган қўшинларни тўпга тутди бошлади. Француз солдатлари мардона урушдилар, лекин қуршовни ёриб ўта олмадилар. 1870 йил 2 сентябрда Наполеон III оқ байроқ кўтаришни буюрди. 80 минг француз солдати ва офицери император бошчилигида ғолиблардан марҳамат тилаб, таслим бўлди.

Седан яқинидаги ҳалокат — урушга қобилиятли армиянинг таслим бўлиши — Иккинчи империя раҳбарларининг қобилиятсизлиги ва тузумнинг чириб кетганлиги оқибатида юз берди.

1870 йил 4 сентябрь революцияси

Бу ҳалокат ҳақидаги хабар Парижда бутун халқнинг ғазабини қўзғатиб юборди. 4 сентябрда минг-минглаб парижликлар пойтахт қўчаларига чиқиб, республика ўрнатишни ва ватанни ҳимоя қилишни талаб қилдилар. Улар Қонун чиқарувчи корпус биносига бостириб кирдилар, корпус император ағдариб ташланганини эълон қилишга мажбур бўлди. Қонун чиқарувчи корпус ва Ратуша биноларида тўпланган ҳамда шаҳар майдонларини тўлдирган

Қамал қилинган Седанда. Жанговар байроқлар ғолиблар қўлга тушмасин учун солдат ва офицерлар уларни ёқиб юборишмоқда

Париж меҳнаткашларининг талаби билан **Франция республика** деб эълон қилинди.

Меҳнаткашларнинг бу чиқиши бонапартчилар ҳокимиятига чек қўйди, Иккинчи империя режимини емириб ташлади ва халқ учун демократик эркинликларни таъминлаб берди. Франция тарихидаги тўртинчи революция ишчилар синфи ва халқнинг бошқа қатламлари кучи билан амалга оширилди.

Лекин меҳнаткашларнинг ягона ташкилоти йўқ эди, улар орасида иш олиб борган таркок революцион группалар кучсиз эдилар. Тажрибали буржуа сиёсий арбоблари бундан фойдаланиб қолдилар: улар ташаббусни ўз қўлларига олдилар ва муваққат ҳукумат туздилар. «Муттаҳам либераллар ҳокимиятни қўлга олдилар», — деб таърифлаган эди уларни В. И. Ленин (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 9-том, 369-бет).

Францияда 1870 йил сентябрда юз берган **революция буржуа-демократик революцияси**

эди; халқ оммасининг чиқиши «бутун революция жараёнига ўз талаблари... таъсирини ўтказди» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 33-том, 45-бет).

Миллатга хиёнат хукумати 1870 йил сентябри бошларига қадар герман давлатларининг Францияга қарши уруши объектив жиҳатдан прогрессив уруш эди.

Чунки у Германиянинг бирлашишига ёрдам берар эди. Седан яқинидаги жанг ва 4 сентябрь революциясидан кейин Германиянинг бирлашишига қаршилик кўрсатиб келган бонапартчилар тузуми йўқ бўлган эди. А. Бебель ва В. Либкнехт бошлик герман социал-демократлари урушни дарҳол тўхтатишни ва Француз республикаси билан фахрли сулҳ тузишни талаб қилдилар. Лекин Пруссиянинг ҳукмрон доиралари ва уларнинг иттифокчилари Францияни талаш, Эльзас ва Лотарингияни боғиб олиш учун урушни давом эттирдилар. Герман давлатлари томонидан олиб борилган уруш энди талончилик урушига айланди (Т хужжатга қаралсин). Аксинча, буржуа-демократик республикага айланган ва бундан буён агрессив мақсадларни кўзламаёт-

ган Франция томонидан олиб борилган уруш *адолатли* урушга айланди.

Муваккат ҳукумат вазиятни ва халқнинг ватанпарварлик туйғуларини ҳисобга олиб, ўзини «миллий мудофаа» ҳукумати деб эълон қилди. Лекин у ўз ихтиёрида анча қўшин ва кўплаб кўнгили ватанпарвар бўлишига қарамай, босқинчиларга қаршилик кўрсатишни ташкил этиш учун тез ва таъсирчан чоралар кўрмади. Ҳукуматнинг кўпчилиги халқдан яширинча босқинчилар билан тезроқ сулҳ тузишга ҳаракат қилди. «Миллий бурч билан синфий манфаатларнинг иккаласидан бирини танлаб олишга мажбур бўлган миллий мудофаа ҳукумати,— деб ёзган эди К. Маркс,— бир минут ҳам иккиланиб турмади — у миллатга хиёнат ҳукуматига айланди» (К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар, 17-том, 321—322-бетлар).

Германия қўшинлари бундан фойдаланиб, Франциянинг йчка-риси томон кириб бордилар. Сентябрь ойининг иккинчи ярмида улар Парижни 230 минг кишилик армия билан қуршаб олдилар ва уни камал қилишни бошладилар.

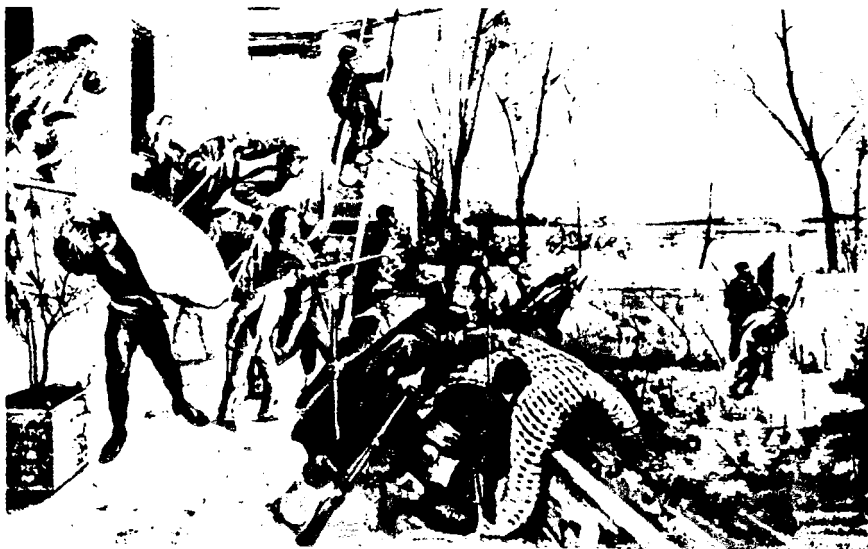
Халқнинг агрессорларга қаршилик кўрсатиши ва миллатга хиёнат ҳукуматига қарши кураш

Француз халқи босқинчиларга жиддий қаршилик кўрсатди. Қуршовдан қутилиб қолган солдатлар мардонавор жанг қилишни давом эттирдилар. Кишлоқ ва шаҳарларнинг кўпгина аҳолиси, ўз қисмларидан ажралиб қолган солдатлар «эркин ўқчилар» (франтирерлар)

отрядларига бирлашар эдилар. Бу партизанлар отрядлари штабларга ҳужум қилар, коммуникацияларни узиб қўяр, душман солдатларини йўқ қилар эди. Герман босқинчилари бутун-бутун кишлоқларни ёндириб юборар ва гаровга олинганларни отиб

Халқ 1870 йил 4 сентябрда Қонун чиқарувчи корпус биносида

Бир группа франтирерлар босқинчиларга қарши жангга хозирланмокда

ташлар эдилар. Лекин бу вахшийликлар халқ қаршилигини синдира олмади.

Қамал қилинган Париж халқи сабот-матонат билан қарши турди. Пойтахтга озиқ-овқат деярли келтирилмас эди. Парижликлар қарга, чумчук, мушукларни ейишга мажбур бўлдилар. Совук киш бошланиши билан очлик азобиға совук туфайли келиб чиққан қийинчиликлар қўшилди. Қўлига қурол олишга қодир бўлган эркакларнинг ҳаммаси амалда пойтахт ҳимоясига отланди. 1870 йил октябрида Париждаги Миллий гвардия аъзоларининг сони 250 минг кишидан ошиб кетди. Унга ишчилар ва бошқа меҳнаткашлар қўшилдилар. Шу сабабли унинг батальонларининг қўпчилиги пролетарча-демократик характер касб этди.

Ҳукуматнинг босқинчиларга қаршилик кўрсатишни ташкил этишни, озиқ-овқат ва ёқилғи ташиб келтиришни ва уни адолат билан тақсимлашни истамаслиги туфайли халқ оммасининг ғазаби ошиб борди. Мецда қуршаб олинган жуда катта француз армиясининг таслим бўлиши норозиликни кучайтириб юборди. Революцион ташкилотларнинг ташаббуси билан меҳнаткашлар пойтахтда «ҳушёрлик комитетлари» туздилар. Бу комитетлар ҳокимиятни халққа топширишни борган сари қаттиқроқ талаб қилмокда эдилар (II ҳужжатга қаралсин). Бир неча бор халқ ғалаёнлари қуролли чиқишларга ва миллатга хиёнат ҳукуматини ағдариб ташлаш учун уринишларга айланиб кетди. Ҳукумат бундай чиқишларни бостириб, агрессор билан тил бириктириш орқали ўз позицияларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилар эди.

Агрессор билан сулҳ тузиш

Ҳукумат халқдан яширинча Бисмарк билан музокаралар бошлади. Бисмарк энди Германия империясининг вакили эди. Чунки 1871

йил январда герман давлатлари бирлашдилар ва Германия империяси тузилганлигини эълон қилдилар (2-рангли картадан бу империянинг чегаралари ва территориясига қаралсин).

Январь ойининг охирида Франция билан Германия ўртасида яраш ахдномаси тузилди, кейинрок эса (Франкфурт-Майнда) сулҳ шартномаси имзоланди. Франциянинг ҳукмрон доиралари Германияга Эльзасни ва Шарқий Лотарингияни беришга (2-рангли картага қаралсин), 5 миллиард франк пул тўлашга рози бўлдилар. Шу билан бирга бу пуллар тўлангунча Франциянинг анча қисми

Вильгельм I ни Германия императори деб эълон қилиш маросими. Версаль 1871 йил 18 январь

ми герман қўшинлари томонидан босиб олинганча тураверар эди.

Бу талончилик шартномасининг тасдиқланишига эришиш ҳамда ҳокимият тепасида мустаҳкамланиб олиш учун ҳукмрон доиралар шоша-пиша Миллат мажлисига сайлов ўтказдилар. Мамлакат аҳолисининг асосий қисмини ташкил этган дехқонларнинг қолоқлиги монархистларнинг Миллат мажлисида кўпчилик бўлиб олишларига имкон берди. Бу кўпчилик реакцион ҳукумат тузди. Ҳукуматга революциянинг ашаддий душмани бўлган А. Тьер бошчилик қилди.

Тьер ҳукумати Парижни ўз резиденцияси қилиб олиб, Германиянинг ҳукмрон доираларидан қўллаб-қувватлаш ҳақида ваъда олди ва революцион ҳаракатни бостириш учун куч тўплай бошлади.

Ҳ у ж ж а т л а р

1. К. Маркс ёзган Халқаро Ишчилар Уюшмаси Бош Кенгашининг Франция — Пруссия уруши тўғрисидаги иккинчи хитобномасидан

Иккинчи империянинг ҳаёт қобиляти ҳақида адашмадик, Германия учун «уруш ўзининг соф мудофаа характерини йўқотиши ва француз халқига қарши урушга айланиб кетишидан» хавфсирашимиз ҳам ноҳақ эмасди. Мудофаа уруши ҳақиқатан Луи Бонапартнинг асир тушиши билан, Седан ёнида таслим бўлиш ва Парижда республика эълон этилиши билан тамом бўлди. Лекин бу воқеалардан анча бурун, Бонапарт милитаризмининг буткул чириклиги равшан бўлиб кўринган вақтнинг ўзидаёқ, Пруссия ҳарбий камарильяси урушни босқинчилик урушига айлантириш қарорига келган эди. (К. Маркс ва

А. Тьер. Карикатура

Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар, 2-том, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1981, 219-бет).

II. Париждаги йигирма оқруғ делегатларининг 1871 йил январида аҳолига қилган мурожаатидан

4 сентябрь ҳукумати мамлакатни мудофаа қилиш вазифасини ўз зиммасига олган эди: хўш, у бу вазифани бажардимиз? Йўқ.

Бизлар 500 минг жангчидан иборатмиз, прусслар эса фақат 200 минг кишидан иборат бўлгани ҳолда бизларни бўғиб ташламоқда! Бунга бизларни идора қилаётганлардан бўлак ким айбдор? Улар тўп-замбар

раклар қуйиш ва қуроллар ясаш ўрнига фақат музокаралар юргизишни ўйлаб келдилар. Улар ялпи сафарбарлик ўтказишдан воз кечдилар. Улар бонапартчиларни ўз ўринларида қолдириб, республикачиларни турмаларга ташладилар...

Ҳукумат ўз башарасини тамомила очиб кўрсатди, у бизларни ўлдирмоқда.

Парижни халос қилиш учун тезлик билан қатъий бир қарорга келиш керак...

Муниципалитет ёки Коммуна, нима деб аталмасин, халқ учун бирдан-бир нажотдир. Халқнинг ўлимга қарши бирдан-бир бошпанасидир...

Бастилияни вайрон қилиб, тож-тахтларни ағдариб ташлайдиган 1789 йилги Улуғ Халқ совуқ ва очлик ҳолдан тойдириб, томирларида қон қотиб қолгунча, юрагининг уриши тўхтаб қолгунча қўл қовуштириб кутиб турадимиз, ахир? Йўқ! Душман эса юрагимиз қанча уришини санаб турибди.

Париж аҳолиси бундай кулфатларни бошдан кечиришни ва бундай шарманда бўлиб қолишни сира истамайди. Париж аҳолиси ҳали фурсат борлигини, қатъий чоралар кўрилганда меҳнаткашлар яшаб қолиши, бутун аҳоли эса шайланиб, жангга чиқиши мумкинлигини билади.

Ялписига мусодара қилинсин!

Бепул озиқ-овқат берилсин!

Оммавий ҳужум қилинсин!

Савол ва топшириқлар

1. Франция - Пруссия уруши бошланган вақтда Франция ва Германия ҳукмрон доираларининг кўзлаган мақсадларини таърифлаб беринг.

2. 1870 йил 4 сентябрь революциясининг сабаблари, баҳонаси ва натижалари қандай эди?

3. Нима сабабдан у *буржуа-демократик революцияси* деб аталади?

4. 1870 йил 4 сентябрь революциясидан кейин Франция — Пруссия урушининг характери қандай ўзгарди ва бунга сабаб нима эди? 1 ҳужжатдан фойдаланинг.

5. Француз халқ агрессорга кўрсатган қаршиликни таърифлаб беринг.

6. Миллатга хиёнат ҳукуматининг характерини ёритиб беринг ва халқ оммасининг унга қарши курашини таърифланг.

2-§. 18 МАРТ ХАЛҚ КЎЗҒОЛONI ВА 1871 ЙИЛ ПАРИЖ КОММУНАСИ

Эсланг: 1. Халқаро Ишчилар Уюшмаси қандай революцион гояларни пропаганда қилган эди? 2. а) бланкичилар; б) прудончиларнинг қарашлари. 3. Революцион вазият нишонлари.

Халқ кўзғолони — пролетар революциясининг бошланиши

1871 йилнинг дастлабки ойларида немис кўшинлари мамлакатнинг анча қисмини босиб олган бўлиб, улар Париж дарвозалари остида турар эдилар (5-бетдаги картага қаралсин). Март ойининг бошларида пойтахтдаги вазият ниҳоятда кескин эди. Чайқовчилар озик-овқат маҳсулотларининг нарҳини кўтариб юбордилар. Халқ ҳамон оч эди. Хўжайинларнинг ўз қорхоналарини ёпиб қўйганлиги тирикчилик воситаларидан бутунлай маҳрум бўлган ишсизлар сонини кўпайтирмоқда эди. Кўпгина уйларда яшовчилар уй-жой учун ҳақ тўлашга ҳеч нарса топа олмасдилар. Судхўрлардан қарздор бўлиб қолган ҳунармандлар ва майда савдогарлар хонавайрон бўлмоқда эдилар. Меҳнаткашлар Франция душманлари билан тил бириктирган ва фақат банкирлар, йирик капиталистлар, ер эгалари ва спекулянтларнинг манфаатларини ҳимоя қилган ҳукмрон доираларнинг сиёсатидан дарғазаб эдилар.

Меҳнаткашларнинг манфаатларини революцион ташкилотлар — Халқаро Ишчилар Уюшмаси (1 Интернационал)нинг Париж федерал кенгаши, кўп сонли иттифоклар, клублар ва комитетлар ифода этар эди. Миллий гвардия асосан меҳнаткашлардан иборат бўлиб қолди. Унинг қисмларига жангчилар сайлаб қўйган командирлар раҳбарлик қилардилар, гвардия бошида эса у сайлаб қўйган **Миллий гвардия Марказий Комитети** турар эди.

Тьер ҳукумати революцион ҳаракатни тор-мор қилишни тезлаштиришга қарор бериб, миллий гвардиячиларга маош

18 март тонги. Гвардиячи ишчиларнинг Монмартрда ҳукумат кўшинлари билан тўқнашуви

1871 йилги Париж Коммунаси кунларида Франциядаги революцион ҳаракат

шунда халқ солдатларни ўраб олди. Ишчилар тўплардан ўк отиб ва бонг уриб, парижликларни оёкка тургаздилар. Халқ замбаракларни солдатларга бермади. Миллий гвардия отрядлари етиб келди. Солдатларнинг бир қисми халқ томонига ўтди.

Ҳукуматнинг хатти-ҳаракатларидан газабланиш бу гал халқ кўзғолонига айланиб кетди. Ишчи кварталларнинг аҳолиси шаҳар марказига қараб юрди. Миллий гвардиячилар ўзларига қарши юборилган жандармерияни янчиб ташладилар ва ҳукумат биноларини, вокзаллар, казармалар ҳамда шаҳарнинг бошқа муҳим пунктларини эгаллаб олдилар. Қуннинг ўрталарига келганда бутун ҳокимият Миллий гвардия Марказий Комитети қўлида тўпланди. Миллий гвардия Марказий Комитети жойлашган ратуша биноси устида қизил алвон хилпирати, у янги революциянинг байроғи бўлиб қолди.

Тьер ва унинг министрлари, олий амалдорлар ҳамда полициячилар, улар кетидан эса кўпгина бойлар, зодагонлар Париждан қочиб, ўша вақтда Миллат мажлиси йиғилиш ўтказётган Версалга кетдилар. Мунтазам қўшинлар қисмлари ҳам ўша ерга олиб кетилди. Асосий қучи пролетариатдан иборат бўлган халқ кўзғолони ғалаба қилди.

Париждаги кўзғолон кетидан Лионда, Тулузада ва мамлакатнинг бир қанча бошқа шаҳарларида халқ кўзғолонлари бошланиб кетди. Уларнинг кўпларида ҳам ҳокимият меҳнаткашлар қўлига ўтди.

тўлашни тўхтатди, квартиралар учун тўлов ҳақини кечиктиришни бекор қилди, демократик газеталарни тақиқлаб қўя бошлади ва революцион арбобларни қамашини бошлади. Мунтазам армия қисмларига қуч ишлатиб, Миллий гвардияни қуролсизлантириш буюрилди.

1871 йил 18 мартда эрта билан соат учдан ошганда нон дўконларидан барвақтроқ навбат олишга шошилиб бораётган ишчи аёллар солдатларнинг Монмартр тепаликларидан ўз замбаракларини кўриқлаб турган миллий гвардиячиларга ҳужум қилаётганлигини сезиб қолдилар (I рангли картага қаралсин). Хотинлар эрларини уйғотишди,

**Биринчи революцион
хукумат**

Миллий гвардия Марказий Комитети Париж меҳнаткашларининг биринчи революцион хукумати бўлди. Давлат органларига ишчилар

ва интеллигентлар, бир канча революцион чиқишларнинг қатнашчилари бошчилик қилдилар. Инглиз газетасининг эътироф этишича, «кучли, қаттиққўл ва ақлли кишилар» бўлган ишчилар раҳбарлик ва контрол қилиш учун турли министрлик ва идораларга юборилди. Шу тариқа Миллий гвардия Марказий Комитети *буржуа давлат машинасини синдириб ташлашни* бошлади.

Меҳнаткашларнинг энг зарур эҳтиёжларини қондириш учун Миллий гвардия Марказий Комитети бир миллион франк ажратди, қарзларни ва квартира ҳақларини тўлашни кечиктирди, ломбардлар зиммасига 15 франкдан кам баҳоланган буюмларни қайтариб бериш вазифасини юклди.

Миллий гвардия Марказий Комитети халқнинг мададига умид бўлган эди ҳамда Версални контрреволюция таянчига айлантирган Тьер ҳукуматининг ҳавфига етарли баҳо бермади. У граждандар уруши бошланиб кетишини истамай, ўз кўшинларини Версалга юбормади.

**Париж Коммунасининг
Совети — ишчилар
синфи ҳокимияти органи**

26 мартда Париж Коммунаси Советининг аъзолари умумий ва тўппа-тўғри овоз бериш йўли билан сайландилар. Сайловда сайловчиларнинг аксарият кўпчилиги қатнашди.

Сайланганларнинг деярли ярмини ишчилар ташкил қилар эди; қолганларининг кўпчилиги хизматчилар, интеллигентлар, ҳунармандлар эди. Коммуна Советининг аъзолари

Ратуша майдони. 1871 йил 28 март. Ҳокимият Париж Коммунаси Советига топширилганини эълон қилиш. Майдонда Миллий гвардия батальонлари

ўзларини сайлаган округ меҳнаткашлари контроли остида бўлиб, уларни алмаштириш мумкин эди ва улар малакали ишчига тўланадиган ҳақ миқдоридида маош олар эдилар. Совет аъзолари турли оқимларга мансуб эдилар. У вақтда Францияда ишчилар партияси бўлмаган. К. Маркс ва Ф. Энгельснинг эътиқодли издошлари ҳам ҳали оз эди. Лекин Совет аъзоларидан деярли ярами Халқаро Ишчилар Уюшмасининг аъзоларидан иборат эди.

Коммуна Совети аниқ программага эга эмас эди. Лекин у асосан Халқаро Ишчилар Уюшмаси руҳида иш олиб борди. Коммуна Совети «пролетариатни озод қилиш навбати етди...», у «ўз тақдирининг эгаси бўлишга ва ҳукуматда ҳокимиятни ўз қўлига олишга мажбур ва шубҳасиз бундай ҳуқуққа эга», деб ҳисоблар эди. «Париж,— дейилган эди Советнинг хитобномаларидан бирида,— дехқонларга ер, ишчиларга меҳнат қуроллари, ҳаммага иш берилишини истайди». Париж Коммунасининг Совети Франциянинг революцион ҳукумати сифатида иш олиб борди ва янги давлат апаратини вужудга келтирди. Тўла ҳокимиятга эга бўлган Совет уни қонун чиқарувчи ва ижро қилувчи қисмларга ажратмади; ўзи қонунлар қабул қилиб, ўзи уларни амалга оширди. Молияга, ҳарбий ишларга, юстицияга коллегиял раҳбарлик қилиш, жамоат хавфсизлиги, меҳнат, маориф ва шу каби масалаларни ҳал этиш учун Совет ўз аъзоларни орасидан комиссиялар сайлади ва бу комиссиялар аслида аввалги министрликларнинг ўринини босди.

Коммуна Совети эски армиянинг йўқотилганлигини ва бутун халқ қуроллантирилишини эълон қилди. Миллий гвардияда хизмат қилиш қуроли ушлашга қурби келадиган ҳамма учун мажбурий бўлиб қолди. Совет полицияни тугатиб, жамоат тартибини сақлашни Миллий гвардия зиммасига юкледи.

Коммуна Совети Парижнинг барча округлари муниципалитетларига бевосита раҳбарлик қилиш учун ўз аъзоларини юборди ҳамда асосан меҳнаткашлардан иборат бўлган муниципал советларга таянди. Миллий гвардия Марказий Комитети ва бошқа революцион ташкилотлар Советга катта ёрдам бердилар. Бир қисми черковларда жойлашган ишчи клублари революцион-социалистик пропаганда олиб борар,

Луиза Мишель (1830—1905), ўқитувчи; талантили публицист ва нотик. 1870—1871 йилларда бланкичилар билан бирга Париж меҳнаткашларининг қуроли чиқишларини ташкил этган. Версаль кўшинларига қарши қаҳрамонона жанг қилган. Ҳарбий суд уни сургун қилган.

оммани контрреволюцияга қарши сафарбар этар эдилар. Клублар ишида кўпгина ишчи аёллар қатнашдилар. Луиза Мишель уларнинг таникли ташкилотчиси бўлиб қолди.

Интернационалнинг Париж федерал совети алоҳида роль ўйнади. Бу совет Интернационалнинг программасини амалга оширишни ёқлаб чиқди. Унинг раҳбарларидан бири Луи Эжен Варлен эди.

Қисқа муддат ичида Коммуна Совети бир қанча муҳим иқтисодий ва социал ўзгаришларни амалга оширди. У ишчиларнинг аҳволини яхшилашга ва *ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклигини* қарор топтиришга ҳаракат қилди. Штрафлар ва иш ҳақидан ўзбошимчалик билан чегириб қолншлар, булқачиларнинг тунги меҳнати тақиқланди; иш ҳақи минимумини* белгилашга уриниб кўрилди. Коммуна душманларига қарашли корхоналар мусодара қилинди ва ишчилардан тузилган кооперативларга топширилди (11 ҳужжатга қаралсин). Совет буюртмаларини бажариш барча корхоналарда меҳнаткашлар назорати остига олинди.

Аҳолини озик-овқат ва бошқа моллар билан таъминлашнинг яхшиланишига олиб келган чора-тадбирлар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Коммуна Совети қатъий нархлар белгилади, баҳолари бозор баҳосидан паст бўлган дўконлар ташкил этди ва бу билан спекулянтларга зарба берди. У бўш ётган квартираларни мусодара қилди ва уларга уйсизларни жойлади. Янги ҳокимият ўғрилар ва қароқчиларни қаттиқ жазолар эди.

Коммуна Совети ҳамма болаларни мажбурий ва бепул ўқитишни жорий этишга қарор қилди, янги мактаблар ташкил этди ҳамда кенг аҳоли оммаси орасида социализмни пропаганда қилишни йўлга қўя бошлади. Маданиятни халқ мулкига айлантириш учун бу ишга атоқли француз рассомлари, шоирлари, артистлари, олимлари: Г. Курбе, Э. Реклю ва бошқалар жалб қилинди. Черков давлатдан, мактаб эса черковдан ажратилди. Черков мулки халқ мулки деб эълон қилинди.

Луи Эжен Варлен (1839—1871) — муқовасоз ишчи, Париж муқовасозлари қасаба союзининг асосчиси ва раҳбари, Интернационалнинг актив қатнашчиси. 1870 йил кузида батальон командири ва Миллий Гвардия Марказий Комитетининг аъзоси бўлган. Коммуна Советига сайланган ҳамда унинг молия ва озик-овқат комиссиясида қатнашган. К. Маркс билан алоқа боғлаб турган. Версалчилар томонидан суд қилинмасдан отиб ташланган.

Ишчилар синфи ва бошқа меҳнаткашлар манфаатларини кўзлаб амалга оширилган сиёсий, иқтисодий ва социал ўзгаришлар 1871 йил 18 мартда бошланган революция *пролетар характерида* бўлганлигини кўрсатар эди, у вужудга келтирган ҳокимият — Париж Коммунаси Совети эса мутлақо янги типдаги ҳокимият — жаҳон тарихида биринчи *ишчилар синфи диктатурасини* ўрнатиш тажрибаси эди.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Коммунанинг «Француз халқига» мурожаатидан

Париж нимага эришмоқчи?

Республиканинг танилиши ва мустақкамланишига...

Бутун Франция бўйлаб коммуналарнинг тўла автономиясига...

Шахс эркинлиги, виждон эркинлиги ва меҳнат эркинлигининг тўла гарантиясига...

Граждандларнинг Коммуна ишларида доимо қатнашишларига...

Шаҳар мудофаасини ҳамда ўз бошлиқларини сайлаб қўядиган миллий гвардияни ташкил этишга...

...маорифни, унумдорликни, айирбошлашни ва кредитни ривожлантиришга ёрдам берувчи муассасаларни ташкил этишга...

Бизнинг душманларимиз... Париж Франциянинг бирлигини парчалаб ташламоқчи дер эканлар, хато қиладилар ёки мамлакатни алдайдилар...

Париж эришмоқчи бўлаётган сиёсий бирлик — барча маҳаллий ташаббусларнинг эркин суратда уюшуви, битта умумий мақсад — барчанинг фаровонлиги, эркинлиги ва хавфсизлиги йўлида ҳамманинг ихтиёрий суратда ҳамкорлик қилиши демакдир.

Бу — эски ҳукумат ва клерикал дунёсининг охири, милитаризм, бюрократизм, эксплуатация, ажиотаж, монополиялар, имтиёзларнинг тугатилишидир... бизнинг вазифамиз энг янги, қачон бўлмасин инсоният тарихини мунаввар қилган революциялар орасида энг кўламдор ва энг самарали революцияни амалга оширишдан иборатдир.

Курашиш ва ғалаба қилиш бизнинг бурчимиз!

Париж, 1871 йил 19 апрель

Париж Коммунаси

II. 1871 йил 16 апрель декрети

Париж Коммунаси,

Кўпгина устахоналарни эгалари ташлаб кетганлигини...

Эгалари ана шундай қўрқоқлик қилиб қочганликлари оқибатида шаҳар ҳаёти учун жуда муҳим бўлган кўпгина корхоналар тўхтаб қолганини, шу тўфайли ишчиларнинг турмушига ҳам путур етказилганини эътиборга олиб,

қарор қилади:

2. ...бу устахоналар дарҳол ишга туширилсин, аммо энди қочоқ хўжайинлар кучи билан эмас, балки уларда ишловчи ишчиларнинг кооператив уюшмалари кучи билан ишга туширилсин.

3. Хўжайинлари қайтиб келган тақдирда бу устахоналарни ишчилар уюшмаларига узил-кесил топшириш шартларини белгилаши керак бўладиган ҳакамлар суди таъсис этилсин...

Савол ва топшириқлар

1. Париждаги 1871 йил 18 март воқеалари ҳақида сузлаб беринг.
2. Миллий гвардия Марказий Комитети ва Коммуна Совети ҳаракатлари туғрисида маълумотнома тузинг: а) эски давлат аппаратини синдириб, янги давлат аппаратини ташкил этиш бўйича; б) иктисодий ва социал соҳада I ва II ҳужжатлардан фойдаланинг.
3. «Ишлаб чиқариш» боситаларининг ижтимоий мулклиги», «черковни давлатдан ва мактабни «черковдан ажратиш» деган тушунчаларнинг мазмунини ёритиб беринг.
4. Франциядаги 1871 йил революциясининг сабабларини, баҳонаси ва синфий характерини таъинлаб беринг.

3-§. КОММУНАРЛАРНИНГ ҚАҲРАМОНОНА ҚУРАШИ ВА ПРОЛЕТАР ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМИ

Эсланг: 1. 1848 йил июнда Париж ишчилари кўзғолонининг мағлубиятга учраш сабаблари. 2. Пролетар интернационализи нима?

Коммунарларнинг қаҳрамонона кураши ва контрреволюционерларнинг бешафқатлиги

Пролетар революцияси дастлабки кунларда ноқ кучли ва тажрибали душманларга дуч келди. Аввало Тьер ҳукумати ўз ихтиёрида қолган мунтазам армия қисмлари ёрдамида Лион, Марсель, Тулузадаги ва мамлакатнинг

бошқа йирик шаҳарларидаги меҳнаткашлар чиқишларини бостирди (12-бетдаги картага қаралсин). Аслини олганда Париж Коммунасига қарши француз буржуазияси билан Германия империяси ҳукмрон доираларининг иттифоқи вужудга келди; Бисмарк ҳарбий асирларнинг бир қисмини Версаль ҳукуматида дарҳол қайтариб берди ва мунтазам кўшинлар сонини 130 минг солдатгача кўпайтиришга руҳсат этди. У Тьерни коммунарларни тормор қилишга шоширди. Кўшинлари Парижни шарқ томондан қамал қилиб турган герман кўмондонлиги версалчиларни бутун чоралар билан қўллаб-қувватлади.

Тьер ихтиёрида катта контрреволюцион армия бўлиб, у пойтахтни шимол, ғарб ва жанубдан қуршаб олди (1-рангли картага қаралсин). Контрреволюционерлар коммунарларнинг ғоявий-сиёсий жиҳатдан яққалаб қўйилишига ҳаракат қилдилар. Улар коммунарларга тухмат қилиб, уларни бекорчилар ва талончилар деб атаб, мамлакат аҳолисини коммунарларга қарши қилиб қўяр, деҳқонлар, хунармандлар ва майда савдогарларни Коммуна уларнинг мулкни йўқотиши ҳақидаги ёлғон-яшиқлар билан кўркитар эдилар. Коммунарларнинг ҳамма заиф томонлари ва хатоларидан: келишмовчиликларидан, етарли даражада уюлмаганлигидан, интизоми бўшлигидан, душманларга шафқат қилишидан, герман кўшинларининг «нейтралитети»га ишонини билан фойдаланар эди-

Нейя кўприги ёнида 2 апрелда коммуналарнинг версалчилар билан биринчи жанги

лар. Версалчилар Парижда ўз агентларига эга бўлиб, Париждаги француз банкидан ҳеч монеликсиз маблағ олиб турдилар.

Париж Коммунаси Совети қуроли кучларга кўп эътибор берди, лекин барибир кўшин орасида қатъий интизом ўрнатишга ва уни яхши ташкил этишга муваффақ бўла олмади. Миллий гвардиячилар бўш таълим олган эдилар, уларнинг ҳаммаси ҳам қуроланган эмас эди, ўқ-дорилар етишмасди.

Версалчилар Парижга хужумни 2 апрелда бошладилар. **Коммуна ҳимоячилари ҳамма ерда оммавий қахрамонлик кўрсатдилар.** Кўпгина холларда улар жуда каттик хужумларни қайтариб турдилар, айниқса фронтнинг жануби-ғарбий участкасида саботматонат билан жанг қилдилар. Лекин версалчиларнинг кўшинлари яхшироқ қуроланган, таълим олган ва уюшган эди. Мана шу устунликлар пойтахтга олиб борадиган йўлни тўсиб турган истеҳкомларни аста-секин эгаллашга ва май ойида уни уч томондан қаттик қуршаб олишга имкон берди (I рангли картада кўшинларнинг 2 апрель ва 20 майдаги жойлашишини таққосланг). Мураккаблашган вазиятда илгари жануби-ғарбий участкага раҳбарлик қилган талантли харбий саркарда **Ярослав Домбровский** Коммуна қуроли кучларига бошлиқ қилиб тайинланди.

Лекин 1871 йил 21 майда контрреволюцион кўшинлар **Сен-Клу дарвозалари орқали Парижга ёриб кирдилар.** Париж кўчалари ва майдонларида шиддатли жанглар бошланиб кетди. Герман кўмондонлиги Версаль кўшинларини шарқдан ўтказиб юборди. Версалчилар бир квартал кетидан иккинчисини жанглар билан ола бошладилар. Шаҳар аланга ичида қолди (I рангли картадан

версалчиларнинг фарбдан шаркка томон — Парижнинг ишчилар кварталлари томон силжиб боришини кузатинг).

Париж Коммунасининг таникли арбоблари ишчилар билан бирга жондан кечиб жанг қилдилар. Ишчилар артиллерия ўқлари остида баррикадаларни химоя қилдилар. Улар бузиб ташланган баррикадалар ўрнига янгисини тиклар эдилар. Кўпгина ярадорлар жангни давом эттирдилар. Кўпинча коммунарлар билан бир сафда уларнинг ўғиллари ҳам жанг қилар эди (I ҳужжатга қаралсин). Хотинлари ва опа-сингиллари ўқ-дорилар келтириб туришар, ярадорларни боғлашар, жангларда қатнашишар эди.

Бу «қонли май ҳафтаси» эди. Контрреволюционерлар асирларни отиб ташлар, ярадорларни ўлдираш, коммунарларга ёрдам беришда шубҳа қилинганларнинг ҳаммасини — аёлларни, болаларни, кексаларни йўқ қилар эдилар. Пер-Лешез кабристониди 1600 коммунар ўлдирилди. Улар отилган жойдаги деворда ўқ излари сақланиб қолди ва жаҳонда биринчи пролетар революциясининг қаҳрамон жангчиларига қўйилган ёдгорлик бўлиб қолди. «Қонли ҳафта» давомида — 1871 йил 21 майдан 28 майгача версалчилар ўн минглаб кишиларни ўлдирдилар.

Охирги қаршилик кўрсатиш ўчоқлари бостирилганидан кейин ҳам коммунарлардан ўч олиш давом эттирилди: яна бир неча ўн минг киши отилди, турмаларга ташланди, каторга ва сургунга юборилди.

Париж Коммунаси ҳалокатидан барча мамлакатларнинг буржуазияси қувонди, жаҳон реакцияси тантана қилди. Франциянинг ишчилар синфи ҳолдан тойдирилди, аммо унинг революцион руҳи букилмади. 1871 йил ёзида Коммуна Советининг аъзоси Э. Потье Парижда контрреволюционерлардан яшириниб юриб, пролетариатнинг ғалабасига, Интернационал ғояларининг тантана қилишига қаттиқ ишонч изҳор этилган шеър ёзди. Кейинчалик унинг сўзларини ишчи-композитор П. Дегейтер музыкага солди. Шу тарика барча мамлакатлар революцион ишчилар синфининг гимни — «Интернационал» дунёга келди.

Ярослав Домбровский (1836—1871) — поляк революционери, муҳожир; 1871 йилда Миллий гвардияга кирган. Дарҳол Версалга ҳужум қилишни талаб қилган. Коммуна Совети томонидан генерал — мустаҳкамланган район, сўнгра эса — биринчи армия қўмондонини қилиб тайинланган. Май ойида амалда Коммуна қўшинларининг бош қўмондонини бўлиб қолган. Версалчилар билан жангларда ярадор бўлиб ўлган.

Пролетар интернационализи амалда

1871 йил революцияси интернационал аҳамиятга эга эди ва у пролетар интернационализмининг таъсирчанлигини исбот қилиб

берди. Унинг раҳбарлари ва кўпгина иштирокчилари Париж Коммунасини бўлажак бутунжаҳон меҳнаткашлар республикасининг бир қисми деб ҳисоблар эдилар. Бошқа мамлакатлардаги кўпгина революционерлар ҳам шундай фикрда эдилар. «Сиз,— деб ёзган эдилар коммунарларга Швейцариянинг илғор ишчилари,— социал интернационал революциянинг пионерларисиз».

Ўша вақтда Парижда бўлган икки минг чет элик революционер муҳожирлар — бельгияликлар, италияликлар, поляклар, венгрлар, руслар — биринчи пролетар революциясида актив катнашдилар. Венгриялик ҳунарманд **Лео Франкель** Париж Коммунасининг таниқли арбоби эди. Кейинчалик у Венгрия ишчилар ҳаракатининг ташкилотчиларидан бири бўлиб қолди. Домбровскийдан ташқари, бошқа бир поляк революционери Валерий Врублевский ҳам Париж Коммунасининг генерали эди. Революцияда Петр Лавров, Елизавета Дмитриева (Томановская), Анна Пустовойтова ва бошқа рус революционерлари ҳам катнашдилар.

Барча мамлакатларнинг илғор ишчилари француз ишчиларининг революцияси билан бирдам эдилар. «Биз, Лондон аҳли,— деб мурожаат қилдилар коммунарларга Англия пойтахти меҳнаткашлари митингининг катнашчилари,— сизнинг бутун инсоният

«Унинг (Коммуна) жаллодларининг пешанасига... лаънат тамғаси босилган, бу жаллодларнинг поплари ҳар қанча дуою ибодат қилсалар ҳам, уларни бу лаънат тамғасидан қутқаришга ожизлик қиладилар» (К. Маркс. Францияда Гражданлар уруши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар. 2- том, Тошкент, 1981, 275- бет)

эрки ва озодлиги учун жан килаётганингизга аминимиз, шу сабабли сизларга дўстлик ва қардошлик қўлини чўзамиз...» Париж Коммунаси билан бирдамлик митинглари Германиянинг барча йирик шаҳарларида, шунингдек Испанияда, Венгрия, Италия, Бельгия, Австралияда, АҚШда бўлиб ўтди.

Халқаро Ишчилар Уюшмаси, унинг раҳбарлари — К. Маркс ва Ф. Энгельс алоҳида роль ўйнадилар. 1871 йил революцияси, Ф. Энгельс кўрсатиб ўтганидек, «Интернационалнинг маънавий... фарзанди эди», чунки унинг гояларини амалга оширган эди (К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар. 33-том, 538-бет). **К. Маркс билан Ф. Энгельс Халқаро Ишчилар**

Эжен Потье (1816—1887)

Уюшмасининг барча кучларини француз пролетариатининг революциясига ёрдамга сафарбар қилдилар. Халқаро Ишчилар Уюшмасининг Бош совети Франциядаги воқеаларнинг ривожланишини муҳокама қилар, жанглар тактикасини қараб чиқар, Коммуна Совети чиқарган декретларни таҳлил қилар эди. Оғир касал бўлишига қарамай К. Маркс Коммунанинг бир қанча раҳбарлари — Варлен ва бошқалар билан доимо алоқа қилиб турди.

К. Маркс ташаббуси билан Халқаро Ишчилар Уюшмасининг Бош совети Коммуна тўғрисидаги ҳақиқатни ёйиш учун кўпгина мамлакатлардаги турли матбуот органларидан фойдаланиб, у билан бирдамлик кампаниясини кенг авж олдириб юборди. Контрреволюционерлардан яшириниб юрган коммунарлар чет эл паспортлари билан таъминланар эди. Улар учун маблағ тўпаш ташкил этилди.

Париж Коммунаси халокатининг сабаблари

1871 йилда Парижда ишчилар синфининг ҳокимияти бор-йўғи 72 кун яшадди. У Франциянинг контрреволюцион кучлари томонидан

Германия ва бошқа барча капиталистик мамлакатлар буржуазияси ва ўзга эксплуататор синфлари мададида йўқ қилиб ташланди. Кучлар тенг эмас эди. Бунинг устига коммунарлар ўзларининг қахрамонона курашларида хатолардан қутула олмадилар: улар Версалда контрреволюция таянчини вужудга келтиришга тўққинлик қилиш учун дарҳол унинг устига юриш қилмадилар, контрреволюционерларни пул билан таъминлаб турган Француз банкининг маблағларини революцияга хизмат қилдирмадилар, контрреволюционерларга жуда ҳам шондидлар ва қўнгил-

чанлик килдилар. Уларга уруш ҳаракатларида тажриба ва уюш-
қоқлик етишимас эди.

Лекин энг муҳими, у вақтда Францияда пролетар револю-
цияси ғалаба қилиши ва социализмга ўтиш учун зарур шарт-
шароит йўқ эди. В. И. Ленин Париж Коммунаси ҳалокатининг
сабабларини ҳақида гапириб, бундай деб ёзган эди: «Социал рево-
люциянинг ғалаба қозониши учун, лоакал, икки шарт мавжуд
бўлиши: ишлаб чиқарувчи кучлар юксак тараққий қилган ва
пролетариат шайланган бўлиши лозим. Бирок 1871 йилда бу
шартнинг иккаласи ҳам йўқ эди» (В. И. Ленин. Тўла
асарлар тўплами.— 20-том,— 250-бет).

К. Маркс ва В. И. Ле-
нин биринчи пролетар
революциясининг аха-
мияти ва сабоқлари
тўғрисида

ижтимоий мулклигини ўрнатилган ва меҳнаткашлар манфаатлари-
ни кўзлаб, ишлаб чиқаришга давлат раҳбарлигини қарор топти-
ришга уринишни кўрди. К. Маркс Коммуна сабоқлари пролета-
риятни сиёсий курашда қатнашишдан тийиниб туришга чақирган
прудончилар ва бакунингчиларни рад этганлигини кўрсатди. Бу

сабоқлар ишчилар синфининг
сиёсий курашнинг реформалар бил-
ан чеклаш тўғрисида тред-
юнионларнинг кўпгина лидер-
лари ва лассалчилар тарғиб қил-
иб келган ғоялар асосизлиги-
ни ҳам кўрсатди.

К. Маркс ишчилар синфи
жиддий миллий кучга айланган
жойда *революцион ишчилар*
партиялари зарур, деган хуло-
сага келди.

У Коммуна тажрибасини
таҳлил қилиб, меҳнаткашлар-
нинг бошқа қатламларини, ай-
никса дехконларни революцион
пролетариат томонига жалб
этишнинг конкрет йўллари
кўрсатиб берди. К. Маркс Ком-
муна тажрибасига асосланиб,
меҳнаткашларни социал овоз
қилиш учун буржуа давлат ма-
шинасини синдириб ташлаш
ва пролетариат диктатурасини
ўрнатиш зарурлигини узил-ке-
сил исбот қилиб берди. «...Ни-
ҳоят у,— деб ёзган эди
К. Маркс Коммуна ҳақида,—

«Интернационал» гимни биринчи наш-
рининг муқоваси

мехнатнинг иктисодий озодлиги амалга ошиши мумкин бўлган сиёсий форма эди» (К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар.— 17-том,— 346-бет).

В. И. Ленин 1871 йил Париж Коммунаси «...XIX асрдаги улуғ пролетар ҳаракатининг улуғ намунасидир», деб кўрсатган эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.— 16-том,— 519-бет). У бутун дунёда ишчиларнинг синфий онги уйғонишига, бирдамлиги мустаҳкамланишига ва активлиги ошишига ёрдам берди, пролетариат синфий курашининг янги босқичини бошлаб берди. В. И. Ленин унинг тажрибасини ўрганди, пропаганда қилди ва ундан фойдаланди. «...Париж Коммунасининг... тажрибасига таянганмиз»,— деб таъкидлаган эди у 1918 йилда (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.— 36-том,— 57-бет).

В. И. Ленин «Коммуна хотираси» деган мақоласида жаҳонда биринчи ишчилар ҳукумати бўлган, тадбирлари капиталистик тузум негизларига қарши қаратилган Париж Коммунасининг моҳиятини чуқур таҳлил қилиб берди. «Коммунанинг иши,— деб ёзган эди Ленин,— социал революция ишидир, меҳнатқашларни сиёсий ва иктисодий жиҳатдан батамом озод қилиш ишидир, бу бутун жаҳон пролетариатининг ишидир. Ана шу маънода ҳам бу иш ўлмайди» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўлами.— 20-том,— 253-бет).

Лео Франкель (1844—1896)— заргар ишчи; немис ва француз ишчи ташкилотларининг қатнашчиси. I Интернационал аъзоси. Париж Миллий гвардиясига кирган, меҳнатқашларнинг куролли чикишларида қатнашган. Коммуна Советига сайланган, ишчиларнинг манфаатлари йўлида ислохотлар ўтказилишига эришган. К. Маркс қарашларига қўшилган ва у билан алоқа боғлаб турган. Версалчиларга қарши жанг қилган, мағлубиятдан кейин эса мухожирликка кетган

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Миллий гвардия 115-батальонидан ака-ука Эрнест ва Феликс Дюнанларнинг (14 ва 17 ёш) ишлари тўғрисидаги буйруқдан

Иккала бола Исси паркига ҳужум чоғида ажойиб матонат кўрсатдилар. Улар бир соатдан кўпроқ вақт мобайнида версал-

Елизавета Дмитриева (Томановская)

I Интернационал рус секциясининг катнашчиси. К. Маркс топириги билан 1871 йил мартда Парижга жўнаб кетган. Коммунар аёлларнинг ташкилотчиларидан бири; баррикада жангларининг катнашчиси. Коммуна қулаганидан кейин Швейцарияга кетишга муваффақ бўлган.

Ўз зиммамга оламан. Сиз генералларни қатл қилишда қатнашганим учун менга таъна қиласиз. Бунга жавобан шуни айтаман: улар халққа қарши ўқ отмоқчи бўлган эдилар, мен ўша ерда бўлганимда эди, бундай буйруқлар берганликлари учун иккиланмай уларни отиб ташлашни буюрган бўлар эдим. Париждаги биноларга ўт қўйишга келсак,— тўғри, мен бу ишларда қатнашганман, чунки версалчиларнинг ҳужумига оловдан тўсиқ қўйиб уларни тўхтатмоқчи бўлдим; лекин шерикларим йўқ эди; мен ўз хоҳишим билан ва ўз жонимни хавф остига қўйиб ҳаракат қилдим. Менга яна: сен — Коммуна иштирокчисисан, демоқдалар. Ҳа, шундай, албатта. Чунки Коммуна аввало социал революцияга интилди, социал революция эса — мен учун энг қимматли мақсад. Мен унинг жарчиларидан бири бўлганим билан фахрланаман...

Савол ва топшириқлар

1. «Париж Коммунаси» рангли картасига, дарслик тексти ва расмларига қараб, коммунарлар билан версалчилар ўртасидаги жангларнинг бориши ҳақида қисқача маълумот ёзинг. 2. Ҳужжатлардан (I ва II) фойдаланиб, Париж Коммунаси ҳимоячиларининг мақсадлари ва ҳаракатларини таърифлаб беринг.

чиларнинг 100 метр масофадан туриб келган ҳужумларини тўхтатиб турдилар, сўнгра эса I- ротадаги ўз ўртоқлари билан бирга найзаларга ташландилар ва Мулинодаги баррикадани олдилар: бу 9 май, душанба куни бўлди. Ака-укаларнинг кичиги Эрнест баррикада тепасига батальон байроғини тикаётган пайтида ўқ тегиб йиқилди. Байроқни тортиб олиш ва укасининг жасадини олиб кетиш учун олға ташланган Феликс ҳам баррикада олдида ҳалок бўлди. Иккала бола ўлдирилди. Уларнинг ғамга ботган отаси йиғламайди, у ўғиллари учун ўч олиш мақсадида қўлига милтиқ олади...

6-легион қўмондони
Комбатц.

II. Л. Мишельнинг ҳарбий суддаги нутқидан

Менинг бутун умрим социал революцияга бағишланган ва мен беистисно ҳамма ҳаракатларим учун жавобгарликни

3. 1871 йил Париж Коммунаси кунларида ишчилар синфининг интернационал бирдамлиги нимада намойи бўлди? Унда К. Маркс билан Ф. Энгельс қандай роль ўйнадилар? 4. Париж Коммунасида қандай ижтимоий синфлар иштирок этдилар? Пролетариат қандай роль ўйнади? 5. 1871 йил Париж Коммунаси Совети ишларининг синфий моҳиятини очиб беринг. 6. Коммуна ҳалокатининг сабаблари қандай? 7. В. И. Лениннинг «Коммуна хотираси» асаридан конспект олинг.

4-§. I ИНТЕРНАЦИОНАЛ ФАОЛИЯТИНИНГ ОХИРГИ ДАВРИ

Эсланиг: 1. I Интернационал қачон ташкил этилган эди, у 60-йиллар халқаро ишчилар ҳаракатида қандай роль ўйнади? 2. К. Маркс билан Ф. Энгельснинг 70-йиллар бошларигача бўлган фаолияти. 3. 1871 йил Париж Коммунасининг халқаро аҳамияти нимада? 4. Унг тред-юниончилар, лассалчилар ва бакуничи-чиларнинг (анархистларнинг) қарашлари.

Халқаро ишчилар ҳаракати янги босқичининг бошланиши

1871 йил Париж Коммунаси ҳалок бўлганидан кейин барча мамлакатларнинг реакцион кучлари Халқаро Ишчилар Уюшмасига қаттиқ ҳужум қилдилар. Францияда қонун қабул қилиниб, унга мувофиқ Интернационал руҳидаги ҳар қандай фаолият «жамиyat тинчлиги ва осойишталигига қарши қаратилган жиноят» деб топилди ва узок муддатга турмага камаш билан жазоланадиган бўлди. Халқаро Ишчилар Уюшмасининг фаолияти Германияда, Австрия-Венгрияда, Италияда, Испанияда, Россияда — Европанинг деярли барча мамлакатларида тақиқлаб кўйилди. Ҳамма ерда реакционерлар Интернационал аъзоларига тухмат қилар, уларнинг камокка олинишига ёки мамлакатдан

Лондон меҳнатқашларининг Париж Коммунасини ҳимоя қилишга бағишланган намоёни

чиқариб юборилишига эришар эдилар. Рим папаси католикларни революционерларни таъқиб қилишда қатнашишга чақирди.

Биринчи пролетар революциясининг мағлубиятидан ўнг тред-юниончилар, лассалчилар ва бакуинчилар фойдаланиб қолнишга уриндилар. Коммунанинг халокатини далил қилиб келтириб, Англияда ва айрим бошқа мамлакатларда *ўнг тред-юниончилар* ишчилар ҳаракатини меҳнатқашларнинг моддий аҳволни яхшилаш учун чиқишлар билан чеклаб қўйишга актив ҳаракат қилдилар. Германияда ва бошқа мамлакатларда *лассалчилар* мустақил ишчилар ташкилотларининг сиёсий фаолиятини умумий сайлов ҳуқуқи учун курашдан, парламентларда сўзга чиқишлардан иборат қилиб қўйишга уриндилар. *Бакуинчилар (анархистлар)* Интернационалнинг айрим секцияларини бўлиб юбордилар, Бош советни тугатишни талаб қилдилар, пролетариатнинг мустақкам сиёсий ташкилотларини тузишга халакит бердилар. Улар революцион вазиятнинг йўқлиги билан ҳисоблашмай, коммуналарнинг қаҳрамонликларини дастак қилиб, ишчиларни «тўғридан-тўғри ҳаракат қилишга»— қўзғолонлар, террор, саботажларга* чақирдилар, авантюраларга ундадилар.

Бироқ халқаро ишчилар ҳаракати бошқа йўлдан ривожланиб борди. **Франциядаги пролетар революцияси** гарчи мағлубиятга учраган бўлса-да, пролетариатнинг энг қолоқ қатламларини ҳам **уйғотди ва ҳамма жойда** «революцион-социалистик пропаганда-ни кучайтириб юборишга далда берди» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 20-том, 253-бет).

К. Маркс ва Ф. Энгельснинг эътибори, улар тарафдорларининг барча кучлари *илмий коммунизмни бевосита ҳар бир мамлакатнинг ишчилар ҳаракати билан қўйишга қаратилди*. Ана шу асосда **Европа мамлакатларида ва АҚШда мустақил ишчилар партияларини тузиш учун кураш қизиб кетди**.

Интернационалнинг 1871 йил сентябрида Лондонда Интернационалнинг конференцияси бўлиб ўтди.

К. Маркс билан Ф. Энгельс ва уларнинг тарафдорлари бакуинчилар билан кескин мунозараларда ишчилар синфи мустақил сиёсий кураш олиб бориши зарурлигини ишонарли қилиб исботладилар, бу курашнинг иқтисодий кураш билан боғлиқлигини кўрсатиб бердилар. Улар ишчилар ҳаракатининг раҳбари бўлган пролетар партиясининг аҳамиятини, ишчилар синфи ҳокимиятини ўрнатиш зарурлигини, сиёсий курашнинг турли усуллари — парламентга сайловлардан тортиб то ку-ролли чиқишларгача — зарурлигини тушунтирдилар. «...Биз,— деди К. Маркс Интернационал номидан эксплуататор синфларнинг барча ҳукуматларига қарата,— ўзимиз учун мумкин бўлган ерда сизга қарши тинч кураш олиб борамиз, зарур бўлиб қолганида эса кураш билан кураш олиб борамиз» (К. Маркс; Ф. Энгельс. Асарлар — 17-том, 649-бет).

Конференциянинг кўпчилиги томонидан қабул қилинган резолюция ишчилар олдига социал революциянинг ғалаба қилиши, барча мазлумларни озод қилиш ва ҳамма синфларни йўқотиш

учун мустакил сиёсий кураш олиб бориш мақсадида ўз партияларини тузиш вазифасини аниқ қилиб қўйди. Конференциянинг якунловчи мажлисида К. Маркс Париж Коммунасининг аҳамияти жуда катта эканлигини ва ишчилар синфи ҳокимиятини ўрнатиш учун курашда унинг тажрибасидан фойдаланиш зарурлигини таъкидлади.

Халқаро Ишчилар Уюшмасининг шундан кейинги конгресслари (Гаагада ва Женевада бўлган) мустакил пролетар партияларини тузиш ҳамда ишчилар синфи сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиши зарурлигини тасдиқлади. Бу конгрессларда пролетар революционерлари К. Маркс ва Ф. Энгельс раҳбарлиги остида **Интернационалда марксизм принципларининг тўла ғалаба қилишига эришдилар.** Улар **анархизм билан изчил суратда алоқачи уздилар, анархистлар лидерларини Интернационалдан чиқардилар** (1 хужжатга қаралсин).

Бош совет ва уни қўллаб-қувватлаган Халқаро Ишчилар Уюшмасининг секциялари пухта ишлаб чиқилган марксистик йўлни амалга оширдилар. Улар Париж Коммунаси тажрибаси ва ғояларини тушунтирар, муҳожир, сургун қилинган ва камалган коммунарларга ёрдам беришни давом эттирар эдилар. Улар Голландия ва Англиядаги иш ташлашларга интернационал ёрдамни ташкил этдилар, инглиз мустамлакачиларига қарши ирланд меҳнаткашларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқдилар. Халқаро Ишчилар Уюшмасининг мадади барча капиталистик мамлакатларда касаба союзларининг ўсиши ва жипслашувига ёрдам берди. Етмишинчи йилларнинг ўрталарида касаба союзларига 2 миллионга яқин меҳнаткаш жипслашган эди. К. Маркс ва Ф. Энгельснинг кўпгина мамлакатлардаги издошлари Англия, АҚШ ва бошқа мамлакатлардаги революцион пролетар кучларни жипслаштиришга ҳаракат қилиб, ўз ғояларини пропаганда қилиш учун газеталар нашр этар ва мустакил революцион ишчилар партияларини тузишга ҳаракат қилар эдилар. Бу жиҳатдан ўша вақтда Германия марксистлари бошқалардан кўра олдинда эдилар. Ишчилар ҳаракатининг муваффақиятлари туфайли 70-йилларда *халқаро революцион ҳаракатнинг маркази* Германияга кўчди.

Халқаро Ишчилар
Уюшмаси фаолиятининг якунлари

Халқаро Ишчилар Уюшмаси ўзининг тарихий вазифасини муваффақиятли бажарди. У барча мамлакатлар пролетариати олиб борадиган синфий курашнинг умумий принципларини ишлаб чиқди. Унинг туфайли **марксизм халқаро ишчилар ҳаракатидаги энг нуфузли йўналиш бўлиб қолди.**

Таъкибларга қарамай, Европа мамлакатларида — Испания, Португалия, Дания, Голландия, Ирландия, Италия, Швецияда — Халқаро Ишчилар Уюшмасининг янги ташкилотлари тузилди. Германия социал-демократияси кучайиб борди. Марксизмни пропаганда қилиш ҳатто Латин Америкаси, Австралия ва Янги Зеландияда ҳам авж олдириб юборилиб, бу ерларда ҳам Халқаро Ишчилар Уюшмасининг секциялари пайдо бўлди (10-рангли

картага қаралсин). «Биринчи Интернационал, - деб кўрсатган эди В. И. Ленин, - социализм учун пролетар курашга, халқаро курашга пойдевор кўйди» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. --- 38- том --- 355-бет).

Худди шунинг учун ҳам ишчилар ҳаракати интернационал бирлигининг олдинги формаси эскириб қолди: барча мамлакатлардаги кенгайиб кетган ва тажриба тўплаган ишчилар ҳаракатига бир марказдан туриб раҳбарлик қилиш учун энди имкон ҳам, зарурат ҳам йўқ эди. 1876 йил ёзида Филадельфияда (АҚШ) Халқаро Ишчилар Уюшмасининг конференцияси бўлиб, у Бош советни тарқатиб юбориш ва **Интернационал фаолиятини тўхта-тиш** ҳақида қарор қабул қилди (II хужжатга қаралсин).

Х у ж ж а т л а р

I. Ф. Энгельс бакуинчилар Интернационалдан чиқарилганлиги ҳақида А. Бебельга 1873 йил 20 июнда ёзган хатдан

...Мисол учун Интернационални олиб кўринг. Коммунадан кейин у жуда катта муваффақият қозонди. Момақалдиरोқдан эслари оғиб қолгандай, буржуалар уни жуда қудратли ташкилот деб ҳисоблар эдилар... Ҳар қандай ифрос элементлар Интернационалга суқилиб кирмоқда эди. Интернационал ичидаги сектантлар ўзларига ўтакетган беъмани ва пасткаш ишларни қилишга имкон берилади, деб умид қилиб, сурбетлашиб кетдилар ва Интернационални суиистеъмол қила бошладилар. Биз бунга тоқат қила олмадик... Пуфак Гаагада ёрилди... Биз чирик элементлардан қутулиб, ўзимиз учун шарафли иш қилдик... (К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар, 2-том, Тошкент, 1981,—488-бет).

II. I Интернационал охириги конференциясининг барча мамлакатлар пролетарларига хитобномасидан

Сиз Интернационал принципларини чин юракдан ва қалбдан қарши олдингиз, гарчи ташкилотнинг ўзи тугатилган бўлса-да, сиз унинг тарафдорлари доирасини кенгайтириш йўлларини топа оласиз. Сиз янги сафдошлар орттирасиз, улар янада қулайроқ шароитлар барча мамлакатлар ишчиларини яна умумий курашнинг ягона ўзанига олиб келгунича ва «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган давват яна олдингисидан кўра кучлироқ жаранглагунича уюшмамизнинг мақсадларини амалга оширишга ҳаракат қилаверадилар.

Савол ва топшириқлар

1. Халқаро ишчилар ҳаракати янги босқичи бошланганида марксистларнинг кучлари қандай вазифани ҳал қилишга қаратилган эди? 2. Халқаро Ишчилар Уюшмаси Лондон конференциясининг ва шундан кейинги конгрессларининг асосий қарорларини таърифлаб беринг. Бунда I хужжатдан фойдаланинг. 3. I Интернационални тарқатиб юбориш сабаблари нима?

1 БОБГА ДОИР САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР.

1. 1871 йилги Париж Коммунасининг тарихий аҳамиятини очиб беринг.
2. 1871 йилги Париж Коммунасининг сабоқлари қандай?
3. 1. Интернационал фаолиятининг асосий якунларини таърифлаб беринг.

СИНФДАН ТАШҚАРИ УҚИШ УЧУН АДАБИЁТ

Ж . Валлес . Инсургент.— М., 1960.

Д . Г р а н и н . Генерал Коммуны — М., 1965.

Парижская Коммуна 1871 года: время, события, люди.— М., 1981.

А . Рутько , Н . Туманова . Последний день жизни: Повесть об Э. Варлене. М., 1985.

Э . Потье . Песни. Стихи. Поэмы.— М., 1986.

П . Чередниченко . Дочь России.— М., 1965.

Е . И . Яхнина , М . Н . Аленникова . Шарло Бантар.— М., 1984.

Ж . Ш а б р о л ь . Пушка «Братство».— М., 1974.

ХІХ АСР ОХИРИ — ХХ АСР БОШЛАРИДА ЭНГ ЙИРИК КА- ПИТАЛИСТИК МАМЛАКАТЛАР

ХІХ асрнинг сўнги ўн йилликлари ва ХХ асрнинг дастлабки йиллари *капитализм нисбатан тинч ривожланган давр* бўлди: энг йирик капиталистик мамлакатларда революциялар бўлмади, улар ўртасида урушлар олиб борилмади. Лекин жаҳонда «ҳамма ижтимоий муносабатларда кескин ва қатъий ўзгариш» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 2-том, 265-бет) юз бермоқда эди. Рус-япон уруши ва Россиядаги халқ революцияси «тинч даврга» чек қўйиб, революциялар ва урушлар даври бошланганлигини англатди.

Бу ўзгаришларнинг ҳаммасига ишлаб чиқарувчи кучлар ривожининг янги босқичи, ХІХ аср охири — ХХ аср бошларида капитализм ўз тараққиётининг янги босқичига кириши, унинг зиддиятлари, айниқса буржуазия билан пролетариат ўртасидаги зиддият чуқурлашуви сабаб бўлди. Бу мураккаб даврда — ХІХ асрнинг охириги ўн йилликлари ва ХХ аср бошларида капитализм тараққиётининг умумий жиҳатлари 30—49-бетларда қараб чиқилади, энг йирик капиталистик мамлакатлар социал-иктисодий тараққиётининг хусусиятлари 49—67-бетларда ёритилади, улар сиёсий тузумининг ва ҳукмрон синфлар ички сиёсатининг ўзига хослиги 67—84-бетларда тушунтирилади, улар ташқи сиёсатининг спецификаси 84—95-бетларда, ишчилар ҳаракатининг хусусиятлари 95—115-бетларда берилади.

5-§. ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ КУЧЛАР ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ

Эсланг: 1. Капиталистик тузумнинг, меҳнаткашларни капиталистик эксплуатация қилиш усулининг асосий жиҳатлари. 2. Жамиятнинг «ишлаб чиқарувчи кучлари» нима? 3. Англия ва Францияда амалга оширилган саноат тўнтаршининг моҳияти ва вақти.

Асосий ишлаб чиқарувчи кучнинг ўсиши ва меҳнат унумдорлигининг ошиши

Энг йирик капиталистик мамлакатларда жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи бўлган ишчилар сони тез ошиб борди. 1914 йилга келиб, уларнинг сони ХІХ асрнинг 70-

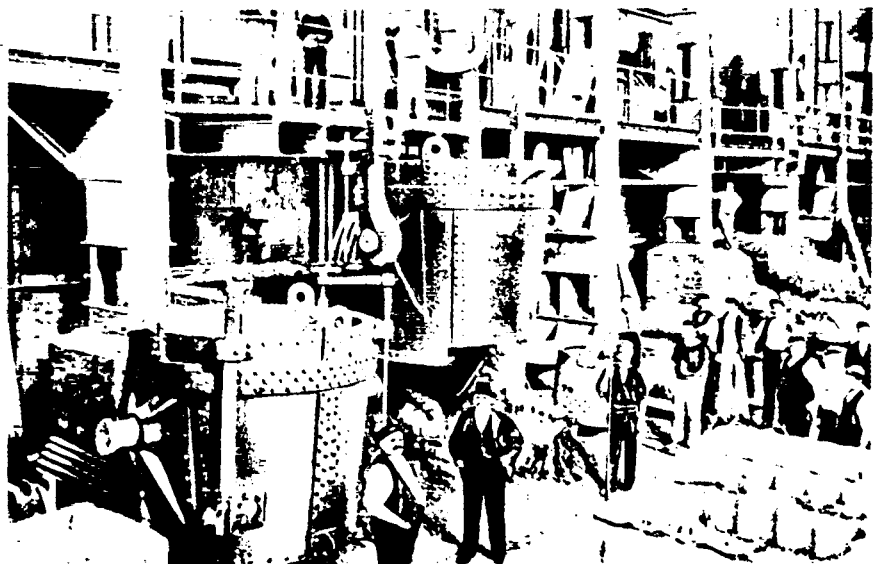
йилларига нисбатан 4,5 баравар кўпайди ва 90 миллион кишидан ошиб кетди. Умуман олганда уларнинг малакаси сезиларли даражада юксалди. Уларнинг меҳнати билан бутун жаҳон маҳсулотининг кўпчилиги қисми яратилмоқда эди.

XIX асрнинг охири чорагида яна бир қанча мамлакатларда саноат тўнтариши тугалланди. Европадаги давлатларнинг кўпчилиги, шунингдек Япония ҳам машиналар ёрдамида машиналар ишлаб чиқаришга ўтди. Саноатда меҳнат унумдорлигининг анча ўсишига янги техниканинг кенг жорий қилиниши, ишчиларнинг малакаси ошиши ва уларни эксплуатация қилишнинг кучайиши сабаб бўлди. 1900—1913 йилларнинг ўзida меҳнат унумдорлиги ўртача 40 процент ошди. Капиталистлар бу жараёндан ишчилар меҳнати натижаларининг тобора кўпроқ улуғини ўзлаштириб олиш йўли билан ўз фойдаларини кўпайтириш учун фойдаланар эдилар.

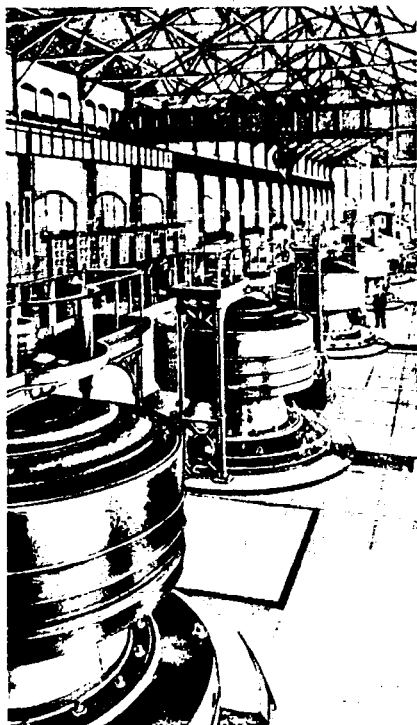
Саноатнинг
ривожланиши

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши учун меҳнат қуроли — машиналар ишлаб чиқариш қўламининг ошиши ва муддатларининг қисқариши гоаят муҳим аҳамиятга эга эди. Уларнинг ихтисослашуви, сони ва қуввати тўхтовсиз ошиб бормоқда эди. Уларни ишлаб чиқариш учун электр билан юргизиладиган станоклар, ярим автомат ва автомат суппортлар¹ тобора кенг қўлланилмоқда эди, металлга ишлов бериш тезлиги ва аниқлиги ошди, сандонлар

¹ *Суппорт* — асбобин маҳкамлаш ва бир жойдан иккинчи жойга кўчириш учун (масалан, металл қирқувчи станокларда) мўлжалланган узел.

Викрес фирмаси заводининг мартен цехи. 1894 йил

Ниагара гидроэлектростанциясининг турбина зали

ларда, мартен, сўнгра ёйли (электр) печларда юкори сифатли пўлат эритиш такомиллаштирилди. Электролиз йўли билан алюмин олиш усули топилди. Бу эса шу металлнинг нархини деярли минг баравар арзонлаштирди ва ундан саноатда кенг фойдаланиш имконини яратди.

Энергияга бўлган эҳтиёжнинг кескин ошиши энергетикадаги катта силжишларга сабаб бўлди. Кўмир энергиянинг асосий манбаи бўлиб қолаверди. Уни қазиб чиқаришни кўпайтириш учун дискали ўйиш машиналари яратилди, шахталар механизациялаштирила бошлади. Сув кувурли буғ қозонлари ҳамда буғ турбиналари яратилиши ва кенг ёйилиши туфайли буғ двигателларида кўмрдан янада самарали фойдаланиладиган бўлиб қолди.

Гидравлик турбиналарнинг яратилиши ва такомиллаштирилиши тепадан тушаётган сув энергиясидан фойдаланиш самарадорлигини анча оширди. Уша даврда йирик ҳисобланган гидроэлектростанциялар, масалан, АКШда Ниагара гидроэлектростанцияси курила бошлади.

Уч фазали токни узоққа узатиш усуллари такомиллаштирилиши натижасида электр энергияга эҳтиёж туғилган ҳамма ерга юбориш мумкин бўлди. Электрогенераторлар ва хилма-хил элект-

анча унумли пресслар билан алмаштирилди. XX аср бошларидан эътиборан конвейердан фойдаланила бошладик, у мехнат унумдорлигини анча ошириш ҳамда машиналар ва бошқа саноат буюмларини кўпайтириш ва чиқаришни йўлга қўйиш имконини берди.

Буларнинг ҳаммаси металл эритишни кўпайтириш ва уларнинг сифатини ошириш — металлургияни ривожлантириш, шунингдек зарур хом ашё — руда қазиб чиқаришни кўпайтириш талаб қилар эди.

Руда қазиб чиқаришни кўпайтириш бу ишни механизациялаш, шунингдек янги руда конлари куриш йўли билан таъминланар эди.

Колошник газидан, иссик дам беришдан, руда ташлаш курилмаларидан фойдаланиш домна печларининг катталигини анча ошириш ва бир суткада эритиб олинадиган пўлат миқдорини кўп марта кўпайтириш имконини берди. Конвертор-

ромоторлар кенг ёйилиши натижасида энергия борган сари кенг қўлланилмоқда эди. «Буғ асри,— дейишар эди ўша замон кишилари,— ўз ўрнини электр асрига бўшатиб бермоқда». XX аср бошларида *электр энергияси саноатнинг муҳим энергетика асоси бўлиб қолди.*

Бензинда ишлайдиган юкори самарали ва ихчам ёниш двигателлари, кейинчалик эса анча арзон оғир ёнилғида ишлайдиган Р. Дизель двигателлари ихтиро қилинди ва кенг ёйилди. Бу хол нефтга бўлган талабни кескин ошириб юборди ва уни қазиб олиш ва қайта ишлаш воситалари ҳамда усулларини такомиллаштиришни рағбатлантирди.

Суюқ ёкилғига, бўёқларга, газламаларга, дори-дармонларга, хом ашёнинг янги типларига, синтетик материалларга, қишлоқ хўжалиги учун ўғитларга бўлган эҳтиёжларнинг ошиб бориши химия саноатининг тез ўсишига сабаб бўлди.

Капиталистик саноатнинг гуркираб ривожланишини фойда кетидан қувиш рағбатлантириб турар эди. Ишлаб чиқариш кенгайган, ишчилар сони ва уларни эксплуатация қилиш даражаси ошиб борган сари фойда ҳам кўпаяр эди. Шу билан бирга аҳоли учун хилма-хил товарлар — озиқ-овқатлар ва уй-жойлар, кийим ва пойабзал, газламалар ва мебель ишлаб чиқарувчи тармоқларда капитал ҳаммадан кўра тезроқ оборот килар, харажатлар тезроқ қопланар ва фойда тезроқ келар эди. Шу сабабли энг йирик капиталистик мамлакатларда оммавий истеъмол моллари ишлаб чиқариш жадал кўпайиб борди.

Саноат марказлари теварагида ўсиб борган шаҳарларда кўп каватли уйлар қурилди. 80-йилларнинг охирида Парижда барпо

Нью-Йоркнинг осмонўпар бинолари

Эйфель минораси

этилган чиройли Эйфель минораси ва АҚШда пайдо бўлган осмонўпар бинолар қурилишининг янги имкониятларини намоёниш қилди. Қўчалар ва квартиралар тобора кўпроқ керосин ёки газ чироклари билан эмас, балки электр лампочкалари билан ёритила бошлади. Водопроводлар ва канализация тармоғи кенгайди. Бу янгиликлар одамларнинг турмушини анча ўзгартирди. Лекин ҳатто энг йирик капиталистик мамлакатларда ҳам ҳамма нарсани яратувчи меҳнаткашлар хароба кулбаларда яшайвердилар, улар тўйиб овқат эмас эдилар.

Транспорт, алоқа ва савдонинг ривожланиши

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши транспорт ва алоқани кенгайтиришни талаб қилди ҳамда уларни такомиллаштириш имконини вужудга келтирди. 1875 йилдан 1917 йилгача бўлган даврнинг ўзидаёқ бутун дунёда асосан энг йирик капиталистик мамлакатлар томонидан қурилган темир йўлларнинг узунлиги деярли 4 барабар ошди (38-бетдаги 2-жадвалга қаралсин). Шимоллий Америка, Осиё ва Африкани кесиб ўтувчи темир йўллар қурилди. Пўлат билан бетоннинг қўлланилиши қудратли кўприклар ва Адыдаги Симплон тоннелига ўхшаш кўп километрли тоннеллар қурилишини таъминлади. Чўян рельслар пўлат рельслар билан алмаштирилиши туфайли уларнинг чидамлилиги ошди, паровозлар қувватининг ва вагонлар чидамлилигининг ошиши эса поездларнинг юк кўтариш қобилиятини ва тезлигини анча ошириш имконини берди. Тепловоз, электровоз конструкциялари тайёрланди, темир йўлларни электрлаштириш бошланди. Шаҳарнинг энг муҳим транспортига айланиб қолган трамвайлар, метро пайдо бўлди.

Буг флоти XIX аср охиридаёк елканли флотни сиқиб чиқарди, ғилдиракли пароходлар эса борган сари кўпроқ ўз ўринларини винтли пароходларга бўшатиб берди (38-бетдаги 3-жадвалга қаралсин). Кемалар сони, юк кўтариши ва тезлиги анча ошди. Улар каналларнинг кенгайган тармоғидан, шу жумладан Сувайш ва Панама каналларидан фойдаланар эдилар (85 ва 95-бетлардаги схемаларга қаралсин).

Транспортнинг янги турлари пайдо бўлди. 80-йилларда Г. Даймлер билан К. Бенц бензинда ишлайдиган мотор билан юрадиган биринчи **автомобилни** курганларидан кейин автомобиль транспорти тез ривожлана бошлади ва у тош йўллар куришни талаб қилди.

Хаводан энгил бўлган қўпол учиш аппаратлари — дирижабллардан ташқари ихчам мотор билан жиҳозланган, хаводан оғир учиш аппарати — **самолёт** яратилди. Ака-ука Райтларнинг самолётда учишлари транспорт бу янги турининг самаралилигини исботлади. Кўпгина мамлакатларда самолёт куриш бошланди.

Алоқа воситаларининг такомиллаштирилиши ва ривожлантирилиши китъалар ва узоқ районларнинг яқинлашувига ёрдам берди. Д. Белл биринчи **телефонни**, Т. Эдисон эса овозни ёзиб олиш учун **фонографни** яратдилар.

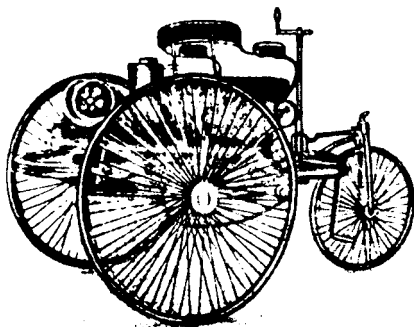
А. С. Поповнинг симсиз электр алоқасини кашф этиши **радионинг** ривожланишига асос солди. Ака-ука Люмьерлар ҳаракат қилиб бораётган объектларни суратга олиш ва экранга тушириш учун **киноаппарат** кашф этдилар.

Ҳамма ерда телефон станциялари курилди, кучли алоқа линиялари ўтказилди, китъаларо кабеллар ётқизилди, радио алоқаси ривожланди. **Ҳарф теришни** такомиллаштириш ҳамда **китоб ва газеталар тиражларини кўпайтириш** ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Кино аста-секин энг оммавий санъатга айлана борди.

Буларнинг ҳаммаси илгари мисли кўрилмаган **оммавий аҳборот** воситалари дунёга келишига сабаб бўлди. Улар жамоатчилик фикрига, омmanın қарашлари ва кайфиятларига таъсир кўрсатишнинг қудратли омили бўлиб қолди.

Гамбургдаги ишчиларнинг турар жойи.
1900 йил

Биринчи автомобиль. 1885 йил

Ака-ука Райтлар самолёти. 1903 йил

Умуман жаҳон саноат ишлаб чиқариши 1871 йилдан то 1913 йилгача деярли 5 баравар ўсди. Бу йилларда жаҳон савдосининг ҳажми қарийб 4 баравар кўпайди (37-бетдаги 1-жадвалга қаралсин). Буржуазия ер қуррасининг ҳатто энг олис районларини ҳам жаҳон савдосига тортди. Бу ҳол унинг бойишига ва энг йирик капиталистик мамлакатлар экономикаси қолган барча мамлакатлар ҳисобига жадал ривожланишига ёрдам берди.

Ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви ҳамда нотекис ривожланишнинг кучайиши

Ишлаб чиқаришнинг юксак даражада концентрациялашуви ишлаб чиқарувчи кучлар ривождаги янги босқичнинг муҳим жиҳати бўлди. Кўплаб маҳсулот ишлаб чиқариш учун энг янги машиналардан ва илғор технологиядан фойдаланган корхоналар энг кўп фойда оладиган бўлиб қолдилар. Бундай корхоналар бошқаларига қараганда тезроқ ўсар, гигант корхоналарга айланар эди. Ҳар бир тармоқда бундай корхоналарда ишчилар кўп тўпланиб, маҳсулот ҳам кўп ишлаб чиқарилар эди. «Ҳамма гап — бир неча ўн минг энг йирик корхонада; — деб ёзган эди В. И. Ленин, — миллион-миллион майда корхоналар эса ҳеч нарса эмас» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. — 27-том, — 360-бет).

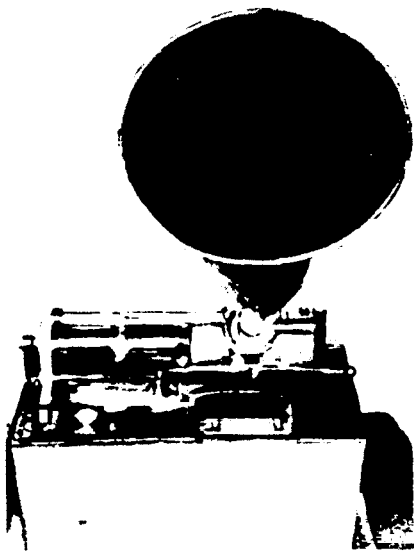
Шу билан бирга капитализмга хос бўлган *иқтисодий тараққиётнинг нотекислиги* кучайди.

Йирик корхоналар ўрта ва майда корхоналарга қараганда тезроқ ривожланар эди. Саноатнинг энг янги тармоқлари эски тармоқлардан ўзиб кетар эди. Саноат капиталистик укладларнинг қолдиқлари билан сиқилиб қолган кишлок хўжалигига қараганда умуман юқорироқ суръатлар билан ривожланмоқда эди (37-бетдаги 1-жадвалга қаралсин).

Капиталистик мамлакатлар иқтисодий тараққиётининг нотекислиги кучайиб борди. АҚШ билан Германия Англиядан ўзиб кетмоқда эдилар, жаҳон ишлаб чиқаришида капиталистик давлатлар улушининг ўзаро нисбати анча ўзгарди (38-бетдаги 4-жадвал-

Д. Белл телефон орқали сўзлашмоқда

Т. Эдисон фонографи. 1877 йил

га қаралсин). Ишлаб чиқариш ҳажмларининг стихияли равишда кўпайиши товарларни сотиб олишга қурби келмай қолган аҳолининг даромадлари даражасидан вақт-вақти билан ўзиб кетар эди. Капиталистик экономикани тобора вайронлик келтирувчи *ортиқча ишлаб чиқаришнинг циклли кризислари* ларзага сола бошлади. Бу кризислар товарлар ишлаб чиқаришнинг кескин камайишига олиб келар, рақобатчилик курашига дош бера олмаган соҳибкорларнинг кўплаб хонавайрон бўлишларига сабаб бўлар, ишсизлар сонини кўпайтирар эди.

Ҳужжатлар ва материаллар

1-жадвал

Йиллар	Жаҳон ишлаб чиқариши индекси (1913 — 100)		Жаҳон савдоси ҳажмининг индекси (1913 — 100)
	Саноат ишлаб чиқариши	Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши	
1871	21	41	26
1900	59	79	62
1913	100	100	100

Т о п ш и р и қ. Саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатларини аниқланг ва таққосланг

Жаҳондаги темир йўлларнинг узунлиги (минг км)

Йиллар	Жами	Европа	Америка	Осиё	Африка
1870	210	105	93	8	2
1900	790	248	402	60	20
1913	1102	347	567	108	44

Топшириқ. Европанинг майдони 10 млн. км², Американинг майдони — 38, Осиёнинг майдони — 43, Африканинг майдони — 29 млн. кв² эканлигини билган ҳолда турли қитъаларнинг турли йилларда темир йўлларга бойлигини аниқланг.

Жаҳондаги кемаларнинг юк кўтариш қобилияти (млн. нетто-тонна)

Йиллар	Елканли кемалар	Буғ кемалар	Жами
1870	14,1	2,7	16,8
1900	10,0	16,2	26,2
1910	8,4	26,2	34,6

Энг йирик капиталистик давлатларнинг жаҳон саноат ишлаб чиқаришидаги салмоғи (% ҳисобида)

Йиллар	Буюк Британ.	Франция	Германия	АҚШ	Россия	Бошқалар
1870	31,8	10,3	13,2	23,3	3,7	17,7
1913	14,0	6,4	15,7	35,8	5,5	22,6

Савол ва топшириқлар

1. 1870—1913 йилларда ишлаб чиқариш қуруллари ва воситаларини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари қандай эди? 2. Бу вақтда капиталистик давлатлар ишлаб чиқарувчи кучларининг тез ривожланишига нима сабаб бўлган эди? 3. Қандай омиллар капитализм жаҳон ҳўжалигининг ҳукмрон системасига айланишига ёрдам берди? 4. Капиталистик экономика тараққиётидаги нотекисликнинг кучайиши нимада ифодаланди ва у нималарга олиб келди? 4-жадвалдан фойдаланинг.

6-§. КАПИТАЛИЗМНИНГ ЯНГИ ТАРАҚҚИЕТ БОСҚИЧИГА КИРИШИ. ИМПЕРИАЛИЗМНИНГ АСОСИЙ БЕЛГИЛАРИ

Эсланг: 1. Ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви нима? 2. Банклар нима? Мустамлакалар босиб олишни ким ва қачон бошлаган ва у қандай амалга оширилган эди?

STANDARD OIL COMPANY

CAPITAL STOCK
\$ 3,500,000.

35,000 SHARES.
\$100 EACH.

This is to certify that Shares of Standard Oil Trust
as entitled to forty five thousand paid up Shares of "Standard Oil"
in the Capital Stock of the Standard Oil Company, Registered in
Ohio, are hereby transferred to the person or persons named in the
Certificate and due payment of all liabilities on the part of the
Company subject to the provisions of Law, and the By Laws of the Company
shall constitute a valid title when signed by the President and Secretary
of the Standard Oil Trust

H. M. [Signature]) J. R. [Signature]

Рокфеллер нефть компаниясининг акцияси

Монополияларнинг пайдо бўлиши ва улар ҳукмронлигининг ўрнатилиши

Ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви капиталнинг янада концентрациялашуви сабаб бўлди. Йирик корхоналарнинг эгалари майда ва ўрта соҳибкорларни бозорлардан

сикиб чиқарар, ўзларига бўйсундирар ёки хонавайрон қилар эдилар. Улар бир-бирлари билан ҳам қаттиқ рақобатчилик курашини олиб борар эдилар. Кўпинча бу кураш капиталистларга жуда катта зарар келтирар ва уларни музокаралар олиб боришга, битим тузишга, бирлашмалар тузишга мажбур қилар эди. Булар борган сари кўпроқ капиталистик монополиялар тусини олар эди. Одатда монополиялар экономика муайян тармоқларининг анча қисмини ёки кўпчилик қисмини контрол қилар эдилар. Монополиялар меҳнаткашларни эксплуатация қилишни кучайтириш ва ишлаб чиқарилаётган товарларнинг баҳосини ошириш йўли билан ўзлари оладиган фойданинг кўпайишига эришар эдилар. Айни вақтда капиталистик ишлаб чиқариш жараёни кенгайиб борди. Бу нарса янги, янада қудратли корхоналар куришда ўз ифодасини топар эди. Лекин бундай қурилиш ва янги ишлаб чиқариш қувватларини ўзлаштиришга айрим капиталистларнинг кучи ҳамма вақт ҳам етавермас эди. Натижада сотишга акциялар* чиқарадиган акционерлик жамиятлари тузила бошлади. Бу акциялар ўз эгаларига корхоналарнинг фойдасидан маълум процент олиш ҳуқуқини берар эди. Акцияларни кўплаб сотиш соҳибкорларнинг режаларини амалга ошириш учун зарур капитални тўплаб олиш имконини берар эди. Акцияларни сотиб олган ҳамма кишилар номигагина акционерлик капиталининг шерик эгалари деб ҳисоблана эди. Лекин аслида бу капитални «контрол пакетлар»* га эгаллик қилувчи, яъни акцияларнинг нисбатан кўпчилигига эгаллик қилувчи унча катта бўлмаган, лекин мустаҳкам жипслашган группа тасарруф этар эди.

Капиталистларнинг етишмаётган пул маблағларини олишлари учун яна бир манба банк кредитлари эди. Йирик банклар аҳоли-

нинг жамғармалари келиб тушадиган омонат кассалардан зарур маблағларни қидириб топар ёки бошқа банклар билан битим тузар эдилар. Натижада майда ва ўрта банкларнинг анча йирик банклар томонидан бўйсундирилиши ёки ютиб юборилиши жараёни бошландики, бу ҳол пировардида банк монополияларининг пайдо бўлишига олиб келди. Улар банк капиталининг анча қисмини контрол қилар эдилар. Бу нарса уларга олинган кредитлар учун тўловларни ошириш ва соҳибкорларга берилган маблағларнинг сарфланиши устидан ўз контролларини ўрнатишни талаб қилиш имконини берар эди.

XIX аср охири — XX аср бошларига келиб, турли йўللار билан пайдо бўлган капиталистик монополиялар анча кучайди ва капиталистик хўжаликда ҳал қилувчи роль ўйнай бошлади.

Молия капитали. Молия олигархияси Кўпгина банк эгалари корхоналарнинг шерик эгаларига айлана бордилар, саноатчилар эса кўпинча ўз банкларини очар эдилар. Саноат капитали билан банк капиталининг қўшилиб кетиши ёки чатишиб кетиши юз берди. Бу ҳол уларнинг қотишмаси — *молия капитали* пайдо бўлишига олиб келди.

XX аср бошларига келиб, молия капитали сони унча кўп бўлмаган ғоят йирик капиталистлар — молия капитали магнатлари кўлида тўпланди. Уларнинг тор доиралари — *молия олигархияси* — фақат экономикадагина эмас, балки сиёсат ва идеологияда ҳам ҳукмрон бўлиб олишга ҳаракат қилар эдилар.

Буржуа давлат аппаратининг энг муҳим позициялари молия олигархияси контроли остига тушиб қолди. Монополистлар кўпинча етакчи министрликлар ва муассасаларнинг бошлиқлари бўлиб олар эдилар. Молия капитали буржуа давлати билан чатишиб борар эди. Бунинг натижасида бир неча ўн оила АҚШ сиёсатининг энг муҳим масалаларини ҳал қилар, 300 капитал магнати Германияни бошқарар, 200 оила Францияда хўжайинлик қилар эди.

Молия олигархияси давлат аппаратидан эксплуатацияни кучайтириш ва меҳнаткашларнинг қаршилигини бостириш учун фойдаланар эди. Монополиялар солиқ тўлашда давлатдан имтиёзлар, рағбатлантирувчи мукофотлар, хом ашё ва буюртмалар беришда афзалликлар, имтиёзли кредитлар ола бошладилар.

Монополиялар билан бир қаторда кўплаб ўрта ва майда корхоналар мавжуд бўлиб қолаверди. Уларнинг эгалари йирик монополияларнинг майда бозорлар шароитига ва баъзи хусусиятларига мослашмаганлигидан, шунингдек улар ўртасидаги рақобатдан фойдаланар эдилар. Ўрта ва майда капиталистлар йирик капиталистлар билан муваффақиятли рақобат қила олиш учун ўз ишчиларини эксплуатация қилишни кучайтириш ҳисобига ишлаб чиқариш чикимларини камайтирар эдилар. Бу корхоналарнинг ишчилари йирик корхоналардаги ишчиларга қараганда ёмонроқ уюшган бўлиб, ўз хўжайинларига қаттиқ қаршилик кўрсата олмас эдилар.

Рақобат бартараф қилинмат

кенгрок ва шафқатсизрок тус олди. Ҳар бир мамлакат ичида ва халқаро кўламда **монополиялар ўртасида кураш авж олиб кетди**. Бу кураш экономиканинг ҳамма тармоқларида борди. Монополиялар ичида **фойдани тақсимлаш учун турли группаларнинг рақобати** тўхтамади.

Четга капитал чиқаришнинг алоҳида муҳим аҳамияти

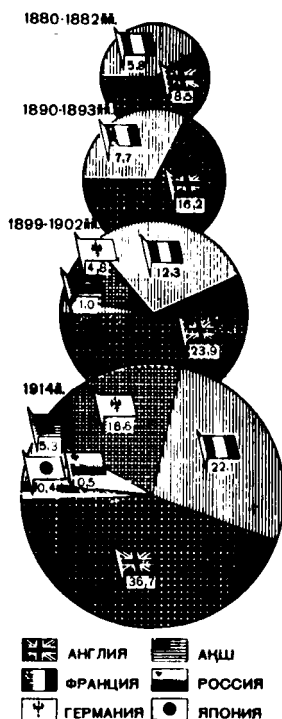
Монополиялар, молия олигархияси фойдани кўпайтиришга ҳаракат қилиб, товарларни эмас, балки **капитални четга чиқаришга** алоҳида аҳамият бера бошладилар. Товарларни

четга чиқариш, айниқса уларни камроқ ривожланган мамлакатларда, биринчи навбатда мустамлака ва қарам мамлакатларда ҳаддан ташқари юқори баҳоларда сотиш ҳамон жуда катта фойда келтирмоқда эди. Лекин бу мамлакатларда капитал солиш: уларнинг халқ оммасидан маблағларни сиқиб олиб турган ҳукмдорларга ғоят юқори процентлар эвазига кредитлар бериш; табиий бойликларни — ерлар, ер ости бойликлари ва ҳоказоларни сув текин сотиб олиш; у ерда энг арзон иш кучини шафқатсиз эксплуатация қилиш ҳисобига бойлик орттириш имконини берувчи корхоналар куриш яна ҳам фойдали бўлиб чиқди. 1900—1913 йилларнинг ўзидаёқ йирик капиталистик мамлакатлар четга олиб чиққан капиталларнинг ҳажми икки баравар ошиб, 81,63 млрд. сўмни ташкил этди. **Монополиялар четга капитал чиқаришни уни ўз мамлакатлари экономикасига солишдан афзал кўрар** эдиларки, бу ҳол метрополияларнинг ривожланишига тўсқинлик қила бошлади.

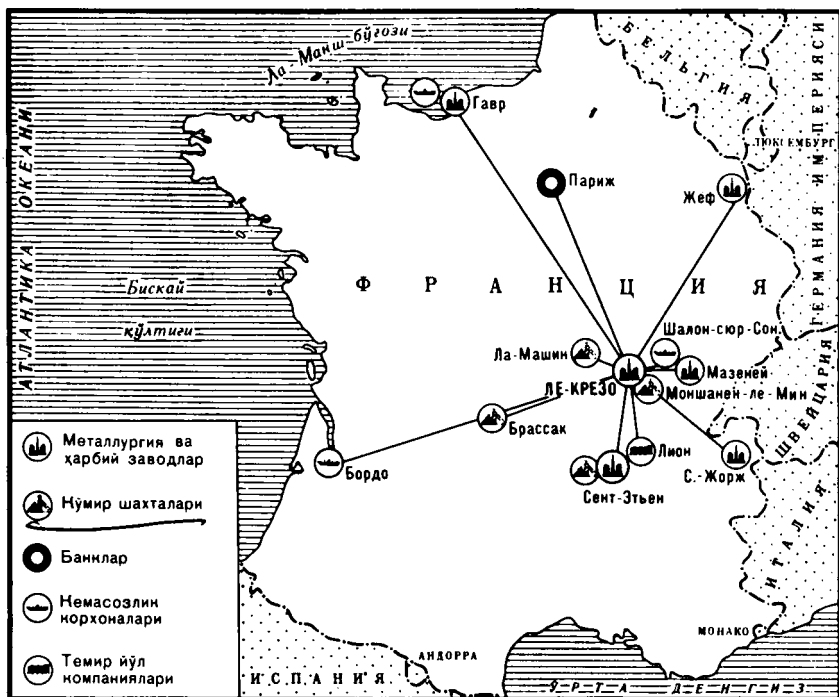
Халқаро монополиялар дунёни бўлиб оладилар

Энг йирик монополиялар, молия олигархиясининг турли

группалари ўз мамлакатларидан ташқарида иш олиб бориб, бозорлар, хом ашё манбалари, «фойдали битим» соҳалари устидан контрол ўрнатиш йўли билан олаётган фойдаларини кўпайтиришга ҳаракат қилар эдилар. Улар ўртасида кескин рақобат авж олиб кетди. Қўпинча бу кураш жараёнида улар дунёнинг турли зоналарини ва хўжалик тармоқларини бирга-лиқда эксплуатация қилиш ҳақида битимлар тузар эдилар. Бу битимлар билан **халқаро монополиялар** тузилар эди. 1910 йилга келганда уларнинг сони юзга етди. Бу ҳол капитал бутун дунё микёсида рақобатлашувининг янги, янада юқори босқичи бошланиши эди. Чунончи, икки молия группаси — Рокфеллер ва Ротшильд-Нобель группаси «жаҳоннинг керосин

1880—1914 йилларда четга капитал чиқариш ҳажми (млрд. сўм ҳисобида)

Шнейдер-Крезо монополиясининг корхоналари ва иктисодий алокалари

бозорини» бўлиб олдилар. 1907 йилда бошқа иккита ғоят йирик монополия — «Умумий электр компанияси» (АҚШ) билан «Умумий электр жамияти» (Германия) ўртасида бутун жаҳон бозорини бўлиб олиш ва ўзаро ҳамкорлик қилиш тўғрисида шартнома тузилди.

Бунинг натижасида деярли барча бошқа кучсизроқ мамлакатлар энг йирик капиталистик давлатларнинг молия олигархиясига у ёки бу даражада қарам бўлиб қолдилар. 1910 йилга келиб Англия, АҚШ, Франция, Германиянинг молия олигархияси кўлида барча акцияларнинг 80 процентдан кўпроғи тўпланди. «Бутун дунёдаги бошқа мамлакатларнинг деярли ҳаммаси, хар ҳолда, халқаро банкир бўлган бу мамлакатларнинг, бутун дунё молия капиталининг тўрт «устуни» бўлган бу тўрт мамлакатнинг қарздорлари ва хирож тўловчилари ролини ўйнайди» (В. И. Лени н. Тўла асарлар тўплами. — 27-том, — 411-бет).

Дунё территориясини капиталистик давлатлар ўртасида тақсимлаб олишнинг тугаллашиши

Буржуазия ҳокимияти мустаҳкамланиши билан капиталистик давлатларнинг ўз мустамлакаларини кенгайтиришга интилишлари кучайди. Бу ҳол капиталистик давлатлар ўртасида дунё территориясининг бўлиб олини-

шини тезлаштирди. XIX аср охирларида бу иш тугалланди. XX аср бошларигача улар ўртасида 72,9 млн. кв. км бегона территория — бутун ер территориясининг 54,9 проценти бўлиб олинган эди. Буюк Британия (ўз территориясидан 109 барабар кўп) ва Франция жуда катта мустамлакаларга эга эдилар; Германия, Бельгия, Португалия, Нидерландия ҳам катта мустамлакаларга эга эди.

Миллий бойликларни ва аҳолини эксплуатация қилишнинг кучайиши мустамлакаларнинг сердаромадлигини оширар эди. Шу сабабли капиталистик мамлакатларнинг ҳукмрон доиралари молия олигархиясининг манфаатларини кўзлаб, XX аср бошларида қарам мамлакатларни мустамлакаларга айлантириш йўли билан ҳам, бошқаларнинг мустамлакаларини босиб олиш ёрдамида ҳам ўз мулкларини кенгайтиришга каттиқ ҳаракат қилдилар. Буларнинг ҳаммаси бўлиб олинган дунёни қайтадан бўлиб олиш учун курашни бошлаб юборди.

Империализмнинг асосий белгилари

В. И. Ленин янги ҳодисаларни қараб чиқиб, XIX аср охири — XX аср бошларида капитализм тараққиётнинг янги босқичига қадам кўйди, деган хулосага келди. Бу босқични у *империализм* деб атади ва унинг *бешта асосий белгисини* кўрсатиб берди, булар куйидагилардан иборат: «1) ишлаб чиқариш ва капиталнинг концентрациялашуви шундай юқори даражага етадики, натижада бутун хўжалик ҳаётида ҳал қилувчи роль ўйнайдиган монополияларни вужудга келтиради; 2) банк капитали саноат капитали билан қўшилиб, бу «молия капитали» заминида молия олигархияси пайдо бўлади; 3) четга товар чиқариш эмас, балки капитал чиқариш айниқса катта аҳамият қозонади; 4) капиталистларнинг бутун дунёни бўлиб олувчи халқаро монополистик иттифоклари тузилади ва 5) ер юзи энг йирик капиталистик давлатлар ўртасида бўлиниб тамом бўлади» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. — 27-том, — 442-бет).

Турли капиталистик мамлакатларда бу хусусиятлар бир хилда юзага чиқмади. Лекин уларнинг ҳаммаси капитализмнинг янги босқичи учун, умуман империализм учун хосдир.

Дастлабки халқаро монополиялардан бири — «Гамбург — Америка» пароход компаниясининг портали. Езув: «Бизнинг йўлларимиз бутун дунёдан ўтади»

I. «Стандарт-ойл» нефть трестини таъсис этиш ҳақидаги битимдан (1882 йил)

...11. Ушбу битим қатнашчиларининг ҳар бири икки томонлама мажбуриятни ва бошқаларнинг келишувларини эътиборга олган ҳолда ўзаро қуйидагиларни зиммаларига оладилар ва келишиб оладилар:

1. Биринчи имконият туғилиши биланоқ қуйидаги штатларнинг ҳар бирида, яъни Огайо, Нью-Йорк, Пенсильвания, Нью-Жерси штатларида уларнинг қонунларига мос келувчи корпорация ташкил этилиши керак; бироқ, янги корпорация тузиш ўрнига агар фойдали ва қулай бўлса, шу мақсадда ҳар қандай бошқа мавжуд уставдан ёки ташкилотдан фойдаланиш мумкин.

2. Зикр этилган корпорацияларнинг вазифалари ва ваколатлари нефть топиш, қазиб чиқариш, тозалаш ҳамда у билан ва унинг маҳсулотлари билан, шунингдек бу ишлаб чиқаришларда ишлатиладиган материаллар билан савдо қилишдан ва улар билан боғлиқ бошқа савдо ишларини юритишдан иборат бўлмоғи керак. Бошқа ҳар қандай вазифалар ва ваколатлар тасдиқлатишни истовчи шахсларнинг хоҳишига қараб айрим корпорацияларнинг турли уставларига киритилиши керак, ё бўлмаса, агар қонун талаб қилса, юқорида санаб ўтилган ваколатлар қисқартирилиши ва чекланиши мумкин...

6. Вакиллар рўйхати вакиллар китобларида юритиладиган синдикат пайларининг эгалари томонидан сайлаб қўйилиши керак, улар шахсан ёки вакил орқали овоз беришлари мумкин ва ҳар бир пай ҳисобига биттадан овозга эга бўладилар.

II. В. И. Ленин капиталнинг концентрациялашуви, банкларнинг янги роли ва молия капиталининг туғилиши тўғрисида

Тарқоқ капиталистлардан коллектив бир капиталист таркиб топади. Банк бир неча капиталист учун жорий счёт юргизиб, гўё соф техник, фақат ёрдамчи операцияни бажараётгандай бўлади. Лекин бу операция жуда зўрайиб кетгач шундай бўлиб қоладики, бир ҳовуч монополистлар бутун капиталистик жамиятнинг савдо-саноат операцияларини ўзларига бўйсундириб, банк алоқалари орқали, жорий счётлар ва бошқа молия операциялари орқали, аввалига айрим капиталистларнинг ишлари қай ҳолда эканлигини аниқ билиш учун, сўнгра уларни контрол қилиш учун кредитни кўпайтириш ёки камайтириш, энгиллаштириш ёки қийинлаштириш воситаси билан уларга таъсир кўрсатиш ва, ниҳоят, уларнинг тақдирини батамом қўлларига олиш, уларнинг даромадини белгилаш, уларни капиталдан маҳрум қилиш ёки капиталларни тез ва жуда кўп миқдорда кўпайтиришга имкон бериш ва бошқа шу каби имкониятларга эга бўлиб оладилар (В. И. Ленин. Империализм капитализмнинг юқори босқичи. Тўла асарлар тўплами.—27-том,—381-бет).

Энг йирик капиталистик мамлакатлар мустамлака мулкларининг катталиги ва аҳолиси сони

Метрополия мамлакатлар	1875 й.		1900 й.		1914 й.	
	Мустамлакалар майдони (млн. кв. км)	Аҳолиси (млн. киши)	Мустамлакалар майдони (млн. кв. км)	Аҳолиси (млн. киши)	Мустамлакалар майдони (млн. кв. км)	Аҳолиси (млн. киши)
Буюк Британия	22,5	250	32,7	370	32,7	350
Франция	1,0	6	11,0	50	11,0	54
Германия	—	—	2,6	12	2,9	13
АҚШ	1,5	0,05	1,9	9	1,9	10
Япония	—	—	0,03	2,8	0,3	19,2

Савол ва топшириқлар

1. Капиталистларнинг акцияли жамият формаси уюшмалари нима учун ва қандай ташкил этилишини айтиб беринг. I ҳужжатдан фойдаланинг. 2. Капиталистик монополияга таъриф беринг. 3. Монополиялар ҳукмронлиги империализмнинг туб иктисодий асоси эканлигини исбот қилиб беринг. II ҳужжатдан фойдаланинг. 4. Модия капитали нима? Унинг ҳукмронлиги ўрнатилиши йўлларини очиб беринг. 5. Нима сабабдан монополиялар товарларни эмас, балки капитални четга чиқаришни афзал кўра эдилар? Капитални четга чиқариш формаларини айтиб беринг. 6. Дунё территориясининг капиталистик давлатлар томонидан бўлиб олиниши қачон ва қай тарзда тамомланган эди? 7. I-жадвал (III ҳужжат) асосида 1875 ва 1914 йилларда мустамлакаларнинг энг йирик давлатлар ўртасида тақсимланиш диаграммасини тузинг (7-рангли картага қаранг). 8. Империализмнинг асосий белгиларини таърифлаб беринг.

7-§. БУРЖУАЗИЯ БИЛАН ПРОЛЕТАРИАТ ЎРТАСИДАГИ ЗИДДИЯТЛАРНИНГ ЧУҚУРЛАШУВИ

Эсланг: 1. Буржуа давлатининг моҳияти ва асосий функцияси қандай? 2. К. Маркс ишчилар синфининг жаҳоншумул-тарихий вазифасини нимадан иборат деб билди ва бу вазифани қандай асослади? 3. Ишчилар ҳаракати пайдо бўлган вақтдан бошлаб унда қандай тенденциялар мавжуд бўлган?

Буржуазия ҳукмронлигининг мустаҳкамланиши ва меҳнаткашларни эксплуатация қилишнинг кучайиши

Буржуазия ҳукмронлигининг мустаҳкамланишига турли йўллар билан эришилди. Буржуазия помешчиклар билан иттифок тузди. Буржуа партиялари ўзларини миллат манфаатларининг тарафдорлари қилиб, халқ ёки барча диндорларнинг ҳимоячилари қилиб

кўрсатар эдилар. Буржуазия асосий капиталистик мамлакатларда «ҳар ҳолда, оқибат натижада албатта *буржуазия диктатураси*» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.—33-том.—41-бет) бўлган давлат ҳокимиятидан кенг фойдаланар эди. У ҳам куч

ишлатиш, ҳам ён бериш йўли билан: ўша пайтда айтганларидек, зўрлик ва тилёгламачилик йўли билан иш олиб борар эди.

XX аср бошларида молия капиталининг ҳукмронлиги ўрнатилиши оқибатида реакция — олдинги ён беришларни йўққа чиқаришга, қаршилиқни куч билан бостиришга интилиш кучайди. Бунинг учун молия олигархияси ўз контроли остига тушиб қолган давлат аппаратидан ва буржуа партияларидан фойдаланди. «Империализмнинг сиёсий хусусиятлари,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— реакциянинг ҳар томонлама зўрайишидан ва миллий зулмнинг кучайишидан иборат» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.—27-том,—467-бет).

Буларнинг барчаси меҳнаткашларни эксплуатация қилишни кучайтиришни ва фойданинг кўпайишини таъминлар эди. Корхона эгалари энг янги машиналар ва конвейерларни ўрнатиб, ишчиларни янада зўриқиб, интенсивроқ, ҳар соатда тобора кўпроқ куч сарфлаб ишлашга мажбур қилар эдилар. Ишчи машинанинг кўшоғига айланиб қолар эди. Унинг тобора кўпроқ сарфланаётган кучларининг ўрнини иш кунини қисқартириш йўли билан ҳам, иш ҳақини ошириш йўли билан ҳам тўлдириб бўлмас эди.

Озиқ-овқат, кийим-кечак, пойабзал, квартиралар ва ҳоказолар ҳақини тўхтовсиз ошириб бориш бойликларни буржуазия фойдасига қайта тақсимлашнинг муҳим воситаси эди. Бундай қайта тақсимлашни буржуа давлат аппарати меҳнаткашларга солиқлар солиш йўли билан охирига етказар эди. Бу солиқлардан тушган маблағлардан биринчи навбатда буржуазия манфаатлари йўлида фойдаланилар эди.

XX аср бошларида энг йирик капиталистик мамлакатлардаги катта ёшли аҳолининг анчагина қисмини ташкил этган ишчиларни эксплуатация қилишнинг бу системаси янада нозикроқ ва шафқатсизроқ бўлиб қолди. Капиталистлар техника хавфсизлигига эътибор бермасликларидан ҳамда ортиқча зўриқишдан йил сайин корхоналарда бахтсиз ходисалар туфайли ҳар минг киши ҳисобига 1—2 киши, яъни 90—180 минг ишчи ҳалок бўлар эди. Монополияларнинг ҳужуми натижасида «ишчиларнинг иш ҳақи,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— ҳатто энг кучли ва ишчилар учун энг муваффақиятли стачка кураши бўлганда ҳам, ишчи кучини зарур миқдорда сарф қилишнинг ўсишига қараганда анча секин ўсмоқда. Бу билан бир қаторда эса капиталистларнинг бойлиги ғоят тез ўсмоқда» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.—22-том,—248-бет). Хотин-қизларнинг меҳнатига, болаларнинг, ёш ишчиларнинг, мазлум элатлар ишчиларининг, муҳожирларнинг меҳнатига ҳукмрон миллат эркак ишчиларининг меҳнатига қараганда анча кам ҳақ тўланар эди. Иқтисодий кризис йилларида кўп миллион кишига етадиган ишсизлар ҳеч қандай нафақа олмас эдилар.

Капиталистик мамлакатлар аҳолисининг ўрта қатламлари ҳам кучайиб кетган эксплуатация объекти эдилар. Улар жумласига ишчилар синфига мансуб бўлмаган, ўз меҳнати ҳисобига кун кўрадиган ҳамма кишилар: дехқонларнинг асосий оммаси, майда

хизматчилар, хунармандлар ва савдогарлар, зиёлилар кирар эдилар. Дехконлар Европа китъаси ва Япония аҳолисининг кўпчилигини ташкил этар эди. Кўплаб дехконлар ва хунармандлар капиталистик корхоналар билан рақобатга бардош беролмай, хонавайрон бўлар, пролетариат сафларини тўлдирар эдилар. Майда ишлаб чиқарувчиларнинг озгина қисмигина батамом синишдан қутулиб қолишга муваффақ бўлар эди. Лекин улар ҳам аста-секин ўзларига қарз берган банкларга ва маҳсулотларини сотиб олувчиларга асоратли қарам бўлиб қолар эдилар. Умуман олганда XIX асрнинг охириги ўн йилликларида ва XX асрнинг дастлабки йилларида капитализмнинг «тинч» ривожланиши бу мамлакатларнинг барча меҳнаткашлари учун, аҳолисининг 9/10 қисми учун, В. И. Ленин ёзганидек, — «тинчлик» даври эмас, балки зулм, азоб-укубат, даҳшат даври эди, бу давр аслида, яна ҳам даҳшатлироқ давр эди, у «бениҳоя даҳшат» даври бўлиб туюлар эди» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. — 27-том, — 109-бет). XX аср бошларида «бир ҳовуч монополистларнинг қолган аҳолига қилаётган зулми юз қарра оғирлашиб, каттиклашиб, тоқат қилиб бўлмайдиган даражага етади» (Ўша жойда, 371-бет).

Ишчилар синфининг
состави

Савоат тўнтарини натижасида *ишчилар синфи капиталистик жамиятнинг асосий синфларидан бирига айланиб қолди*. Капиталистик

мамлакатлар аҳолиси орасида унинг улуши тўхтовсиз ошиб бормоқда эди. XX аср охирига келиб, пролетариат Европа аҳолисининг 30 процентга яқинини ташкил этди.

Ишчилар синфи ўсиши билан бирга унинг состави ҳам ўзгариб борди. Ишлаб чиқаришга тобора кўпроқ аёллар ва болалар тортилди. Жадал ўсиб бораётан ишчилар синфи хонавайрон бўлган дехконлар, хунармандлар ва савдогарлар билан тўлиб борди. Шу сабабли унинг состави бир хил эмас эди.

Ишчилар синфининг асосий ядросини азалий ишчилар ташкил этар эдилар. Улар ўз тақдирларини ўз синфларининг тақдири билан боғлар ва шу сабабли бирдамликка, қатъиятга, синфий туйғуга эга эдилар.

Пролетариатнинг анчагина қисмини яқиндагина нoproлетарлар муҳитидан чиққан кишилар ташкил этар эдилар. Уларнинг кўплари ҳали ўз тақдирларини ишчилар синфининг тақдири билан боғламас, балки яқка ҳолда яна «одам қаторига қўшилиш»ни — майда хўжайинча бўлиб олишни орзу қилар эдилар. Шуни деб улар буржуазияга индамай бўйсунар эдилар. Лекин уларнинг орзу-умидлари барбод бўлгач, улар тез ғазабга тушар ва ҳар қандай авантюраларга тайёр турар эдилар. Бекарорлик уларнинг муҳим хусусияти эди.

XIX аср охириларида капиталистик мамлакатларда ишчи аристократияси қатлами вужудга келди. Бу қатлам юқори малакали ва юқори ҳақ олувчи ишчиларнинг ўз нисбий фаровонликларини хўжайинларнинг муваффақиятлари билан боғлайдиган, буржуазияга қараб иш тутадиган қисмидан иборат эди. Монополистлар бу қатламни моддий жиҳатдан — ўзлари оладиган ортқича фойда-

дан садақалар бериб — ва маънавий-сиёсий жихатдан — уни ҳамма меҳнаткашларга ўрнатиб кўрсатиб, жамоат ташкилотларида ҳам илгари суриб — кўллаб-қувватлар эдилар.

Ишчилар ҳаракатининг ўсиши XIX аср охири — XX аср бошларида тобора кўпроқ ишчилар ҳукмрон буржуа идеологиясидан аста-секин озод бўла борди, ўзларининг синфий манфаатларини англай бошлади ва эксплуататорларга қарши курашга кўшилди. Бу ҳол ишчилар синфининг ижтимоий роли ошишига сабаб бўлди. У аввало янги жихатлар касб этиб бораётган ишчилар ҳаракатининг ўсишида ўз ифодасини топди.

XIX асрнинг охириги ўн йилликларида кўпгина капиталистик мамлакатларда «ўз асос-эътибори билан пролетар партиялари бўлган социалистик партиялар тузила бошлайди...» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.— 23-том.— 3-бет). Бу ишчи партиялари курашнинг янги воситалари ва усулларидан фойдаландилар ва ишчилар ҳаракатининг асосий кучи бўлиб қолдилар.

Қасаба союзлари меҳнаткашларнинг энг оммавий ташкилотларига айланди. Улар стачкалар ва намойишларга раҳбарлик қилиб, бу чиқишларни мисли кўрилмаган даражада кескинлаштириб ва кенгайтириб юборар эди.

Меҳнаткашларнинг интернационал бирдамлиги мустаҳкамланди ва янада юқори поғонага кўтарилди. Унинг ривожланишига II Интернационалнинг тузилиши ва фаолияти ёрдам берди.

XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб тезлашган ишчилар ҳаракатининг ўсиши XX аср бошларида барча мамлакатлар меҳнаткашлари курашининг қудратли юксалишига айланиб кетди. Империализм шароитида биринчи марта бўлиб ўтган Россиядаги халқ революцияси (1905—1907 йиллар) кенг омманинг энг катта чиқиши бўлди.

Дехконлар ва бошқа ўрта қатламларнинг эксплуататорларга қаршилиқ кўрсатиши активлашди. Мазлум халқлар мустамлакачилар зўравонлигига қарши курашга кўтарилмоқда эдилар. Бу ҳол ишчилар синфи иттифоқчилари кучларини кўпайтирар эди.

XX асрнинг бошларида капитализм тараққиётнинг янги босқичига кириши билан ишчилар синфининг объектив вазифалари ўзгарди: **меҳнаткашлар оммасини капитализмни афдариб ташлаш учун бевосита курашга тайёрлаш** зарур бўлиб қолди. Бу ҳол марксизмни янада ривожлантиришнинггина эмас, балки *янги типдаги революцион ишчилар партиялари* тузилиши ҳам талаб қилди.

Жаҳон революцион ҳаракатининг маркази қўчмоқда эди. Париж Коммунаси ҳалокатга учраганидан кейин бу марказ Германия ишчилар ҳаракатининг муваффақиятлари туфайли Германияга қўчган эди. XX аср бошларида бу марказ Россияга кўчди, чунки Россия империализм занжиридаги энг заиф бўлин бўлиб қолди, унинг ишчилар ҳаракати эса халқаро революцион ҳаракатнинг авангардига айланган эди (қаралсин: СССР тарихи, Ўрта мактабнинг 9-синфи учун дарслик. Ю. С. Кукушкин таҳрири остида. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1987, 18-бет).

Бироқ ўсиб бораётган ишчилар ҳаракати қатнашчиларининг

ҳаммаси ҳам ишчилар синфининг ҳақиқий манфаатлари ва вазифаларини бир хил тушунмас эди. Ишчилар ҳаракати ичидаги ривожланиш революцион ва оппортунистик тенденцияларнинг ўзаро қарама-қаршилиги билан ажралиб турар эди. *Революцион тенденциянинг олий ифодаси марксизм эди.* Ҳақиқий илмий дунёқараш бўлган марксизм ишчилар синфининг манфаатларини, унинг вазифаларини, бу вазифаларни ҳал қилиш йўллари ҳамда воситаларини ғоят тўлиқ ва аниқ акс эттирар эди. Марксча йўналиш ишчилар синфининг энг илғор, онгли қисмига таянар ва меҳнаткашларнинг социалистик революция зарурлигига ўз тажрибасида ишонч ҳосил қилаётган янгидан-янги қатламларини ўз томонига жалб қилар эди.

Оппортунистик тенденция шунда ифодаланар эдики, ишчилар ҳаракатининг айрим арбоблари ишчиларнинг манфаатлари капиталистик система доирасида улар аҳволини яхшилашдан иборат деб кўрсатишга, ишчилар ҳаракатини реформалар учун кураш билан чеклаб қўйишга, буржуазия билан ҳамкорлик қилиш воситасида социал адолатга эришишга интилар эдилар. Оппортунизмга, деб ёзган эди В. И. Ленин, «пролетариатнинг туб манфаатларини... унутиш, бу туб манфаатларни бир минутлик ҳақиқий ёки хаёлий фойдаларга қурбон қилиш...» хосдир (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.—17-том,—25-бет). Оппортунизм ишчилар аристократиясига таянар эди. У бекарор «юзага чиқиб олишга» ҳаракат қилган озгина ишчиларни ҳамда ишчилар ҳаракатига қўшилган ўрта қатлам вакилларини ўзига жалб қилар эди.

Революцион тенденцияни *анархистлар* бузар эдилар. Улар янги, ўзгарган шароитларда қасаба союзларини ўз ғояларини амалга оширишнинг асосий қуроли қилиб олишга уринар эдилар, шунинг учун ҳам уларни *анархо-синдикалистлар* деб атадилар. Анархистлар ишчиларнинг ва бошқа категорияларга мансуб меҳнаткашларнинг бир қисмини ўзларига эргаштиришга муваффақ бўлдилар. Улар анархистлар пропагандаси таъсирида жамиятни дарҳол ўзгартиришни талаб қилар ва ҳар қандай авантюристик чиқишлар ва ҳаракатларга тайёр турар эдилар.

XX аср бошларидан эътиборан ишчилар ҳаракатида **революцион ва оппортунистик тенденциялар ўртасидаги кураш кескинлашди.** Ишчилар синфининг империализм шароитида ўз революцион-ўзгартирувчилик вазифаларини ҳал қила олиши ана шу курашнинг нима билан тугашига боғлиқ эди.

Савол ва топшириқлар

1. Молия олигархияси XIX аср охири — XX аср бошларида қандай воситалар билан ўз ҳукмронлигининг мустаҳкамланишини таъминлади? 2. XIX асрнинг охириги ўттиз йилида ишчилар синфининг ижтимоий-сиёсий роли ўсишига сабаб нима эди ва бу ҳол нималарда ифодаланган эди? 3. Ишчилар ҳаракати таракитининг асосий йўналишларини таърифлаб беринг. 4. Ишчилар ҳаракатидаги икки асосий тенденциянинг моҳиятини кўрсатиб ва ёритиб беринг. Қандай социал қатламлар уларга таянч бўлиб хизмат қилган эди? 5. Шу бобнинг кейинги параграфлари устида ишлашга қўшалоқ варақда қуйидаги жадвални тайёрланг:

Империализмнинг асосий белгилари	Мамлакатлар				
	Германия	Англия	Франция	АҚШ	Япония

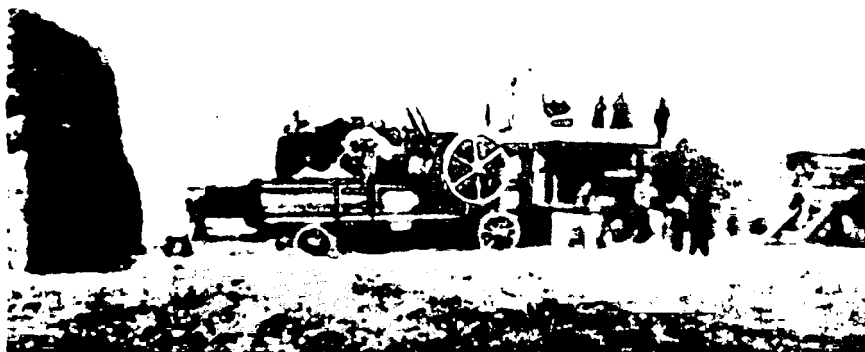
8-§. ГЕРМАНИЯ, АҚШ ВА ЯПОНИЯНИНГ СОЦИАЛ-ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

Эсланг: 1. Германиянинг бирлаштирилиши қачон ва қандай тугалланган эди? (Ушбу дарсликнинг 4, 8-бетларига қаралсин.) 2. АҚШда граждандар уруши қачон ва қандай тамомланди? 3. Кишлоқ хўжалигида капитализм тараққиётининг пруссча ва америкача йўллارининг муҳим жиҳатлари.

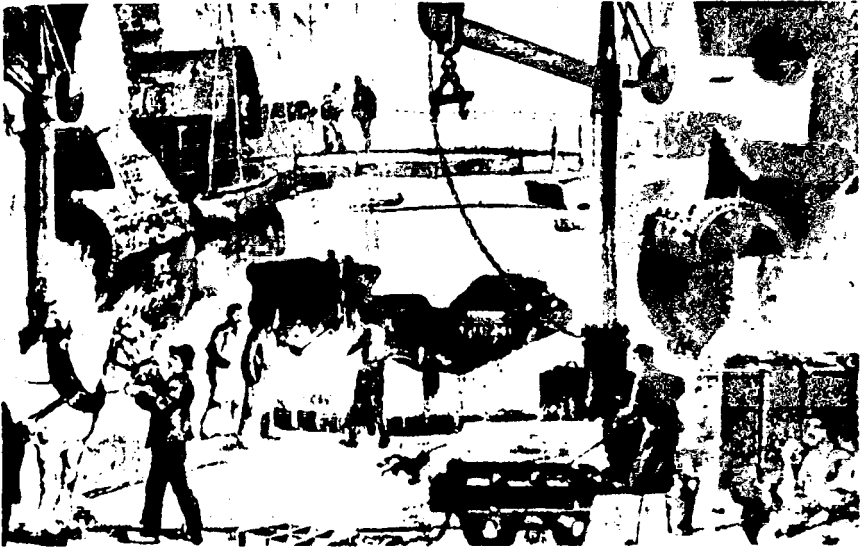
Саноат тўнтаришининг тугалланиши ва Германиянинг жаҳондаги иккинчи индустриал давлатга айланиши

Германияни бирлаштиришнинг тугалланиши (8-бетга қаралсин) ягона ички бозорни вужудга келтирди. Германия Франция территориясининг бир қисмини босиб олиши натижасида Рейн области ва Саар ҳавзасининг табиий ресурсларига Лотарингиянинг темир рудаси запаслари кўшилди. Саноатнинг ўсишига Германия Франциядан олган 5 миллиард франк микдоридаги контрибуция ёрдам берди. Ўша вақтда қурилган кўп сонли қорхоналар Германиядан олдинроқ индустриаллаштириш йўлига ўтган мамлакатлардагига қараганда анча муқаммал, юқори унумли энг янги техника билан қуруллантирилди. Бу нарса саноат тўнтаришини тез тамомлаш имконини берди.

Қишлоқ хўжалигида барча ҳайдов ерларининг 25 процентига эга бўлган помешчиклар ёлланма ишчи кучидан, энг янги машиналар ва ўғитлардан кенгрок фойдалана бошладилар, лекин кам

Помешчик хўжалигида буг молотилкасининг қўлланилиши

Рурдаги Крупп заводининг бессемер цехи. 1890 йил

ерли деҳқонларни эксплуатация қилишнинг ярим феодалча усулларидан воз кечмадилар. Улар қишлоқларда маъмурий ҳокимиятни ўз қўлларидан саклаб қолган бўлиб, ўрта ҳол деҳқонларни ҳам бир қадар қарамликда тутиб турар эдилар. Улар билан бирга деҳқонларнинг асосий оммаси ҳисобига кулоқлар — ишлов бериладиган ерларнинг 30 процентини ўз қўлларидан тўплаб олган гроссбауэрлар ҳам бойимокда эди. Помешчиклар яна ҳам юқорикроқ фойда олишга ҳаракат қилиб, ўз капиталларини айниқса тез ривожланаётган саноатга сола бошладилар.

Германия қудратли индустриал давлат бўлиб қолди. 1914 йилга келиб, у 1871 йилдагига қараганда саноат маҳсулотини деярли 7 баравар кўп ишлаб чиқармоқда эди. Саноат ишлаб чиқаришнинг ҳажми бўйича у Францияни орқада қолдирди, XX аср бошларида эса Англиядан ўзиб кетиб, жаҳонда иккинчи (АҚШдан кейин) ўринга чиқиб олди (38-бетдаги 4-жадвалга қаралсин).

Шу билан бирга XX аср бошларидаёқ Германиядаги ишга яроқли аҳолининг асосий қисми саноатда банд бўлиб, ишчилар синфи унинг кўпчилигини ташкил этар эди. Мехнат унумдорлиги 40 йил ичида деярли икки баравар ошди, реал иш ҳақи эса бор-йўғи 15 процент ўсди. Умуман олганда эксплуатация қилинувчилар билан эксплуатация қилувчилар ўртасидаги антагонизм чуқурлашди (I хужжатга қаралсин).

Юнкерча-буржуача империализм

Корхоналарнинг тобора кўпчилиги гигант компаниялар қўлида тўпланмоқда эди. 1893 йилда шахта эгаларининг бир нечта уюшмаси

Рейн-Вестфалия тошкўмир синдикатини* тузиш ҳақида келишиб олишди. Синдикат Рур областида кўмир казиб чиқаришнинг

деярли 87 процентини ўз қўлига тўплаб олди ва ёқилғига юкори нарх белгилади. Куроллар ишлаб чиқаришда «Фридрих Круппнинг пулат қуйиш заводи» хукмронлик қилар эди. Унинг хўжайини прусс армияси учун артиллерия тўплари ишлаб чиқариш орқасида бойиб кетган эди.

XX аср бошларида монополиялар экономикада хукмрон куч бўлиб қолди. Кўмир казиб чиқариш, чўян ва пулат эритишнинг деярли ҳаммасини тўртта монополия контрол қилар эди. Ривожланиб кетган денгиз кемачилиги иккита монополия қўлига ўтиб қолди. Монополистларнинг иккита группаси деярли бутун химия саноатини, яна иккитаси эса электр саноатини контрол қилмоқда эди.

Саноатчиларни кредит билан таъминлаб турган банкларнинг, айниқса мамлакат молиясининг кўпчилик қисмини контрол қилиб турган «дисконтгезельшафт» ва «Дойче банк»нинг кудрати ошиб кетди. Бир-бирига чирмашиб кетган саноат капитали билан банк капиталининг эгалари молия олигархиясини ташкил этган эдилар. У фақат ўзининггина эмас, балки бошқа мамлакатларнинг ҳам асосий эксплуататорига айланиб қолди.

Бу монополистлар хали ҳам императорнинг яқин кишилари бўлган ҳамда маъмуриятдаги ва куролли кучлардаги энг юкори лавозимларга тайинланиб келаётган юнкерлардан кўра бойроқ бўлиб чиқдилар. **Лекин монополистлар билан юнкерларнинг асосий манфаатлари бир-бирига мос эди** — улар меҳнаткашларни эксплуатация қилишни кучайтириш ва бошқа халқларни талаш йўли билан ўз фойдаларини кўпайтиришга ҳаракат қилар эдилар. Монополистлар билан юнкерлар чатишиб кетди. Буни буржуазия билан помешчикларнинг азалий иттифоқи тайёрлаган эди. В. И. Ленин герман империализмининг *юнкерча-буржуача* империализм деб атади (II ҳужжатга қаралсин).

Бу империализмнинг муҳим хусусияти унинг ўта агрессивлиги эди. Унга фақат юнкерларнинг агрессив-милитаристик анъанала-

Берлиндаги марказий электр станциянинг машина зали, 1890 йил

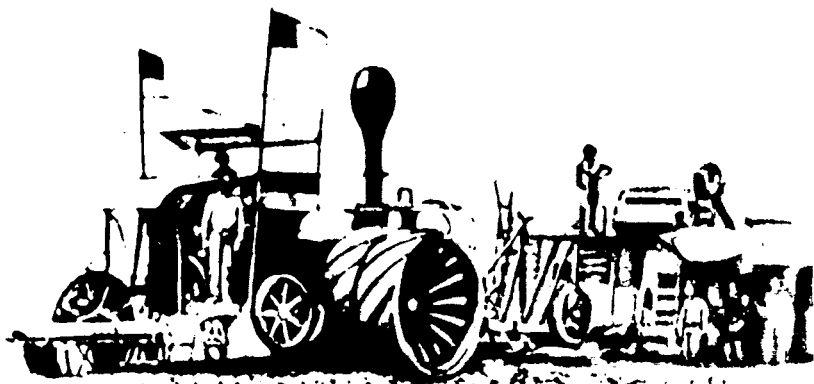
ригина сабаб бўлиб қолмади. Илгари босиб олинган поляк ва француз ерларини сақлаб қолишга ҳамда дунёни тақсимлашда бой берилган нарсаларни қайтариб олишга ҳаракат қилиб, қайзер Германиясининг раҳбар доиралари Германиянинг Европада ҳукмрон бўлиб олиши ва мустамлакаларни қайта тақсимлаш учун уруш тайёрлай бошладилар.

АҚШ экономикасининг жадал ривожланиши Мамлакат жанубида қулдорлик системасининг тугатилиши ҳамда унинг ғарбий қисмига фермерларнинг бориб ўрнашиши АҚШнинг бутун территориясида капитализмнинг жадал ривожланиши учун йўл очиб берди. Собик қора танли қуллар ер олмадилар. Уларнинг кўплари батраклик қилишга ёки ўз ерларини сақлаб қолган собик қулдорлардан нисфикорлар сифатида ижарага ери олишга мажбур бўлдилар.

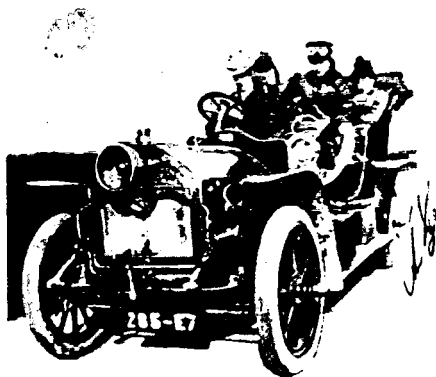
Ҳинду (индейс)лар чегараланган яшаш зоналари — резервацияларга қувилди. Улардан тортиб олинган ерлар кўчиб келган фермерларга берилди. Лекин умуман олганда мамлакатда ҳукм сурган қишлоқ хўжалигидаги капитализм ўсишининг фермерча ёки америкача йўли «халқ оммаси учун капитализм даврида мумкин бўлган барча шароитлардан энг қулайида ишлаб чиқарувчи кучлар жуда тез» ривожланишини таъминлар эди. (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.—17-том,—173-бет). 70-йилларда пахтанинг, асосий донли экинлар — бугдой билан маккажўхорининг ҳосили бир неча барабар кўпайди, чорва моллар сони анча ўсди. Қишлоқ хўжалигида хилма-хил машиналар ва сунъий ўғитлар кенг қўлланила бошлади.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг тараққиёти саноатнинг тез ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ эди. Темир йўллар қурилишининг мисли кўрилмаган қўламларда олиб борилиши экономиканинг жадал ўсишига ёрдам берди, 70—90-йилларда уларнинг узунлиги 5 барабар ошди.

Саноат ишлаб чиқаришидаги жуда катта сакрашга Европадан

Калифорнияда гидрақли трактор ва комбайн

XX аср бошларидаги «Форд» автомашинаси. Детройт. 1913 йил.

капиталлар оқиб келиши (70—80-йилларда 3 млрд. доллар), европалик ишчиларнинг оммавий иммиграцияси (70—90-йилларда—14 миллион кишига яқин), энг янги илмий кашфиётлардан кенг кўламда фойдаланиш ва кўплаб кашфиётларни жорий қилиш туфайли муваффақ бўлинди (30—38-бетларга қаралсин.) 90-йиллар ўрталарига келиб, АҚШ маҳсулотнинг асосий турларини ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми бўйича биринчи ўринга чиқиб олди. (38-бетдаги 4-жадвалга қаралсин). 1893 йилда Г. Форд

ўзининг биринчи автомобилини курди, орадан йигирма йил ўтгандан кейин эса АҚШ йилига ярим миллион дондан ортик автомобиль ишлаб чиқарди. Бу ҳол тош йўлларни интенсив равишда қуришга олиб келди.

Тобора кўпайиб бораётган саноат ва қишлоқ хўжалик ишчиларининг меҳнати туфайли мамлакатнинг бойлигига бойлик кўшилаверди. Улар меҳнатининг интенсивлиги тўхтовсиз ошиб борди. Гарчи ўртача йиллик иш ҳақи дунёда энг юқори бўлса-да, лекин у энг зарур тирикчилик воситаларига аранг етар эди. Қорхоналарда ишчининг ҳар бир ҳаракатини контрол қилиш системаси қарор топди. Унинг ҳаракатлари энг оддий операцияларга бўлиб юборилар, унинг ўзи эса машинанинг қўшоғига айланиб борар, ишчи ҳолдан тойгунча ишлашга мажбур эди. «Мен машиналарга қандай муомала қилсам, ўз ишчиларимга

Нью-Йорк. Ишчиларнинг турар жойлари. 1894 йил

хам шундай муомала киламан,— деди соҳибкор,—...улар қариб, бошка фойда келтира олмай колганларнда эса, мен уларни кўчага улоқтираман». Буларнинг ҳаммаси ишчиларнинг ахволи янада ёмонлашувига олиб бормокда эди. Айни вақтда майда фермерлар ва энг янги техникани сотиб олиш учун пули бўлмаган шаҳар аҳолиси ўрта қатламларининг анча қисми хонавайрон бўлиб бормокда эди. В. И. Ленин жаҳоннинг ҳеч бир ерида меҳнат-қашларнинг қашшоклиги билан бойларнинг хашами ўртасида бу қадар кескин фарқ бўлмаганлигини кўрсатган эди. (IV ҳужжат-га қаралсин.)

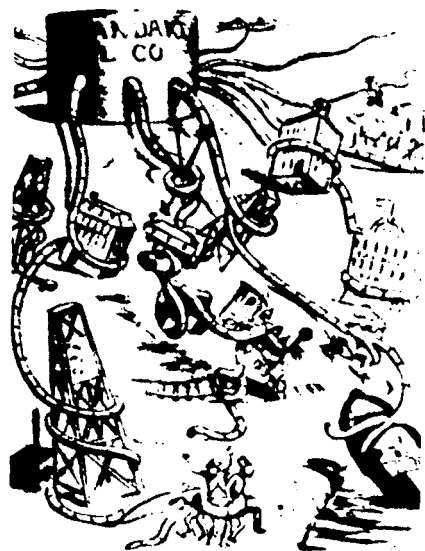
АҚШда трестларнинг кучайиши ва молия олигархияси ҳукмронлигининг ўрнатилиши

80—90-йилларда мамлакатнинг тобора кўпроқ бойлиги трестлар* қўлида тўпланиб борди.

Биринчи трестнинг асосчиси Д. Рокфеллер эди. Рокфеллер граждaнлар уруши йилларида ҳарбий анжомлар етказиб беришдан бойиб кетиб, нефтни қайта ишловчи корхоналар ва савдо устидан контрол ўрнатди, кейинчалик эса нефть қазиб чиқаришни ҳам ўз қўлига киритиб олди. У ҳеч нарсадан қайтмас эди — товламачлик, сотиб олиш, алдашдан, тазйик ўтказишнинг турли усулларидан фойдаланар, ҳатто ўз рақибларининг мулкига ҳужум қилиш учун жиноятчилар тўдасини ёллар эди. Биринчи жаҳон уруши бошланган вақтда унинг «Стандарт ойл» трести ер юзидаги энг йирик нефть корхоналаридан бирига айланди. Рокфеллерни «Жаноб миллиард» деб атай бошладилар (III ҳужжатга қаралсин).

АҚШнинг яна бир энг йирик монополияси Д. Морганнинг «Юнайтед стил корпорейшн» («Пўлат трести») трести эди. Унинг капитали қарийб бир ярим миллиард долларни ташкил этар эди. Бу трест бир юз элликтача компанияни ютиб юборган бўлиб, конлар, шахталар, металлургия заводлари ва темир йўллари бирлаштирар, уларда 170 минг ишчи ишлар эди.

1904 йилга келиб, 445 трест АҚШдаги бутун саноат ишлаб чиқаришининг тўртдан уч қисмига яқинини контрол қилиб турар эди. Қўшма Штатлар трестлар мамлакатига айланди. «Америка трестлари империализм ёки монополюстик капитализм экономикасининг энг олий ифодасидир» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.— 30-том,— 122-бет). Трестларни пул билан тазминлаб турган АҚШнинг энг йирик банклари Нью-

«Рокфеллер сирити»

Сенат корчалонлари. Карикатура. 1889 йил. «Пўлат трести», «Стандард Ойл» ва бошқалар

Йоркдаги унча катта бўлмаган Уолл-стрит кўчасида жойлашган бўлиб, бу кўча мамлакат корчалонларининг марказига айланиб қолди. Кушма Штатларда амалда молия олигархиясининг ҳукмронлиги қарор топди.

Трестлар ва банклар ўз манфаатларини қондириш учун ҳукумат аъзоларини, амалдорларни, судьяларни сотиб олар, ўз сўзларидан чиқмайдиган номзодларни сайлаб қўйиладиган лавозимларга ўтказар эдилар. Банклар ва трестлар хўжайинларининг ўзлари мамлакатдаги кўпгина юқори лавозимларни эгаллай бошладилар. Улар маъқул топган мансабдор шахслар йирик-йирик акциялар пакетларини, трестлар ва банкларга раҳбарлик лавозимларини олишар эди. **Шу тариқа молия олигархияси давлат аппарати билан чапишиб кетмоқда эди.**

Японияда капитализмнинг ривожланиши

Японияда 1868 йил буржуа революцияси туғалланмай қолди — у монархияни ва феодализмнинг баъзи бошқа қолдиқларини йўқотмади.

Лекин монархия аслини олганда помешчик-буржуача монархия бўлиб қолди. 70-йилларнинг биринчи ярмида буржуа реформалари ўтказилди: мамлакатни бошқариш марказлаштирилди, императорга бўйсунувчи мунтазам армия (умумий ҳарбий мажбурият асосида) тузилди; ягона валюта — иена жорий этилди. Император пойтахти тинч, ўрта асрлардагидек Киотодан Токиога кўчирилди.

Князлар ва ҳарбийлар табақаси — самурайларнинг ерга бўлган феодалча эгаллиги бекор қилинди. Ер аслида унга эгаллик қилиб келганларнинг хусусий мулки бўлиб қолди. Натижада ҳайдов ерларнинг учдан бир қисми помешчиклар қўлига, яна учдан бир қисми савдогарлар ва судхўрлар қўлига ўтиб қолди. Дехқонларнинг 70 проценти ер эгаларига айланди, лекин у жуда кам бўлиб, ҳар бир хўжаликка 1—3 га дан тўғри келар эди.

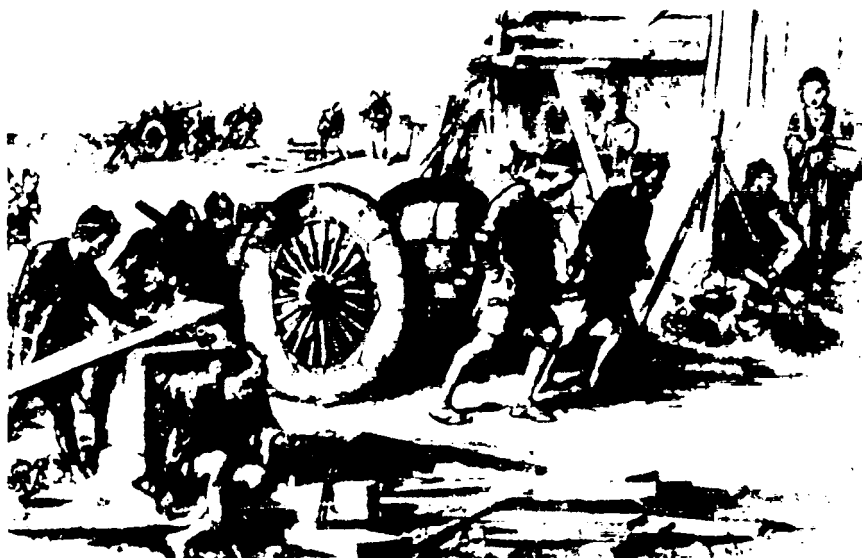
...ярим миллион дехқон хўжалиги ерсиз қолди. Уни ижарага олиш учун дехқонлар ҳосилнинг 50 процентидан 80 процентигачасини помешчикларга берар эдилар.

Реформалар давлат ва хусусий капиталистик корхоналарнинг тез ўсишига ёрдам берди. Халқдан солиқ олиш йўли билан тўпланган пулларга давлат заводлар, кemasозлик корхоналари қуради, кейин эса уларни 20—30 процент нархига хусусий фирмаларга берар эди. Саноат фаолияти билан шуғулланган помешчиклар ва савдогарларга саҳийлик билан субсидиялар, арзон заёмлар берилар, улар солиқлардан озод қилинар эди.

Япония Ғарбий Европа ва АҚШнинг техника соҳасидаги ютуқларидан кенг фойдаланди, улардан капиталистик ишлаб чиқаришни ташкил этишни муваффақиятли ўрганиб борди. XIX аср охири — XX аср бошларида мамлакатда саноат тўнғариши тугалланди ва ғарчи жаҳон ишлаб чиқаришида Япониянинг улуши катта бўлмаса-да (61-бетдаги 1-жадвалга қаралсин), унинг саноати Ғарбий Европа мамлакатларидагидан кўра кўп барабар тез ривожлана бошлади. Бу муваффақиятлар ўсиб келаётган япон

Япониядаги тўқимачилик фабрикаси

Саноат техникаси. 1872 йил гравюраси

пролетариатини шафқатсиз эксплуатация қилиш воситасида қўлга киритилди. Қашшоқ кишлоқ шаҳарга тўхтовсиз ишчилар етказиб бериб турар эди. Очлик уларни кўпинча бир умрга сохибкорлар асоратига тушиб қолишга мажбур қилар эди. Иш куни эрта билан соат 5—6 дан бошланиб, кеч соат 9 га қадар давом этар эди. Дам олиш кунлари ва отпускалар бўлмасди. Ишчиларнинг кўпчилик қисми оладиган иш ҳақи ҳатто овқат ва кийимга бўлган эҳтиёжни ҳам қондира олмас эди (V ҳужжатга қарайсиз).

Ҳарбий-феодалча империализм

Шу тариқа ҳосил қилинган бойликларнинг тобора кўпчилик қисми Японияда XIX асрнинг 80-йиллари бошларида пайдо бўлган капиталистик монополиялар қўлига тушиб қолар эди. XX аср бошларида улар саноатда ва денгиз транспортида ҳукмрон бўлиб олган эдилар. Энг йирик банкирлар уйлари ва айни вақтда савдо-саноат компаниялари — Мицуи (фирма XVII асрдан бери мавжуд бўлган), Мицубиси ва бир қанча бошқа компаниялар капиталистик бирлашмаларнинг ўзига хос формаларини — ~~концернлари*~~ (японча номи — ~~дзайбацу~~) вужудга келтирдилар. XX аср бошларида Японияга борган бир чет эллик киши бундай деб ёзган эди: «Сиз Японияга Мицуига қарашли бўлган ва Мицуи қонларида қазиб чиқарилган кўмир билан иситиладиган пароходда келишингиз, Мицуи ускуналаган портга тушишингиз, Мицуига қарашли трамвайда яна ўша Мицуи қурган меҳмонхонагача етиб олишингиз, Мицуи заводида тайёрланган лампочка ёруғида ўтириб, Мицуи нашр этган китобни ўқишингиз мумкин».

Бу концернлар жуда катта акционерлик компаниялари эди. Йирик ер эгалари, амалдорлар, генераллар ва офицерлар акционерлар бўлиб олдилар. Монополистлар билан мамлакатнинг юқори давлат ва ҳарбий арбоблари, шу жумладан бош министр ва император ҳам яқиндан боғланган эди.

Япон концернларининг эгалари мамлакатнинг ҳақиқий ҳўжайинига айланган молия олигархиясини ташкил этар эдилар.

Ҳукмрон донралар ўзлари олаётган фойдани кўпайтириш учун гашки бозорлар ва хом ашё манбаларини босиб олиш, шунингдек, четга капитал чиқариш йўли билан экономикани ўстиришга ҳаракат қилар эдилар. Улар дунёни бўлиб олишдан кечикиб қолганликлари учун ҳарбий куч билан унинг қайтадан тақсимланишига ҳаракат қилар эдилар. Шу сабабли ҳарбийлар молия олигархияси билан чатишиб кетди ва мамлакатда жуда катта роль ўйнай бошлади. Жуда кўп маблағ армияни ва ҳарбий флотни кучайтиришга сарфланар эди. Генераллар ва адмираллар юқори маъмурий лавозимларни эгаллар, императорнинг яқин кишилари бўлиб олар эдилар. Император шахсига сизиниш билан бирга кучга сизиниш ва самурайлар аъъаналари қўллаб-қувватланар эди. Япон империализми *ҳарбий-феодалча характерга* эга эди — молия олигархиясининг ҳукмронлиги феодализмдан қолган кўпгина саркитлар билан қўшилиб кетган ва мамлакатнинг ҳарбийлаштирилишига ва ҳарбийларнинг ўсишига ёрдам берар эди.

Ҳужжатлар

I. Ф. Энгельснинг 1893 йилда Германияга сафар қилишдан олган таассуротлари.

Олдинги авлод умри давомида Германия деҳқончилик мамлакати бўлиб, унинг аҳолисининг учдан икки қисмини қишлоқда яшовчилар ташкил этар эди; энди эса у биринчи даражали sanoat мамлакати, бошдан оёқ Рейн бўйида — Голландия чегарасидан то Швейцария чегарасигача тутун бурқситиб турган фабрика трубалари кўринмайдиган биронта ҳам бурчакни учратмадим. Бир қараганда бу фақат капиталистларнинг ўзигагина тегишлик туюлади. Лекин капиталистлар sanoatни ривожлантириш билан фақат кўшимча қийматгина ҳосил қилиб қолмайдилар, улар пролетариатни ҳам дунёга келтирмоқдалар, улар майда буржуа ва майда деҳқон ўрта қатламларни хонавайрон қилмоқдалар, улар буржуазия билан пролетариат ўртасидаги синфий антагонизмни ҳаддан оширмоқдалар, пролетариатни дунёга келтирган киши эса социал-демократларни ҳам дунёга келтиради. (Ф. Энгельс. Берлинда 1893 йил 22 сентябрда бўлган социал-демократик йиғилишда сўзланган нутқ (К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар.—22-том,—430-бет).

II. В. И. Ленин герман империализмининг хусусияти тўғрисида

...Германия... Бунда биз ҳозирги замон йирик капиталистик техникасининг ва юнкерча-буржуача империализмга бўйсундирилган планли ташкилотнинг «сўнги ютуғини» кўриб турибмиз. (В. И. Ленин. Гўдакларча «сўллик» ва майда буржуачилик тўғрисида. Тўла асарлар тўплами.—36-том,—339-бет.)

III. АҚШда нефть синдикатининг вужудга келиши.

Ун минглаб буржуалар нефть чиққан ҳавзага қараб югурдилар. Пенсильванияликлар қудуқлар пармалашга, қимматбахо суюқликни тортиб чиқаришга ва уни тозалашга киришдилар. Долларлар ёмғирдек ёғиб келаверди. Ишлар жуда яхши бормоқда эди. Чайқовчилик жазаваси авжига чиққан бир пайтда бу нефть салтанатида қўққисдан 1872 йил ҳалокати юз берди. Терговнинг аниқлашича, бир қанча корхоналарнинг синишига умумий хонавайронлик ичида ўз қурбонлари ҳисобига равнақ топиб бораётган ва Жон Рокфеллер бошлиқ ўн икки фитначи томонидан асос солинган «South Improvement Company»¹ сабаб бўлган экан.

...Рокфеллер тўдаси коммерцияда анча эпчиллик қилиб, керосин ташиш учун хизмат қилиб турган темир йўлларни, каналларни ва пароход линияларини эгаллаб олган, шу туйфайли у ишлаб чиқаришга ўзи хоҳлаганча солиқ солиш имконига эга бўлган. Нефтни тозалаш бу йиртқишларча битимни охирига етказди.

¹ Кўп ўтмай унинг номи «Стандарт ойл компани» деб ўзгартирилган.

Ҳар ҳафтада «Стандард ойл» бозордаги аҳволга қараб, хом нефтга баҳо белгилайди, аммо бунда ишлаб чиқарувчиларга энг кам фойда қоладиган қилади...

Нефть трести ишлаб чиқаришни ўз қўлига киритиб олгач, шоша-пиша чакана савдога ҳам бўйинтуруқ солди. Компания керосин белгиланган баҳода сотилиши учун чакана сотувчилар устидан назорат қилиб туриш мақсадида ўз полициясига ҳам эга эди...

Трест суд процессларида ютиб чиқаверди. У судьялар ва адвокатларни сотиб оларди... «Стандард ойл»нинг директорлари тергов комиссияларининг саволларига берган жавоблар жуда характерли бўлиб, бунақаси учрамайди...

— Сизлар сайлов учун пул берганмисиз?

— Биз ҳамма муайян жойда энг кучли бўлган партияни маблағ билан таъминлаймиз; бир штатда — республикачилар партиясини, бошқа штатда — демократик партияни...

IV. В. И. Ленин XX аср бошларидаги АҚШ тўғрисида

Бирлашган кишилар меҳнати ишлаб чиқарувчи кучлари ривожланганлиги жиҳатидан, машиналарни ва энг янги техниканинг ҳамма мўъжизаларини татбиқ этиш жиҳатидан Америка эркин ва маърифатли мамлакатлар орасида биринчи ўринни олди. Америка шу билан бир қаторда бир томондан, қабиҳлашган, разолат ва зийнат ичида кўмилиб қолган бир ҳовуч миллиардерлар билан, иккинчи томондан, умрбод қашшоқлик даражасида кун кечирувчи миллион-миллион меҳнаткашлар ўртасидаги жарликнинг чуқурлиги жиҳатидан ҳам биринчи мамлакатларнинг бири бўлиб қолди. (Ленин В. И. Америка ишчиларига хат. Тўла асарлар тўплами.—37-том,—55-бет.)

V. Японияда темир йўлларни қўрган ишчиларни эксплуатация қилиш.

Эрталаб, тонг отмасданоқ ҳаммани ишга ҳайдаб чиқарар эдилар. Шундай ишлашга мажбур қилишардики, натижада чўкичларнинг тиғи ярқирар, қўллар эса кўринмас эди... Шундоққина кўшни турмада ишлайдиган маҳбусларга ҳамманинг ҳаваси келар эди. Айниқса корейсларга оғир эди, уларни оқсоқоллар ҳам, ўзларининг ўртоқлари бўлган мавсумий япон ишчилар ҳам хўрлашар эди...

...Чидаб бўлмайдиган даражада шафқатсиз муомаладан баъзилар қочиб кетишарди. Бундай қочоқни тутиб олишса, уни ёғочга боғлаб, отнинг орқа оёқлари тагига қўйишар ёки ҳовлига ташлаб, итларга талатишарди. Бу ишлар ҳаммага кўрсатилиб, ҳамманинг кўз ўнгида қилинар эди... Белни қизиб турган омбур билан куйдириш, олти қиррали таёқ билан уриб белни шол қилиш «оддий иш» эди.

Япония саноатининг ўсиши

Йиллар	Ишлаб чиқариш (минг тонна)		
	кўмир	чўян	пўлат
1895	4773	25	1
1913	21316	240	255

VII. Мицуи концернининг раҳбарларидан бири Япония экспансияси тўғрисида

Японлар ҳар қанча меҳнатсевар бўлишмасин, уларнинг техникаси ва ишлаб чиқаришни ташкил этиши нечоғли мукаммал бўлмасин, агар Япониянинг савдо экспансияси тегишли кучга таяна олмаса, унинг келажаги бўлмайди. Армия билан флотнинг урушга тайёр туриши ҳозирги замоннинг ғоят катта кучидир. Агар биз армия билан флотнинг ҳимоясида турганимизга ишочсак, чет элдаги ўз экспансиямизни хотиржам амалга ошира оламиз ва ҳар хил ишларга дадил киришамиз.

Савол ва топшириқлар

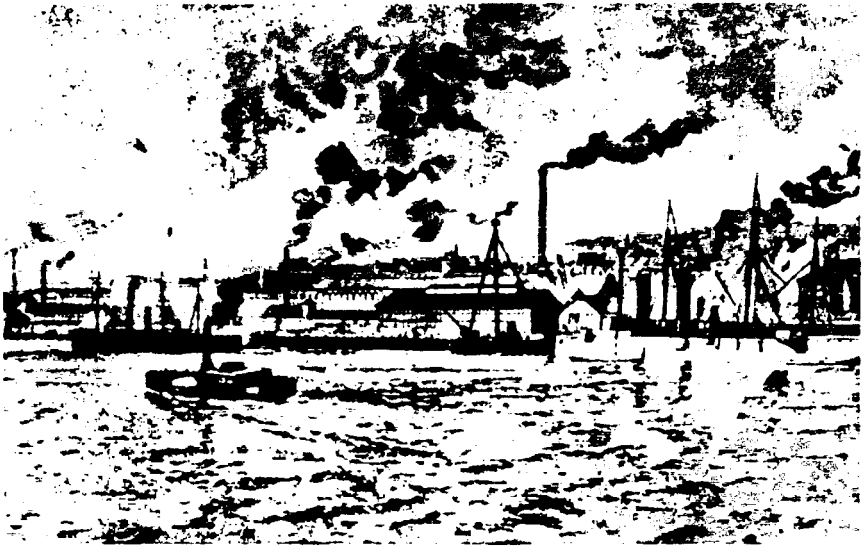
1. XIX аср охири — XX аср бошларида Германия ва АКШ да капитализмнинг тез ривожланишига ёрдам берган омилларни таққосланг. 2. XIX аср охири — XX аср бошларида Германия экономикасида юз берган ўзгаришларни таърифланг. 3. Герман империализмининг хусусиятини, юнкерлар ва молния олигархияси иттифокнинг асосини ёритиб беринг. II ҳужжатдан фойдаланинг. 4. АКШда монополияларнинг ташкил этилиш ва амал қилиш йўллари, монополияларнинг бойиш усуллари таърифланг. III ҳужжатдан фойдаланинг. 5. Ленин япон империализмига «ҳарбий-феодалча» империализм деб берган таърифни тушунтиринг. VII ҳужжатдан фойдаланинг. 6. Бу мамлакатлар экономикаси тез ривожланишининг умумий асосий манбаи нима? IV, V ҳужжатлардан фойдаланинг. 7. «Энг йирик капиталистик мамлакатлардаги империализмнинг асосий белгилари» деган жадвални тўлдиринг (дастлабки икки белги бўйича).

9-§. АНГЛИЯ БИЛАН ФРАНЦИЯНИНГ СОЦИАЛ-ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЕТИ

Эсланг: 1. Нима сабабдан XIX асрнинг 50—60-йилларида Англия «жаҳон устахонаси» деб аталган? 2. Францияда саноат тўнтариши қачон تامом бўлган?

Буюк Британиянинг «жаҳон устахонаси» ролини қўлдан бериши

Агар 50—70-йилларда Буюк Британия «жаҳон устахонаси» бўлган ва унинг маҳсулоти жаҳон бозорида жиддий рақобатга учрамаган бўлса, 80-йиллар ўрталарида у монопол мавқеидан абадий маҳрум бўлди. Европа, Осиё, Латин Америкаси бозорларида инглиз товарлари билан бир қаторда, баъзан уларни сиқиб чиқариб, «Made in Germany» («Германияда

Нью-Каслдаги металлургия заводлари. 1887 йил.

тайёрланган») ва «Made in USA» («АКШда тайёрланган») маркали товарлар пайдо бўлди. Бу ҳол инглиз капиталистларининг манфаатларини камситар эди. Кўмир қазиб чиқариш каби муҳим тармоқ аста-секин эскириб, таназзулга юз тута бошлади. Лекин Англия буржуазияси ўз капиталларини ватан саноатидаги машиналарни зарур даражада янгилашга сарфлашдан кўра уларни чет элга сотишни афзал кўрар эди.

Англиянинг чет элга солган капиталлари 1882 йилдан то 1913 йилгача тўрт баравардан зиёд кўпайди (41-бетдаги диаграммага қаралсин).

Инглиз капиталистлари ўз товарларининг рақобат қилиш қобилиятини ишчилар сонини қисқартириш йўли билан оширар эдилар. Улар ишчиларни аввалгича ҳақ эвазига янада интенсивроқ ишлашга мажбур қилар, малакасиз ишчиларнинг иш ҳақини камайтирар эдилар. Мустамлакаларни ҳаддан ташқари эксплуатация қилишдан олинадиган ортикча фойда ҳисобига оширилган иш ҳақи билан таъминлаб турилган малакали ишчилар доираси бирмунча торайди. Ҳатто ўша вақтдаги буржуа экономистларининг ҳисоб-китобларига қараганда, 5 миллионга яқин ишчи (ёки ишчилар синфининг 40 процентдан ортиқроғи) бедаво қашшоқликда яшар эди. Уларнинг ўзлари ва оилалари тўйиб овқат емас, ифлос кулбаларда яшар, холдан тойиш ва касаллик туфайли ўлиб кетар эдилар (I хужжатга қаралсин). Мамлакатда ишсизлар армияси ўсмоқда эди.

Англиянинг саноат ишлаб чиқариши XIX аср охири — XX аср бошларида деярли 2 баравар ошди. XX аср бошида мамлакат ўзининг дунёдаги энг катта мустамлака империясини кенгайти-

Лондон. Камбағаллар кўчаси. Г. Доре чизган расм

ришни давом эттирди. У аввалгидек дунёдаги бутун савдо флотининг қарийб 40 процентига эга эди, унинг чет элларга солган капиталлари эса Франция билан Германиянинг иккаласи чет элларга солган капиталдан кўп эди. Лекин саноат ишлаб чиқаришида АҚШ билан Германия ундан ўзиб кета бошладилар. Англиянинг жаҳон саноат ишлаб чиқаришидаги улуши 2 барабардан зиёд камайди, жаҳон савдосидаги улуши эса деярли 70 процент қисқарди (38-бетдаги 4-жадвалга қаралсин).

Молия олигархияси
хукмронлигининг ўр-
натилиши

Мустамлакаларни талаш, чет элларга капитал қўйиш ва инглиз меҳнатқашларини эксплуатация қилиш воситасида кўпайиб борган капиталлар тобора кўпроқ банкларда тўпланмоқда эди. XX аср бошларига келиб, капиталларнинг асосий қисми тасарруфида юзлаб миллион фунт стерлинг бўлган 6 та энг йирик банкда тўпланди. Улар мустамлакалардаги ва Британия империясининг ташқарисидagi ҳар хил ишларни пул билан таъминлар эди. Уларнинг бўлинмалари кўпгина мамлакатларда пайдо бўлди. «...Ер юзида,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— ...инглиз капитали минг хил воситалар билан чулғаб олмаган бир парча ер йўқ» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.—32-том,—93-бет).

Бу тўрнинг маркази Англия банки эди. Шу сабабли Англия саноат соҳасидаги биринчиликни қўлдан берган бўлишига қарамай, Лондон жаҳон молия маркази мавқеини сақлаб қолди.

Банклар кemasozлик, химия, пулат қуйиш саноатларида, шунингдек енгил саноатнинг айрим тармоқларида монополиялар вужудга келишига ёрдам берди. Барча темир йўллар XX аср бошларида 12 та йирик компанияга қарар эди. Виккерс ва Армстронг

монополиялари қурол ишлаб чиқаришни ўз қўлларига тўплаб олдилар.

Энг йирик компанияларнинг акционерлари орасида банк эгалари ҳам бор эди; айни вақтда саноатчилар банклар амалга оширадиган операцияларда қатнашар эдилар. Бошқа мамлакатларда бўлганидек, Англияда ҳам молия капитали вужудга келди, шу билан бирга молия олигархияси ҳам пайдо бўлди. Англияда бу жараённинг хусусиятлари шунда ифодаланар эдики, биринчидан, у бирмунча сустан борди, иккинчидан, унда банк капитали етакчилик қилди.

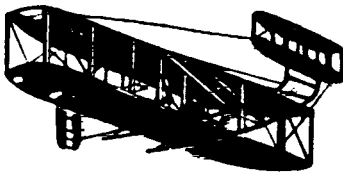
Молия олигархияси рақобатчилар етиб бориши қийин бўлган мустамлака империясини кенгайтиришга ҳамда устама фойдани кўпайтириш учун уни эксплуатация қилишни кучайтиришга ҳаракат қилар эди. Бу устама фойданинг бир қисмидан мамлакат ичидаги социал зиддиятлар кескинлигини камайтириш учун фойдаланилар эди (II ҳужжатга қаралсин). XX аср бошларида территорияси жиҳатидан метрополиядан 109 баравар, аҳолиси жиҳатидан эса деярли 10 баравар ортиқ бўлган жуда катта мустамлакалардан фойдаланиш инглиз империализмининг муҳим жиҳати эди. Уни В. И. Ленин *мустамлакачи империализм* деб таърифлаган эди.

Франция социал-иқтисодий тараққиётининг хусусиятлари

XIX аср охирида Францияда ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиш суръатлари АҚШ, Германия, Англиядагига қараганда паст бўлди. Бунинг бир қанча сабаблари бўлган. Мамлакат экономикаси мағлубият билан тугаган урушдан жиддий зарар кўрди: у 5 млрд. франк контрибуция тўлаш, кўплаб темир рудаси, рангли металллар, кўмир бериб турган Эльзас ва Шаркий Лотарингиянинг қўлдан кетиши туфайли заифлашиб қолган эди.

Франциянинг муҳим жиҳати у ерда майда деҳқонлар ва майда соҳибкорлар — аҳолининг анча қисмини ташкил этувчи

хунармандлар, савдогарлар кўплигидан иборат эди. Ф. Энгельс Франция деҳқонлари ҳақида бундай деб ёзган эди: «Уларнинг ер участкалари судхўрларга гаровга қўйилган; уларнинг ҳосили процентларни тўлашга ҳамда судлашиш учун қилинадиган харажатларни қоплашга кетади... Уларнинг аҳволи ҳам худди ишчиларнинг аҳволи каби ёмон ва деярли уларникига ўхшаб таъминланмаган» (К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар. — 19- том, — 141-бет). Майда соҳибкорлар ҳам шундай аҳволда эдилар. Бундай деҳқонлар ва соҳиб-

1909 йилда Ла-Манш устидан учиб ўтган Блерно самолёти

корларнинг нисбатан барқарорлиги фақат хўжайинларнинг ўзлари, уларнинг оила аъзолари ҳаддан ташқари кўп ишлашлари ҳамда қўлларида ёлланиб ишловчиларни ортиқча эксплуатация қилишлари туфайлигина таъминланар эди. Уларнинг харид қилиш қобилияти паст бўлиб қолаверар, шу сабабли улар энг янги техникдан фойдалана олмас, замонавий ишлаб чиқаришни ривожлантира олмас эдилар.

Экономиканинг суст ривожланиши ишчилар синфининг аҳволини қийинлаштириб қўймоқда эди. Пролетариатнинг кўпчилиги ишчиларнинг сони 10 кишидан ошмайдиган корхоналарда банд эди. Бу ҳол ишчилар синфи кучларининг сочилиб кетишига ва оқибатда уни эксплуатация қилишнинг кучайишига олиб бормоқда эди. Шунга қарамай, Франциянинг саноат ишлаб чиқариши 70-йиллардан то 1914 йилга қадар 3 баравар ўсди. Шу билан бирга саноат ишчиларининг сони деярли 2,5 баравар кўпайди. XX аср бошларида Франция автомобиллар ишлаб чиқариш ва авиацияни ривожлантириш буйича Европада биринчи ўринга чиқиб олди.

Ишлаб чиқаришнинг ўсиши ҳамда меҳнат-кашларни эксплуатация қилишнинг кучайиши берган самарадан йирик капитал фойдаланиб қолди. Учта энг йирик банк монополияси — XIX аср ўрталаридаёқ пайдо бўлган Миллий учёт контораси, Лион кредити ва Бош жамият — саноатнинг анча қисмини контрол қила бошлади. Металлургия саноатининг деярли ҳаммаси «Оғир саноат комитети» томонидан бирлаштирилган монополиялар қўлига, химия саноати — Сен-Гобен ва Кюльман ва ҳоказо компанияларни бирлаштирган монополиялар қўлига ўтиб қолди. Монополиялар кишлок хўжалик маҳсулотини қайта ишловчи саноатни ўз қўлларига тўплаб олди. Улар хом ашёни сотиб олувчилар орқали ўз нархларини зўрлаб ўтказиб, деҳқонларни шафқатсизларча шилар эдилар.

Молия капиталининг асосий таянчи Француз банки эди. У бошқарадиган кенгашга энг йирик банк эгалари ва саноатчилар кирган эдилар. XX аср бошларида молия капитали молия олигархиясини ташкил этувчи 200 оила қўлида тўпланган эди. «Короллар ва император ҳукмронлигидан озод бўлган, ўзини уч қарра эркин деб эълон қилган Франция, — деган эди атоқли француз ёзувчиси Анатоль Франс, — молия жамиятларига бўйсунди, бу жамиятлар мамлакат бойлиқларини тасарруф этмоқдалар ва унинг ижтимоий тафаккурини йўлга солиб турибдилар...» (42-бетдаги карта-схемага қаралсин).

Миллий манфаатларга зид ўлароқ, чорак аср мобайнида француз капиталини экспорт қилиш деярли уч баравар кўпайди. Бу кўрсаткич бўйича у жаҳонда иккинчи ўринда турар эди (диаграмма ва IV ҳужжатга қаралсин). Шу билан бирга француз капитали чет элда асосан *судхўрлик капитали эди*, у «ўсиш» эвазига — юқори процентлар эвазига қарзга берилар эди. Бу қарзлардан чоризм ва бошқа реакцияон тузумлар ўз позицияларини мустаҳкамлаш учун фойдаланар эдилар. Капитални шу тарзда четга

чиқариш фақат Франциянинг ривожланишига тўсиқ бўлиб қолмасди. Француз империализмини «судхўр империализм деб аташ мумкин» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.—27-том,—414-бет). Молия олигархияси ҳукмронлигининг қарор топиши барча синфий зиддиятлар чуқурлашувига ва кескинлашувига олиб келди.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Ҳукумат давлат секретари Англиянинг саноат шаҳарларидаги ўлимнинг миқдори ҳақида. 1875 йил.

Манчестернинг округларидан бирида ҳар 100 ўлимга 49,7 та беш ёшга етмаган болалар ўлими тўғри келади. Ливерпулда аҳвол бундан ҳам ёмонроқ... Англияда бир ёшдан икки ёшгача бўлган ҳар 100 боланинг 6,9 таси ўлади, Ливерпулда ҳар 100 боланинг 18,5 таси ўлади. Ишчи синфларнинг соғлом ўсиб етиладиган болалари сонини жамиятдаги юқори синфларнинг соғлом болалари билан таққослайдиган бўлсак, худди шундай натижалар ҳосил бўлади...

Ҳозирги ўлим миқдорининг сабабларини тушунтириш учун узоққа боришнинг ҳожати йўқ... Фақат уйларгина эмас, балки округлар ҳам тўлиб-тошган, ҳаво заҳарланган... Баъзи уйлар шундай аҳволдаки... уларни ҳар қанча пул сарфлаганинг билан соғлом қилиб бўлмайди. Илгари бу уйларда яшаганларнинг ўлимига сабаб бўлган безгак билан муқаррар суратда оғриш учун уларга бир оила кетидан иккинчиси кўчиб киради...

II. Инглиз империализмининг идеологи ва мустамлакалар босиб олишнинг ташкилотчиси миллионер Сесиль Родс мустамлакалар ҳисобига мамлакатдаги синфий низоларнинг олдини олиш тўғрисида.

Бирлашган королликнинг қирқ миллион аҳолисини қирғин келтирувчи граждандар урушидан сақлаб қолиш учун биз, мустамлакачи сиёсатчилар, янги ерлар босиб олишимиз керак.. Агар сиз граждандар урушини хоҳламансангиз, у ҳолда империализм бўлишингиз керак.

III. «Юманите» газетаси Розьердаги пўлат қуйиш заводида соҳибкорларнинг ҳукмронлиги ва ишчиларнинг эксплуатация қилиниши тўғрисида. 1906 йил.

Бу капиталистик корхона — саноат феодализмининг ҳақиқий намунаси: бу ерда ҳамма нарса — ер ҳам, завод ҳам хўжайинга қарашли ва энг муҳими, у сиёсий ҳокимиятни ўз қўлида ушлаб туради.

Корхонани иккита собиқ офицер бошқаради, улардан бири ҳозирги вақтда Розьер металлургия заводи жойлашган... коммунанинг мэри ва бунинг устига департамент* бош кенгашининг аъзоси ҳамдир...

...Компанияга қарашли территорияда қурилган ишчилар уйлари деб аталган жойлар компаниянинг хўжайинига ёқмайдиган ҳар қандай кишига уйларга ва кўчаларга яқин келишини тақиқ-

лаб қўйиш имконини беради. Бу уйларга черков руҳонийси билан мактаб яқин туради. Мактабда ўқитиш сўнги вақтгача фақат диний эди. Бундан ташқари, хайрия баҳонасида заводда ўзаро ёрдам жамияти тузилган бўлиб, уни компания раҳбарлари бошқаради.

...Жаноб Дюпон гарчи реакционер бўлса-да, машҳур киши, энг сўзамол нотик ва департаментнинг бош кенгашида энг аниқ доклад қилувчи киши деган сохта обрўдан фойдаланиб, энг нуфузли киши бўлиб олган... судьялар ҳам унга бўйсундилар: сўнги ҳафталар давомида ўн икки стачкачи қаттиқ жазога ҳукм қилинди...

IV. Франция ҳукуматининг бошлиғи Ж. Феррининг 1885 йилда депутатлар палатасида сўзлаган нутқидан.

Бой мамлакатлар учун мустамлакалар капитал солинадиган энг қулай объектдир... Мен айтаманки,.. Франция ҳамма вақт ортиқча капиталга эга бўлган, катта-катта суммалар экспорт қилиб келган,— чунки бизнинг буюк мамлакатимиз экспорт қиладиган капиталлар миллиардлаб ҳисобланади. Мен айтаманки, шу қадар бой бўлган Франция... мустамлака қилишдан манфаатдор...

...Жаноблар, ўз фикримизни баландроқ ва тўғрироқ айтадиган вақт келди! Буюк ирқлар қўйи ирқларга нисбатан алоҳида ҳуқуқларга эга, деб очиқ айтадиган вақт келди...

Савол ва топшириқлар

1. Буюк Британиянинг жаҳон саноат монополиясидан маҳрум бўлиши сабаблари ва оқибатлари қандай? 2. XIX аср охири ва XX аср бошларида Англия социал-иқтисодий тараққиётининг асосий жиҳатларини таърифлаб беринг. 3. Ленин инглиз империализмига берган характеристиканинг мазмунини очиб беринг. II ҳужжатдан фойдаланинг. 4. Франция саноати нисбатан секин ривожланганлигининг сабабларини баён қилинг ва унинг мамлакат социал структурасининг хусусиятларига кўрсатган таъсирини таърифлаб беринг. 5. Француз империализмининг хусусиятларини ёритиб беринг. III ва IV ҳужжатлардан ҳамда 42-бетдаги карта схемадан фойдаланинг. 6. XIX аср охири — XX аср бошларида Буюк Британия ва Франция социал-иқтисодий тараққиётининг умумий ва ўзига хос жиҳатларини кўрсатинг. 7. «Империализмининг асосий белгилари» деган жадвални тўлдиришни давом эттиринг. Унга учинчи белгини киритинг.

10-§. ФРАНЦИЯ, ГЕРМАНИЯ ВА ЯПОНИЯНИНГ СИЕСИЙ ТУЗУМИ ВА УЛАР ҲУКМРОН ДОИРАЛАРИНИНГ ИЧКИ СИЕСАТИ

Эсланг: 1. Францияда охирги монархия тузуми қачон емириб ташланган? 2. Германия империяси ташкил топган вақтда ҳокимият тепасига қайси синф чиққан? 3. «Темир ва қон билан бирлаштириш» нима дегани? 4. Япониядаги 1868 йил революциясининг социал-иқтисодий оқибатлари қандай бўлди?

Францияда республика тузумининг мустақамланиши

1871 йилги Париж Коммунаси тор-мор қилингандан кейин Францияда помешчиклар, йирик буржуазия, ҳарбийлар, тақводор клерикалларнинг энг реакцион доиралари ҳоки-

Буржуа республикачиси, тарих профессори А. Валлон Миллат мажлисида республикани қарор топтирган 1875 йил конституцияси 1-моддасининг лойихасини ўқиб бермоқда

революционерларни қўллаб-қувватлайди, деб хавфсирар эди. Натигада 1875 йилда Миллат мажлиси фақат бир овоз ортик бўлгани ҳолда конституцияни маъқуллади. Бу конституцияга мувофиқ Франция республика бўлиб қолаверди. **Республика тузуми Франция тарихида учинчи марта қарор топди ва мамлакатни Учинчи республика деб атай бошладилар.**

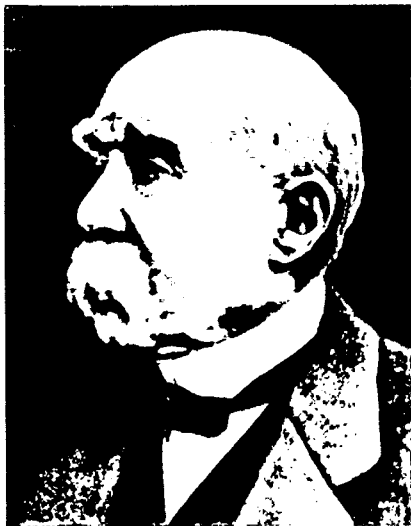
Қонун чиқарувчи ҳокимият депутатлар палатаси ва сенат қўлида эди. Сайлов ҳуқуқига 21 ёшга етган ва муайян округда камидан 6 ойдан бери яшайдиган эркеклар эга эди. Хотин-қизлар, ҳарбий хизматчилар, ёшлар, мавсумий ишчилар сайлов ҳуқуқини олмадилар. Давлатга палата билан сенат биргаликда сайлайдиган президент бошчилик қилар эди. У ижроия ҳокимиятининг бошлиғи — қонун чиқарувчи органлар олдида жавобгар бўлган министрлар советининг раисини тайинлар эди. Республика тузуми мустаҳкамлангач, Бастилия олинган кун миллий байрам, «Марселеза» эса — давлат гимни бўлиб қолди. 1880 йилда коммунарларга амнистия эълон қилинди.

Франция сиёсий тараққиётининг хусусиятлари

Республика тузуми ва демократик эркинликлар мустаҳкамланганлиги туфайли Францияда сиёсий кураш учун, В. И. Ленин кўрсатиб ўтганидек «демократик жиҳатдан анча тараққий этган сиёсий шароитлар...» бор эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами 6-том, —9-бет). Шу билан бирга у ерда **бир-бири билан рақобат қилувчи кўндан-кўп буржуа партиялари ва группалари** мавжуд эди. Улар турли қатламларнинг айниқса, бу мамлакатда кўп сонли бўлган майда ва ўрта буржуазиянинг зиддиятли манфаатларини ифодалар эдилар.

XIX аср охирида мўътадил республикачилар энг кўп таъсирга

эга эдилар. Улар йирик буржуазиянинг монархияга бўлган умиддан воз кечган ва «республиканинг уч рангли байроғи остида» осойишталик ва тартибга интилган қисмининг манфаатларини ифодалар эдилар. Уларни ўрта буржуазиянинг кўпчилиги қўллаб-қувватлар эди. Баъзи ислохотларни ўтказганликлари — бепул мажбурий бошланғич таълимни жорий этганликлари, йиғилишлар ва матбуот эркинлигини эълон қилганликлари, ишчиларнинг ўз ташкилотларини тузиш ҳуқуқини тан олганликлари туфайли мўътадил республикачиларни бирмунча вақт сайловчиларнинг анча қисми қўллаб-қувватлаб турди.

Жорж Клемансо (1841—1929). Париж Коммунаси қулариди Париж округларидан бирининг мэри эди; коммунарлар билан версалчиларни келиштиришга ҳаракат қилган. 80-йиллардан бошлаб радикаллар лидери, 1906—1909 ва 1917—1920 йилларда бош министр бўлган

Лекин улар меҳнаткашларнинг оммавий чиқишларини жазолаш учун қўшин юборар ва шу билан бирга буржуазиянинг бойишини ҳар қандай воситалар билан рағбатлантирар, конунга хилоф авантюраларни яширар, бу авантюраларнинг иштирокчиларига айланар эдилар. Порахўрлик, амалдорлар, депутатлар ва министрларнинг сотқинлиги мўътадил республикачилар бошқарувининг муҳим жихати бўлиб қолди ва халқ ғазабини кўзгатди. Панама бўйни орқали канал ўтказувчи акцияли жамият раҳбарлари билан юз берган ҳодиса типик эди. Улар акциялар сотишдан тўпланган жуда кўп маблағни исроф қилиб юбордилар ва синай деб қолдилар. Акциячиларни алдашга ва жавобгарликдан қочиб қолишга ҳаракат қилиб, бу раҳбарлар миллион-миллион франк тўлаб, ўнлаб депутатлар ва амалдорларни, бир неча министрни сотиб олдилар. Лекин барча сирлар шош бўлди ва жуда катта жанжал кўтарилди, кўпгина жиноятчилар суд қилинди. «Панама» сўзи қаллоблик, порахўрлик, сиёсий арбоблар ва амалдорларнинг сотқинлигини билдирувчи синонимга айланиб қолди.

XX аср бошида майда ва қисман ўрта буржуазия манфаатларини ифода этувчи радикаллар партияси анча нуфузли бўлиб қолди. Радикалларнинг лидерлари, айниқса Ж. Клемансо, монархистлар ва клерикалларга қатъиян қарши чиқишлари билан, мўътадил республикачиларни кескин танқид қилишлари, уларнинг сунистеъмолларини дадил қош қилиб ташлашлари билан шухрат қозондилар.

Ҳақиқатда эса улар фақат майда ва айниқса ўрта буржуазия

Отто фон Бисмарк (1815—1898). «Бисмарк, — деб таърифлаган — эди уни Ф. Энгельс, — катта амалий заковатга эга бўлган ва жуда уддабурон киши...» У ҳамма проблемаларга прусс юнкерлари нуктаи назаридан қарар, лекин йирик буржуазиянинг манфаатларици ҳам ҳисобга олар эди. Улар Бисмаркни «темир канцлер» ва «XIX асрнинг буюк кишиси» деб атар эдилар. Бисмарк усул танлашда истиҳола қилиб ўтирмас эди — одамларни сотиб олар, шантаж қилар, тухмат қилар эди ва ҳоказо.

чилар билан ҳамкорлик қила бошладилар. В. И. Ленин Францияда биринчи жаҳон урушидан сал олдин ҳукм сурган аҳволни баҳолаб, бундай деб ёзган эди: «Социалистик пролетариатга қарши радикал буржуазиядан тортиб то реакцион буржуазиягача ҳамма буржуазия тобора мустаҳкамрок бирлашмокда ва бу икки буржуазия ўртасидаги чегара тобора кўпроқ йўқолмокда» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами — 22-том, 331-бет).

Германия империясининг давлат тузилиши

Германия Пруссиянинг ҳукмрон доиралари «ишчилар манфаатига қарама-қарши ўларок, ишчилар учун энг фойдасиз бир шаклда...» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 20-том, 335-бет) барча герман давлатларининг буржуазияси билан иттифоқ бўлиб ҳаракат қилган помешчиклар раҳбарлигида «темир ва қон» билан бирлаштирилди. Бу бирлашиш 1871 йил конституциясида мустаҳкамлаб қўйилди. Прусс қорони император (кайзер) эди. Германиянинг бошқа қороль ва князлари императорга бўйсуниб, конс-

«ўз бойлигини хавф-хатарсиз тўплай олиши» ҳақидагина қайғурар эдилар. Радикаллар прогрессив даромад солигини* жорий этишга ва черковнинг давлатдан ҳамда мактабнинг черковдан ажратилишига эришдилар. Айни вақтда эгри солиқлар кўпайиб, уларнинг асосий оғирлиги кенг омма зиммасига тушди, черков эса ўзининг қудратли ташкилотини ва жуда катта бойликларини сақлаб қолган бўлиб, ҳали ҳам болалар тарбиясига ва мамлакатнинг сиёсий тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатмокда эди.

Радикаллар ўз кучларини ишчилар ҳаракатига қарши қурашга қаратдилар. Уларнинг ҳукуматлари меҳнаткашларнинг сиёсий фаолият эркинлигини, йиғилишлар, намойишлар ўтказиш эркинлигини чеклар, иш ташлаганлар ва намойишчиларни жазолаш учун, деҳқонлар ва солдатларнинг оммавий ғалаёңларини бостириш учун полиция ва қўшиндан фойдаланар эдилар (II хужжатга қаралсин). Улар монархиячилар, клерикаллар ва мўътадил республика-

титуция бўйича жуда катта бойликлари ва катта ҳокимиятларини сақлаб қолдилар. Кайзер ўзи олдида жавобгар бўлган рейхсканцлерни ҳамда бошқа юқори граждани ва ҳарбий раҳбарларни тайинлар эди (III ҳужжатга қаралсин).

Халқ вакиллиги ролини рейхстаг ўйнаши керак эди. Унинг депутатларини империя аҳолиси сайларди. Сайловлар тенг ва умумий деб аталар, лекин хотин-қизлар ҳам, ҳарбий хизматчилар ҳам, 25 ёшгача бўлган ёшлар ҳам сайлов ҳуқуқини олмадилар. Рейхстаг солиқлар ва харажатларни белгилар, қонунлар қабул қилар, булар эса император тасдиқлаганидан кейингина кучга кирар эди.

Рейхсканцлер қилиб тайинлаган О. Бисмарк жуда катта ҳокимиятга эга эди. У амалга оширган, мамлакатнинг бирлигини мустақкамлаган ва буржуазиянинг иқтисодий талабларини қондирган бир қанча ислохотларни (50—52-бетларга қаралсин) йирик ер эгалари, оғир индустрия хўжайинлари, йирик савдогарлар, юқори амалдорларнинг партиялари қўллаб-қувватлар эди.

Бир анархист императорга суиқасд қилганлигидан фойдаланиб, Бисмарк бу суиқасдга алоқаси бўлмаган социалистларга қарши репрессиялар бошлади. 1878 йилда у қаттиқ туриб талаб қилиши натижасида рейхстагнинг буржуалардан иборат кўпчилиги социалистларга қарши «фавқулодда қонун» қабул қилди. Бу қонун 12 йил — 1890 йилга қадар амал қилиб турди (IV ҳужжатга қаралсин). Ҳамма ишчилар ташкилотлари тарқатиб юборилди, уларнинг газеталари ёпиб қўйилди, кўпгина раҳбарлар ва активистлар эса мамлакатдан чиқариб юборилди ёки ҳибсга олинди. Бир қанча шаҳарларда «қамал ҳолати» жорий қилинди. Лекин ишчилар ҳаракати ўсиб бораверди (100—103-бетларга қаралсин) ва «фавқулодда қонун» ўз мақсадига эриша олмади.

Германияда реакциянинг кучайиши

Бисмарк бир қанча муваффақиятсизликларга учраганидан кейин янги император Вильгельм II 1890 йилда уни истеъфога чиқарди.

Ўзига ҳаддан ташқари ишонган ва ўзини тута олмайдиган Вильгельм II ўз ҳокимиятини кенгайтиришга ҳаракат қилар, «Олий қонун қоролнинг иродасидир!» деб тақрорлашни яхши кўрар, конституцияни йўқ қилиб ташлашни орзу қилар ва ўз атофига хушомадгўй, масъулиятсиз маслаҳатчиларни тўплаб олган эди. У тайинлаган канцлерлар унинг йўлини амалга оширишлари ҳамда буржуазия ва помещикларнинг ҳар хил гуруҳларига усталик билан чап бериб ишлашлари керак эди.

Монополистлар ва юнкерлар 90-йиллар охиридан бошлаб реакциянинг бутун фронт бўйлаб ҳужумини ташкил қилдилар. Бу ҳужумга Вильгельм II раҳбарлик қилди. У «аввал ҳамма социалистларни отиб ташлаш, бошидан жудо қилиш, зарарсизлантириш, шундан кейин эса ташки урушни бошлаш керак», дер эди.

Меҳнаткашлар аҳволини яхшилашга қаратилган қонунлар қабул қилиш йўлидаги ҳамма уринишлар йўқка чиқарила бошлади. Саксонияда умумий сайлов ҳуқуқи йўқ қилинди. 1905—1907, 1910 йилларда ва ундан кейинроқ пролетариатнинг чиқишларини

Вильгельм II ва А. Крупп. 1912 йил фотоси

бостириш учун полиция қурол ишлатди, қўшин ҳам шай бўлиб турди (V хужжатга қаралсин). Реакционерлар меҳнаткашларнинг янги ташкилотлар тузиш имкониятларини чеклаб қўйишга, полициянинг йиғилишлар устидан контролини кучайтиришга, ишчилар ҳаракатида ёшларнинг иштирок қилишини тақиқлаб қўйишга муваффақ бўлдилар. Улар Пруссияда сайлов системасини демократлаштириш йўлидаги уринишларни барбод қилдилар.

Пруссияга қаршли поляк территорияларида полякларга қўпол суратда зулм ўтказиш кучайди, уларнинг ерларини тортиб олишар, она тилини ўрганишларини тақиқлаб қўйишар эди. Полаблик славянларни, Эльзас ва Шаркий Лотарингиядаги французларни эзиш кучайди.

Қуролланишга қилинаётган тобора катта харажатларни қоплаш учун оммавий истеъмол молларига бўлган эгри солиқлар бир неча бор оширилди, бу эса меҳнаткашларнинг аҳволини ёмонлаштирар эди.

Япониянинг давлат тузуми ва унинг ҳукмрон доираларининг ички сиёсати

Император ҳукумати буржуа реформаларини амалга ошириб, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлади. У европача тузилган армияга таяниб, ўз имтиёзларини химоя қилган ҳарбийлар қатлами — самурайларнинг қуроли чикишларини бостирди. Ҳукумат аграр ислохотдан қаноатланмаган, юқори ижара ҳақи ва судхўрлардан дарғазаб бўлган деҳқонларнинг кўзғолонларини тор-мор қилди. Шаҳарларда меҳнаткашларнинг эксплуатация кучайишига қарши чикишлари жазоланарди.

Буржуазиянинг сиёсий ҳуқуқларини кенгайтиришни ҳамда саноат тараққиётини жадаллаштириш учун чоралар кўришни талаб қилган буржуа либерал партиялари ҳам репрессияларга учради. Ҳукумат мамлакатда авж олиб кетган оммавий «Халқ ҳуқуқлари учун ҳаракат» ни кучсизлантиришга уриниб, «жамоат тартибини сақлаш» тўғрисида қонун жорий қилди. Бу қонун полициянинг ҳукуматга қарши чикишларини шафқатсизлик

«Тартибни сақлаш тўғрисида»ги қонунга карикатура

билан бостиришига имкон берди. Шу билан бирга ҳукумат оппозиция лидерларини ҳар турли унвонлар ва лавозимлар бериб сотиб олди.

1889 йилда император мамлакатга конституция «тортик» қилди. Конституция императорнинг барча мустабид ҳокимият ҳуқуқларини унинг ўзида сақлаб қолди. Император фуқароларига «қонунда белгилаб қўйилган доирада» демократик эркинликлардан фойдаланишга руҳсат этилди. Парламентнинг юқори палатаси зодагонлардан ва император тайинлайдиган шахслардан иборат бўлиб, қуйи палатаси эса сайлаб қўйилар эди, лекин аҳолининг бор-йўғи 1 проценти сайлов ҳуқуқини олди. Парламент қабул қилган қонунлар император томонидан тасдиқланганидан кейингина кучга кириши мумкин эди. Ҳукумат, барча граждн ва ҳарбий амалдорлар император томонидан тайинланар ва фақат унинг олдида жавобгар бўлар эдилар. **Бу конституция энг реакцион буржуа конституцияларидан бири эди (VI ҳужжатга қаралсин).**

Сайловларда буржуа либерал партиялари доимо парламентнинг қуйи палатасидаги кўпчилик ўринларни олар, бу ерда уларнинг танқиди ҳукмрон доиралар сиёсатини ўтказишни мураккаблаштирар эди. Император оппозицияни ажратиб юбориш ва ўз йўлини амалга оширишни енгиллаштириш учун бу партияларнинг вакилларини ҳукуматга кирита бошлади. Гарчи либераллар ҳарбийларнинг кучайишига қарши норозилик билдиришса-да, амалда XX аср бошларида улар император атрофидаги кишилар билан — шахзодалар, генераллар ва амалдорлар билан ҳамкорликни борган сари кенгайтирдилар. Ўсиб бораётган ишчилар ҳаракатини,

дехконларнинг ғалаёнларини ва урушга қарши чиқишларини бостириш, шунингдек, мустамлакалар босиб олиш ва уларни талаш бу ҳамкорликнинг асоси бўлиб келди. Феодал-милитаристик доиралар сингари либераллар ҳам молния олигархиясининг манфаатларига бўйсунар эдилар.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Ф. Энгельс француз ишчилари ва уларнинг республикани мустақамлашдаги роли тўғрисида. 1877 йил.

...Йирик вилоят шаҳарларининг ишчилари томонидан қўллаб-қувватланган Париж ишчилари буюк революция давридан бошлаб ҳамма вақт давлатда куч бўлиб келдилар. Улар қарийб тўқсон йил мобайнида тараққиётнинг жанговар армияси бўлиб келдилар. Франция тарихидаги ҳар бир йирик кризис чоғида улар кўчаларга чиқишар, қўлларига илинган нарса билан қуролланишар, баррикадалар қуришар ва жанг бошлар эдилар. Шу тариқа уларнинг ғалабаси ёки мағлубияти Франциянинг кейинги йиллардаги тақдирини белгилаб берад эди. ...

...Француз ишчилар ҳаракати юксак инстинктив сиёсий онгга эга бўлганлигининг янги исботи шундан иборат эдики, ... ишчилар яқдиллик билан республикани қўллаб-қувватлашни ўзларининг асосий ва бевосита вазифалари деб эълон қилдилар. ...

...Франциянинг ҳозирги республикачи ҳукумати нақадар жирканч бўлмасин барибир республиканинг узил-кесил ўрнатилиши француз ишчиларига, ниҳоят бир замин бердики, улар бу заминда мустақил сиёсий партия бўлиб уюша оладилар ва келажакда ўзгалар фойдаси учун эмас, балки ўз фойдалари учун жанг қила оладилар. (Ф. Э н г е л ь с. Европа ишчилари 1877 йилда) К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар-19-том,—138, 140, 142-бетлар.)

II. Жандармлар 1908 йил майда Винье ва Дравейледа иш ташлаганларга қарши қуролли ҳужум қилганликлари муносабати билан Ж. Клемансо парламентда берган баёнотдан.

Бундай ҳодисалар барча ҳукуматлар даврида юз бериб келган ва ҳеч ким уларнинг олдини олишга қодир эмас... Шундай экан палата¹ бу сиёсатни қоралайдими ёки келажакдаги социал ўзгаришларнинг муваффақияти йўлида биз тартибсизлик ва зўравонлик қилишга интилаётган барча революционерларга қарши кураш олиб боришга мажбурлигимизни эътироф этадими, шу ҳақда ўз фикрини айтсин; палата ислоҳот йўлида ва революцияга қарши қонунчилик ва тартибни биз билан бирга ҳимоя қилишга розими — ана шуни айтсин.

III. Германия империясининг Конституциясидан. 1871 йил 16 апрель.

...Бу иттифок² Германия империяси деб аталади ва қуйидаги конституцияга эга бўлади...

¹ Депутатлар палатаси.

² Герман давлатлари: 22 монархия ва 3 «эркин шаҳар»нинг иттифоқи.

11. Иттифоқда президентлик Германия императори деган ун-вонга эга бўлган прусс королига мансубдир. Император халқаро муносабатларда империянинг вакили бўлади: империя номидан уруш эълон қилади ва сулҳ тузади, иттифоқларга киради ва чет давлатлар билан бошқа шартномаларга қўшилишади, элчилар тайинлайди ва қабул қилади...

12. Император иттифоқ кенгашини¹ ва рейхстагни чақиради, очади, кечиктиради ва ёпади...

13. Иттифоқ кенгашида раислик қилиш ва унинг фаолиятига раҳбарлик қилиш император тайинлайдиган канцлер қўлида бўлади...

17. Император империянинг мансабдор шахсларини тайинлайди, уларни империяга қасамёд этишга мажбур қилади ва зарур ҳолларда уларни ишдан бўшатиш тўғрисида фармойиш беради...

IV. Социалистларга қарши «фавқулодда қонун»дан. 1878—1890 йиллар.

Социал-демократик ва коммунистик мақсадларни кўзлайдиган ҳамда мавжуд давлат ва ижтимоий тузумни путурдан кетказадиган ҳамма иттифоқлар тақиқланмоғи керак. Бу мақсадларга хизмат қилувчи ҳамма йиғилишлар тақиқланиши, ҳамма матбуот асарлари йўқ қилиниши керак.

V. К. Либкнехтнинг рейхстагда 1913 йил 20 июнда сўзлаган «Прусс милитаризми меҳнаткаш халққа қарши зўрлик қуролидир» деган нутқидан.

Жаноблар, мен ўз нутқларимнинг оғирлик марказини армияни йқтисодий ва сиёсий курашда халқни, айниқса ишчилар синфини қисқартириш ва ағдариб ташлаш учун зўравонлик қуроли сифатида қўлланиш масаласига кўчирмоқчиман...

1891 йил 23 ноябрда Потсдамда рекрутлар расмий текст орқали қасамёд қилиш чоғида бундай дейилди²: «Сиз менга содиқ бўлиб қолишингиз керак, чунки энди сиз менинг солдатларимсиз, энди сиз менга жисман ва қалбан содиқ бўлишингиз керак. Сиз учун фақат битта душман бор, у ҳам бўлса, менинг душманимдир. Социалистларнинг ҳозирги кирдикорлари шароитида шундай бўлиши мумкинки, мен сизга ўз қариндошларингиз, ака-укаларингиз, ҳатто ота-оналарингизга қарата ўқ ўзишни буюраман. Лекин шунда ҳам сиз менинг буйруғимни ҳеч бир норозиликсиз бажаришингиз шарт».

Жаноблар, зорланманг! Қўмондонлик ҳоқимиятига эга бўлган киши айтаётган душман ички душман, социалистик ҳаракатдир. Бу ҳақда барала ва аниқ, равшан айтилди. Шундай, бу нутқда ташқи душман ҳақида бир сўз ҳам айтилмади, бу нутқ фақат бир душман, ички душман, социал-демократия тўғрисидадир...

¹ Иттифоқ кенгаши империяга кирган барча монархлар ва ҳукуматларнинг вакилларида ташқил топган эди.

² Вильгельм II томонидан.

VI. Япония империясининг конституциясидан. 1889 йил.

1-модда. Япония империяси абадул-абад тўхтамайдиغان императорлик сулоласи томонидан бошқарилади...

4-модда. Император — давлат бошлиғи, у олий ҳокимиятга эга ва бу ҳокимиятни ушбу конституциянинг қарорларига мувофиқ амалга оширади...

10-модда. Император давлат бошқаруви турли тармоқларининг тузилишини белгилайди, барча граждани ва ҳарбий амалдорларни тайинлайди ва ишдан бўшатади ҳамда уларнинг маошларини белгилаб беради...

11-модда. Император армия ва флотнинг олий бош қўмондонидир...

13-модда. Император уруш эълон қилади, тинчлик ўрнатади ва шартномалар тузади...

37-модда. Биронта ҳам қонун парламент маъқулламагунича чиқарилиши мумкин эмас...

55-модда. Давлат министрларининг ҳар бири императорга маслаҳатлар беради ва бу маслаҳатлари учун унинг олдида жавобгар бўлади...

70-модда. Агар мамлакатнинг ташқи ёки ички аҳволи министрлик парламентини чиқаришга имкон бермаса, у ҳолда ҳукумат жуда зарур бўлиб қолганда жамоат хавфсизлигини сақлаб туриши, император фармонларини чиқариш йўли билан зарур молиявий чораларни кўриши мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. XIX асрнинг 70-йилларида Францияда республика тузумини мустаҳкамлашда меҳнаткашлар, айниқса, ишчилар синфи қандай роль ўйнаган? I ҳужжатдан фойдаланинг. 2. XIX аср охири — XX аср бошларида Франциядаги буржуа партиялари амалга оширган ички сиёсатнинг синфий моҳиятини очиб беринг. II ҳужжатдан фойдаланинг. 3. Германия империясининг давлат тузумини таърифлаб беринг. III ҳужжатдан фойдаланинг. 4. XIX аср охири — XX аср бошларида Германия ҳукмрон доиралари амалга оширган ички сиёсатнинг синфий моҳиятини очиб беринг. IV ва V ҳужжатлардан фойдаланинг. 5. XIX аср охири — XX аср бошларида Франция ва Германия ҳукмрон доиралари амалга оширган ички сиёсатнинг умумий ва ўзига хос жиҳатларини аниқланг. 6. XIX аср охири — XX аср бошларида Япониянинг ҳукмрон доиралари амалга оширган ички сиёсатни таърифлаб беринг. VI ҳужжатдан фойдаланинг.

11-§. АНГЛИЯ ВА АҚШ НИНГ СИЕСИЙ ТУЗУМИ ВА УЛАР ҲУКМРОН ДОИРАЛАРИНИНГ ИЧКИ СИЕСАТИ

Эсланг: 1. Буюк Британия давлат тузумининг асосий жиҳатлари. 2. XIX аср ўрталарида Ирландиянинг сиёсий аҳволи қандай эди? 3. АҚШ конституцияси қачон қабул қилинган? Унинг характери қандай эди? 4. АҚШ даги граждандар урушининг натижалари.

XIX аср охирида Англияда икки буржуа партияси системаси

Буюк Британиянинг давлат тузилиши ўзгаришсиз қолаверди: давлат бошлиғи монарх эди, қонун чиқарувчи ҳокимият умум палатаси ва лордлар палатасидан ташкил топган

парламент қўлида эди, ижро этувчи ҳокимиятга эса парламент олдида жавоб берувчи ҳукумат бошчилик қилар эди. XIX аср охирида ҳали ҳам икки партияли система амал қилмоқда эди — мамлакатга бир-бири билан рақобат қилувчи икки партиянинг гох бири — **консерватив** партия (собик торилар) ва гох иккинчиси — **либерал** партия (собик виғлар) раҳбарлик қилар эди. Иккала партиянинг ҳам синфий моҳияти буржуача эди ва уларнинг иккаласи ҳам буржуазия ҳокимиятнинг мустаҳкамланишида, меҳнаткашларни эксплуатация қилишнинг ва мустамлакаларни талон-торож қилишнинг кучайишидан манфаатдор эди. Уларнинг ўзагини йирик буржуазия ташкил этар эди. Улар ўртасидаги келишмовчиликларга буржуазиянинг турли қатламлари — саноат, банк, кишлок, савдо буржуазияси ўртасидаги зиддиятлар сабаб бўлар эди. Консерваторларни йирик ер эгалари, либералларни эса — ўрта ва қисман майда буржуазия қўллаб-қувватларди. Партиялар ўртасидаги тафовутлар қандай бўлишидан қатъи назар фойда олиш билан боғлиқ бўлган турли давлат масалаларини ҳал қилиш воситалари, формалари ва муддатлари ўртасидаги фарқдан иборат эди.

Консерваторлар билан либералларни қизиктирган масалалар кескин баҳслар майдонида айланган парламентда ҳал қилинар эди. Уларни ҳал қилиш ва рўёбга чиқариш кўп жиҳатдан ҳукуматни тузган парламентдаги кўпчиликка боғлиқ эди. Шу сабабли иккала партия ҳам парламентда кўпчилик бўлиб олишга интилиб, сайловчиларни ваъдалар ва ислохотлар билан ўзларига жалб қилар эди. Сайловчиларнинг асосий оммаси меҳнаткашлардан иборат бўлиб, рақобатлашувчи партиялар уларни жузъий ён беришлар билан ўз томонларига олдириб олишга уринар эдилар.

Бунинг натижасида ҳокимиятда бир-бири билан ўрни алмашиб турган консерваторлар билан либераллар айрим буржуа демократик ислохотларни амалга оширдилар: қасаба союзларининг фаолиятини узил-кесил қонунийлаштирдилар, ишчиларнинг стачкалар ўтказиш ҳуқуқини тан олдилар, аҳолининг кенг қатламларига бошланғич маълумот олиш имконини бердилар, йирик ер эгаларининг ижарачиларга нисбатан ўзбошимчилигини бирмунча чеклаб қўйдилар.

Сайлов ҳуқуқи бирмунча кенгайтирилди — ўз уйига ёки йилига камида 10 фунт стерлинг ҳақ тўланадиган квартирага эга бўлган эркаклар сайловда қатнашиш имконини олдилар.

Бир томондан, бундай ислохотлар буржуа партияларининг таъсири кенгайишига ёрдам берди. Бу ҳол, К. Маркс кўрсатиб ўтганидек, «ҳокимиятни ҳамиша фақат бир қўлда тутиб туриш йўли билан эмас, балки уни бир қўлидан чиқарган замонёк, иккинчи қўли билан ушлаб олиш йўли билан ном қолдиради» ган (К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар — 11-том, 372-бет) буржуазиянинг ҳокимияти бирмунча мустаҳкамланишини таъминлар эди.

Иккинчи томондан, ўтказилган ислохотлар меҳнаткашларга

бирмунча ён бериш бўлиб, уларнинг уюшиши, ўз аҳволини яхшилаш учун чиқишлари, уларнинг вакиллари парламентга сайлаш учун имкониятларни кенгайтирар эди. Бу эса пролетариатнинг кураши авж олишига ёрдам берар эди.

Буюк Британия сиёсий системасида кризиснинг етилиши

XX аср бошларидан эътиборан иккала партия консерватив ва либерал партиялар молия олигархиясига хизмат қила бошлади ва ишчилар ҳамда миллий-озодлик ҳаракат-

ларига қарши Англияда ва унинг мустамакаларида Британия буржуазиясининг ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун курашни активлаштирди. Консерваторлар «зўрлик методи, ишчилар ҳаракатига ҳар қандай ён беришдан бош тортиш методи, барча эски ва умри тугаган муассасаларни қўллаб-қувватлаш методи, ислохотларни қатъий суратда инкор қилиш методи» дан тобора кўпроқ фойдаланишга, анча мосланувчан либераллар эса «либерализм» методидан сиёсий ҳуқуқларни ривожлантириш томонига, реформалар, ён беришлар ва ҳоказолар томонига кадам қўйиш «методидан фойдаланишга ҳаракат қилар эдилар (В. И. Ленин Тўла асарлар тўплами. 20-том, 78-бет) (II ҳужжатга қаралсин).

Либераллар буржуа реформизми позицияларида турар эдилар. XX асрнинг дастлабки йилларида уларнинг раҳбарлари орасида энг нуфузли киши Д. Ллойд Жорж эди. У парламент ва оммавий митингларнинг минбарларидан туриб буржуазиянинг, айниқса, лондлорларнинг эгонизмини дўшослар, ўзини халқ манфаъатларининг жасур химоячиси қилиб кўрсатар эди. В. И. Ленин Ллойд Жоржни «омман аҳмоқ қилиш бўйича зўр мутахассис» деб, унинг тактикасини эса — «ллойд-жоржизм» деб атаган эди. Ллойд Жорж 1905 йилда ҳокимият тепасига келган либераллар ҳукуматида марказий фигура бўлиб олиб, бир қанча социал ислохотларни амалга оширди. Кўмир қазувчилар учун 8 соатлик иш куни ўрнатилди; касаллик, инвалидлик ва ишсизлик бўйича унча кўп бўлмаган нафақалар, шунингдек, 70 ёшдан ошган кишилар учун пенсиялар (ишчилар уни кесатиб, «марҳумлар пенсияси», деб атар эдилар) жорий қилинди. 1911 йилда унинг ташаббуси билан консерваторларнинг таянчи бўлган лордлар палатасининг ҳуқуқлари шу қадар кесиб ташландики, натижада қонун лойиҳаларини умум палатаси лордларнинг розилигисиз тасдиқлай олиши мумкин эди.

Либераллар бундай ислохотлар билан мавжуд тузумни мустаҳкамлашга ва ишчилар ҳаракатининг кучайишига тўсқинлик қилишга уринар эдилар.

Шу билан бирга инглиз буржуазияси ўз ҳокимиятининг парламентдан ташқари воситаларини ҳам мустаҳкамлай бошлади. Амалда парламентдан мустақил бўлган бюрократик аппарат кучайиб борди. Министрлар кабинети ва айниқса ҳукумат бошлигининг роли кучайиб борди. Улар борган сари тез-тез парламент билан ҳисоблашмай, қарорлар қабул қила бошладилар. «Ҳақиқий сиёсий ҳукмронлик — деб ёзган эди В. И. Ленин — парламент-

дан *ташқарида* эди ва ташқаридадир» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 25-том 88-бет).

Либераллар билан консерваторлар ўртасидаги энг кескин низо 1912 йилда Ирландия тўғрисида келиб чиқди. Англиянинг бу энг эски мустамлакасидаги озодлик ҳаракатининг кучайиши метрополиянинг ҳукмрон доираларини ён беришга мажбур қилар эди. Либераллар умум палатасида Ирландияга чекланган автономия бериш тўғрисидаги қонунни ўтказдилар. Бу ҳол лордлар палатасида кўпчилиكنи ташкил қилган консерваторларни дарғазаб қилди. Қонунни лордлар палатаси рад этишига қарамай, у кучга кириши мумкин эди. Бирок Шимолий Ирландия (Ольстер) да яшайдиган инглиз аҳолиси Ирландиянинг ўз-ўзини бошқариши тўғрисидаги қонунга қарши кўзғолон кўтариш билан таҳд солиб, қуроллана бошлади.

Ҳукумат кўзғолоннинг олдини олиш учун 1914 йилда Ольстерга кўшин юборишни буюрди, лекин офицерлар унинг буйруғини бажаришдан бош тортдилар. Реакционерлар ирландияликларнинг озодлик ҳаракатини, бир йўла ишчилар ҳаракатини ҳам «темир ва қон ёрдамида» бостириш учун либераллар ҳокимиятини ағдариб ташлашга ҳаракат қилар эдилар. Зиддиятларнинг бундай кескинлашуви Буюк Британиянинг сиёсий кризисидан дарак берад эди.

АҚШда икки партия системаси ва ирқчилик

АҚШнинг давлат тузилиши ўзгармай қолган эди: Давлат ва ижроия ҳокимиятининг бошлиғи бўлган министрларни тайинлайдиган

президент шунингдек, қонун чиқарувчи орган вакиллар палатаси ва сенатдан иборат конгресс аъзолари 4 йилга сайланар эди. Бу муҳим лавозимларни қўлга киритиш учун икки партия — республикачилар партияси ва демократик партия ўзаро рақобат қилар эди. Бу икки партия мамлакатнинг сиёсий ҳаётида асосий роль ўйнар эди.

Асосан Шимоли-шарқнинг йирик капитали манфаатларини ҳимоя қилган республикачилар партияси Жануб устидан ғалаба қозонилганидан фойдаланиб, ҳокимият тепасида 20 йил турди. Демократик партия узок вақт давомида Жанубдаги заминдорлар аристократиясининг таянчи бўлиб келди. Бирок аста-секин партиялар ўртасидаги бу фарқ йўқолиб борди (III хужжатга қарал-

Д. Ллойд Жорж (1863—1945) 1905 йилдан либерал ҳукуматда; 1916—1922 йилларда бош министр ва либераллар лидери

Сайловчилар овлаш. Карикатура. (Фил — республикачилар партиясининг, эшак — демократик партиясининг эмблемаси)

син). Ҳар иккала партия Ф. Энгельс сўзлари билан айтганда, «... спекулянтларнинг катта бандасига айланиб, улар давлат ҳокимиятини навбатма-навбат қўлга оладилар ва бу ҳокимиятдан энг разил воситалар ёрдами билан ва энг разил мақсадлар учун фойдаланадилар...» (К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар, — 22-том, 200-бет).

Иккала партия ҳам ҳукмрон буржуа идеологиясига таянар ва миллатнинг манфаатларини ҳимоя қиляпмиз, деб даъво қилар эди. Улар ана шу демагогия билан, шунингдек, у ёки бу аҳоли қатламларининг кайфиятини яхши пайкаш қобилияти билан ва керак бўлиб қолганида майда ён беришлар билан омма орасидаги ўз таъсирларини сақлаб турар эдилар. Аслида эса иккала партия ҳам трестлар ва банклардан катта-катта пул олиб турар ва биринчи навбатда ўз манфаатларини ўйлар эди, улар ўртасидаги бирдан-бир фарк эса президентлик лавозимига сайлов вақтида сайловчиларни ўз томонига жалб қилиш усулида эди.

Партиялар ўртасидаги кураш анча қаттиқ бўлар, бунда драматик тўқнашувлар ва шов-шувларга сабаб бўлувчи фош этишларсиз иш битмас эди. Гарчи ўша вақтда АҚШнинг давлат тузилиши бошқа капиталистик мамлакатлардагига қараганда анча демократик бўлса-да, мамлакат аҳолисининг бир қисми сайловда қатнашишдан четлаштирилган эди. Сайлов ҳуқуқидан факат эркакларгина фойдаланар эди. Саводли бўлиш, конституцияни билиш ва шу қабилар жуда қаттиқ талаб қилиниши натижасида қора танли америкаликларнинг анча қисми овоз беришга қўйилмас эди. Териси рангидан қатъи назар ҳамма қонун олдида тенг деб эълон қилинган мамлакатда ирқчилик шармандали бир ҳол бўлиб қол-

моқда эди. Иркчилар ҳамма ерда қора танли америкаликлар ва хиндуларнинг ҳуқуқларини, шахсий эркинликлари ва кадр-қимматини бемалол поймол қилар эдилар. Улар ўзларига ёкмаган кишилар устидан Линч судларини уюштирар эдилар. Жанубий штатларда иркчилар яширин террорчилар ташкилоти Ку-клукс-кланни ташкил этдилар. Бу ташкилот қирғинлар уюштирар ва камситишга* қарши норозилик билдирганларни ўлдираар эди. 1896 йилда Олий суд мактабларда алоҳида-алоҳида ўқитиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу қарордан сегрегация* қилинган (оқлар ва қоралар учун) алоҳида-алоҳида ўқув юртлари жорий этиш учун фойдаланилди.

XX аср бошларида буржуа реформизми

Монополияларнинг зўравонлиги норозиликнинг ўсишига олиб келди. У XX аср бошларига келиб, анча кенгайди. XX аср бошларида ўрта ва майда буржуазиянинг кўпгина вакиллари — сиёсий арбоблар ва маданият арбоблари монополияларнинг депутатлар, судьялар ва амалдорларни оммавий суратда сотиб олишларига қарши чиқдилар (IV ҳужжатга қаралсин). Улар айрим иллатларни кескин танқид остига олдилар ва капиталистик жамиятни «соғломлаштириш» учун ислохотлар талаб қилдилар. Ишчилар норозилиги ўсиб борди, қора танли америкаликларнинг ўз мавқеаларини яхшилаш учун кураши тобора кенгайиб борди.

Республикачилар партиясининг лидери Теодор Рузвельт президент лавозимига сайланган вақтда мамлакатда ана шундай аҳвол вужудга келган эди.

Рузвельт ишчи трестларнинг фаолиятини чеклаш чораларини кўришдан бошлади. Айрим монополияларга қарши суд процесслари ўтказилди. Лекин президентнинг «трестларга қарши» сиёсати ҳатто буржуазия вакилларида ҳам ғазаб туғдираётган ва жамиятнинг осойишталигини бузаётган энг ашаддий суиистеъмолларнигина чеклар эди. Трестларнинг ҳийла-найрангларини чеклаб қўйиш тўғрисидаги қонунларни Рузвельт социалистик ғояларнинг тарқалишига қарши кураш воситаси деб ҳисоблар эди. Бироқ бу чораларнинг ҳаммаси трестларнинг янада ўсишига мутлақо ҳалақит бермас эди. Президентнинг энг яқин сафдошларидан бири Рузвельт «кўп хуради-ю, аммо кам тишлайди» деган эди.

Банкирлар ва йирик саноатчилар ўзларига керакли қонунларни ўтказиш ва имтиёзлар олиш учун кўпгина ҳукумат аъзоларини, сенаторларни ва конгресс аъзоларини сотиб олишни давом эттиравердилар. Молия капиталининг турли группалари сайлов компанияларини ўз манфаатларига мослаб йўлга солиб турар, иккала буржуа партиясининг сотиб олинган босслари* орқали сайлаб қўйиладиган лавозимларга керакли номзодлар танланишини контрол қилар эдилар. Сўнгра сайлов жараёнида улар ўзларининг номзодлари ғалаба қилишини таъминлаш учун сайлов машинасига пулни аямас — мўл-кўл «мойлаб» турар эдилар. Сайловдан кейин «лоббистлар»* молия капиталининг тегишли манфаатларига жавоб берадиган қонунлар ва қарорлар қабул қилиниши учун депутатлар ва ҳукумат аъзоларига тазйик ўт-

казиш максатида уларнинг юриш-туришларини кузатиб борар эдилар.

Шу сабабли кўпгина меҳнаткашлар ва буржуазиянинг бир қисми анча жиддий ислохотлар ўтказишни талаб қилмоқда эди. Натижада 1912 йилги сайловда демократик партия номзоди В. Вильсон ғалаба қилди. У «янги демократия» деган жозибали ном билан ислохотлар программасини илгари сурган эди. Лекин иш пошилиналарни камайтириш, марказлаштирилган молия системасини вужудга келтиришдан, трестларнинг фирибгарликларини бирмунча чеklang қўйишдан иборат бўлиб қолди, холос. Бу ислохотлар капитализмнинг мустақамланишига ёрдам берди ва молия олигархиясининг амалдаги ҳукмронлигини ҳеч бир кучсизлантормади. *Буржуа реформизмининг* моҳияти ана шундан иборатдир.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Д. Ллойд Жорж 1906 йил 11 октябрда сайловолди йиғилишида сўзлаган нутқдан.

Соғлом фикр либераллар билан ишчиларга тараққиёт йўлини тўсиб қўймасдан, бу йўлда группа-группа бўлиб тўхтаб қолмасдан ва биз индинга эришмоқчи бўлаётган босқич ҳақида бир-бирлари билан ади-бади айтишмасдан, балки бугун мумкин бўлган энг пировард нуқтага бирга боришини тақозо этмоқда. Биз либерализм сиёсатини йўлга солиб туришимиз ва унинг ҳужуми дадил ва серғайрат бўлишига эришишимиз учун бизга ишчиларнинг мадади керак... Агар ҳокимият тепасида туриш муддатининг ўрталаригача либерал парламент халқнинг бизни қаноатлантирмаётган социал аҳволига қарши жиддий курашиш учун ҳеч нарса қилмаганлиги маълум бўлиб қолса... у ҳолда мамлакатимизда янги партия тузишни талаб қилувчи даъват ҳақиқатан ҳам кўтарилган бўларди...

II. В. И. Ленин Ллойд Жорж ҳақида

Биринчи даражали буржуа корчалони ва сиёсий товламачи, ишчилар йиғилишида чиқиб ҳар қандай нутқ, ҳатто революцион нутқ ҳам сўзлай биладиган машҳур нотик, итоатгўй ишчиларга социал реформалар (страхование ва ҳоказолар) каби каттагина садақалар беришга қобил бўлган Ллойд Жорж буржуазияга жуда яхши хизмат қилмоқда ва худди шу ишчилар ўртасида буржуазияга хизмат қилмоқда, худди шу пролетариат ичида, яъни оммани маънавий жиҳатдан бўйсундириш ҳаммадан кўра даркорроқ ва ҳаммадан кўра қийинроқ бўлган жойда буржуазиянинг таъсирини ўтказмоқда (В. И. Ленин. Империализм ва социализмда ажралиш. Тўла асарлар тўплами. 30-том, 208—209-бетлар).

III. АҚШ сенатори Р. Петтигру икки партия системаси тўғрисида

... Иккала эски сиёсий партия ўртасидаги фарқ принципиал характерга эга эмас. Мен шуни аниқ кўрдимки, иккала партия ҳам эксплуататорларнинг мулкчилик манфаатларидан илҳомландилар ва улар ўртасидаги баҳс фақат ким лавозимларни эгаллаши

керак, ким хайр-эхсонларни тарқатиши ва компания мақсадлари учун беҳисоб миллионларни йиғиб олиши кераклиги ҳақида борди, холос. Уша пайтдан (1908 йилдан — Авторлар) ҳозирги кунгача иккала партия ҳам бир олманинг икки палласидек бир хил. Улар ўртасидаги фарқ ҳар доим ўз программаларини таърифлашдангина иборат бўлиб келган.

IV. Америка ёзувчиси Л. Стеффенс АҚШнинг сиёсий механизми тўғрисида

Штат тепасида (Род-Айленд — Авторлар)... сайлаб қўйилган губернатор турар эди; у вақтда бу лавозимни доктор Люшнес Гарвин эгаллаб турар эди... Аслида у губернатор эмасди. Аслида Род-Айленднинг доимий губернатори ва диктатори сўки генерал, сиёсий босс Чапльз Брэйтон эди... У қонун чиқарувчи йиғилишни бошқарар эди... У шундай дерди ва ҳамма буни билар эди; бошқарганда ҳам бизнеснинг манфаатларини кўзлар эди... Умумий фойдаланишдаги корхоналар компаниялари шаҳардаги ва шаҳар ташқарисидаги бутун электр транспортини «Род-Айленд компания» деган ном билан бирлаштириб, бу сиёсий босснинг янги амалий боссларига айландилар. Уларнинг манфаатлари биринчи ўринда турар эди. Улардан кейин ёлланма меҳнатдан фойдаланувчи фабрикантлар, капиталистлар ва умуман бизнес соҳалари турар эди — ҳар кимга ҳам бирор нарса керак эди-да. Генерал Брэйтон унча кўп бўлмаган «гонорар» эвазига уларнинг ҳаммасига хилма-хил хизматлар кўрсатиб турар эди, бу хизматлар «Род-Айленд компания» темир йўлининг манфаатларига зид келмаса бас...

Савол ва топшириқлар

1. XIX аср охири — XX аср бошларидаги Буюк Британия сиёсий системасининг асосий жиҳатларини очиб беринг. 2. «Ллойд-жоржизм» нима? Унинг синфий моҳиятини очиб беринг. 1 ва II ҳужжатлардан фойдаланинг. 3. АҚШдаги икки партия системасини таърифлаб беринг. Уни Англиядаги шундай система билан таққосланг. III ҳужжатдан фойдаланинг. 4. АҚШ сиёсий системасининг синфий моҳиятига баҳо беринг. 5. Англия ва АҚШдаги буржуа ислохотларини таърифлаб беринг. 6. XX аср бошларида Буюк Британия билан АҚШ сиёсий тараққиётининг умумий жиҳатлари ва ўзига хос томонларини таққослаш йўли билан аниқланг. 7.* Жадвалга унда кўрсатилган мамлакатлар сиёсий тузуми ва ички сиёсатининг хусусиятларини ёзиб чиқинг:

	Германия	Англия	Франция	АҚШ	Япония
<p>Давлат тузуми Асосий буржуа партиялари. Улар сиёсатининг хусусиятлари Энг таниқли буржуа арбоблари ва улар фаолиятининг характери Энг муҳим ислохотлар, уларнинг характери ва аҳамияти</p>					

12-§. ЭНГ ЙИРИК КАПИТАЛИСТИК ДАВЛАТЛАРНИНГ ТАШҚИ СИЭСАТИ. ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР

Эсланг: 1. 1870—1871 йиллардаги Франция — Пруссия уруши қандай тугаган? Унинг натижалари қандай бўлган эди? 2. Қачон капитализм тараққиётнинг юқори босқичига кирган?

Энг йирик капиталистик давлатлар ташқи сиёсатининг синфий характери ва мақсадлари

Капиталистик давлатларнинг ички сиёсати каби ташқи сиёсати ҳам синфий характерга эга эди — у шу давлатларда ҳукмронлик қилган эксплуататор синфларнинг манфаатларига хизмат қилар эди. Уларнинг манфаатларига мувофиқ ҳар бир мамлакатнинг ташқи сиёсати бошқа мамлакатларни талаш ҳамда уларнинг халқларини эксплуатация қилиш йўли билан фойдани кўпайтириш учун ўз ер мулкларини ва таъсир доираларини кенгайтиришга қаратилган эди. Эксплуататор синфларнинг манфаатлари капиталистик давлатлар ташқи сиёсатининг агрессив характерига сабаб бўлди (I хужжатга қаралсин).

Бундай ташқи сиёсатни ўз мамлакатларидаги халқлар кўлаб-қувватлашига эришиш учун ҳукмрон доиралар ташқи сиёсатдан кўзлаган ўз синфий мақсадларини умуммиллий мақсадлар деб эълон қилар эдилар. Миллий мустақилликни кучайтириш баҳонасида миллатчилик, бошқа миллатларга нисбатан ишонсизлик ва душманлик авж олдирилди. Қурул-яроғларнинг кўпайтирилиши хавфсизлик тўғрисидаги ғамхўрлик билан ва кўшни давлатларнинг милитаризмини далил қилиб келтириш билан оқланар эди. Бошқа халқлар устидан ҳукмронлик қилишга интилиш, уларни талаш ва эксплуатация қилиш *шовинизм* ва *ирқчилик* билан ўз миллатининг, ўз иркининг устунлигини, бошқа миллатлар ва ирқларга нафратни пропаганда қилиш билан асосланар эди. Бу ҳолни мустаҳкамлаш учун ҳукмрон синфлар бошқа мамлакатлар халқларини талаб ва эксплуатация қилиб оладиган жуда катта устама фойда ҳисобига ўз мамлакатлари аҳолисининг айрим қатламларига садақалар берилар эди. Омани чағғитишнинг бундай системаси ҳукмрон доираларга ундан ўз агрессив сиёсатларининг қуроли сифатида — талончилик урушларида, мазлум халқларнинг озодлик учун курашига қарши фойдаланиш имконини берар эди.

Капитализм империалистик тараққиёт босқичига киргач энг йирик капиталистик давлатлар ташқи сиёсатининг агрессивлиги анча кучайди. Бунга сабаб шу эдики, у молия олигархияси қуролига айланиб қолган эди.

Натижада XX аср бошларида халқаро зиддиятларнинг иккала асосий типиди ғоят кескинлашди. Биринчидан, бир томондан империалистик давлатлар ва иккинчи томондан бошқа, айниқса мустамлака ва қарам мамлакатлар ўртасидаги зиддиятлар кескинлашди. Мустамлака ва қарам мамлакатларнинг халқлари мустамлакачиларга қарши курашни кучайтирдилар.

Иккинчидан, империалистик давлатларнинг ўзлари ўртасидаги зиддиятлар кескинлашди. Уларнинг ҳар биридаги ҳукмрон доиралар ўз мустамлака ерлари ва таъсир доираларини кенгайтиришга яна ҳам қаттиқроқ ҳаракат қила бошладилар. Иқтисодий тараққиётнинг нотекис бориши натижасида кучайиб кетган империалистик давлатлар — Германия, АҚШ, Япония кучсиз мамлакатларни бўйсундириш билан чекланмай, мустамлакалар ва таъсир доираларини қайта тақсимлашга ҳаракат қила бошладилар. Лекин бошқа империалистик давлатлар — Англия, Франция — ўзлари илгари эгаллаб олган ерларни уларга беришга ҳеч рози бўлмас эдилар. Барча мамлакатларнинг империалистлари ўзлари талаб олган бойликларни кўпайтиришга ҳаракат қилар эдилар. Бу ҳол рақобатчилик курашининг кескинлашувига олиб келди, кескин халқаро низоларнинг манбаига айланди ва қуролланиш пойғасининг кучайишига сабаб бўлди. Ҳамма империалистик давлатлар дунёни қайтадан тақсимлаш учун урушга тайёрлана бошладилар.

Энг йирик капиталистик давлатлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви 1914 йилда биринчи жаҳон урушига олиб келди. Буюк Британиянинг Империяни ҳимоя қилиш ва кенгайтириш, ташки сиёсий йўлида денгиз йўлларида ҳукмронликни сақлаб қолиш, Европа китъасида бирон-бир давлатнинг гегемон бўлиб олишига йўл қўймаслик — Буюк Британия ташқи сиёсатининг асосий макссадлари ана шундан иборат эди.

Унинг ҳукмрон доиралари саноат монополиясини қўлдан чиқарганликлари эвазига жуда катта мустамлака империясини янада кенгайтиришга ҳаракат қилар эдилар. 1882 йилда Англия Миср халқининг миллий-озодлик кўзғолонини шафқатсизлик билан бостириб, Мисрни босиб олди ва уни ўзининг мустамлакасига айлантirdи. Шу тарихи у яқинда қурилган Сувайш каналини — Атлантика океани ва Ўрта денгиздан Ҳинд океанига олиб борадиган денгиз йўлидаги ғоят муҳим стратегик пунктни батамом ўз контроли остига олди. Инглизлар Мисрдан плацдарм сифатида, шунингдек, инглиз қўшинларидан фойдаланиб, Шарқий Суданни босиб олдлар. Шу даврда Британия Шарқий Аф-

Сувайш канали. XIX асрнинг энг йирик гидротехника иншооти. 1859—1869 йилларда қурилган. Ишлар қўлда бажарилар эди. Қурилишда 120 мингга яқин киши ҳалок бўлган. Дастлаб канал компаниялари акцияларининг 53 проценти Францияга, 44 проценти Мисрга қарашли бўлган. Миср ўз акцияларини 1875 йилда Англияга сотган. Суратда — олдинги планда Сувайш — Қизил денгиздаги порт, узокда Ўрта денгизга чиқиш жойи

Бурларнинг инглизлар билан жанги

рикаси деб ном олган мустамлакалар группаси ташкил этилди (6-рангли картага қаралсин).

Айни вақтда инглиз мустамлакачилари Кап колониясидан шимолга қараб силжиб бордилар. Бу ерда босқинчиликларнинг ташкилотчиси Сесиль Родс яъни Родс негр князчаларининг ерларини арзон-гаров сотиб олиб ва куч ишлатиб, Родезия деб ном олган колонияни ташкил этди. У инглиз ерларини Кейптаун — Кохира — Калькутта (учта «К») темир йўли билан бирлаштириш гоясини илгари сурди.

1889 йилда Англия Трансвааль ва Тўксарик дарё республикасига хужум қилди. У ерда Голландия, Франция ва Германиядан кўчиб борган кишиларнинг авлодлари — бурлар ҳукмронлик қилар эдилар. Англиянинг бурлар республикаларига қарши уруши мустамлакаларни қайтадан тақсимлаш учун олиб борилган бўлиб, империалистик уруш эди. Буюк Британия ҳаддан ташқари зўр куч ишлатиш билангина 1902 йилда инглиз-бурлар урушида ғалабага эришиб, Жанубий Африкани босиб олишни тамомлади. 1910 йилда Кап колонияси, Наталь, Тўксарик дарё республикаси ва Трансвааль бирлашиб, Жанубий Африка иттифоқини тuzдилар ва бу иттифок ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини олди, яъни доминион* бўлиб қолди. Бу ерда мустамлакачилар — инглизлар ва бурларнинг негр аҳолисига қарши блоки ташкил топди.

Буюк Британия XIX аср охирида Жануби-Шарқий Осиёда катта-катта босқинчиликлар қилиб, Бирма, Малайя ва бошқаларни қўлга киритди. Инглиз мустамлакачилари йирткич қўлларини Хитойга, Афғонистонга, Ўрта Осиёга, Ғарбий Африкага, Тинч океан оролларига ҳам чўзмокда эди.

XIX асрнинг 90-йилларига қадар Осиёда Россия, Африкада Франция Англиянинг асосий рақиблари эди. Лекин аср охирида Англия-Германия зиддиятлари кескинлашди. Англиянинг ҳукмрон доиралари «Германия Англия билан қасддан хавфли рақобат бошлаганига ва Британиянинг устуңлигини йўқ қилиш учун бор кучи билан қурашаётганига» ишонч ҳосил қилдилар (II хужжатга қаралсин).

XIX аср охиригача Англия «ажойиб яқкалик» принцифига амал қилиб келди. Бу принципнинг моҳияти бошқа мамлакатлар билан узок муддатли иттифоқлар тузиб, ўз қўлини боғлаб қўймасликдан, бошқа мамлакатлар ўртасидаги зиддиятлардан фойдаланиб қолиш ва фақат ўрни келгандагина ўз манфаатларига

амал қилиб, томонлардан бирини қўллаб-қувватлашдан иборат эди. Энди эса Англиянинг «ажойиб яккалик» принциpidан воз кечишига тўғри келди. У «қитъадаги солдатларга» муҳтож бўлиб, Франция ва Россия билан яқинлаша бошлади. Бунда уларнинг қўшинларидан Германияга қарши фойдаланмоқчи бўлди.

Франциянинг ўз мустамлакаларини кенгайтириши ҳамда реванш тайёрлаши

Франциянинг ҳукмрон доиралари 1870—1871 йиллардаги мағлубият ўчини олишга интилиб ўз талафотларининг ўрнини мустамлакаларни кенгайтириш йўли билан тўлдиришга

ҳаракат қилдилар (III ҳужжатга қаралсин) ва Германиянинг позициялари кучсизланиб қолишига ҳаракат қилдилар.

Франция қуроли куч ишлатиб, Тунисни (6-рангли картага қаралсин), Шимоли-Ғарбий Африкани, Мадагаскарни, Сомалининг бир қисмини, Хинди-Хитойни босиб олди. Франциянинг Африкадаги шундан кейинги босқинчиликлари унинг Англия билан тўқнашувига олиб келди. Франциянинг ҳукмрон доиралари Германияга нисбатан муросасиз бўлганликларидан Англия билан муносабатларнинг кескинлашуви Германияга қарши курашиш имкониятини бўшаштириб юборишини тушунар эдилар. Улар Англияга ён бердилар ва у билан Африкани бўлиб олиш ҳақида битим туздилар. Бу битим Германиянинг даъволарига ҳам қарши қаратилган эди. У Францияга XX аср бошларида Марокашни босиб олиш ва кўпгина йўналишларда экспансияни давом эттириш имконини берди. Франция Осиеда Кампучияни (Қамбоджани), Лаосни, Вьетнамни (Тонкин ва Аннами) Тинч океанидаги кўпдан-кўп оролларни босиб олишни ниҳоясига етказди. XIX аср 70- йилларининг охиридан то 1914 йилгача у ўз мустамлакаларининг территориясини 10,5 баравар кўпайтирди. Франция мустамлакалар босиб олиш соҳасида Германиядан анча ўзиб кетди; Франция билан Германия ўртасидаги мавжуд зиддиятлар ённга янгилари — мустамлакалар туфайли келиб чиққан зиддиятлар қўшилди.

Франциянинг ҳукмрон доиралари мамлакатнинг халқаро аҳолини мустаҳкамлашга ҳаракат қилиб, уруш — Германияга қарши реванш тайёрлаб ва Европада гегемон бўлиб олишни орзу қилиб, Буюк Британия ва Россия билан яқинлашмоқда эдилар. Россия ҳам ўз ҳарбий кучларини ошириб борди (қаранг: И. А. Федосов, СССР тарихи. Ўрта мактабнинг 8-синфи учун дарслик. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1987, 193—199-бетлар.)

Япониянинг Хитой ва Россия билан урушлари. Кореянинг аннексия қилиниши

1872 йилда Рюкю, сўнгра Тайвань ороллари Япониянинг биринчи қурбонлари бўлди (5-рангли картага қаралсин). Тез орада Япония Корея ҳукуматида мамлакатнинг бутун территориясида японларнинг савдо-

саноат ишларини бемалол олиб боришларини назарда тутувчи шартномани зўрлаб қабул қилдирди.

Замонавий қуроли кучларни вужудга келтириб олгач, Япония яна ҳам агрессивлашди. 1894 йилда унинг қўшинлари Кореянинг пойтахти Сеулда король саройини босиб олдилар ва

Француз-рус иттифоки тузилгандан кенин иккала давлат харбий флотларининг ўзаро визитлари бўлди. Француз флотини Кронштадтда кутиб олиш

олиб борилган империалистик уруш эди (СССР тарихи курсида батафсил ўрганилади).

Россия мағлубиятга учраганлиги натижасида Япония Жанубий Сахалинни олди ва Манжурияга хар тарафлама кириб бориш ҳукукига эга бўлди. У Кореяга ҳам ўз таъсирини ёйди. У ерда Японияга карши кўтарилган кўзғолон бостирилди. Мустамлакачилар Кореяни Япониянинг протекторати* деб эълон килдилар. 1910 йилда Япониянинг талаби билан Корея императори ўзининг бутун ҳокимиятини «батамом ва абадий» топширди. Корея генерал-губернаторликка — Япониянинг мустамлакасига айланиб колди (IV хужжатга каралсин). Япониянинг ҳукмрон доиралари Хитойни босиб олишга тайёрлана бошладилар.

Хужжатлар

I. В. И. Ленин XIX аср охири — XX аср бошларидаги халқаро муносабатлар тўғрисида

Европада тинчлик ҳукм сурди, лекин бу тинчлик шунинг учун ҳам ҳукм сурдики, мустамлакалардаги юзларча миллион аҳоли устидан Европа халқларининг ҳукмронлиги доимий, уз-

пойтахт гарнизонини қуролсиз-лантирдилар. Сўнгра япон кўшинлари уруш эълон қилмасдан Кореяда турган Хитой қисмларига хужум килдилар. Шу тарика Япония-Хитой уруши бошланди.

Хитой армияси билан флоти тор-мор килинди. 1896 йилда Япония билан Хитой ўртасида сулх шартномаси тузилди. Япония катта контрибуция ҳамда Хитойда саноат корхоналари куриш ва улардан фойдаланиш ҳукукини олди.

Корея билан Манжурияда Япониянинг манфаатлари энди ҳаммадан кўпроқ Россия ҳукмрон доираларининг манфаатлари билан тўқнаш келди. Англия билан АҚШ Японияни Россия билан урушга гиж-гижлар эдилар, чунки Россиянинг Узок Шарқда кучайиб кетишидан кўрқар эдилар. Япония харбий ва пул ёрдами олиб, 1904 йил январида Россияга хужум килди.

1904—1905 йиллардаги рус-япон уруши Корея билан Манжурияни қайта тақсимлаш учун

луксиз, ҳеч тўхтамаган урушлар орқасида амалга оширилиб келди, биз, европаликлар эса бу урушларни уруш деб ҳисобламаймиз, чунки бу урушлар жуда кўп вақтда урушга эмас, балки қуролсиз халқларни жуда ваҳшиёна қийнашга ва қирғин қилишга ўхшарди (<...>)

Биз дунёдаги энг катта капиталистик давлатларни — Англия, Франция, Америка, Германияни кўриб турибмиз, бу давлатларнинг сўнгги бир неча ўн йиллар давомида юргизган бутун сиёсати қандай қилиб бутун дунёга ҳоким бўлиш, майда халқларни қандай қилиб бўғиш, бутун жаҳонни ўз таъсири остига олган банк капиталининг уч ҳисса, ўн ҳисса фойда олишини қандай қилиб таъминлаш устида бир-бирлари билан узлуксиз иқтисодий рақобат қилишдан иборат бўлди (В. И. Л е н и н. Уруш ва революция. Тўла асарлар тўплами. 32-том, 90-91, 92-бетлар).

II. Англияда чиқадиган «Сатердей ревью» журналидан. 1897 йил.

Бисмарк... Европада ўзаро муросага келмайдиган, бир-бирига қарши қаратилган иккита буюк миллат борлигини аллақачон эътироф этди, бу миллатлар бутун дунёни ўзларининг мулкларига айлантиришни ва ундан савдо ўлпони талаб қилишни истайдилар. Англия... ва Германия... немис коммивояжери билан инглиз сайёҳ савдогари ... ер кўрасининг ҳар бир бурчагида бир-бирига гал бермай рақобат қилмоқда. Миллионларча майда тўқнашувлар дунёда мисли кўрилмаган энг катта урушга баҳона тайёрламоқда. Агар Германия эртага ер юзидан супуриб ташланса эди, индинга ер юзида шу туфайли бойроқ бўлиб қолмаган биронта ҳам инглиз топилмаган бўлар эди.

III. Э. Этьенн [буржуа сиёсий арбоби] Франция олиб бораётган мустамлакачилик сиёсатининг мақсадлари тўғрисида. 1894 йил.

Бизнинг мақсадимиз нима? Биз мустамлака империясини яратдик ва янги қитъаларда мамлакатимизнинг келажagini таъминлаш учун, ўз товарларимизга бозорлар, саноатимизга эса хом ашё манбалари таъминлаш учун бу империяни сақлаб қолмоқчимиз ва ривожлантирмоқчимиз. Бу шубҳасиз.

Мен шуни айтишим керакки, бизнинг мустамлака мулкларимизни вужудга келтириш учун талаб қилинадиган харажатлар ва одам қурбонларини оқлайдиган ваз бўлса, бу ваз француз саноатчиси, француз савдогари француз ишлаб чиқаришининг ортиқча маҳсулотини мустамлакаларга юбора олади, деган умиддан иборатдир.

IV. Япония Кореяга 1910 йилда зўрлаб қабул қилдирган шартномадан

1. Кореянинг император жаноб олийлари Корея устидан эга бўлган барча суверен ҳуқуқларини Япониянинг император жаноб олийларига батамом ва абадий топширади.

2. Япониянинг император жаноб олийлари биринчи бандда кўрсатилган топширишни қабул қилади ва Япония империясининг Кореяни батамом аннексия қилинишига розилик беради.

Савол ва топшириқлар

1. Англия ва Франция империализмининг хусусиятлари билан бу давлатлар ташқи сиёсати ўртасидаги узвий боғланишни очиб беринг. 2. Нима сабабдан модля капиталининг хукмронлиги халқаро зиддиятларнинг иккита асосий типни кескинлашувига олиб келди? I хужжатдан фойдаланинг. 3. XIX аср охири — XX аср бошларида Англиянинг ташқи сиёсатида қандай ўзгаришлар юз берди? Уларнинг сабабларини айтиб беринг. II хужжатдан фойдаланинг. 4. Франция хукмрон доираларининг ташқи сиёсий йўлини таърифлаб беринг. III хужжатдан фойдаланинг. 5. Япония агрессиясининг йўналишлари ва усуллари ҳақида сўзлаб беринг. IV хужжатдан фойдаланинг. 6.7 ва 5- рангли карталардан Англия, Франциянинг босиб олган мустамлакаларини ва Япония агрессиясининг йўналишларини топинг. 7. «Энг йирик капиталистик мамлакатлардаги империализмининг асосий белгилари» деган жадвални тўлдиришни давом эттиринг.

13-§. ЭНГ ЙИРИК КАПИТАЛИСТИК ДАВЛАТЛАРНИНГ ТАШҚИ СИЁСАТИ. ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР (ДАВОМИ)

Эсланг: 1. 1871 йилдан 1914 йилгача Германия билан АҚШнинг жаҳон ишлаб чиқариши ва жаҳон савдосидаги улушлари қандай ўзгарди? 2. 1870 йилгача АҚШ га қандай территориялар кирди?

Германия экспансиясининг активлашуви ва дунёни қайта тақсимлаш йўли

Бисмарк Европада Германия империясининг позицияларини мустаҳкамлаш учун Француз республикасини яқкалаб қўйишга ҳаракат қилди. У 1882 йилда Германия, Австрия-Венгрия ва Италия ўртасида иттифок тузиш ҳақида махфий шартнома имзоланишига эришди. Шу тариқа Учлар иттифоқи — биринчи навбатда Франция билан Россияга қарши қаратилган агрессив ҳарбий-сиёсий блок тузилди (I хужжатга қаралсин).

Германия 80-йилларда мустамлакалар босиб олишга киришди. У Африкада катта-катта территориялар устидан контрол ўрнатди, Тинч океандаги бир қанча ороллارни босиб олди (7-рангли картага қаралсин). 90-йилларда Германиянинг мустамлакалари унинг ўз территорияларидан деярли 5 баравар ортиқ эди, лекин инглиз мустамлакаларидан 12 баравар кам эди. (45-бетдаги I-жадвалга қаралсин.)

90-йиллар охирига келиб Германиянинг экспансиясида XX аср бошлари учун хос бўлган бир неча асосий йўналиш аниқланди. Биринчидан, Германиянинг Европада хукмрон бўлиш ҳақидаги даъволари кучайди, қўшни давлатларни йўқ қилиб ташлаш, уларнинг халқларини қул қилиш планлари ишлаб чиқилди, шу билан бирга Бисмаркнинг икки фронтда уруш олиб бориш хавфли эканлиги ва Россияни йўқ қилиб ташлаб бўлмаслиги тўғрисидаги огоҳлантиришлари инкор этилди.

Иккинчидан, жаҳон бозорларида рақобатчилик кураши авж олиб кетиб, уларда Германия Буюк Британиянинг асосий рақиби бўлиб қолди.

Учинчидан, Германия империализми Африка халқларини талашни кучайтирди ва Африкани қайта тақсимлаш учун курашга киришдики, бу ҳол Германияни Франция ва Англия билан янги тўқнашувларга олиб келди.

Тўртинчидан, Германиянинг Болкондаги, Якин, Урта ва Узоқ Шарқдаги экспансияси активлашиб, у «Шарққа хужум» («Дранг нах Остен») деган ном олди ва фақат Англия ва Франция билангина эмас, балки Россия билан ҳам низо-лар келтириб чиқарди.

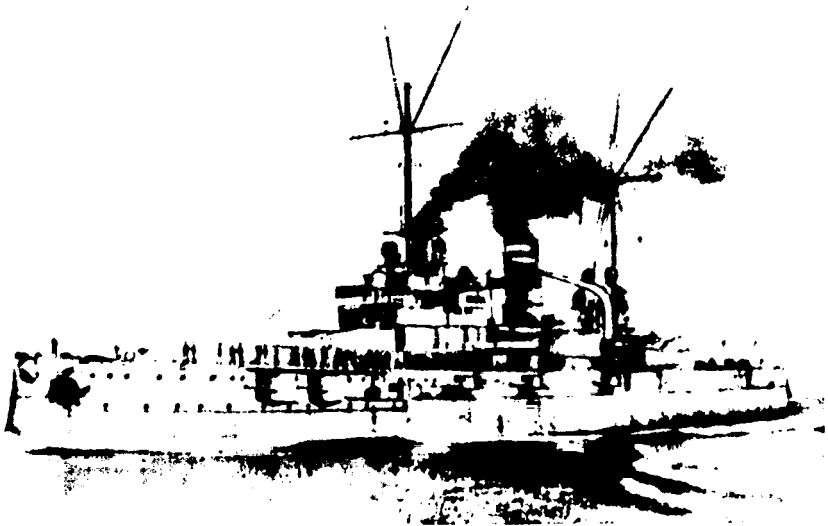
Германиянинг ҳукмрон дои-ралари «жаҳон сиёсатига» ўт-ганликларини эълон қилиб, «ёруғ дунёдан жой» талаб қи-либ, барча халқаро низолардан ўз манфаатлари йўлида фойда-ланишга ҳаракат қилдилар. Чу-нончи, улар Россиянинг манфа-атларини эътиборга олмастан, Австрия-Венгриянинг Болкон-даги экспансиясини қўллаб-қувватладилар. Хитойни бўлиб олишда бошқа давлатлардан ўзи кетишга ҳаракат қилиб, Германия Шаньдунъ ярим оро-ли устидан контрол ўрнатди. Вильгельм II Хитойдаги халқ кўзғолонини бостириш учун қў-шин юборар экан, бундай деган эди: «Ҳеч кимга раҳм қилин-масин! Асир олинмасин! Ким қўлингизга тушса, ўшани ўлди-ришингиз керак!» Германия Марокашга даъво қилиб, Фран-ция билан тўкнашди. Бу тўк-нашув оз бўлмаса урушга олиб келаёзди.

Германия Усманийлар импе-риясида устун таъсирга эга бўлиб олди. У Берлин-Босфор темир йўлини Бағдодгача ва ундан ҳам нари — Форс кўрфазигача давом эттириш учун концессия* олди (93-бетдаги схемага қаралсин). Кейинчалик турк армиясига немис офицерлари масла-хатчилар сифатида таклиф қилинди.

Ҳамма ерда Германиянинг экспансияси Англия манфаатлари-га даҳл қилар ва унинг қаршилигига дуч келар эди. Кайзер «Германиянинг келажаги денгизда» деб эълон қилиб, «денгизлар ҳукмдорини» курашга чақирди. Германия энг янги ҳарбий кемалар қурилишини жадаллаштириб юборди ва унинг ҳарбий флоти куч жиҳатдан Британия флотидан кейин иккинчи ўринга чиқиб олди.

Бременлик савдогар Людериц вакиллари 1883—1884 йилларда Жануби-Ғарбий Африкада босиб олган биринчи территория, Германиянинг эмблемаси остидаги ёзувда ушбу территория герман императорининг химюаси остида эканлиги баён қилинган.

Немис линкори «Вестфален»; XX аср бошларида қурилган

Германиянинг ҳукмрон доиралари урушга олиб борадиган йўлни тутдилар. 1905 йилдаёқ Бош штаб бошлиғи генерал А. Шлиффен икки фронтда Францияга ва Россияга қарши уруш олиб бориш пайини ишлаб чиқди. Германия урушга иқтисодий, ҳарбий ва ҳатто идеологик жиҳатдан тайёрланишда ўз рақибларидан ўзиб кетди.

АҚШнинг экспансияси. Дунёни қайтадан бўлиб олиш учун биринчи уруш

Ўз мамлакатининг жуда катта ресурсларини ва Россиядан сотиб олинган Аляскани ўзлаштириш билан банд бўлган АҚШ капиталистлари мустамлакалар ва таъсир доираларини қўлга киритишга бошқалардан кўра кечроқ киришдилар. Асосий эътибор Қариб ҳавзаси ва Тинч океани мамлакатларига қаратилди (94-бетдаги картага қаралсин).

Бу йўлдаги биринчи қадам Тинч океаннинг энг марказида, Осиёга олиб борадиган стратегик жиҳатдан муҳим бўлган денгиз йўллари кесишган жойдаги Гавай оролларини 1898 йилда босиб олишдан иборат бўлди (94-бетдаги картага қаралсин).

АҚШ Испания мустамлакалари халқларининг озодлик курашини қўллаб-қувватлаш ҳақидаги мунофиқона баёнотлар билан никобланиб, 1898 йилда Испанияга қарши уруш эълон қилди. Бу биринчи империалистик уруш — дунёни қайтадан бўлиб олиш учун бошланган уруш эди. Орадан уч ой ўтгач, Испания тор-мор қилинди. Натижада Пуэрто-Рико ороли Қўшма Штатлар ихтиёрига ўтди, мустақил республика бўлган Кубага талончиликдан иборат шартнома зўрлаб қабул қилдирилди. У то 1959 йилдаги халқ революцияси ғалаба қозонгунча АҚШ га қарам бўлиб келди.

Тинч океанида Қўшма Штатлар Гуам оролини, шунингдек,

Филиппин оролларини босиб олди (III хужжатга қаралсин). Улар деярли ўн йил мобайнида мустақиллик учун курашиб келган филиппинлик ватанпарварларни шафқатсизлик билан жазоладилар, Филиппинни ўз мустамлакаларига айлантирдилар.

АҚШ Осиё китъасига яқин ерларда мустаҳкамланиб олиб, 1899 йилда «очиқ эшиклар» доктринасини (принципини) эълон қилдилар, барча давлатларнинг Хитойдаги «таъсир доираси» Шимолий Америка товарларини олиб кириш учун очик бўлишини талаб қилдилар. АҚШ ўзининг иқтисодий устунлигига таяниб, рақобатчиларни Хитойдан сикиб чиқаришга умид қилган эди.

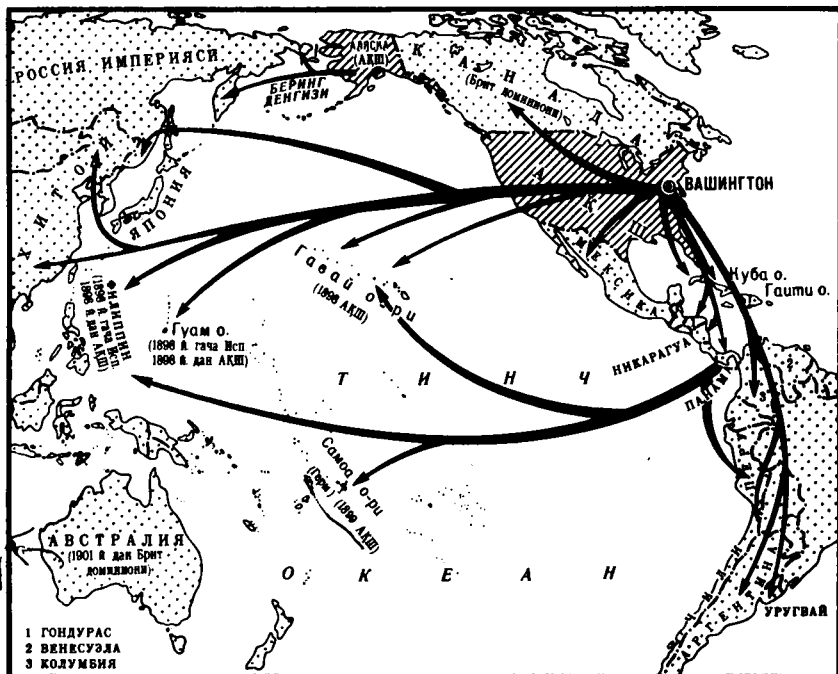
Кўшма Штатлар ҳукумати трестларнинг Латин Америкаси мамлакатлари ва Узоқ Шарқдаги хатти-ҳаракатларини актив қувватлай бошлади. АҚШ президенти У. Тафт ўзи ўтказаетган «доллар дипломатияси» «ўқ ўрнига долларлардан» фойдаланишга асосланганлигини айтган эди.

«Доллар дипломатияси» XX асрнинг бошларидаёк президент Т. Рузвельт эълон қилган «катта таёк» сиёсати билан қўллаб-қувватланди. «Катта таёк» сиёсати ҳамisha куч ишлатиш билан дағдаға қилиб, Латин Америкаси мамлакатларини АҚШнинг буйруғига бўйсундиришдан иборат эди.

Мана шундай сиёсатни ўтказиб, Кўшма Штатлар Панама халқининг мустақилликка интилишидан фойдаланиб қолдилар. Улар бу халқнинг Колумбия ҳукуматига қарши чиқишини қўллаб-қувватладилар. Панама республикаси ташкил этилгандан кейин эса АҚШ унинг ҳукуматига талончиликдан иборат шартномани зўрлаб қабул қилдирди. Бу шартномага мувофиқ АҚШ канал ўтказиш ва факат қурилиш зонаси устидангина эмас, балки амалда республиканинг бутун территорияси устидан контрол ўрнатиш ҳуқуқини олди (V хужжатга қаралсин). Канал қурилиши 10 йил давом этди. Унинг барпо этилиши натижасида Американинг Атлантика соҳили билан Тинч океани соҳили ўртасидаги йўл анча қискарди (схемага қаралсин). Аста-секин АҚШ капитали Доминикан республикасида, Гаитида, Никарагуада, Гондурасда ва бошқа Латин Америкаси давлатларида қарор топиб, Европа капиталларини сикиб чиқарди. АҚШ ўзига ўзи Фарбий ярим шарда полициячи ролини берди.

Бағдод темир йули

XIX аср охири — XX аср бошларида АҚШ экспансиясининг асосий йўналишлари

Икки харбий-сиёсий иттифокнинг қарама-қаршилиги, империалистларнинг жаҳон урушини тайёрлаши

Капитализмнинг империализм босқичига кириши ва иқтисодий тараккиёт нотеқислигининг кучайиши XX аср бошларида энг йирик капиталистик давлатлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашувига сабаб бўлди. Бутун дунё икки харбий-сиёсий иттифокнинг кураш майдонига айланди.

Бу иттифоклардан бирига — Учлар иттифокига Германия 1882 йилдаёқ асос солган эди (I хужжатга қаралсин). XX аср бошларида Германиянинг бу блокдаги етакчилик роли кучайди. Болконни босиб олишга ҳаракат қилган ва у ерда Россиянинг манфаатларига тўқнаш келган Австрия-Венгрия бу ролни эътироф қилди. Учлар иттифокининг заиф бўғини Италия бўлиб чиқди, чунки унинг экономикаси кучайгач Болконда борган сари кўпроқ Австрия-Венгрия билан тўқнаш келди, Франция эса Италиянинг Ўрта денгиз шарқий қисмидаги босқинчиликларига эътироз билдирмас эди. Германия Туркияни ўз томонига оғдириб олишга ва Болконда иттифокчилар топишга ҳаракат қилди.

Иккинчи харбий-сиёсий иттифокка 1893 йилда кучга кирган Франция-Россия харбий конвенцияси билан (VI хужжатга қаралсин) ҳамда Англия билан Франция 1904 йилда эришган «самимий келишув» — таъсир доираларини кенгайтириш ҳамда

уларни сақлаб қолиш учун бир-бирини қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги битим билан асос солинган эди. Англия билан Россия ўртасидаги Осиёдаги бир қанча зиддиятларга барҳам берилганидан кейин бу иттифок 1907 йилги Англия-Россия конвенцияси билан узил-кесил ташкил топди. Бу иттифок Антанта (Французча Entente — розилик) деб аталган бўлиб, унда Англия гегемонликни даъво қилган, Франция билан Россияга зарбдор куч родини берган эди.

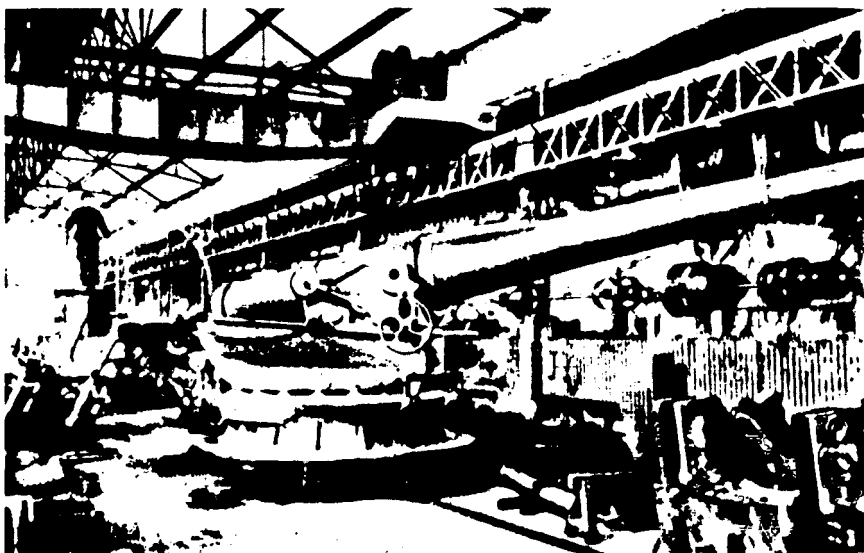
Англиянинг ҳукмрон доиралари инглиз флоти кемалар сони ва ўт очиш қуввати жиҳатидан қолган икки ғоят кучли давлатнинг биргаликдаги флотидан ҳамма вақт устун бўлишига ҳаракат қилиб, Германиянинг ҳарбий флоти кучайтирилишига жавобан инглиз ҳарбий флотини кучайтириш программасини амалга оширар эдилар. Франция ўз қуролларини тўхтовсиз кўпайтириб борди. Талончиликдан иборат урушни тайёрлаш учун буржуа партияларининг реакцион блоки миллий манфаатларни ҳимоя қилиш широлари остида 1913 йилда Р. Пуанкарени президент қилиб

Теодор Рузвельт (1858—1919). АҚШнинг 1901—1909 йиллардаги президенти. Унинг «катта тўқмоқ» сиёсатиغا яшланган карикатура. Президентнинг тўқмоғи Америка хазинасига пул келтириб топшираётган Доминикан республикаси аҳолисининг боши устида

Панама канали. 1904—1914 йилларда қурилган. Ҳудуднинг чап қисмида — Атлантика океани, ўнг қисмида — Тинч океани. Пунктир билан каналнинг океан кўрфазлари ва қўллар тубидан ўтказилган қисми, узлуксиз қизиқ билан — каналнинг тоғ тизмалари орқали ўтказилган қисми кўрсатилган. Қурилишда 60 мингдан ортиқ ишчи ҳалок бўлган

Крезо заводида пушкарлар йиғиш

сайлайди. У Германияга қарши реванш урушининг асосий тарғиботчиларидан бири эди. Бу президент ўз сиёсати учун «Пуанкаре-уруш» деган лақаб олди.

Кучсиз мамлакатларга қарши талончилик урушлари ва мустамлакалар босиб олиш деярли тўхтовсиз юз бериб турар эди. Дунёни қайтадан бўлиб олиш учун урушлар чиқиб турди: Испания-Америка урушидан кейин (1898 йил) рус-япон уруши бошланиб кетди (1904—1905 йиллар), сўнгра эса 1911 йилда Италия Усманийлар империясига уруш эълон қилиб, унга қарashi Ливияни босиб олди. Улар иттифоқи қатнашчилари билан Антанта ўртасидаги Марокаш билан Болкон туфайли юз берган низолар борган сари кўпайди ва кескинрок тус олди. Бу ерда болкон халқларининг Усманийлар империясига қарши озодлик кураши ниҳоясига етмокда эди. Буюк давлатлар ўртасидаги уруш фақат шунинг учун кечиктирилмокда эдики, уларнинг қурол-аслаҳаларни кўпайтириш планлари хали тўла амалга оширилмаган эди.

Барча буюк давлатлар энг янги ҳарбий техника билан жадал қуролланмокда, армия ва флот хизматчиларини кўпайтириб, уларга таълим бермокда, жанговар авиацияни вужудга келтирмокда эдилар. Бу давлатларнинг ҳукмрон доиралари аҳолидан олинadиган солиқларни кўпайтириб, ҳарбий саноат эгалари, молия олигархияси олаётган устама фойданинг муҳим манбаига айланиб қолган ҳарбий харажатларни тўлар эдилар. Европадаги буюк давлатлар 1900—1913 йиллар мобайнида ҳарбий мақсадлар учун қарийб 90 миллиард марка сарфладилар. Бунинг натижасида 80-йиллардан то 1903 йилга қадар улар қуролли

кучларнинг состави 25 процент, 1914 йилга келиб эса яна деярли 30 процент кўпайди ва 4,6 миллион кишига етди.

Дунё ўқ-дори солинган бочкага ўхшаб қолди. Иккала томоннинг империалистлари дунёни қайтадан бўлиб олиш мақсадида уруш бошлаб юбориш учун қулай пайт пойлаб турар эдилар, холос.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Германия, Австрия-Венгрия ва Италия ўртасида 1882 йил 20 майда Венада тузилган махфий иттифоқ шартномасидан

3- м о д д а. Агар (аҳдлашаётган) бир ёки икки томон бево-сита ўзлари сабаб бўлмаган ҳолда ушбу шартномада қатнашмаётган икки ёки бир неча буюк давлатнинг ҳужумига учраса ва урушга тортилса, у ҳолда *casus foederis* (урушнинг сабаби) айти бир вақтнинг ўзида барча... томонлар учун туғилган бўлади.

4- м о д д а. Ушбу шартномада қатнашмаётган бирон-бир буюк давлат ... томонлардан бирининг территорияси хавфсизлигига таҳдид солган ва таҳдид остида қолган томон шу тариқа таҳдид солувчи томонга уруш эълон қилишга мажбур бўлган тақдирда қолган иккала томон ўз иттифоқчисига нисбатан хайрихоҳларча бетарафликни сақлаб туриши керак. Бундай ҳолда ҳар қайси томон ўз иттифоқчиси билан муштарак ишда қатнашиш учун ўзига қулай пайтда урушга киришиш имкониятини сақлаб қолади.

II. Германия империясининг канцлери Б.Бюлов 1899 йил 11 декабрда рейхстагга сўзлаган нутқдан

Биз бирон-бир чет давлат, бирон-бир бегона юртлик Юпитер бизга: «Нима қилайлик? Дунё тақсимлаб бўлинган!» дейишига тоқат қилиб турмаймиз. Биз ҳеч кимга халақит қилишни истамай-миз, лекин биз ҳеч кимнинг йўлимизда ғов бўлишига ҳам имкон бермаймиз. Бошқалар дунёни бўлиб олаётган бир вақтда... биз пассив бўлиб, бир чеккада турмаймиз. Биз бунга тоқат қила олмаймиз ва тоқат қилишни истамаймиз ҳам. Дунёнинг ҳамма бурчакларида бизнинг ўз манфаатларимиз бор... Модомики, инглизлар Буюк Британия, французлар янги Франция ҳақида гапирар эканлар, руслар Осиёни эгаллаб олаётган эканлар, биз Буюк Германияни ташкил этишни талаб қиламиз... Биз ўзимиз учун катта қувватсиз, кучли армиясиз, кучли флотсиз фаровонлик бўлиши мумкин эмаслигини тушунганимиздагина юксак мавқеда тура оламиз... Бошланаётган юз йилликда немис халқи ё болға бўлади, ёки кунда бўлади.

III. АҚШ президенти Мак-Кинли Филиппинни босиб олиш тўғрисида 1898 йил

...Тунларнинг бирида шундай фикрлар хаёлимга келганини ўзим ҳам сезмай қолдим:

1) биз Филиппин ороллари Испанияга қайтариб бера олмай-миз,— бу бизнинг қўрқоқлигимизни кўрсатадиган ва шаънимизни булғайдиган бир иш бўлур эди;

2) Филиппин ороллари Шарқда савдо-сотик соҳасидаги

рақибларимиз бўлган Франция ёки Германияга топшира олмай-миз,— бу ёмон оқибатларга олиб келадиган ва биз учун наф келтирмайдиган иқтисодий сиёсат бўлур эди;

3) биз филиппинликларни ўз ҳолига ҳам ташлаб қўя олмай-миз, чунки улар ўзларини-ўзлари бошқаришга тайёр эмаслар, бинобарин, Филиппинга мустақиллик берилиши тез орада шундай анархия ва шундай суиистеъмолларга олиб келган бўлар эдики, бу ҳол Испания урушидан ҳам ёмонроқ оқибатларни вужудга келтирган бўлур эди;

4) бутун Филиппин ороллари қўлга олиш, филиппинликларни тарбиялаш, вояга етказиш ва маданиятли қилишдан ҳамда уларнинг онгига христианлик идеалларини сингдиришдан бошқа иложимиз йўқ, чунки улар инсон сифатида бизнинг қардошларимиздир. Исо уларни деб ҳам жон фидо қилган эди.

Мен шундан кейин ётиб, қаттиқ уйқуга кетибман.

IV. Президент У. Тафт конгрессга йўллаган мактубдан. 1912 йил

Биз Марказий Америкада олиб бораётган сиёсатимизнинг мақсади Никарагуа ва Гондурас каби мамлакатларга ёрдам беришдан иборатдир. Улар дарҳол даромад келтира бошлайдилар... Қўшма Штатлар бундай мамлакатларни пул билан таъминлаш учун ёрдам қўлини чўзишни истаган америкалик банкирларни бажонудил рағбатлантиради ва қўллаб-қувватлайди, чунки молиявий жиҳатдан бундай тиклаш ва мамлакатларни эҳтимол тутилган диктаторларнинг ўлжаси бўлиб қолишдан ... ҳимоя қилиш чет эллик¹ кредиторлар соладиган хавфни ва революцион тартибсизликлар томонидан бўладиган хавфни бир зарба билан йўқ қилади.

V. АҚШ билан Панама республикаси ўртасида Панама канали тўғрисида тузилган шартномадан. 1903 йил

...2-модда. Панама республикаси номи тилга олинган канални қуриш, сақлаб туриш, ундан фойдаланиш, уни санитария ҳолатига келтириш ҳамда ҳимоя қилиш учун 10 милятик зона доирасидаги ерлар ва сув остидаги иншоотлардан фойдаланиш, уларни эгаллаш ва контрол қилиш ҳуқуқини Қўшма Штатларга абадий топширади... Панама республикаси Қўшма Штатларга ўша тартибда юқорида кўрсатилган зона доирасидаги ҳамма ороллари ва бунга қўшимча қилиб бир группа майда ороллари ҳам абадий топширади...

3-модда. Панама республикаси Қўшма Штатларга зонадаги барча ҳуқуқларни, ваколатларни ва бутун ҳокимиятни топширади...

8-модда. Панама республикаси Панама канали Янги компаниясининг ва Панама темир йўл компаниясининг мулкига бўлган ҳамма ҳуқуқларини ёки келажакда олишиш мумкин бўлган ҳуқуқларни Қўшма Штатларга топширади.

¹ Европалик.

10-модда. Панама республикаси канал, темир йўллар ва ёрдамчи иншоотларга ҳеч қандай солиқ солинмаслигига рози бўлади...

VI. Франция билан Россия ўртасида 1893 йилда кучга кирган ҳарбий конвенциядан

1. Агар Франция Германиянинг ёки Германия томонидан қўллаб-қувватланган Италиянинг ҳужумига учраса, Россия ўз ихтиёрида бўлган барча қўшинларидан Германияга ҳужум қилиш учун фойдаланади.

Агар Россия Германиянинг ёки Германия томонидан қўллаб-қувватланган Австриянинг ҳужумига учраса, Франция ўз ихтиёрида бўлган барча қўшинларидан Германияга ҳужум қилиш учун фойдаланади...

VII. В. И. Ленин биринчи жаҳон уруши арафасида қуролланиш пойгаси тўғрисида

...Кемасозлик корхоналари, порох, динамит, тўп ва шунга ўхшаган қуроллар ишланадиган корхоналардаги акционерлар ва директор бўлиб ўтирганлар — адмираллар ва Англиянинг иккала палатасидан: ҳам консерваторлар, ҳам либераллар партиаларидан бўлган энг машҳур давлат арбобларидир. Олтин ҳамжиҳат халқаро шайка бўлган буржуа сиёсатчилари чўнтагига тўғридан-тўғри ёмғир бўлиб қуйилмоқда, бу буржуа сиёсатчилари халқларни қуролланиш соҳасида ким ўзар ўйнашга гижгиллаб, бу гўл, тентак, нодон ва итоатгўй халқларнинг терисини худди қўйнинг жунини қирққандек шилмоқдалар!

Қуролланиш миллий иш, ватанпарварлик иши деб ҳисобланмоқда; ҳаммалари сир сақлаптилар, деб ўйлайдилар. Кемасозлик, тўп, динамит ва қурол-аслаҳа фабрикалари ва заводлари эса халқаро корхоналар бўлиб, уларда турли мамлакатларнинг капиталистлари Италияга қарши Англия учун, Англияга қарши Италия учун кема ёки тўп ясаб, турли мамлакатлар «халқини алдамоқдалар ва терисини шилиб олмоқдалар (В. И. Ленин. Қуролланиш ва капитализм.). Тўла асарлар тўплами.—23- том — 198—199- бетлар).

Савол ва топшириқлар

1. XIX аср охири—XX аср бошларида империалистик давлатлар ташки сиёсатининг асосий йўналишлари ва мақсадларини баён қилиб беринг. 2. XIX аср охири—XX аср бошларида Германия ташки сиёсатининг мақсадларини ва Учлар иттифокнинг моҳиятини таърифлаб беринг. I ва II ҳужжатлардан фойдаланинг. 3. АҚШ агрессиясининг энг муҳим йўналишларини таърифлаб беринг. 99-бетдаги картадан ва III, IV, V ҳужжатлардан фойдаланинг. 4. АҚШ агрессия ташки сиёсати раҳбарларининг иккиюзламачилигини очиб беринг. III ва IV ҳужжатлардан фойдаланинг. 5. Антантанинг ташкил этилишига олиб келган битимларнинг характерини очиб беринг. 6. Қуролланиш пойгасида монополияларнинг ролни ҳақида сўзлаб беринг. VII ҳужжатдан фойдаланинг. 7*. «Энг йирик капиталистик мамлакатлардаги империализмнинг асосий белгилари» деган жадвалини тузишни ниҳоятсига етказинг.

14-§. ГЕРМАНИЯ ВА ФРАНЦИЯДА СОЦИАЛИСТИК ҲАРАКАТ ВА ИШЧИЛАР ҲАРАКАТИ

Эсланг: 1. XIX аср охири — XX аср бошларида пролетариат билан буржуазия ўртасидаги антагонизм нима сабабдан кучайди? 2. Эйзенахчилар ва лассалчилар кимлар? 3. Социалистларга қарши «фавкулодда қонун»нинг мазмуни ва оқибатлари. 4. Француз пролетариатининг революцион анъаналари ва унинг XIX аср 70-йилларида Францияда республика тузумининг қарор топишидаги роли. 5. Анархистлар (бакунинчилар) нинг қарашлари ва амалий ҳаракатлари. 6. Оппортунизм нима?

Германия социал-демократияси фаолиятининг қаҳрамонона даври

Германия бирлаштирилганидан кейин ишчиларнинг уюшишга бўлган интилиши кучайди. 1875 йилда эйзенахчилар ва лассалчилар бирлашиб, бирлашган социалистик партияни туздилар. «Фавкулодда қонун» қабул қилинган вақтда партиянинг раҳбарлари ўзларини йўқотиб қўйдилар, партияни тарқатиб юбордилар. Лекин К. Маркс билан Ф. Энгельс ишчилар ҳаракатининг энг собитқадам етакчилари бўлган А. Бебель билан В. Либкнехтга партияни тиклаш ва янги шароитда тўғри йўлни топиб олишда ёрдам бердилар.

Партия чет элда ўз съездларини ўтказар ва «Социал-демократ» газетасини нашр қилиб турар эди. У Германияда репрессияларга қарамай нолегал ташкилотлар тузди, ўз газетасини яширинча олиб келиш тармоғини — «кизил почта» ни йўлга қўйди. Партия аъзолари — социал-демократлар — нолегал суратда революцион варакалар босиб чиқаришар, ўз ташаббуслари билан ташкил этилган кўп сонли клубларда ҳамда ишчи ва хизматчиларнинг турли жамиятларида агитация олиб борар, ҳукуматга қарши оммавий намойишлар уюштирар эдилар. Уларнинг раҳбарлиги остида қасаба союзлари кучайди. Қасаба союзлари стачкаларга раҳбарлик қилдилар ва 1889 йилда Рур шахтёрларининг жуда кучли иш ташлашини ташкил этдилар. Бу иш ташлаш ҳукмрон доираларни қўрқитиб юборди. Унда 100 минг қончи қатнашди.

Социал-демократлар рейхстагга ўтказилган сайловдан ўз ғояларини пропаганда қилиш учун фойдаландилар. Рейхстагдаги социалист депутатлар реакцияга қарши дадил сўзлар эдилар. 1890 йилда рейхстагга ўтказилган сайловда партия 1877 йилдагига қараганда 3 барабар кўп овоз олди. Узок йиллар давомидаги қаттиқ кураш тарихга социал-демократиянинг қаҳрамонона даври бўлиб кирди ва «фавкулодда қонун»нинг бекор қилиниши билан тугалланди (1 ҳужжатга қаралсин).

1891 йилда Социал-демократик партиянинг Эрфуртдаги съездида марксистик программа қабул қилинди. Партиянинг бошига навбатдаги репрессияларни солмаслик учун унда монархияни йўқотиш ва пролетариат диктатурасини ўрнатиш зарурлиги ҳақида тўғридан-тўғри гапирилмади. Лекин ишчилар синфи «сиёсий ҳокимиятни ўз қўлига олганидагина ишлаб чиқариш воситаларининг бутун жамият ихтиёрига ўтишини амалга ошира олади», деб кўрсатилган эди. Меҳнатқашларнинг яқин орадаги демократик вазифалари ҳам белгилаб берилди.

Август Бебель (1840—1913) — касби токаръ. Германия ва халқаро ишчилар ҳаракатининг йирик арбоби. К. Маркс ва Ф. Энгельс издоши. В. И. Ленин унинг ҳақида «Германия социал-демократиясининг асосчиси ва ишчилар орасида энг таъсирли раҳбари ҳамда омманинг энг яхши кўрган кишиси» деб ёзган эди.

Вильгельм Либкнехт (1826—1900) — Германия ва халқаро ишчилар ҳаракатининг йирик арбоби, дўстлари уни «революция солдати» деб атар эдилар. Ешлик йиллариданок революционерларни ёқтирган, демократик ҳаракатда қатнашган эди, кейинроқ эса Коммунистлар союзига кирган. К. Маркс ва Ф. Энгельс издоши бўлиб қолган. I Интернационал қатнашчиси. Германия социал-демократиясининг асосчиси ва раҳбари.

90-йилларнинг ўрталарида ГСДП, В. И. Ленин кўрсатиб ўтганидек, «... революцион пролетариатнинг галаба қозона олиши учун пролетариатга зарур бўлган партиёга ҳаммадан яқинроқ турган партиё эди...» (В. И. Ленин. Тула асарлар тўплами. —41-том, 18-бет). Унинг раҳбарлиги остида Германия меҳнатқашлари XIX аср охирида ўз ташкилотларини тузиш ҳуқуқини ҳимоя қилиб қолдилар ва буржуазиянинг баъзи нарсаларда ён беришига — социал страхование ва нафақаларга, иш кунининг қискартирилишига, иш ҳақининг оширилишига эришдилар. Германия социал-демократиясининг муваффақиятлари уни, Ф. Энгельс сўзлари билан айтганда, «интернационал пролетар армиясининг «зарбдор отрядига» айлантирди» (К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар.—22-том, 545-бет).

Ишчилар ҳаракатининг юксалиши ва ГСДП ичида курашнинг кескинлашуви

Молия олигархиясининг зўравонлиги шароитида XX аср бошларидан эътиборан ГСДП меҳнатқашларнинг аҳолини яхшилаш, Пруссияни ва мамлакатнинг бошқа қисмла-

Маобитда (Берлин) ишчиларнинг полиция билан тўқнашуви.

рини демократлаштириш учун, реакция ва милитаризмга қарши чиқишларини кучайтирди. Шу туфайли унинг аъзоларининг сони 1900 йилдан то 1913 йилгача тахминан 3 баравар кўпайиб, 1 миллион кишига етди. У оммавий касаба союзлари ва кооперативларга таянар эди. 1912 йилда рехстагга бўлган сайловда барча сайловчиларнинг 34,8 проценти уни ёқлаб овоз берди. Рейхстагдаги ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларидаги социал-демократлар сони кўпайди. Бу ерда улар ҳукмрон доираларнинг сиёсатини танқид қилар, меҳнатқашларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришни ва аҳволини яхшилашни талаб қилар эдилар.

Германиянинг илғор ишчилари Россиянинг революцион пролетариати билан бирдам эдилар (II хужжатга қаралсин). Россияда 1905—1907 йиллар халқ революцияси бошланганида улар «рус дўстларимиз учун ҳар қанча қурбон берсак кам», дейишди. Социал-демократлар чоризмнинг жиноятларига ҳамда Германиянинг контрреволюцион интервенция қилиш планларига қарши кўпдан-кўп митинглар ташкил этдилар. Улар Россия революционерларини қўллаб-қувватлаш учун маблағ тўпладилар, уларнинг революцион адабиёт босиб чиқариш ва Россияга жўнатишларига ёрдам бердилар.

1905 йилда меҳнат шаронтини яхшилашни талаб қилиб, энг йирик иш ташлаш ўтказилди. Унда Рур қончиларининг аксарият кўпчилиги қатнашди. 1906 йилда Гамбургда меҳнатқашларнинг ҳуқуқлари чекланишига қарши мамлакатда биринчи оммавий сиёсий иш ташлаш бўлиб ўтди. Саксония ва Пруссияда намоёйишчиларнинг полиция билан тўқнашувлари юз берди. 1910 йилда Берлин атрофидаги Маобит шаҳрида иш ташлаганлар қўчаларда

полициячиларга қаршилик кўрсатдилар (III ҳужжатга қаралсин). 1912 йилда Рур яна кўмир қазувчиларнинг оммавий иш ташлаши билан камраб олинди. Қуроли кучларнинг кўпайтирилишига ва уруш хавфига қарши бутун мамлакат бўйлаб митинглар ва намойишларнинг қудратли тўлкини бўлиб ўтди.

ГСДП расман марксизмга амал қилар эди, лекин XIX асрнинг 90-йиллари охиридаёқ унда оппортунистик оқим кучайди. **Э. Бернштейн** бу оқимнинг идеологи бўлди. У марксизмни ривожлантиришга чакириб, аслида унинг негизларини қайта кўриб чиқишга, *ревизия* қилишга киришди. Шунинг учун ҳам бернштейнчиликни *ревизионизм* деб атай бошладилар.

Бернштейн синфий кураш сўниб бормоқда, деб ишонтирмоқчи бўлар эди. У пролетариатнинг буржуазия билан ҳамкорлик қилишини ёқлаб чиқди ва «революцион ишчилар партиясини реформаторлар партиясига айлантиришга...» уринди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.—4-том.—199-бет). Бундай **ревизионизм оппортунизмнинг бир тури эди**. Уни ишчилар аристократияси, шунингдек ГСДПга кўшилган ўрта қатламларнинг бир қисми қўллаб-қувватлади.

ГСДП раҳбарлари — К. Либкнехт, А. Бебель — ревизионизмга қарши чиқдилар. Бебель уни «принципларга хиёнат қилиш» деб атади. **ГСДПнинг 1903 йилда бўлган съезди ревизионизмни қоралади. Лекин ревизионизмнинг хавфига етарли баҳо берилмади ва ревизионистлар партиядан қолдирилди.** Улар бундан фойдаланиб, ҳаракат қилишда ва ўз позицияларини мустаҳкамлашда давом этдилар.

Ревизионистларга қарама-қарши ўларок, революцион социал-демократлар синфий кураш кескинлашиб бораётганлигини кўрсатар ҳамда «партиянинг кенглигини саклаб қолган ҳолда уни кўпроқ ҳаракатчан, жанговар ва ҳужумкор кучга эга қилишга, оммани сафарбар этишга ва унинг бевосита ҳаракатларини воқеалар тарозуси палласига кўйишга» чакирар эдилар. Улар 1905—1907 йилларда Россияда бўлган революциянинг тажрибасидан фойдаланишга ҳаракат қилдилар, меҳнаткашларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, оммавий сиёсий иш ташлашлар ва намойишлар ўтказиш ташаббускорлари бўлдилар, реакция ва милитаризмнинг кирдикорларини дадил фош қилиб ташладилар.

Бу революцион социал-демократларни *сўллар* деб аташар эди. Уларнинг энг кўзга кўринган вакиллари **Карл Либкнехт** билан **Роза Люксембург** эди. Улар ишчилар синфининг **туб манфаатларини ифода этдилар** ва, гарчи деҳқонларни ҳамда миллий-озодлик ҳаракатини пролетариатнинг иттифоқчилари деб билмасалар-да, **марксизмни ривожлантиришга ҳаракат қилдилар.** Сўллар оппортунистларга зарба бериш учун ўз гуруҳларини ташкил этишда сусткашлик қилдилар, ташкилий жиҳатдан кучсиз эдилар.

ГСДП раҳбарларининг анча қисми Россиядаги 1905—1907 йиллар революцияси мағлубиятга учраганидан кейин бу революциянинг тажрибасидан фойдаланишдан воз кечди, меҳнаткашларнинг оммавий чиқишлари ҳал қилувчи аҳамиятга эгаллигига ва

Карл Либкнехт (1871—1919)— В.Либкнехтнинг ўғли — ГСДП нинг талантили агитатори, ишчи ёшларнинг мохир ташкилотчиси бўлган. К. Либкнехт милитаризмга қарши ҳаракат — милитаризм ва урушларга қарши кураш проблемаларини марксча нуқтаи назардан ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшган. Большевиклар билан бирдам бўлган. Германия Коммунистик партиясининг ташкилотчиларидан бири бўлган. Контрреволюционерлар томонидан ўлдирилган.

Роза Люксембург (1871—1919). Польша революцион социал-демократиясини ташкил этишда қатнашган. Германияга кўчиб боргандан кейин ГСДП ва революцион йўналишнинг таниқли арбоби бўлиб қолган. Халқаро революцион ҳаракатда катта роль ўйнаган, большевиклар билан алоқа боғлаб турган. Германия Коммунистик партиясининг асосчиларидан бир бўлган. Контрреволюционерлар томонидан ўлдирилган.

муваффақият қозониши мумкинлигига ишонмай қўйди. Улар оппортунистларга айландилар. Оппортунистларнинг энг кўзга кўринган вакили **К. Каутский** бўлиб, марксчи назариётчи сифатида обрўга эга эди. У сўлларнинг йўлини инкор этиб, ишчилар ҳаракатини ислохотлар учун парламент курашидан иборат қилиб қўйишга ҳаракат қилди.

Каутский ва унинг тарафдорлари ревизионистлар билан иттифоқ туздилар. XX аср иккинчи ўн йиллигининг бошларида бундай блокнинг тузилиши **ГСДП ва оппортунизмнинг ҳукмронлиги амалда қарор топганлигини** билдирар эди. Партия раҳбарлари оммавий чиқишларни тўхтатиб қўя бошладилар, мустамлакачилик сиёсатини ва қуролланиш пойғасини қўллаб-қувватлашга тобора мойил бўла бордилар.

Францияда Ишчилар партиясининг тузилиши ва ишчилар ҳаракатининг юксалиши

Париж Коммунасиндан кейин орадан тўққиз йил ўтгач, француз ишчи ташкилотларининг вакиллари 1880 йилда Гаврда бўлган конгрессда **Ишчилар партиясини** тузишга

муваффақ бўлдилар. Бунда Жюль Гед ва Поль Лафарг катта роль ўйнадилар. Уларнинг куч-гайрати туфайли **Ишчилар партияси** марксистик программани қабул қилди: программанинг кириш қисмини К. Маркс ёзган эди. Программа жамиятни революцион йўл билан ўзгартиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Биринчи навбатда у ишчиларнинг аҳволини яхшилашни, иш ҳақини оширишни, иш кунини кескартиришни, шунингдек ижтимоий тузумни демократлаштиришни, меҳнаткашларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришни талаб қилди.

1890 йилдан бошлаб француз ишчилари биринчи май намойишларини ўтказиб, Ишчилар партияси ва бошқа социалистик ташкилотларнинг биринчи галдаги талабларини қўллаб-қувватладилар. Фурмида бўлган биринчи май намойиши катнашчиларини қўшинлар ўққа тутганидан кейин мамлакатни ҳукмрон донралар сиёсатидан газабланиш тўлкини камраб олди (1891 йил, V ҳужжатга қарален). Юз минглаб ишчилар қасаба союзларига (французча синдикатлар) кирдилар. Ишчилар парламентга ўзларининг кўпгина вакиллари, шу жумладан П. Лафарг, Ж. Гед ва Ж. Жореснинг сайланишига эришдилар. Улар парламентда капитализмни ва буржуа партияларининг сиёсатини танқид қилиб чиқар, меҳнаткашларнинг аҳволини енгилаштирувчи қонунлар қабул қилинишига эришар эдилар.

Жюль Гед (1845—1922) — ўқитувчининг ўғли, касби журналист бўлган. К. Маркс билан Ф. Энгельснинг издоши. У ўзининг адаблик ва нотиклик талантидан Францияда марксизмни пропаганда қилиш учун фойдаланган. Халқаро социалистик ҳаракатнинг таникли арбоби.

XX аср бошларида Франциядаги ишчилар ҳаракатининг юксалиши учта асосий йўналишдан борди.

Стачкалар айниқса кенг қўлоқ эди. Уларнинг катнашчилари иш кунини кескартиришни, иш ҳақини оширишни, социал таъминотни яхшилашни, ўз ҳуқуқларининг кенгайтирилишини талаб қилар эдилар. 1906 йил майида мамлакатнинг ҳамма йирик шаҳарларида бўлиб ўтган стачка ва намойишларда 1 миллионга яқин меҳнаткаш қатнашди. 1908 йилда Париж атрофларида қўшинлар иш ташлаганларга ҳужум қилганида ишчилар баррикадалар қуришиб, ҳужумни қайтардилар. Газеталар ёзганидек, бу «жангнинг бир парчаси эди».

Россия меҳнаткашларининг революцион кураши билан бирдам-

лик ҳаракати кучли эди. Француз ишчилари Россия пролетариати-га муурожаат қилиб, 1905 йилда бундай деб ёздилар: «Революция шаҳри бўлган Париж ишчилари чин қалбдан сизлар билан бирга. Улар сизга барала: бизга ишонинг, демокдалар». Неча минглаб меҳнаткашлар Франциянинг ҳукмрон доиралари подшога қарз беришига, чоризмнинг ваҳшийликларига қарши норозилик билдирдилар, Россия революционерларига ёрдам бердилар.

Мамлакатнинг ҳарбийлаштирилиши ва агрессив ташки сиёсати-га қарши чиқишлар ҳам авж олиб кетди. Франциянинг Маро-кашга агрессиясига қарши, Италия-Туркия урушига ва империа-листларнинг Болкондаги кирдикорларига қарши норозилик на-мойишлари 1911—1912 йилларда бўлиб ўтди. 1913 йилда юз минглаб меҳнаткашлар ҳарбий хизмат муддати узайтирилишига қарши норозилик билдириб, кўчаларга чиқдилар.

Ҳукмрон доираларнинг сиёсатига **деҳқонлар ҳам қарши чиқар эдилар**. 1907 йилда Франциянинг жанубий районларидаги 600 мингга яқин узумчи деҳқонлар солиқ тўлашдан бош тортдилар, кудратли намойишлар ташкил этдилар, полиция участкалари ва маъмурий органларни бузиб ташладилар, Парижга юриш билан таҳдид қилдилар. Уларга қарши юборилган 17-полк сол-датлари деҳқонларни отишдан бош тортдилар. Шафқатсиз жазо-ланган бу солдатлар ҳақида қўшиқ тўкилди, унда «Жаллод бўлиб юргандан кўра, афзал эрур сургун ва қувгин» дейилган эди.

Франциядаги социа-
листик ҳаракатнинг
муваффақиятлари ва
унинг кризисининг
бошланиши

Социалистик ҳаракатнинг ривожланиши
1899 йилда социалист А. Мильеран реакцион
буржуа ҳукуматида министр лавозимини
эгаллаганидан кейин мураккаблашди.

– Баъзи социалистлар ҳар қандай буржуа ҳукумати-га социалистнинг киришини социализм сари ташлан-ган кадам, деб ҳисоблар эдилар. Амалда эса буржуазия Милье-рандан меҳнаткашларни алдаш ва ишчилар ҳаракатини куч-сизлантириш учун фойдаланди.

Революцион социалистлар Мильеран ва унинг тарафдорларига катъиян қарши чиқдилар. Тёз орада барча социалистлар Милье-ран меҳнаткашларнинг манфаатига хиёнат қилганига ишондилар. 1905 йилда бирлашган социалистик партия — ишчилар Интер-националининг Француз секцияси (французча номининг бош ҳарфлари бўйича СФИО) тузилди. Унинг программ ҳужжатида партия «реформалар партияси эмас, балки синфий кураш ва революция партиясидир», дейилган эди. Бу ҳол меҳнаткашларни унга жалб қилди. 1914 йилга бориб, унинг аъзолари 2 баравардан зиёд кўпайди. СФИО ни 1,4 миллион сайловчи қўллаб-қувват-лаб, унга депутатлар палатасидаги мандатларнинг 17 процентдан кўпроғини ва муниципалитетлардаги жуда кўп ўринларни таъмин-лаб берди.

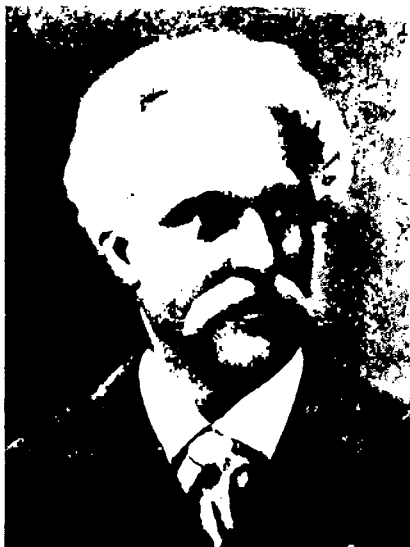
Бирок партия ичида Ж.Жорес ва Ж.Гед тарафдорлари ўртаси-да кескин кураш авж олиб кетди. Жан Жорес милитаризм ва мустамлакачиликка қизғин қарши чиқиб, оммавий чиқишларни қўллаб-қувватлади. Лекин у оппортунистлар билан биргаликда

ишчиларнинг эътиборини фақат демократияни кенгайтириш учун курашга қаратиб, мавжуд тузум доирасида социализмга бориш мумкин деб ҳисоблади.

Жюль Гед ва унинг ҳамфикрлари мавжуд тузумни ўзгартиришни ёқлар, лекин оммавий чиқишларга етарли баҳо бермас эдилар. Улар ишчилар синфи фақат сайловларда муваффақият қозониш йўли билангина ҳокимият теппасига чиқади, деб ҳисоблар эдилар.

Иккала оқим ҳам энг муҳим масалаларда оппортунизмга оғар эди. Бунинг натижасида XX аср иккинчи ўн йиллиги бошларига келиб, оппортунистлар СФИО раҳбарлари орасида устунлик қила бошладилар.

Бундан *анархистлар* фойдаланиб қолдилар. Улар касаба союзларида актив ҳаракат қила бошладилар, уларни меҳнаткашларнинг асосий ташкилоти деб эълон қилдилар, мавжуд тузумни саботаж ва умумий иқтисодий стачка йўли билан бузиб ташлашга чакирдилар. Уларни *анархо-синдикалистлар* деб атай бошладилар. Улар беқарор ва оппортунистлардан норози бўлган меҳнаткашларни ўз сафларига жалб қилар эдилар. Улар 1906 йилда касаба союз аъзоларининг асосий қисмини бирлаштирувчи Умумий меҳнат конфедерацияси (УМК) ни СФИО дан ажратиб олишга ва унинг ўз программаларини қабул қилдиришга муваффақ бўлдилар.

Поль Лафарг (1842- 1911) — Француз ва халқаро ишчилар ҳаракатининг таниқли арбоби. Студентлик йилларида-ноқ Парижда революцион курашда қатнашган. Илм олишни Лондонда давом эттириб, ўша ерда К. Маркснинг кизи Лаурага уйланган.

Ҳ у ж ж а т л а р

1. А. Бебель Галледа бўлган социал-демократлар съездида берган жавобдан. 1890 йил.

Фавқулодда қонун ўн икки йил мавжуд бўлиб турди, шу туфайли биз Германияда съездларимизни ўтказиш имконига эга бўлмадик... Бу қонун чиқарилган ва сўнгра дарҳол бизга нисбатан жуда қаттиқ қўлланилган пайтда кўплар умид узаёздилар:

Фавқулодда қонун ҳукмронлик қилган йилларда 155 наshr, шу жумладан 80 та вақтли наshr тақиқлаб қўйилди...

Кичик қамал ҳолати деб аталган нарса асосида 900 га яқин одам қувғин қилинди... Қонун чиқарилганидан кейин орадан

Кўшинларнинг Фурмида иш ташлаганларга хужум қилиши

ҳам таъсир этди... Бизнинг партиямиз Германиядаги энг кучли партияга айланди.

II. 1906 йил сентябрда Мангеймда бўлган меҳнаткашлар йиғилишида қабул қилинган резолюциядан

Йиғилиш... даҳшатли қурбонлар беришига қарамай, шармандаси чиққан ва қонга бўялган зўравонлик системасига қарши матонат билан қаҳрамонона кураш олиб бораётган рус пролетариатига ўз қардошлик саломини йўллайди... Йиғилиш жафо чекаётган ва курашаётган рус пролетариатини холи қудрат қўллаб-қувватлашга ва унинг қаҳрамонона курашидан ўзининг дадил кураши учун янги қувват олишга ваъда беради...

Йиғилиш тўла ишонч билан айтадики, Германия социал-демократик партиясининг съезди рус озодлик ҳаракатини бостириш планига немис халқини жалб этиш йўлидаги ҳар қандай уринишларнинг олдини олиш учун мумкин бўлган барча чораларни кўради ва зарур бўлиб қолса, ҳатто энг кескин характердаги ҳамма чоралар қўлланади.

III. 1910 йилда Маобитда ишчилар полицияга қаршилик кўрсатгани тўғрисида

Маобит полиция кўрган тадбирлар туфайли аслида қамал ҳолатига солиб қўйилди. Кўчаларни кучли полициячилар сафи тўсиб қўйди. Маобитнинг турли қисмларида ҳамма қовоқхоналар соат 5 дан ёпиб қўйилди.

26 ва 27 сентябрда омманинг полицияга қаршилик кўрсатиши авжига чиқди. Маобит аҳолиси полициянинг хатти-ҳаракатларидан дарғазаб бўлганлигини «Қонхўр итлар!», «Худо марҳамати билан жиноятчи бўлганлар!» ва шу каби қичқириқлар билан ифодалар эди. Полиция ишчиларга қарши яна қурол ишлатди. Кўплаб ишчилар, хотин-қизлар ва кексалар ярадор қилинди... Ишчиларнинг маҳаллаларидан полицияга айниқса қаттиқ қаршилик кўрсатилди. Ишчилар деразалардан полициячилар устига гул тувакла-

икки йил ўтгач, партия дастлабки даҳшатли зарбалардан аранг ўнгланиб олган ва ўртоқларимиз бирлашишга эҳтиёж сезганликлари туфайли кўпинча турли жойларда яшириш жамиятларга уюшган пайтларида бошлаган процесслар,— ана шу процесслар жуда ҳам кўп бўлган эди...

Яқиндагина рейхстагга бўлиб ўтган сайлов барча таъқибларга қарамай партия яшаётганлигини эмас, балки унинг ўсаётганлигини ҳам исбот қилди. Жуда кўп тарафдорларимизнинг руҳи кўтарилди. Жасорат намуналари бошқаларга

рини, шишаларни, сополлар, кўмир парчалари ва бошқа нарсаларни ташлар эдилар.

... Умуман, полициянинг маълумотига кура, Маобитдаги тўқнашувлар чоғида 104 полициячи ва 150 ишчи ярадор қилинди, улар орасида оғир ярадорлар ҳам бор.

IV. Р. Люксембург китобида Э. Бернштейн ревизионизмининг танқид қилиниши. 1899 йил

... Бернштейн мутлақо манتيкий тарзда ва изчиллик билан А дан Z га қараб бормоқда. У ишни ҳаракат йўлида пировард мақсаддан воз кечишдан бошлади. Лекин ҳақиқатда эса социалистик мақсадсиз социал-демократик ҳаракат ҳам бўлиши мумкин эмас, шу туфайли у муқаррар суратда ишни ҳаракатнинг ўзидан воз кечиш билан тамомламоқда...

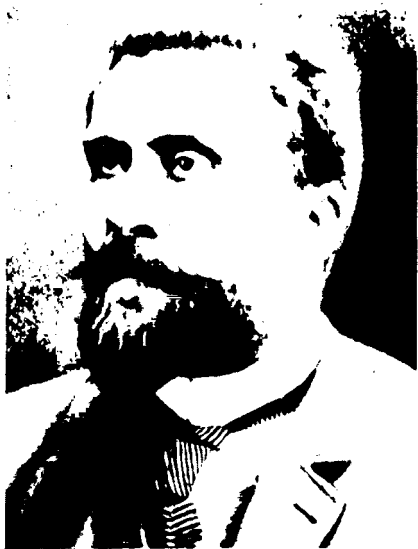
... Бернштейн билан баҳслашиш икки дунёқарашни, икки синфни, икки ижтимоий формани қарама-қарши қўйишга айланиб кетди. Ҳозирги вақтда Бернштейн билан социал-демократия иккита бошқа-бошқа негизда турибди.

V. П. Лафарг 1891 йил 1 майда Фурмидаги ишчилар стачкаси ва унинг ўққа тутилиши ҳақида

... Ишчилар партиясининг у ердаги группалари биринчи май кунини байрам қилишга ҳамда шу куни ишни тўхтатмоқчи бўлганликларидан фабрика эгаларини хабардор қилиб қўйишга бир овоздан... қарор қилдилар. Соҳибкорлар ҳам... худди шундай тўпландилар ва биринчи май куни ишга чиқмаган ишчилар ишдан бўшатиб юборилдилар... деган қарор қабул қилдилар. Улар ишчиларни чўчитмоқчи бўлдилар, лекин бу билан уларнинг ғазабини кўзгадилар, холос; бу таҳдид ишчилар орасидаги ҳатто энг лоқайд кишиларнинг ҳам ғазабини кўзгадиб юборди ва натижада ҳамма ишни тўхтатиб қўйди...

Устахоналар бўм-бўш турарди, лекин кўчалар ва майдонлар байрам қилаётган ишчиларга тўлиб кетди...

Жандармерия оломонга ҳужум қилди ва жуда кўп халқни қамоққа олди. Тушдан кейин ўша жойга бир тўда йигитлар, аёллар ва болалар қўшиқ айтиб келишиб, қамоққа олинганларни озод қилишни талаб қилишди. Шунда солдатлар, гарчи оломон томони-

Жан Жорес (1859-1914) — философ, тарихчи, публицист, ажойиб нотик. Француз ва халқаро социалистик ҳаракатнинг таниқли арбоби. Реформистик хомхабллардан қутула олмаган, лекин барча реакцион ва агрессив кучларга қарши чин дилдан ва эҳтирос билан курашган (VI ҳужжатга қаралсин). Урушга қарши пропаганда олиб боргани учун империалистлар агенти томондан ўлдирилган.

Париж ишчилари баррикада қурмокдалар

дан ҳеч қандай ифвогарлик бўлмаса-да, қонунда талаб қилинганидек тарқалиш ҳақида уч карра огоҳлантирмасдан, милтиқларни

ўқталиб туриб ўт очишди. Уша жойдан ўнта ўлик олиб кетилди.

... Тинч кишилар ана шундай даҳшатли қалтакланганлиги муносабати билан бутун Франция бўйлаб ғазаб садолари янгради...

VI. Ж. Жорес нутқидан. 1906 йил.

Биз ўзимиздан бунга кучимиз етадим, деб сўраб ўтирмасдан, бор куч-ғайратимизни ер юзид а тинчликка таҳдид солаётган қотиллик, уруш ва очкўзларча босқинчилик сиёсатиға қарши қаратмоғимиз керак...

... Энди бизнинг реакционерларимиз бир йўл топишибди — ҳар қанақасига бўлса ҳамки, уруш чиқариш йўлини топишибди; тўплар гумбуридан одамнинг аъзои-бадани зир тиграганда, деишмоқда

Франция жанубида, Монпель шаҳрида виночилар заботиши.

улар, уруш бурғулари бўрондек ўқирганда, ҳамма оғизлардан нафрат ёғилганда,— ана шунда ишчилар ўз талабларини унутадилар. Бу ожиз бандалар шунинг учун ҳам урушни иташмоқда...

... Биз фақат француз реакциясига эмас, балки Европа реакциясига қарши ҳам курашмоқдамиз...

Барча мамлакатларнинг социалистлари, ишловчилари ҳамма миллатларнинг дахлсизлигини ҳимоя қилишга ва тинчликни сақлаб қолишга қасамёд қилайлик! Ҳамма ҳарбий найранглари фош қилиб ташлашга қасамёд қилайлик.

Савол ва топшириқлар

1. Қайси давр Германия социал-демократияси фаолиятида қаҳрамонона давр деб баҳоланади? I ҳужжатдан фойдаланинг. 2. XX аср бошларида Германияда ишчилар ҳаракати юксалганлигидан қандай фактлар дарак беради? II ва III ҳужжатлардан фойдаланинг. 3. Оппортунистлар билан сўла социал-демократларнинг сиёсий йўлларини таккосланг. IV ҳужжатдан фойдаланинг. 4. ГСДП раҳбарлари орасида оппортунистлар ҳукмрон бўлиб олганлигининг сабабларини тушунтириб беринг. 5. XIX аср охири — XX аср бошларида Францияда ишчилар ҳаракати қайси йўлдан ривожланди? V ва VI ҳужжатлардан фойдаланинг. 6. XX аср бошларида француз ишчилар ҳаракатидаги оқимларни таърифлаб беринг. 7*. Франция Ишчилар партияси, СФИОнинг программ ҳужжатларини ва ГСДП Эрфурт программасини таърифлаб беринг. 8*. XIX аср охири — XX аср бошларида Германия ва Франция ишчилар ҳаракатидаги умумий ва ўзига хос жиҳатларни аниқланг.

15-§. АНГЛИЯ, АҚШ ВА ЯПОНИЯДАГИ СОЦИАЛИСТИК ҲАРАКАТ ҲАМДА ИШЧИЛАР ҲАРАКАТИ

Эсланг I. Чартистлар ҳаракатининг мақсадлари ва характери қандай эди? 2. Англиядаги тред-юнионларнинг ролини ва уларнинг ўнг лидерлари тутган йўлни таърифлаб беринг. 3. АҚШ ишчилари граждандар урушида қандай роль ўйнаган эдилар. 4. Япониядаги ишчилар ва бошқа меҳнатқашларнинг аҳволини таърифлаб беринг.

Меҳнатқашларнинг оммавий чиқишлари. Британия лейбористлар партиясининг тузилиши

Англияда тред-юнионлар 1868 йилдан бошлаб Британия тред-юнионлар конгресси (БТК) га бирлашган эдилар. Улар оммавий ташкилотлар эди, лекин одатда уларга фақат малакали ишчиларгина аъзо эди.

Маълумки, инглиз буржуазияси ҳатто sanoat монополиясини кўлдан берганидан кейин ҳам мустамлакалардан келадиган ортиқча фойдалар ҳисобига бу ишчиларга ён бериб турар эди. Тред-юнионларнинг бу қатлам орасидан чиққан лидерларининг турмуш тарзи буржуача эди. Улар ўз синфи оммасидан ажралиб қолиб ва буржуазияга эргашиб, ишчилар ташкилотларининг вазифаларини иш ҳақини ошириш, меҳнат шароитини яхшилаш учун, социал реформалар учун кураш билан чеклаб қўйишга ҳаракат қилар эдилар.

Лекин Англия ишчиларининг кенг қатламлари орасида чартизмнинг революцион аъноалари яшар эди. Ўз аҳволларининг ёмонлашуви, ишсизлик муносабати билан улар айниқса иктисодий кризис йилларида иш, меҳнат шароитини яхшилаш, ҳуқуқ-

Том Манн (1856—1941). Шахтёр, сўнгра механик, энг «оксуюк» тред-юнионлардан биришнинг аъзоси. Кейинчалик Буюк Британия Компартиясининг асосчиларидан бири.

ларни кенгайтиришни қатъий талаб қилар, оммавий намоъишлар ташкил этар, полиция билан олишар эдилар.

Актив курашаётган ишчилар орасидан омmani ўзига эргаштира оладиган таланти ташкилотчилар, жўшқин нотиклар етишиб чққар эди. **Том Манн** айниқса машхур эди. У малакасиз ишчилар тред-юнионларини тузишга зўр ғайрат билан киришди. Унинг рахбарлиги остида 1889 йил ёзида Лондон докерларининг жуда катта стачкаси ўтказилди.

30 минг порт юкчилари ва шунча бошқа касб ишчилари курашиш учун жипслашдилар. Стачкачилар штрейкбрехерларни ўтказмаслик учун 50 миля масофага чўзилиб кетган докларнинг дарвозалари олдида туну кун навбатчилик қилдилар. Чартистлар харакатининг кекса арбоби Ф. Гарни бу воқеалар ҳақида завқланиб бундай деган эди: «Чартизм кунларидан бери мен ҳеч қачон ўз аҳамияти жиҳатидан 1889 йилги буюк иш ташлашга мос келадиган харакатни кўрмаган эдим».

Илгўр ишчилар орасида ишчилар синфининг мустақил партияси зарур, деган эътиқод етилиб келмоқда эди. Бунга меҳнаткашлар орасида социализм ғояларининг пропаганда қилиниши ёрдам берди. Англияда бу ғояларни ўша вақтда пайдо бўлган турли социалистик ташкилотлар олиб борар, бу ташкилотлар орасида марксистик группалар ҳам бор эди.

Бироқ ишчилар партиясини тузишни тред-юнионларнинг рахбарлари ўз қўлларига олдилар ва аввал бошданок унга оппортунистик тус бердилар. 1900 йилда **Британия лейбористлар партияси**га (инглизча labour — меҳнат) — **БЛПга асос солинди**. Унинг сиёсий фаолияти, айниқса сайлов кампаниялари вақтида, митинглар ўтказишдан ва парламентда реформалар ўтказишни ёқлаб нутқлар сўзлашдан иборат эди. **Жон Макдональд** БЛП лидери бўлиб олди. У парламентдаги хийла-найранглар муҳитида ўзини худди сувда юрган балиқдек ҳис қилувчи уста сиёсатбоз эди.

Шунга қарамай, БЛПнинг тузилиши инглиз ишчилар ҳаракатида олға ташланган қадам бўлди. 1913 йилга келиб у ўз сафларида 2 миллион ишчини бирлаштирди ва парламентда 40 дан ортик ўрин олди (II ҳужжатга қаралсин). **Партия ичида революцион — сўл қанот бўлиб,** унинг социалистик партияга айла-

ниши учун кураш олиб борди.

Англияда 1905 йилда иш-сизларнинг кудратли митинг-лари ва намоёншлари бўлиб ўтди. Айни вақтда инглиз ишчилар оммаси Россиядаги революция билан бирдам эканликларини билдирдилар ва Россиянинг ишчилар синфига ёрдам учун пул тўпладилар. 1907 йилдан бошлаб стачка ҳаракати авж ола бошлади.

Худди 1889 йилдаги стачкада бўлгани каби 1911 йилда Лондон порти яна жимиб қолди. Бу гал порт ишчиларининг ҳаммаси иш ташлади. Стачка бошқа порт шаҳарларни ҳам камраб олди. Ливерпулда иш ташлашга Том Манн раҳбарлик қилди. Деярли бир вақтда 200 минг темир йўлчининг стачкаси бошланиб кетиб, у ҳукуматни каттиқ кўрkitиб юборди. Ливерпулда ва Жанубий Уэльсда

ишчиларнинг полиция ва қўшинлар билан жиддий тўқнашувлари бўлиб ўтди. Қўмир казувчиларнинг 1912 йилги умумий иш ташлаши энг катта воқеа бўлди (I хужжатга қаралсин).

АҚШда саккиз соатлик иш куни учун кураш ва молия олигархиясига қарши ҳаракат

АҚШнинг ишчилар ҳаракати онглилик даражаси жиҳатидан ҳам, уюшқоклиги жиҳатидан ҳам Ғарбий Европадаги ишчилар ҳаракатидан анча орқада эди. XIX аср

охиригача АҚШ да иш ҳақини ошириш учун кураш ишчи қўллар етишмай турган бир шароитда ишчилардан Европадаги каби уюшқокликни талаб қилмас эди. XIX аср охиригача бўш ерлари бўлган мамлакат ғарбига ишчиларнинг муттасил кетиб туриши ишчилар синфи сафларини камайтиради. Буржуазия юқори ҳақ тўланадиган ишчилар билан уларнинг асосий оммаси ўртасида, оқ танли ва қора танли ишчилар ўртасида, мухожирларнинг ҳар турли группалари ўртасида нифокни авж олдиран эди.

Шунга қарамай, борган сари қўпроқ ишчилар аста-секин курашга тортила бошладилар. 80-йилларда саккиз соатлик иш куни учун чиқишлар айниқса зўр куч билан авж олиб кетди. Уша вақтда ташкил топган энг йирик касаба союзлари бирлашмаси — Америка меҳнат федерацияси (АМФ) 1886 йил 1 майда саккиз соатлик иш кўнини талаб қилиб намоёнш ўтказиши ҳақида қарор қабул қилди. Мамлакатнинг 350 мингга яқин ишчиси намоёншга чиқди ва иш ташлади.

Чикагодаги воқеалар айниқса кескин тус олди. Шаҳарга

Ишсизларнинг Гайд-паркдаги намоён-ши. 1905 йил

изкуварлар ва иғвогарлар тўлиб кетди. 3 май куни полициячилар куролсиз намойишчиларни ўққа тутдилар. Эртаси куни Хэймаркет майдонида оммавий норозилик митинги бўлиб ўтди. Митинг чоғида бир иғвогар бомба ташлади, унинг портлаши натижасида бир неча полициячи ўлди ва ярадор бўлди. Реакция бундан фойдаланди. Чикаго намойишчиларининг раҳбарлари устидан суд процесси уюштирилди. Уларнинг биронтаси бомба портлашига алоқадор эканлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ эди (III ҳужжатга қаралсин). «Мен бу одамларнинг бирон-бир жиноятда айбдор эканлиги исбот қилинган деб ҳисобламайман, — деди чикаголик фабрикантлардан бири, — лекин уларни осий керак... ишчилар ҳаракатини тор-мор қилиш керак, бунга мен ишонаман». Суд сотиб олинган гувоҳлардан фойдаланиб ва ёлгон кўрсатмаларга асосланиб, чикаголик ишчиларнинг раҳбарларини ўлимга ҳукм этди. Тўрт киши осийди¹. Барча мамлакатларнинг пролетарлари Чикаго ишчилари билан бирдам эканликларини билдириб, **1 май куни чиқишлар ташкил эта бошладилар.**

АМФ асосан катта ҳақ тўланадиган ишчилардан иборат эди. Унинг раҳбарлари федерацияга бошқаларни, айниқса қора танли америкаликлар ва мухожирларни киритмасликка ҳаракат қилишар эди. АМФ раиси С. Гомперс социалистик гояларга қарши чиқар эди. У америка капитализмининг кўкларга кўтариб мактар ва соҳибкорлар билан тил бириктириш йўлини ўтказар эди. Шунга қарамай, XIX аср охири — XX аср бошларида стачка ҳаракати кескин юксалди. Фақат 1894 йилнинг ўзидагина 690 минг меҳнаткаш иш ташлади. Вагонсозларнинг Пульман шаҳрида бўлган жуда катта стачкасини бостириш учун кўшин ташланди: 25 киши ўлдирилди, 60 киши ярадор қилинди, юзлаб одам камокка олинди. XX аср бошларида қончилар иш ҳақининг оширилиши ва иш кўннинг қисқартирилиши учун айниқса каттик ҳаракат қилдилар. Уларнинг Колорадо штатидаги стачкаси ҳукуматни ташвишлантириб қўйди. Бу штатда ҳарбий ҳолат жорий қилинди, ишчиларнинг оммавий чиқишлари социалистлар фаолиятини активлаштирди.

В. И. Ленин АҚШ да синфий курашнинг кескинлашуви ҳақида «...трестларга қарши ҳаракат кучаймоқда...» деган эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. — 17-том, --206-бет). XIX асрнинг 80—90-йилларидаёқ хонавайрон бўлаётган майда фермерлар монополияларнинг зўравонлигига қарши чиқмоқда эдилар. Улар давлатнинг қўллаб-қувватлашини, прогрессив даромад солиғи жорий этилишини, ерни шахсий меҳнати билан ишловчиларга беришни, темир йўлларни национализация қилишни талаб қилар эдилар.

XX аср бошларида бир группа талантили журналист ва ёзувчилар — Линкольн Стеффенс, Эптон Синклер ва Теодор Драй-

¹ Орадан бир неча йил ўтгач, суд уларни «вафотидан кейин» айбдор эмас, деб топди.

зер — трестларнинг конунга хилоф операцияларини фош қилувчи бир туркум китоб ва мақолалар билан чиқдилар. Т. Рузвельт уларни «ахлат тўпловчилар» деб атади. Улар трестларнинг фирибгарликларига чек қўювчи конунлар чиқаришни талаб қилдилар ва омма уларни қўллаб-қувватлади. Янги аср арафасида қора танли америкаликларнинг камситишга қарши ва тенгҳуқуқлилик учун ҳаракати активлашди. XX аср бошларида иркчиликка қарши Ок танли бўлмаган аҳоли тараққиётига ёрдамлашувчи миллий ассоциация тузилди.

Юджин Дебс (1855—1926) — ишчи — паровозда ут ёқувчи, темир йўлчилар касаба союзининг ташкилотчиси

Социалистик ҳаракат ҳам жонланди. 1901 йилда Социалистик партия тузилди. Унга раҳбарлик қилишда Юджин Дебс кагга роль ўйнади (IV хужжатга қаралсин).

Ажойиб нотик ва ишчилар синфи иши учун кўркмас курашчи бўлган Дебс жуда машхур эди. Унинг номзоди президент сайловларида уч марта овозга қўйилди. 1912 йилда бир миллионга яқин сайловчи Дебсни ёқлаб овоз берди. Илгари ҳеч қачон прогрессив партия номзоди сайловда бу қадар кўп овоз олган эмасди.

1905 йилда Ю. Дебс ва У. Хейвуд ташаббуси билан янги касаба союз ташкилоти «Жаҳон индустриал ишчилари» (ЖИИ) ташкил этилиб, у Россиядаги революция билан бирдам эканлигини эълон қилди. Ишчилар синфининг юқори қатламлари манфаатини ҳимоя қилган АМФдан фарқли ўларок ЖИИ хоҳ Ок танли бўлсин, хоҳ қора танли бўлсин, уюшмаган пролетарлар кенг оммасининг манфаатларини ҳимоя қилиб чиқарди (V хужжатга қаралсин).

АҚШ ишчилари иш кунининг қисқартирилишига, иш ҳақининг оширилишига ва баъзи бошқа ён беришларга эришдилар. Бирок АҚШ да социалистик ғояларнинг таъсири Ғарбий Европа мамлакатларидагидан анча кучсиз эди.

Японияда ишчилар ҳаракати ва социалистик ҳаракатнинг бошланиши

Япон ишчиларининг дастлабки чиқишлари ғалаёнларга айланиб кетар, улар машиналарни синдириб ташлашар эди. 80-йилларда ишчиларнинг кураши анча уюшган тус олди:

тўқимачилар, кончилар, курувчиларнинг иш ташлашлари бошланди. Уша вақтда дастлабки иттифоқлар ва социалистик группалар пайдо бўлди.

90-йилларнинг охирида ишчилар ҳаракати жонланди: матбаа-

Катаяма Сэн (1859—1933). Турмада олинган сурат

чилар, металлистлар ва бошқаларнинг йирик касаба союзлари пайдо бўлди. Металлистлар касаба союзи «Ишчилар дунёси» журналинн наshr эта бошлади. Бу журналнинг редактори, кейинчалик Япония Коммунистик партиясининг асосчиси Катаяма Сэн ишчиларнинг таниқли рахбарига айланди.

1901 йилда Катаяма Сэн Социал-демократик партияни ташкил этди. Унинг аъзолари К. Маркс ва Ф. Энгельс ғояларини ишчилар ва зиёлилар орасида тарқатар эдилар. Партия тез орада маъмурлар томонидан тарқатиб юборилди. Лекин социалистлар ўз фаолиятларини тўхтатмадилар (VI ва VII хужжатларга каралсин).

Япониянинг ишчилар ҳаракати ва социалистик ҳаракати

Россиядаги биринчи революция таъсирида кучайди. 1905 йилда Японияда биринчи марта биринчи май митинглари ва ишчилар намоёнликлари, шунингдек шаҳар камбағалларининг полиция участкаларига ҳужумлари бўлиб ўтди. 1906—1907 йилларда Токио, Осака ва бошқа шаҳарларнинг темир йўлчилари, кончилари, харбий арсеналлар ишчилари, трамвайчилари иш ташладилар. Бу чиқишлар харбий куч ёрдамида бостирилди.

1906 йилда Япония социалистик партиясига асос солиниб, у социализмга эришишни ўз олдига мақсад килиб қўйди. Бирок унинг рахбарлари анархизмга ҳам мойил эдилар. 1910 йилда уларни камокка олдилар ва императорга суиқасд тайёрлаган деб сохта айб қўйиб, қатл этдилар. Партия тарқатиб юборилди.

Кейинрок Токио трамвайчиларининг умумий иш ташлашини ташкил этганлиги учун Катаяма Сэн ҳам ҳибса олинди. У озодликка чиққанидан кейин чет элга кетишга мажбур бўлди.

Иш ташлашлар ва халқ галаёнлари 1913 ва 1914 йилларда кучайди. Бирок япон пролетариатининг бу ҳаракатга рахбарлик қила оладиган, уни уюштира оладиган партияси йўқ эди.

Ҳ у ж ж а т л а р

1. В. И. Ленин 1912 йилдаги Англия кончиларининг стачкаси тўғрисида

Утган йилдаги энг катта воқеа кўмир қазувчилар стачкаси бўлди. Агар темир йўл ишчиларининг 1911 йилги стачкаси Британия ишчиларининг «янги руҳини» кўрсатган бўлса, кўмир қазувчилар стачкаси ҳақиқатан бир давр бўлди.

Хукмрон синфлар «урушга» қандай тайёрланмасинлар, буржуазия капиталнинг бўйсунмаган қуллари қаршилигини энгиш учун қанчалик уриниб чиранмасин, ҳар ҳолда стачка муваффақиятли ўтди. Кўмир қазувчиларнинг уюшқоқлиги намунали эди. Штрейкбрехерлар*... бўлмади. Солдатлар ёки тажрибасиз қора ишчилар ёрдами билан кўмир қазиб чиқариш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Шу билан олти ҳафталик курашдан кейин Англиянинг буржуа ҳукумати қараса, мамлакатнинг бутун саноат ҳаёти тўхтаб қолмоқда, ишчилар ашуласининг сўзлари тўғри чиқмоқда: «агар сенинг кучли қўлинг истаса, ҳамма паррақлар тўхтаб қолур...»

Ҳукумат ён бера бошлади.

«Ҳозиргача... мисли кўрилмаган энг қудратли империянинг бош министри кўмир саноатчиларининг иш ташлаган қуллари юборган делегатлар йиғилишига келиб, уларнинг муросуага келишларини ёлвориб илтимос қилди». Хабардор бўлган бир марксист кураш якунини ана шундай тасвирлайди (В. И. Ленин. 1912 йилда Англия ишчилар ҳаракати. Тўла асарлар тўплами,—22-том,—303-бет).

II. В. И. Ленин 1908 ва 1913 йиллардаги Британия лейбористлар партияси тўғрисида

...Бу партия Англиядаги чинакам пролетар ташкилотларнинг онгли синфий сиёсатга ва социалистик ишчи партияга томон ташлаган биринчи қадамидир. (В. И. Ленин. К. Гюисмансга. Тўла асарлар тўплами,—47-том,—196-бет.)

Инглиз «Ишчилар партияси»... кенг ишчилар партиясига

Токнода трамвайчиларнинг иш ташлаши. 1911 йил

ўхшаган бир партиядир. Бу — социалистик партия билан носоциалистик касаба союзлари ўртасидаги мурасага келишдир.

Бу мурасага келиш Англия тарихининг хусусиятлари туфайли, ишчилар синфи аристократиясининг носоциалистик, либерал касаба союзлари бўлиб ажралиб олганлиги туфайли бир нарсадир. Бу союзларнинг социализмга томон бурила бошлаганлиги жуда кўп мужмал, чалкаш фикрларни юзага чиқармоқда». (В. И. Ленин. Инглиз ишчилар партиясининг съезди. Тўла асарлар тўплами.—22-том.—401-бет.)

III. Чикагода 1886 йил 1 майда бўлган ишчилар митингида нутқ сўзлаган, бошқа уч ишчи билан бирга қатл этилган Парсонсининг суддаги нутқи

Мен социалистман. Мен ўзим ёлланма қул бўлсам-да, лекин хўжайин бўлиб олиб, ёлланма қуллик қисматидан қочиб қутулишни ўз-ўзига ва қўшнисига нисбатан ёвузлик деб, шунингдек ҳамшаҳарларига нисбатан адолатсизлик деб ҳисоблайдиганларнинг бириман...

Ахир шулар (монополистлар) биринчи бўлиб: «Иш ташлаганлар устига бомба ташланг. Бу бошқалар учун огоҳлантириш бўлиб хизмат қилсин», демадиларми? Ахир Том Скотт (Пенсильвания темир йўлининг президенти) биринчи бўлиб: «Уларни қўрғошинга тўйдиринг», демадимми? Ахир «Чикаго трибюн» биринчи бўлиб: «Уларни стрихнин билан заҳарланг», демадимми? Улар худди шундай қилдилар ҳам... Улар бомба ташладилар, 4 май куни Хэймаркет майдонида портлаган бомбани монополистларнинг Нью-Йоркдан тайинли вазифа билан — саккиз соатлик иш куни учун ҳаракатни барбод қилиш вазифаси билан юборилган ёлланган кишиси ташлаган... Жаноб олийлари, биз тарих саҳифаларини булғаган энг жирканч, энг ифлос фитнанинг қурбонларимиз.

IV. Ю. Дебс нутқидан. 1900 йил

Ер — ҳамма кишиларга. Бизнинг талабимиз шу. Ишлаб чиқариш воситалари ва маҳсулот — ҳамма кишиларга. Бизнинг талабимиз шу. Коллектив мулк ва бутун халқ манфаатларини кўзлаб саноатни контрол қилиш ҳамда уни демократик усулда бошқариш. Бизнинг талабимиз шу. Ер рентасини, капитал учун процентларни, фойдаларни бекор қилиш, бутун халқнинг эҳтиёжларини қондириш учун ҳаётий неъматларни ишлаб чиқариш. Бизнинг талабимиз шу. Ижтимоий ишлаб чиқариш, унда ҳамманинг тўла ҳамжиҳатлик билан бирга ишлаши янги социал тузумнинг асоси бўлиши, янада юқори цивилизация ва чинакам республика. Бизнинг талабимиз шу.

V. ЖИИни тузишга ва унинг фаолиятига асос қилиб олинган манифестдан. 1905 йил

Ишчилар синфига жафолар келтираётган умумий иқтисодий кулфатга фақат умумий синфий ишчилар ҳаракатигина барҳам бера олади... Бу вазифаларни бажарадиган ҳаракат саноатнинг ҳамма тармоқларини қамраб оладиган, маҳаллий касб автономиясини, интернационал ишлаб чиқариш автоно-

миясини ва бутун ишчилар синфининг бирлигини назарда тутадиган битта катта ишлаб чиқариш иттифоқини тузади.

Бу иттифоқ синфий кураш принципларига асосланади ва унга раҳбарлик қилишда капиталистлар синфи билан ишчилар синфининг тўқнашуви муқаррар, деган қоидага асосланмоқ керак.

VI. Япон социалистларининг декларациясидан. 1903 йил

...2. Биз инсоният учун озодликни амалга ошириш мақсадида демократия принципини илгари сурамиз.

3. Биз неъматларнинг инсониятга тенг тақсимланишига эришиш учун социализм принципларини эълон қиламиз. Шу сабабли биз ишлаб чиқариш воситаларини, тақсимотни ва транспортни умумлаштиришни зарур деб ҳисоблаймиз ва уларни бошқариш ҳамда уларга раҳбарлик қилиш бутун жамиятнинг манфаатлари йўлида амалга оширилиши керак, деб ҳисоблаймиз.

4. Биз инсоният қардошлик йўлидан бориши учун тинчлик принципини тарғиб қиламиз. Шу сабабли биз бутун дунёда қуролларнинг бошқарилишига... урушларнинг тақиқлаб қўйилишига ҳаракат қиламиз.

VII. Япон социалистларининг РСДРП га хатидан. 1904 йил Ўртоқлар!

Япония ва Россия ҳукуматлари ўзларининг бойлик орттиришдан иборат империалистик истакларини қондириш учун уруш чиқаришга эришдилар... Биз — ўртоқлар, қардошлар ва опа-сингиллармиз, бизда бир-биримиз билан урушиш учун ҳеч қандай асос йўқ. Сизнинг душманингиз — японлар эмас, сизнинг душманингиз — шовинизм ва милитаризмдир. Бизнинг душманларимиз — руслар эмас, балки ўша шовинизм ва милитаризм — бизнинг муштарак душманимиздир. Биз бутун дунёдаги социалистлар билан бирга ана шу умумий душманга қарши қаҳрамонона уруш олиб боришимиз керак.

Савол ва топшириқлар

1. Британия лейбористлар партиясини таърифлаб беринг. II ҳужжатдан фойдаланинг. 2. АҚШ ишчилар ҳаракати ва социалистик ҳаракати нима сабабдан заиф бўлганлигини ёритиб беринг. 3. АМФ, Социалистик партия ва ЖИИ позицияларини таққосланг. IV ва V ҳужжатлардан фойдаланинг. 4. XIX аср охири -- XX аср бошларида Англиядаги, АҚШдаги социалистик ва ишчилар ҳаракатларининг умумий ва ўзига хос жиҳатларини аниқланг. 5. Япониядаги социалистларнинг фаолиятини таърифлаб беринг. VI ва VII ҳужжатлардан фойдаланинг.

II БОБГА ДОИР САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

Капитализм тараққиётнинг янги босқичига қачон кирди? Бунга нима сабаб бўлди? Империализм капитализм тараққиётидаги олдинги босқичдан қандай фарқ қилади? 2. Империализмнинг асосий белгиларини айтиб беринг ва улар ўрта-

сидаги ўзаро алоқани очиб беринг. 3. Германия, Буюк Британия, Франция, АҚШ ва Япониядаги империализмнинг хусусиятларини таърифлаб беринг ва таққосланг. 4. Капиталистик мамлакатлар тараққиётининг нотекислиги нималарда кўринишини ва сабабларини, шунингдек унинг аҳамиятини ва оқибатларини айтиб беринг. Жадваллар ва карталардан фойдаланинг. 5. Энг йирик капиталистик мамлакатларда буржуазиянинг ҳукмронлик қилиш системаларини ва методларини таърифлаб беринг ва таққосланг. Капитализм ўз тараққиётининг империалистик босқичига кириши муносабати билан бу системалар ва методларда қандай янгиликлар пайдо бўлди? 6. Энг йирик капиталистик мамлакатлар ҳукмрон доиралари ташқи сиёсатининг мақсадлари, йўналишлари ҳамда воситаларини таққосланг. XX аср бошларида империалистик давлатлар ўртасидаги асосий зиддиятлар нималардан иборат эди? 7. Капиталистик мамлакатлардаги меҳнаткашларнинг аҳволини ва ишчилар ҳаракатининг хусусиятларини таърифланг ва таққосланг. 8. Ишчилар ҳаракатидаги революцион ва оппортунистик тенденциялар кучлари нисбатини таққосланг. Турли мамлакатларда бу тенденциялар курашининг кескинлашувига нима сабаб бўлди, у нималарда ифодаланди ва нимага олиб келди? 9*. Урганган ҳар бир мамлакатнинг XIX аср охири — XX аср бошларида ривожланиш хусусиятларини куйидаги асосий кўрсаткичлар бўйича алоҳида-алоҳида таърифланг: социалиқтисодий ривожланиш, ҳукмрон доираларнинг ички сиёсати, ташқи сиёсат, социалистик ва ишчилар ҳаракати. Бу кўрсаткичларнинг қиёсий жадвалини тузинг (83-бетдаги жадвалга ўхшатиб).

ДАРСДАН ТАШҚАРИ ЎҚИШ УЧУН АДАБИЁТ

- И. Р. Бехер. Прощание.— М., 1970.
 В. Бределъ. Отцы.— М., 1961.
 Д. Голсуорси. Сага о Форсайтах. Исталган нашри.
 А. М. Горький. В Америке. Один из королей республики. Исталган нашри.
 Т. Драйзер. Финансист. Титан. Стоик. Исталган нашри.
 Э. Золя. Жерминаль. Исталган нашри.
 Ж. Лондон. Люди бездны. Железная пята. Мартин Иден. Исталган нашри.
 Мартен дю Гар Р. Семья Тибо. Исталган нашри.
 Г. Манн. Верноподанный. Исталган нашри.
 М. Твен. Рассказы. Очерки. Публицистика. (Собр. соч.— М., 1961. т. II.
 Г. Фаган. Обнаженный меч.— М., 1962.
 А. Франс. Современная история. Остров пингвинов. Исталган нашри.
 А. А. Фурсенко. Нефтяные войны.— Л., 1985.
 Б. Шоу. Дома вдовца. Исталган нашри.

ХІХ АСР ОХИРИ — ХХ АСР БОШЛАРИДА ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ВА МАРКАЗИЙ ЕВРОПА ХАЛҚЛАРИНИНГ ОЗОДЛИК КУРАШИ

16-§. ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ЕВРОПА ХАЛҚЛАРИНИНГ УСМОНИЙЛАР ИМПЕРИЯСИДАН МУСТАҚИЛ БЎЛИШ УЧУН КУРАШИ

Эсланг: 1. ХІХ аср биринчи ярмида Усмонийлар империяси ҳокимияти остидagi халқларнинг аҳволи. 2. Россия Усмонийлар империясига қарши олиб борган урушларнинг Болқон халқлари тақдири учун аҳамияти.

ХІХ асрнинг 70-йилларида Усмонийлар империяси феодал-бюрократик давлат бўлиб, капиталистик давлатларнинг ярим мустамлакасига айлана бошлади. Бирок у Болгария, Македония, Герцеговина, Босния, Албанияни, Грециянинг бир қисмини, Черногориянинг бир қисмини, Сербиянинг бир қисмини ўз қўлида тутиб ва каттик эзиб келмоқда эди (3-рангли картага қаралсин). Черногория, Сербия ва Руминия унга қарам бўлиб келмоқда эди. Жануби-Шарқий Европа халқларининг етилган тарихий вазифаси ўзларини талаб ва қириб келаётган Усмонийлар империясининг ҳукронлигини йўқотишдан, мустақил миллий давлатлар тузишдан иборат эди.

Болгар халқининг озодлик кураши ва Россиянинг унга кўрсатган ёрдами

ХІХ асрнинг 60-йилларидан бошлаб капиталистик муносабатлар, рус революцион демократиясининг прогрессив ғоялари таъсири шаронтида Болгарияда бир қанча яширин революцион-демократик ташкилотлар иш олиб борди. 1875 йилда Герцеговина ва Боснияда усмонийлар ҳукронлигига қарши бошланиб кетган кўзғолон Болқонда миллий озодлик ҳаракатининг янги палласини бошлаб берди. Кўзғолончиларга Сербия, Черногория, Болгария ва Россиядан кўнгиллилар ёрдамга келдилар.

1876 йил апрелида Болгариянинг каттагина қисмини усмонийларга қарши ва антифеодал кўзғолон камраб олди (1 хужжатга қаралсин). Унинг раҳбарларидан бири Х. Ботев эди. У болгар халқини озод қилиш учун курашга ва халқ революциясига чақирди, социал адолатга интилди. Х. Ботев афсонавий халқ қаҳрамони ҳақида бундай деб ёзган эди:

Эрк учун жангларда ҳалок бўлган эр
Ўлмайди, абадий эл ичра яшар.
Унинг мардлик, жасорат мадҳин
Еру кўк, оламу башар куйлар.

Герцеговиналик кўзғолончиларнинг турклар отрядига хужуми. 1875 йил

апрелда Усмоңийлар империясига уруш эълон қилди. Болгариялик кўнғиллилар, шунингдек румин армияси, серблар ва черногорияликлар рус армияси билан ёнма-ён туриб мардонавор жанг қилдилар. Россия кўшинлари Болгарияни озод қилди (II хужжатга қаралсин), турк армиясини тор-мор қилди ва Истамбулга қараб юрди. Туркия шоша-пиша сулҳ шартномаси тузди.

Англия, Австрия-Венгрия ва Германия ҳукуматлари Болкон халқларининг тўла озод бўлишларига ва Болкон ярим оролида Россиянинг позициялари мустаҳкамланишига йўл қўйишни истамас эдилар (1878 йилги Берлин конгресси тўғрисида қаралсин: СССР тарихи. Ўрта мактабнинг 8-синфи учун дарслик.—197—198-бетлар). Бирок улар 1877—1878 йиллардаги урушда Россия Туркия устидан қозонган ғалабанинг энг муҳим натижаларини йўққа чиқара олмадилар. Туркларнинг славян халқлари устидан кўп асрлар давом этган ҳукмронлиги емирилди. Болгар халқи ўзининг миллий давлатини тузди. Сербия, Черногория ва Руминиянинг тўла мустақиллиги эътироф этилди (3-рангли картага қаралсин).

Болгариянинг социал-иктисодий ва сиёсий ривожланиши

Болгариянинг турклар зулмидан озод қилиниши билан бирга деярли барча ерларга эгаллик қилиб келган турк феодаллар ҳам тугатилди ва бу ҳол объектив суратда буржуа-демократик революцияси ролини ўйнади. Натижада болгар деҳқонлари майда ер эгалари синфига айланди. Шахарларда турклар қўллаб-қувватлаб турган касбкорликни ташкил этишнинг цех усули парчаланиб кетди. Бу ҳол капиталистик муносабатларнинг ривожланишига қўлай шароит яратди.

Болгарияда ўз даври учун энг демократик бўлган конституция қабул қилинди. Лекин айни вақтда мамлакатга монархия тўзуми ва немислар сулоласи зўрлаб қабул қилдирилди. Монархлар офицерлар, ер эгалари ва савдогарларнинг юқори қатламлари ёрдамида Болгарияни Австрия-Венгрия ва Германиянинг иттифокчисига айлантирдилар.

Болгарияда капитализм ривожланиши билан бирга ишчилар синфи ҳам кучайди. 80-йилларда дастлабки стачкалар бўлиб ўтди, социалистик тўғараклар пайдо бўла бошлади. Болгар ишчиларининг энг йирик ташкилотчиси. **Д. Благоев** эди. Унинг революцион фаолияти Россияда бошланди (қаралсин: СССР тарихи. Ўрта мактабнинг 8-синфи учун дарслик.—234-бет). У Болгарияда марксизмни пропаганда қилишни авж олдириб юборди. Унинг раҳбарлигида 1891 йилда марксча Болгария социал-демократик ишчилар партиясига асос солинди.

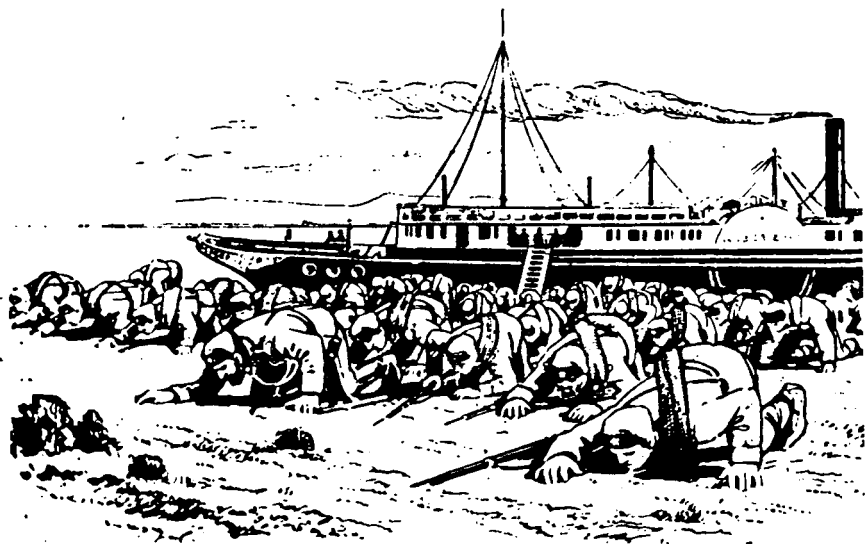
Бу партияга қўшилган оппортунистлар ишчилар ҳаракатини фақат айрим ислохотлар учун курашдангина иборат қилиб қўйишга ва партиянинг эшикларини мавжуд тузумдан норози бўлган барча кишилар учун очиб қўйишга ҳаракат қилар эдилар. Уларни «кенг социалистлар» деб атай бошладилар. Партия пролетариатнинг мустаҳкам жиқслашган илғор отряди бўлмоғи керак, деб ҳисоблаган марксчиларни «жиқслашган социалистлар» — тесняклар деб аташ эдилар.

Христо Ботев (1849—1876). Касби ўқитувчи, шоир, публицист. Болгария миллий-озодлик ҳаракатининг таниқли арбоби; 1874 йилдан бошлаб Болгария революцион марказий комитетининг аъзоси. Турк қўшинлари билан жангда ~~1876 йил 1 июнда ҳалок бўлган~~. У халок бўлган кун Болгария Халқ Республикасида миллий мотам ва ажиабийлар зулмига қарши курашда халок бўлган қаҳрамонлар хотираси кунини сифатида нишонланади

1903 йилда партияда ажралиш юз берди. Д. Благоев бошлиқ тесняклар мустақил Болгария социал-демократик ишчилар партияси (жиқслашган социалистлар) бўлиб расмийлашди. Тесняклар партияси марксча партия эди. У меҳнаткашларнинг оммавий чиқишларини ташкил этар эди. Тесняклар оппортунизмга қарши курашда ленинча «Искра»га, В. И. Ленин асарларига таянар эдилар. Бироқ улар деҳқонларнинг революцион имкониятларига, уларнинг ишчилар синфи билан иттифоқи зарурлигига етарли баҳо бермадилар.

Болгар ишчилари Россиядаги 1905—1907 йиллар революциясини табриқладилар ва Россия пролетариатининг революцион авангарди билан бирдам эдилар. Тесняклар революцион адабиёт ва курул-яроғларни Россияга ўтказиб юборишда большевикларга ёрдам бердилар.

Сербия князлиги Черногория билан биргаликда Россия билан иттифок бўлиб.

Х. Ботев томонидан Руминияда ташкил этилган болгар кўзғолончилари отряди 1876 йил май ойининг охирида Болгарияга. Козлодуй деган жой яқинига тушди. Болгарлар жангга боришдан олдин жонажон туپроқни ўпмокдалар

1877—1878 йилларда Усмонийлар империясига қарши уруш олиб борди. Россия қозонган ғалаба туфайли Сербия султондан тўла мустақиллигини эълон қилибгина қолмай, балки ўз территориясини анча кенгайтириб ҳам олди (3-рангли картага қаралсин).

Черногория ҳам мустақил бўлиб олди ва ўз территориясини кенгайтirdи. Черногория қолоқ аграр мамлакат эди. Буржуа муносабатлари секин ривожланмокда эди.

XX аср бошларида Черногориядаги вазият кескинлашди. Россиядаги 1905—1907 йиллар революцияси таъсирида Черногория князининг мутлақ ҳукмронлиги тузумидан норозилик кучайди. У конституция режимини ўрнатишга мажбур бўлди.

1882 йилда қороллик деб эълон қилинган Сербияда ҳукмрон доиралар ўз қорамолларини Австрия-Венгрияга сотувчи йирик қорамол савдогарларининг манфаатларини кўзлаб, мамлакат манфаатларини Венадан бериладиган кўрсатмаларга бўйсундириш сиёсатини ўтказар эдилар. Австрия-Венгрияга қарамлик Сербиянинг иқтисодий ва маданий тараққиётига халақит берар эди.

1903 йилда юз берган сарой тўнтариши натижасида ҳокимият ватанпарварлик кайфиятидаги доиралар қўлига ўтди. Сербия Россия билан яқинлашиш йўлидан борди, Франциядан қарз олди.

Мамлакатда капитализмнинг ривожланиши тезлашди. Ишчилар синфи вужудга кела бошлади. 90-йилларда ишчилар бир қанча иш ташлашлар ўтказишди. Социалистик тўғарақлар пайдо бўлди. 1903 йилда Белградда ишчиларнинг ҳукуматга қарши

йирик намоиши бўлиб ўтди. Намойиш қатнашчилари ўзларига ҳужум қилган жандармларга зарба бердилар. Шундан кейин кўп ўтмай Сербия социал-демократик партияси тўзилди. Унинг энг кўзга кўринган раҳбари сербиялик марксист Д. Тузович эди (III ҳужжатга қаралсин). Баъзи серб социал-демократлари ленинчи «Искра» билан, В. И. Ленин асарлари билан таниш эдилар. Россиядаги халқ революцияси вақтида серб социал-демократлари «Рус пролетариатининг ғалабаси рус ғалабаси, серб ғалабаси, халқаро ғалаба бўлади...», дедилар.

Руминия Усмонийлар империясига қарамлик йўқотилганидан кейин Гегенцоллернлар сулоласидан бўлган князь (сунгра король) бошлик бўлган Руминия князлиги аграр мамлакат бўлиб қолаверди ва у ерда капиталистик муносабатлар секин ривожланди. Помешчиклар ерларни ижарачиларга берар, улар эса ерни майда участкаларга бўлиб ҳаддан ташқари оғир шартлар билан кам ерли ва ерсиз деҳқонларга берар эдилар. XIX аср охирида Руминияда нефть казиб чиқарувчи ва уни қайта ишловчи бир қанча корхоналар пайдо бўлди. Уларнинг деярли ҳаммаси мамлакат бойликларини ваҳшийларча эксплуатация қилиб келган чет эл капиталига мансуб эди.

Димитр Благоев (1856-1924). Россиядаги дастлабки социал-демократик группалардан бирининг ташкилотчиси. Болгария революцион социал-демократиясининг, кейинроқ эса Болгария коммунистик партиясининг раҳбари

80-йилларнинг охири — 90-йилларнинг бошида Руминияда ишчилар ташкилотлари пайдо бўла бошладди. Улардаги аъзолар сони кам бўлиб, кўпинча тарқалиб кетар эди. Ишчилар синфи Россиядаги революцион ҳаракатга чуқур хайрихоҳлик билдириб, 1905 йил июнида Руминиянинг Констанца портига келган революцион «Потёмкин» броненосецининг матросларини подшо маъмурларига топширишга тўсқинлик қилди.

Россияда революция юз берганлиги тўғрисидаги хабар румин деҳқонлари орасида ғалаёнларнинг кучайишига ёрдам берди. 1907 йилда бу ғалаёнлар **оммавий кўзғолонга** айланиб кетди. Деҳқонлар помешчиклар ва ижарачиларни қувиб чиқарар, асоратли шартномаларни йўқ қилиб ташлар эдилар. Кўзғолончиларнинг баъзи отрядлари Бухарестга қараб юрдилар. Лекин деҳқонлар билан ишчилар ўртасида ҳамкорлик йўқ эди, револю-

Болгария' социал-демократик ишчи партиясининг таъсис съезди. Д. Благоев нутк сўзламокда

цион ташкилот ҳам йўқ эди. Дехконларга қарши қўшни юборилди. Қўшинлар қишлоқларни йўқ қилиб ташлар ва қўзғолончиларни қирар эдилар. Қўзғолон бостирилди.

Руминияда биринчи марта XIX асрнинг 90-йилларидаёқ ташкил этилган Социал-демократик партия 1910 йилдагина қайтадан тузилди. У умумий сайлаш ҳуқуқи учун кураш бошлади; милитаризмга қарши чиқди.

Жануби-шарқий Европа халқларини усмонийлар зулмидан озод қилишнинг тугалланиши

Ҳали ҳам Усмонийлар империяси қуллиги остида қолиб келаётган Жануби-шарқий Европа халқлари — славян ва греклар территорияларининг бир қисмини, шунингдек Албанияни озод қилиш XX аср иккинчи ўн йиллигининг бошларидагина тугалланди. Бу вақтга келиб Усмонийлар империяси ўзининг ярим феодал тузуми бузилиши ва 1911—1912 йилларда Италия билан бўлган урушда мағлубиятга учраши натижасида яна ҳам кучсизланиб қолган эди. Мустақил давлатлар — Болгария, Сербия, Черногория ва Греция Болкон иттифоқини ташкил этдилар ҳамда, 1912 йил кузида Усмонийлар империясига қарши уруш бошладилар. Уларнинг уруши адолатли уруш эди.

Мана шу Болкон урушида Усмонийлар империяси тезгина мағлубиятга учради ва ўзининг Болкондаги ва Эгей денгизидаги мулкларининг кўпчилигидан воз кечишга мажбур бўлди. Болкон славянларини ва грекларни турк босқинчилари хумронлигидан озод қилиш тугалланди. Бу ҳол зolimларга қарши кўп йиллар мобайнида курашиб келган албан халқининг ҳам озодликка чиқи-

шига ёрдам берди. 1912 йилда Албания давлати ташкил этилди (3-рангли картага қаралсин).

Бирок усмонийлар зулмининг тугатилиши **Жануби-Шарқий Европа халқларининг тўла миллий озодликка эришганини ҳам, айниқса социал озодликка чиққанини ҳам** англамас эди. Маҳаллий буржуазия ва бошқа зolimларнинг уларни эксплуатация қилиши кучайди. Бу мамлакатлар империалистик давлатларга қарам бўлиб қолдилар. Озод қилинган ерларни тақсимлаш хусусида ғолиблар ўртасида катта келишмовчилик чиқди. Болконда ҳукмрон бўлиб олишга ҳаракат қилаётган Австрия-Венгрия ва герман ҳомийлари томонидан гижгижлаб турилган Болгариянинг ҳукмрон доиралари 1913 йилда ўз қўшинларини Сербия ва Грецияга қарши ташладилар. Сербия билан Грецияга Черногория ва Руминия ёрдам бердилар. Усмонийлар империяси ҳам Болгарияга қарши чиқди.

Бу — иккинчи Болкон урушида барча давлатлар босқинчилик мақсадларини кўзда тутар эдилар. Болгария мағлубиятга учради ва қўлга киритган ерларининг бир қисмини йўқотди (3-рангли картага қаралсин).

Уруш тамом бўлди, лекин Австрия-Венгрия ва Германия қучайиб олган Сербияни эзиб ташлашга ва шу йўл билан Россиянинг Болкондаги таъсирини путурдан кетказишга ҳаракат қилдилар. Уша вақтда Болконни Европанинг «порох солинган бочкаси» деб аташар эди.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Болгар революцион комитетларининг 1876 йил қўзғолони арафасидаги чақирғидан

Халқимиз беш асрдан бери туркларнинг жирканч ҳокимияти остида кўриб келаётган ваҳшийларча зулм тугади... Ҳар бир ҳалол болгар... ҳамма бир ёқадан бош чиқариб қўзғолон кўтариши ва шу тариқа биринчи зарбадаёқ рақибни доводиратиб қўйиши учун қўлга қурол олиши керак. Ё озод бўламиз, ё бутун аҳоли ҳалок бўлади!

Димитрие Туцович (1881—1914). Белград университетида ўқиб юрган йилларида социалистларга қўшилган. Ҳукуматга қарши намоён раҳбарлари жумласига кирган ва социал-демократик партия ташкилотчиларидан бири бўлган. Марксистик позицияларда туриб, оппортунизмга қарши кураш олиб борган. Фронгда ҳалок бўлган.

II. Болгария Халқ Республикасининг раҳбарларидан бири В. Коларов 1949 йилда Софрияда Болгария озод қилинганлигининг 70 йиллиги муносабати билан сўзлаган нутқдан

Биз Болгариянинг озод қилинишини халқ учун энг буюк неъмат сифатида, тарихимизда олтин ҳарфлар билан ёзиб қўйилажак энг муҳим воқеалардан бири сифатида қадрлаймиз.

Шу сабабли бизнинг озод бўлишимиз учун 200 000 фарзандининг қонини тўккан қардош рус халқидан болгар халқи чексиз ва абадий миннатдордир... Биз озодлик урушини ўз елкасида кўтариб чиққан олижаноб рус халқига ҳам, руслар ғалабасини тайёрлаган ва енгиллаштирган шавкатли болгар революционерларига ҳам ўз миннатдорлигимизни билдираемиз...

III. Сербия социал-демократиясининг раҳбари Д. Туцович мақоласидан

Биз, социал-демократлар миллий озодликка муносабат масаласида буржуазиядан фарқ қиламиз. Буржуазия ўз халқи учун озодликни бошқа халқларнинг озодлигини йўқотиш эвазига қўлга киритишни истайди... Биз ўзгалар озодлигини йўқотмаган ҳолда ўз халқимизни озод қилишни истаймиз.

Бу мақсадга фақат Болқонда ҳамма халқлар: серблар ҳам, болгарлар ҳам, греклар ҳам, руминлар ҳам, цинцарлар¹ ҳам, лўлилар ҳам мутлақо тенгҳуқуқли бўладиган битта сиёсий уюшмани вужудга келтириш йўли билангина эришиш мумкин. Масалани бундай ҳал қилиш учун фақат социал-демократиягина кураша олади.

Савол ва топшириқлар

1. Россия 1878 йилда Усмонийлар империяси устидан қозонган ғалабанинг болқон халқлари тараққиёти учун аҳамиятини очиб беринг. II ҳужжатдан фойдаланинг. 2. Болқон социал-демократлари Болқон халқларининг қай йўсинда озод бўлишига ҳаракат қилганлар? III ҳужжатдан фойдаланинг. 3. Болгариянинг миллий озодлик ҳаракатидаги буржуа-демократик революциянинг хусусиятларини очиб беринг. 4. XIX аср охири ва XX аср бошларидаги Болгария, Сербия ва Руминиянинг тараққиётини таққосланг. 5. Жануби-Шарқий Европа халқларини усмонийлар зулмидан озод қилиш қачон ва қандай тугалланди? 6. Жануби-Шарқий Европа халқлари ишчилар ва социалистик ҳаракати ривожланишининг асосий фактлари ва белгиларини баён қилинг.

17-§. АВСТРИЯ-ВЕНГРИЯ МЕҲНАТКАШЛАРИ ВА ПОЛЯК ХАЛҚИНИНГ МИЛЛИЙ ҲАМДА СОЦИАЛ ОЗОДЛИК УЧУН КУРАШИ

Эсланг: 1. Австрия ва Венгриядаги 1848—1849 йиллар революциялари нима билан туғди? 2. 1866 йилги Австрия-Пруссия урушининг Австрия учун оқибатлари. 3. Речь Посполитая қачон, қим томонидан ва қандай тақсимлаб юборилган? 4. З-раингли картадан Речь Посполитаянинг 1870 йилда Германия империяси, Австрия-Венгрия монархияси ва Россия империяси составига кирган территорияларини топинг. 5. XIX асрнинг 70-йилларига қадар поляк

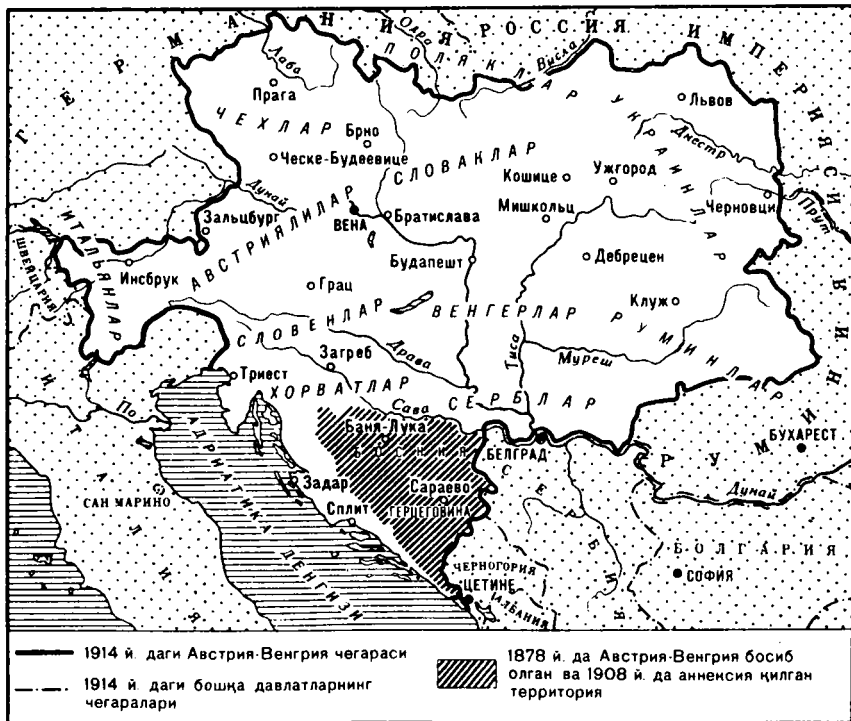
¹ Болқон ярим оролида яшайдиган халқ

халқининг мамлакат бирлиги ва мустақиллиги учун кўзголларни қачон юз берган? 6. 129- бетдаги картадан Австрия-Венгрия территориясини кўринг. Унинг аҳолиси қайси халқлардан иборат бўлган?

Австрия империясидаги миллий ва синфий зиддиятлар

Австрия-Венгрия Австрия империяси ҳамда Венгрия қороллигидан иборат бўлиб, уларнинг Габсбурглар сулоласига мансуб умумий монархи бўлган. Унда Австрия билан Венгриянинг помешчиклари ва буржуазияси ўзаро ихтилофда ҳукмронлик қилар эдилар. Улар аҳолисининг кўпчилигини славянлар ташкил этган Австрия-Венгриянинг халқларини биргаликда эзиб келар эдилар (129- бетдаги картага қаралсин). Габсбурглар империясининг ҳамма мазлум халқлари миллий озодликка интилар эдилар, шу билан бирга унинг меҳнаткашлари ўзларининг социал озодликлари учун ҳам кураш олиб борар эдилар. Бу вазифаларнинг чирмашиб кетганлиги улар озодлик ҳаракатининг хусусияти эди.

Чех ерлари Австрия империясининг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган қисми эди. Муштаҳамланиб олган чех буржуазияси австрия буржуазиясини чех ерларидан сиқиб чиқаришга интилар эди. Айни вақтда чех буржуазиясининг кўпчилик қисми Габсбурглар монархияси билан алоқани батамом узишни истамасди, чунки жуда катта Австрия-Венгрия бозоридан маҳрум

Австрия-Венгрия монархияси

бўлиб қолишдан қўрқар эди. Чех буржуазиясининг баъзи доиралари подшо Россияси билан иттифок бўлишни ва Габсбурглар билан алоқани ўйлаш бошлади.

1888 йилда кўп миллатли Австрия империясида ягона Социал-демократик партия тузилди. Унинг программасида пролетариатнинг социализм куриш учун синфий кураш олиб бориши тўғрисида, шунингдек пролетар интернационализи тўғрисида ҳам гапирилган эди. Социал-демократиянинг эътибори умумий сайлов ҳуқуқига қаратилган эди. Бу ҳол унинг сафларига фақат ишчиларнинггина эмас, балки кўпгина майда буржуа элементларни ҳам жалб қилди. Бунинг натижасида ишчилар ҳаракатида реформизм ва миллатчиликнинг таъсири кучайди.

XX аср бошларида ишчилар ҳаракатининг кучайишига ишчилар синфи ўсганлиги, монополияларнинг меҳнаткашларни эксплуатация қилиши кучайганлиги, шунингдек Россиядаги 1905—1907 йиллар революциясининг таъсири сабаб бўлган эди. «Биз сизнинг курашингизни ўз курашимиз деб ҳисоблаймиз,— деб ёзган эдилар Прага ишчилари Россия революционерларига мурожаат қилиб,— ... ва сизга амалий ёрдам беришни ваъда қиламиз» (1 ҳужжатга қаралсин). Россиядаги революцион ҳаракат 1905 йил кузида эришган муваффақиятлар тўғрисидаги хабарлар Австрия ва Чехия ишчиларини умумий ва тенг сайлов ҳуқуқи учун оммавий чиқишларга илҳомлантирди. Социал-демократлар ва касаба союзлари 1905 йил ноябрининг охирида ташкил этган умумий стачка бир канча шаҳарларда ишчиларнинг ўзларига қарши юборилган полиция ва қўшинлар билан тўқнашувларига айланиб кетди. Чиқишлар давом этаверди, бундан чўчиб қолган ҳукумат 1907 йил январда эркаклар учун умумий сайлов ҳуқуқини жорий этди.

Австрия империясининг ишчилар ҳаракатида, айниқса Чехияда революцион ҳаракат активлашди. Лекин Социал-демократик партия алоҳида-алоҳида миллий партияларга ажралиб кетди. Бу партияларда оппортунистлар устун эдилар. Улар пролетариатнинг ҳукмрон доиралар ўтказиб келаётган реакция ва агрессив сийосатга қарши чиқишларини тўхтатиб турар эдилар.

Венгрияда зиддиятларнинг кескинлашуви Венгрия короллиги йирик помешчик ер эгаларининг мамлакати бўлиб қолаверди. Лекин

кучайиб кетган буржуазиянинг манфаатларига мувофиқ Венгрияда XIX асрнинг охириги ўттиз йилида либерал реформалар ўтказилди: черков давлатдан ажратилди, халқ мактаблари очилди. Буржуазия Габсбурглар билан мустақкам алоқада бўлган венгр аристократиясининг, ҳукмрон реакция доираларнинг таъсирини кучсизлантиришга ҳаракат қилар эди.

Венгрияда капитализм ривожланиши билан саноат пролетариати ўсиб етишди. 70-йиллардан бошлаб 1871 йилги Париж коммунасининг ва I Интернационалнинг таниқли арбоби **Л. Франкелнинг** актив иштирокида мамлакатда марксизм ғоялари ёйилди ва ишчилар ташкилотлари тузила бошлади. Пролетар партиясига

асос солиниб, у 1890 йилдан бошлаб Венгрия социал-демократик партияси деб атала бошлади. XX аср бошларида партия ўзининг барча кучларини аввало умумий сайлов ҳуқуқи учун, демократик эркинликлар ҳамда королликдаги барча миллатларнинг: хорватлар, словаклар ва бошқаларнинг тенг ҳуқуқлилиги учун курашга қаратди (129-бетдаги картага қаралсин). Лекин у Венгриянинг Австриядан батамом мустақиллигини талаб қилишга ботина олмади ва мазлум миллатларнинг тенг ҳуқуқчилигини таъминлаш йўлларини кўрсатиб бера олмади.

Венгрия меҳнатқашлари Россиядаги 1905—1907 йиллар революциясини табрикладилар. Социал-Демократлар даъвати билан умумий стачка ва қудратли намоёнлар ўтказилиб, уларда умумий тенг сайлов ҳуқуқи талаб қилинди. 1912 йилда баъзи жойларда баррикадалар қурилди. Бирок социал-демократиянинг кўпгина лидерлари буржуа либералларни демократлаштириш учун курашда етакчи куч деб ҳисоблар ва уларга ёқин учун оммавий чиқишларни тўхтатиб турар эдилар. Бу оппортунистлар венгр ишчилар ҳаракатига раҳбарлик қилишда устун бўлиб олдилар.

Словакия ва Хорватияда миллий озодлик ҳаракатининг кучайиши Словакия билан Закарпатия Украинаси Венгриянинг ўзига хос аграр мустамлакалари эди. Венгрия ҳукумати амалга ошириб келган мадьярлаштириш (мадьярлар — венгрлар) сиёсати словак аҳолисининг қаттиқ норозиликка сабаб бўлар эди. Унинг кенг доиралари Австрия-Венгриянинг ҳукмрон синфларига қарши биргаликда кураш олиб бориш учун чех халқи билан яқинлашишга интилар эди.

Венгрия короллиги ичида бир қадар автономияга эга бўлган Хорватияда буржуазия автономияни кенгайтиришни, шунингдек помешчикларга қаршли ерларни чеклашни ҳамда барча «мустақил хўжайинларга» сайлов ҳуқуқи беришни талаб қилар эди. Хорват буржуазиясининг бир қисми мустақил Сербия билан яқинлашишни ҳамда жанубий славянларнинг ягона давлатини тузишни ёқлаб чиқмоқда эди.

Австрия-Венгриянинг ҳукмрон доиралари ташқи сиёсий экспансия билан — 1908 йилда Босния ва Герцеговинани монархия составига қўшиб олиш, қўшни болкон халқларининг миллий озодлик ҳаракатларини бўғиб ташлашга тайёрланиш билан ўз позицияларини мустаҳкамлашга интидилар. Лекин бу ҳол Габсбурглар «қурок давлати» нинг кризисини чуқурлаштирди, холос.

Поляк ерларининг социал-иқтисодий жиҳатдан ривожланиши Поляк ерларининг социал-иқтисодий ва сиёсий ривожланиши нотекис борди. Уларнинг бир қисми Ғарбий Украина ерлари билан биргаликда Австрия империясида Галицияни ташкил этар эди. Галиция автономия ҳуқуқидан фойдаланар ва ўз сеймига эга эди. Сеймда поляк помешчиклари устун эдилар. Улар поляк ва Ғарбий Украина дехконларини шафқатсизларча эксплуатация қилар эдилар.

Германияга қаршли бўлган поляк ерларида немис помеш-

чиклари ва кўчириб келтирилган немис колонистлари поляк дехконларини сиқиб чиқармоқда эдилар. У ерда — айниқса Силезияда — мавжуд бўлган йирик саноат немис капиталистлари кўлида эди.

Поляк ерларининг энг ривожланган қисми Польша Короллиги — чор Россиясининг ҳукмронлиги остида бўлган поляк ерларидан иборат эди. Варшава, Лодзь, Домбровский хавзасининг йирик саноати, шунингдек поляк йирик капитали Россия империясининг экономикасида муҳим роль ўйнади. Польша Короллигининг буржуазияси Россиянинг бозоридан манфаатдор эди. Польша буржуазияси ва помешчиклари чоризм сиқувига қарамай, уни меҳнаткашларга қарши ўз иттифоқчилари деб билар эдилар. Улар мустақилликни тиклаш ва поляк ерларини қайтадан бирлаштиришни талаб қилмас, балки Короллик автономияга эга бўлишига ҳаракат қилар эдилар, холос.

Поляк ишчилар ҳаракати

Поляк халқи олдида турган миллий ва социал озодлик вазифаларини ҳал қилишда ишчилар синфи гоаят муҳим роль ўйнади.

1882—1886 йилларда Польша Короллигида мавжуд бўлган нолегал «Пролетариат» партияси поляк ерларида уюшган ишчилар ҳаракатига асос солди. Бу партияга Петербургдаги студентлар тўғаракларининг қатнашчиси марксчи Л. Вариньский раҳбарлик қилар эди.

1892 йилда Лодздаги биринчи май митинги қатнашчиларига полициянинг ҳужум қилиши бу шаҳарда умумий иш ташлашга сабаб бўлди. Ишчилар полиция ва қўшинларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар.

«Пролетариат» партиясининг ишини давом эттирган революционерлар 1893 йилда поляк ишчилар синфининг революцион интернационал партияси **Польша Короллиги ва Литва Социал-демократияси (СДКПиЛ)**ни ташкил этдилар. Партия марксча программани қабул қилди ва Россиянинг ишчилар синфи билан мустаҳкам алоқада поляк халқининг социал ва миллий озодлик учун кураш йўлини белгилади. СДКПиЛ нинг энг кўзга кўринган арбоблари **Р. Люксембург** ва **Ю. Мархлевский** эдилар.

Уша вақтда тузилган Польша социалистик партияси (ПСП) поляк социал-демократиясидан фарқ қилиб, Россия ишчилар ҳаракатидан алоҳида бўлиб олиш йўлидан борди. У ўзининг асосий мақсади қилиб Польша Короллигини чоризм ҳукмронлигидан озод қилишдан иборат деб ҳисоблар эди. ПСП нинг ўнг лидерлари — Ю. Пилсудский ва бошқалар чор Россиясининг ташқи душманлари — Япония, Австрия-Венгрия, Германия билан ҳамкорлик қилишга интилар эдилар.

Польша Короллиги ва Литва социал-демократияси билан ПСП ўртасида кескин гоаявий-сиёсий кураш борди. Россиядаги 1905—1907 йиллар революцияси улар учун жиддий синов бўлди. Польша Короллигининг ишчилари ПСП ўтказиб келаётган оппортунистик йўлга қарама-қарши ўларок, самодержавнега

Людвиг Врнинский (1856–1889). Поляк революционер, «Пролетариат» партиясининг асосчиси. 1833 йилда камокка олинган ва умр бўйи камок жазосига ҳукм килинган. Шлиссельбург турмасида ўлган

Юлиан Мархлевский (1866—1925). Польша ва халқаро ишчилар ҳаракатининг арбоби. СДКПиЛ асосчиларидан бири. 1918 йилдан бошлаб асосан Совет Россиясида яшаган ва ишлаган

қарши умумроссия курашида актив қатнашдилар (II ҳужжатга қаралсин).

Польшада ҳам миллий, ҳам социал озодлик учун кураш авж олиб кетди. 1905 йил июнида Лодзь ишчилари қўзғолон кўтардилар. Ишчилар яхши уюлмаган бўлишларига қарамай, шаҳардаги кўча жанглари уч кун давом этди. 1905 йил октябрь-ноябрда ва декабрда Польша Қороллигининг деярли барча ишчилари иш ташладилар.

1905—1907 йиллар революциясида поляк ва рус ишчиларининг иттифоқи мустақамланди ва чиникди. Бу йилларда юз берган воқеалар В. И. Ленин айтганидек, «Россия озод бўлмасдан туриб Польшанинг озод бўлиши мумкин эмас»лигини кўрсатди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 17- том, 308- бет).

Польша Қороллиги ва Литва социал-демократияси большевиклар билан яқиндан ҳамкорлик қилди. 1906 йилда у автоном территориал ташкилот ҳуқуқи билан РСДРПга кирди ва большевиклар билан биргаликда оппортунистларга қарши курашди.

Ишчиларнинг революцияда қатнашини ПСД даги сўл, революцион оқимнинг кучайишига олиб келди. Революция пайтида унда ажралниш юз берди — сўллар миллатчи-пилсудчилардан ажралдилар. Янги партия бўлган сўл ПСД аста-секин Польша Қороллиги ва Литва социал-демократияси билан яқинлашди.

Биринчи жаҳон уруши арафасида бутун Россия империясида

Модзь ишчиларининг митинги

бўлганидек, Польша Короллигида ҳам ишчилар ҳаракати янгидан юксала бошлади. Ишчиларнинг миллий ва социал озодлик учун оммавий чиқишларига Польша Короллиги ва Литва социал-демократияси раҳбарлик қилди, Пилсудскийнинг ПСП си эса Польша Короллигини, ҳатто Австрия-Венгрия ва Германиянинг мулкига айлантириб бўлса ҳамки чоризм зулмидан озод қилиш вазифасини биринчи ўринга қўяр эди. Пилсудскийнинг тутган йўли поляк меҳнаткашларнинг на социал, на миллий манфаатларига жавоб берар эди.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Рус ва поляк революционерларига чех ва Австрия социал-демократиясининг табриқномасидан. 1905 йил

Чехиядаги иккала миллат пролетариатининг вакиллари рус ва поляк революцион пролетариатининг қонхўр чоризмга қарши қаҳрамонона курашини қойил қолиб ва қалбларида катта бир умид билан кузатмоқдалар... Чехия социал-демократияси ўзининг рус ва поляк ўртоқларига энг самимий қардошларча бирдамлик саломини йўллайди.

II. Польша Короллиги ва Литва социал-демократияси раҳбарларининг Варшава ҳарбий округи солдатларига мурожаатидан. 1905 йил.

Биродарлар ва ўртоқлар! Петербург ишчиларининг кураши — бизнинг курашимиздир. Петербург кўчаларида тўкилган қуролсиз ишчилар қони — бизнинг қонимиздир... Рус халқи талаб қилаётган озодлик — бизнинг озодлигимиздир. Шундай экан, Варшава,

Лодзь ва бошқа шаҳарлардаги биз, поляк ишчилари ҳам рус ўртокларимизни қўллаб-қувватлаш учун иш ташлашга қарор қилдик.

Савол ва топшириқлар

1. Австрия-Венгриядаги славян халқларининг аҳволини ва миллий озодлик курашини таърифлаб беринг. 2. Австрия империяси ва Венгрия Короллигида ишчилар ҳаракатининг ривожланиши ва демократлаштириш учун чиқишлар ҳақида сўзлаб беринг. 3. Австрия-Венгрия монархиясининг кризисга учраш сабабларини очиб беринг. 4. Поляк социалистик ҳаракатидаги революцион ва миллатчилик йўналишларини таққосланг. 5. Польша ва Россиядаги революцион ҳаракат иттифоқининг аҳамиятини очиб беринг. II ҳужжатдан фойдаланинг.

III БОБГА ДОИР САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Австрия-Венгрия, Усманийлар империяси ва Россия империясидаги мазлум миллатларнинг аҳволини таққосланг. 2. Марказий ва Жануби-Шарқий Европа мамлакатларидаги миллий озодлик ҳаракатининг Россиядаги XIX аср охиридаги революцион ҳаракат билан бирдамлигини таърифлаб беринг. 3. XIX аср охири — XX аср бошларида Марказий ва Жануби-Шарқий Европа мамлакатларининг меҳнаткашлари олиб борган озодлик ҳаракати вазифаларининг хусусиятлари нимадан иборат? 4. Россиядаги 1905—1907 йиллар революциясининг Марказий ва Жануби-Шарқий Европа ишчилари учун аҳамияти қандай бўлган?

СИНФДАН ТАШҚАРИ УҚИШ УЧУН АДАБИЁТ

- Х. Ботев. Избранное.— М., 1979.
И. М. Вазов. Под игом.— М., 1979.
Э. Вайс. Бедный расточитель.— М., 1963.
Ф. К. Вайскопф. В бурном потоке.— М., 1968.
Я. Гашек. Рассказы. Фельетоны.— М., 1960.
А. Гидаш. Господин Фицек.— М., 1973.
А. Гидаш. Другая музыка нужна.— М., 1984.
М. Йоккаи. Венгерский набоб.— М., 1976.
Т. Попович. Жажда.— М., 1977.
Ч. Петреску. Крушение.— М., 1963.
П. М. Шестаков. Борьба Димитра Благоева за идеи научного коммунизма.— М., 1972.

ОСИЁ, ЛАТИН АМЕРИҚАСИ ВА АФРИКА ХАЛҚЛАРИНИНГ МИЛ- ЛИЙ ОЗОДЛИК КУРАШИ

18-§. ИМПЕРИАЛИЗМНИНГ МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИСТЕМАСИ

Эсланг: 1. Англия ва Франциянинг мустамлака империялари қандай ташкил этилган эди? 2. «Жаҳон 1871—1914 йилларда» деган картада ҳамда 45-бетдаги жадвал бўйича империалистик мамлакатлар мустамлакаларининг территорияларини таққосланг.

Империализм мустамлакачилик системасининг вужудга келиши XIX асрнинг охири чорагида дунёнинг капиталистик давлатлар ўртасида территория жиҳатидан бўлиб олиниши асосан тугалланди. XX аср бошларида «молия капитали мустамлакачилик сиёсатининг кўпдан-кўп «эски» асосларига ҳам ашё манбалари учун, капитал чиқариш учун ва «таъсир доиралари» учун курашни, яъни фойдали битимлар, концессиялар, монополистик фойдалар ва хоказолар доираси учун ва, ниҳоят, умуман хўжалик территорияси учун курашни қўшди», деб ёзган эди В. И. Ленин (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 27-том, 482-бет).

Мустамлакачиларнинг «мустамлакалардаги юзларча миллион аҳоли устидан... хукмронлиги, — деб кўрсатган эди В. И. Ленин, — доний, узлуксиз, ҳеч тўхтамаган урушлар орқасида амалга оширилиб келди» (Ўша жойда, 32-том, 90-бет.) Мустамлакачилар заиф давлатлар ва қабилаларни вайрон қилиб ташлар, баъзиларини эса деярли батамом йўқ қилиб юборар эдилар. Мустамлакачилар «билвосита бошқаришни» афзал кўриб, хукмдорларни туб ерлик сотқин зодагонлардан тайинлар, туб ерлик аҳоли орасидан полиция ва қўшинлар тузар эдилар. Улар феодал-патриархал ва қабила муносабатларидан омманитобеликда ушлаб туриш учун, туб ерлик аҳолининг диний тафовутлари ва иркий хурофотларидан эса уларни бир-бирига гижгижлаш учун фойдаланар ва шу тарикка босқинчиларнинг хукмронлигини мустаҳкамлар эдилар.

XIX аср бошларида мустамлакалар Осиёдаги бутун территориянинг 56,6 процентини, барча аҳолининг 47,6 процентини, Африка территориясининг 90,4 процентини, аҳолисининг 87,6 процентини, Америка территориясининг 27,2 процентини, аҳолисининг 6,2 процентини ташкил этар эди (7-рангли картага қаралсин).

Бирданига мустамлакаларга айлантиришининг иложи бўлмаган

мамлакатларга капиталистик давлатлар асоратли шартномаларни қабул қилдирдилар, экономика ва сиёсат устидан контрол ўрнатар, концессияларни йўллар, портлар, корхоналар қуриш ҳуқуқини қўлга киритар эдилар, стратегик жиҳатдан муҳим бўлган территорияларни ижарага олар, ўзларининг соҳибкорларига имтиёзлар: маҳаллий қонунлар ва маъмурларга бўйсунмаслик, бож ва солиқлар тўламасдан савдо қилиш, ҳар қандай бойликларни олиб кириш ва олиб чиқиб кетиш, ерлик аҳолини ҳеч бир чеклашсиз эксплуатация қилиш имтиёзларини таъминлаб берар эдилар. Бу эса фойдали битимлар тузишга ва кўпроқ фойда олишга ёрдам берар эди. Бунинг натижасида кўпгина мамлакатларнинг мустақиллиги формал бўлиб қолди: улар ярим мустамлакаларга айландилар. Бундай мамлакатлар орасида Хитой, Усмонийлар империяси, Эрон, Афғонистон, Латин Америкасидаги баъзи давлатлар бор эди.

Ўзи мустақил, лекин иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан етарли даражада кучли бўлмаган бошқа кўпгина мамлакатлар, шу жумладан Португалия, Болкон давлатлари, Латин Америкасидаги мамлакатларнинг кўпчилиги ҳам йирик капиталистик давлатларга турли даражада қарам бўлиб қолдилар. Улар қарам мамлакатларга айландилар.

1914 йилда ер юзи территориясининг деярли 66,9 проценти ва аҳолисининг 60 проценти мустамлакалар, ярим мустамлакалар ва қарам мамлакатлар жумласига кирар эди. Мустамлакалар, ярим мустамлакалар ва қарам мамлакатлар империализмнинг мустамлака системасини — барча қитъалардаги кўпчилик халқларни империалистик мустамлакачи давлатларнинг унча катта бўлмаган группасига сиёсий жиҳатдан бўйсундириш, уларни иқтисодий эксплуатация қилиш ва идеологик жиҳатдан бостириш системасини ташкил этдилар.

Мазлум халқларни талаш ва эксплуатация қилишнинг кучайиши Молия олигархияси мустамлакалар, ярим мустамлакалар ва қарам мамлакатлар халқларини талаш ҳамда эксплуатация қилишни кучайтирди. Бу ҳол мазкур мамлакатлар иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиётдан орқада қолишларига асосий сабаб бўлди, метрополиялар билан мазлум халқлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашувига олиб келди.

Қўғирчоқ ҳокимлар қарз эвазига жуда катта процентлар тўлаш учун зарур маблағларни ҳуқуқсиз аҳолидан тортиб олар эдилар. Кундан-кунга кўпайиб борган мустамлакачи маъмурлар, мустамлакачиларнинг полиция ва қўшинлари, шунингдек уларнинг маслаҳатчилари ва инструкторлари ҳам ана шу аҳоли ҳисобидан боқилар эди. Савдо-сотик ҳажми ортиб борган сари мустамлакачиларнинг ўзлари белгилаб қўйган адолатсиз (ноэквивалент) айирбошлашдан оладиган фойдалари ҳам кўпайиб борди — мустамлакалар, ярим мустамлакалар ва қарам мамлакатларда метрополияларнинг саноат маҳсулоти оширилган нархларда сотилар ҳамда озик-овқат, хом ашё арзон нархларда сотиб олинар эди.

Бу мамлакатлар аҳолисининг аксарият кўпчилиги банд бўлган энг оддий натурал ёки майда товар ишлаб чиқариши тобора кўпайиб бораётган солиқлар ва бошқа йиғимлар юкини кўтара олмай, вайрон бўлар эди. Мустамлакачилар куч ишлатиб ва алдов йўли билан деҳқонларнинг энг яхши ерларини, чорвадорларнинг энг яхши яйловлари ва чорва молларини, овчиларнинг энг яхши ов ерларини тортиб олавердилар. Хунармандлар капиталистик саноатнинг мамлакатга олиб кирилаётган буюмлари кўрсатаётган рақобатга дош бера олмай, хонавайрон бўлар эдилар. Натижада миллионлаб кишилар қашшоқлашар ва очликдан ўлар эдилар.

Тирикчилик воситаларидан махрум бўлган кишилар майда ер участкаларига ишлов бериб, уларни ижара ҳақи учун ҳосилнинг 50—70 процентини тўлаб қорин тўйғизишга ҳаракат қилар, плантацияларни ишлаш учун ёлланар ёки саноат корхоналаридан иш кидирар эдилар. Улар энг арзон иш кучи эдилар. Уларга Европа мамлакатлари ва АҚШ даги ишчиларга караганда бир неча ўн барабар кам ҳақ тўлар эдилар. Иш кунининг узунлиги чекланмас эди. Меҳнати муҳофаза қилинмас эди. Меҳнат унумдорлигини ошириш учун хўжайинлар ва назоратчилар жуда каттик жазо чораларини қўллардилар. Ҳаддан ташқари оғир меҳнатдан бош тортишга ҳаракат қилганларни зўрлаб ишлатар эдилар.

Арзон иш кучини ишлатишдан келадиган фойда шу қадар кўп эдики, натижада монополиялар ўз капиталларини мустамлакалар, ярим мустамлакалар ва қарам мамлакатларга солишни афзал кўрардилар. У ерларда плантациялар кенгайтирилар, шахта ва руда конлари қурилар эди. Тобора кўпайиб бораётган озик-овқат ва хом ашёни олиб чиқиб кетиш учун портлар, темир йўллар ва каналлар қурилар эди.

Иш кучи шу қадар арзон эдики, натижада мустамлакачилар машиналар сотиб олишга ошиқмас эдилар. Тўқимачилик корхоналаридан бошқа хом ашёни қайта ишловчи корхоналар қурилмасди. Метрополияларнинг эҳтиёжларига мувофиқ мустамлакалар ва қарам мамлакатлар хўжалиги бир ёклама ривожланар — бирон-бир маҳсулот турини ишлаб чиқаришга мослашар эди. ~~Миср — пахта, Нигерия — какао, Конго — каучук, Аргентина — лон ва чорва мол, Марказий Америка мамлакатлари — бананлар ва кофе, Бирма — шоли етказиб берар, бошқалари чой, қимматбаҳо металллар ва тошлар, рангли металллар берар эди. Улар метрополияларнинг аграр хом ашё қўшоғига айлантирилган эди.~~

Шу билан бирга мустамлакачилар мазлум халқларнинг қадимий ўзига хос маданиятларини йўқ қилиб юбормоқда эдилар. Уларнинг маданий бойлиқларини ташмалаб кетишар ва айни вақтда уларнинг тиллари ва ёзувлари, адабиёти ва санъатини ривожлантиришга йўл қўймас эдилар. Мустамлакачилар бу халқларнинг маданиятини «ибтидоний» деб эълон қилиб, уларга ўз қонунлари ва ҳокимиятларини, ўз одатлари ва динларини зўрлаб қабул қилдиришни давом эттирдилар.

Мустамлакачилар мунофиқлик билан гўё ўзларининг куч-ғайратлари мазлум халқларга маърифат тарқатишга қаратилганлигини даъво қилар, гўё бу халқларни «цивилизациядан» баҳраманд этаётган «оқ танли кишининг ташвишлари» ҳақида гапирар эдилар. Улар мазлум халқларни «паст» халқлар деб ҳисоблашар эди, бу халқларга: сизларда мустақил ривожланиш учун қобилият йўқ, деб уқтирар эдилар. Шу тариқа мустамлакачилар ўзларининг **идеологик ҳукмронликларини** мустаҳкамлашга ва мазлум халқларнинг қаршилик кўрсатиш қобилиятини бўғиб қўйишга интилар эдилар.

Мазлум халқларнинг озодлик кураши Мустамлакалар, ярим мустамлакалар ва қарам мамлакатларнинг халқлари талончиликлар ва эксплуатациянинг кучайишига қаттиқ қаршилик кўрсатиш билан жавоб бердилар.

XX аср бошларигача, Африка ва Осиёдаги баъзи мамлакатларда эса XX аср бошларида ҳам кўпгина халқлар мустамлакачиларга қарши феодал бошлиқлар ёки қабила бошлиқлари раҳбарлигида кураш олиб бордилар. Бирок мустамлакачилар бўйсунмаганларни йўқ қилиб, маҳаллий зодагонларни ўз хизматларига тортар, уларга имтиёзлар берад эдилар. Мустамлакачиларга озик-овқат ва хом ашё сотадиган маҳаллий ер эгалари — помешчиклар улар билан боғланган эдилар. Чет элдан келтирилган моллар билан савдо қилиш воситасида бойиб кетиш имконияти ҳали жуда кучсиз бўлган маҳаллий буржуазиянинг бир қисмини мустамлакачилар томонига жалб қилар эди. Мана шу ёрдамчилардан фойдаланиб, мустамлакачилар халқ оммасининг стихияли қўзғолонларини яққалаб қўяр ва бостирар эдилар (I ва II ҳужжатларга қаралсин).

XIX аср охири — XX аср бошларида мустамлакалар, ярим мустамлакалар ва қарам мамлакатларда саноат ва капиталистик муносабатлар ривожланиши натижасида **ишчилар синфи шаклланди**. У кам сонли ва яхши уюшмаган эди, лекин мустамлакачилар ва уларнинг малайларига қарши энг революцион куч бўлиб чиқар эди.

Шунингдек, маҳаллий саноат буржуазияси ҳам пайдо бўлди. У мустамлакачиларни ўзинга рақобатчи деб ҳисоблар ва арзон иш кучини эксплуатация қилишдан келадиган бутун фойдани ўзи эгаллаб олиши учун мустақилликка эришишга ҳаракат қилар эди. Бирок маҳаллий буржуазия ўзи эксплуатация қилиб келаётган ватандошларининг норозилигидан қўрқар ва шу сабабли катъий ҳаракат қилмас эди.

Капитализм ривожланиши билан бирга **миллатлар ҳам шакллана бошлади, мазлум халқлар маданияти ва тарихий тақдири бир эканлигини англаш кучайди.** Мустақилликни ёқлаб чиққан миллий буржуазия ва бу мамлакатларда пайдо бўлган миллий зиёлилар мустамлакачиларга қарши курашда ишчилар, деҳқонлар, хунармандлар, хизматчилар кенг оммасининг норозилигидан, уларнинг оммавий чиқишларидан фойдаланишга ҳаракат қилар эдилар. **Дастлабки миллий ташкилотлар пайдо бўлди. Мустам-**

лакачиларга қаршилик кўрсатиш анча онгли ва уюшган тус олди, миллий озодлик характериға эға бўлди.

Россиядаги 1905—1907 йиллар халқ революцияси халқларнинг миллий онги уйғонишиға ва мустамлакачиликка қарши курашнинг активлашувига ёрдам берди. Бу революция миллий озодлик ҳаракатининг ривожланишиға катта таъсир кўрсатди, чунки у умумий душман — империализмға қарши қаратилган, унда Россиянинг мазлум халқлари ва Россия пролетариатининг революцион авангарди бўлган большевиклар иштирок этган эдилар. Улар миллий зулмнинг тугатилишиға ҳаракат қилган, барча мазлум халқларнинг курашини қўллаб-қувватлаган эдилар. Бу революциянинг таъсири Хиндистон ва Африкада антиимпериалистик чиқишларнинг, Эрон, Усмонийлар империяси, Хитойдаги революцияларнинг авж олишиға ёрдам берди. «Жаҳон капитализми ва 1905 йилги рус ҳаракати, — деб ёзган эди В. И. Ленин, — Осиёни тамоман уйғотди. Ўрта аср турғунлиги остида эзилиб ёввойиланган юзларча миллион аҳоли янги турмушға ва энг оддий инсоний ҳуқуқлар учун, демократия учун курашға уйғонди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 23-том, 164-бет).

Ҳ у ж ж а т л а р

1. Халқ қўзғолони бостирилганидан кейин империалистик давлатлар билан Хитой ўртасида тузилган протоколдан. 1901 йил ...5-модда. Хитой ўз ерларига қурол-аслаҳалар ва ўқ-дорилар, шунингдек фақат қурол-аслаҳа ва ўқ-дорилар ишлаб чиқариш учун мўлжалланган материаллар олиб кирилишини тақиқлашға рози бўлди...

6-модда. Императорнинг 1901 йил 22 майдаги фармони билан Хитой императори жаноби олийлари давлатларға тўрт юз эллик миллион хайгуань лани (таэль) миқдорида ҳақ тўлаш мажбуриятини олди...

Бу пул ҳар йили 4 процент фойда келтиради, капитал эса 39 йил мобайнида тўланади...

10-модда. Хитой ҳукумати икки йил ичида вилоятларнинг барча шаҳарларида қуйидаги император фармонларини босиб чиқариш ва элға маълум қилиш мажбуриятини олди:

а) Европаға қарши партияға мансуб бўлишни ўлим жазоси хавфи остида тақиқловчи... фармон;

б) айбдорларға бериладиган жазолар рўйхатини ўз ичига олувчи фармонлар;

в) Европаға қарши янги тартибсизликлар чиққан ёки трактатлар бошқача тарзда бузилган ҳолларда бу тартибсизликлар дарҳол бостирилмаса ва айбдорлар жазоланмаса ...мансубдор шахслар дарҳол янги лавозимларни эгаллаш ва янги иззатикромлар кўриш ҳуқуқисиз қолдирилишини эълон қилувчи фармон...

II. Ж. Жорес француз мустамлакачилари 1911 йилда Марокашда содир қилган жиноятлар тўғрисида сўзлаган нутқдан

Шундай қилиб, «Фесда тартиб ўрнатилди». Агар республикачи Франциянинг йигирманчи асрда Марокашдаги ҳар қандай қўзғолонни куч билан янчиб ташлай олишига ишончи унда қаноатланиш ҳиссини туғдирадиган бўлса, у ҳолда Франция тантана қилаверсин. Лекин нақадар ваҳшийларча шафқатсизлик! Бостириб кириш, боқинчиларнинг зўравонлиги қўзғолонни келтириб чиқаради... Репрессиялар бошланади. Марокаш пойтахти тўпга тутилади; французларнинг жасадлари устида кам деганда саккиз юз марокашликнинг жасади тоғ-тоғ бўлиб уюлиб ётибди — бу протекторатнинг биринчи ўлжаси. Мингдан ортиқ марокашлик асир олинди ва улар суд қилинади...

Талаш ва босиб олиш сиёсати оқибатсиз қолмайди. Бостириб киришдан — қўзғолонга, исёндан — репрессияларга, ёлғондан — хиёнаткорликка, цивилизациянинг доираси ана шундай кенгайиб бормоқда.

Савол ва топшириқлар

1. XIX аср охири XX аср бошларида капиталистик давлатлар мустамлакачилик сиёсатининг активлашуви нима билан изоҳланади? 2. «Имперализмнинг мустамлака системаси» тушунчасини ёритиб беринг. 3. Контур картада XX аср бошларидаги метрополиялар территориясини бир хил ранг билан, империалистик давлатларнинг мустамлакаларини бошқа ранг билан белгилаш. 4. Мустамлакачиларнинг ҳукмронлик қилиш усулларини таърифлаб беринг. I ва II ҳужжатлардан фойдаланинг. 5. Мустамлакачилар мустамлакалар ва ярим мустамлакаларда ўзларига қандай малайларни топдилар? 6. Мустамлакалар, ярим мустамлакалар ва бошқа қарам мамлакатлар халқлари озодлик курашининг ҳаракатлантирувчи кучлари қандай эди? XX аср бошларида нима ўзгарди? 7. Россиядаги 1905-1907 йиллар халқ революциясининг миллий озодлик ҳаракатига кўрсатган таъсирини сўзлаб беринг.

19-§. ХИТОЙНИНГ АСОРАТГА СОЛИНИШИ. 1911—1913 ЙИЛЛАР РЕВОЛЮЦИЯСИ

Эсланг: 1. XIX аср ўрталарида Хитойнинг социал-иқтисодий ва давлат тузуми қандай эди? 2. «Афюн урушлари»дан кейин чет эл капиталистлари Хитойда қандай имтиёزلардан фойдаланишган? 3. Тайпинлар қўзғолонининг тарихий аҳамияти. 4. Рус революцион народникларининг асосий ғоялари.

Хитойдаги зиддиятларнинг кескинлашуви XIX аср охири — XX аср бошларида Хитой қоқоқ ярим феодал мамлакат бўлиб, уни манжур сулоласига мансуб императорлар мустабиллик билан бошқарар эдилар. Аҳолининг кўпчилигини помещикларга қарам бўлган ерсиз ва кам ерли дехқонлар ташкил этар эди. Дехқонлар ерни помещиклардан ижарага олганликлари учун уларга ҳосилнинг ярмини, баъзан эса 70 процентини берар эдилар. Помешчик ва судхўрлар билан ҳисобкитоб қилинганидан ва солиқлар тўлаб бўлинганидан кейин дехқонга қолган маблағ очликдан ўлмаслик учунгина етар эди, ҳолос. ↓

Омманинг қашшоқлиги сабабли ички бозорнинг торлиги,

羶思染指

Чет давлатлар Хитой пирогини бўлиб олишмоқда. Карикатура. 1900 йил

шунингдек капиталистик мамлакатлардан тобора кўпроқ товарлар олиб келиниши Хитойнинг иктисодий ривожланишини секинлаштириб кўймоқда эди. 1

Бу жуда катта мамлакатни ўз мустамлакасига айлантиришга биронта ҳам капиталистик давлатнинг кучи етмади. Шу сабабли мустамлакачилар Хитойни биргалашиб эксплуатация қилиш ва уни «таъсир доираларига» бўлиб юбориш йўлини тутдилар (8-рангли картага қаралсин). Япония Англия билан АҚШ ёрдамида Хитойни бўлиб юбориш йўлидаги дастлабки катта қадамни ташлади (87—88-бетларга қаралсин). Японияга қарши Хитойни қўллаб-қувватлаган Россия Хитой-Шарқ темир йўлини (КВЖД) куриш хукукини олди. Турли портлар ва уларга туташ территорияларни ижарага олиш никоби остида Германия Цзяочжоуни, Англия Вэйхайвэйни, Россия Порт-Артур билан Дальнийни, Франция Гуанчжоуни эгаллаб олдилар (8-рангли картага қаралсин). «Европа ҳукуматлари,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— бирин-кетин Хитой ерларини зўр бериб талашга, яъни «ижарага олиш»га киришдиларки, Хитой бўлиб олинади деган овозалар кўтарилганлиги бежиз эмас (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 4-том, 437-бет). XIX аср охирида Хитойни ярим мустамлакага айлантирдилар. Чет эл капиталистлари катта имтиёзлар олдилар. Кўпгина шаҳарларда, шу жумладан Пекинда чет элликлар алоҳида кварталларда яшар эдилар. У ерда Хитой конунлари амал қилмас эди. Ҳатто полиция ҳам у ерга қира олмас эди. Атроф-теварақда эса кашшоқлик ҳукм сурар, миллионлаб очлар, уйсиз хитой камбағаллари яшар эди.

Хитой буржуазиясининг бир қисми помешчикларнинг кўпчилиги каби чет эл капитали билан боғланган эди: помешчиклар дехконлардан тортиб олинган маҳсулотни чет элликларга сотар эдилар, буржуазия эса мамлакатда чет эл моллари билан савдо қилар эди. Лекин Хитойнинг ўз корхоналари: металлургия комбинати, тўқимачилик, шойи тўқиш ва бошқа фабрикалари

пайдо бўлди. Хитой фабрикантлари ва Хитой моллари билан савдо қилувчилар ички бозорнинг кенгайишидан, феодал тартибларнинг йўқотилишидан ва чет эл ракобатининг бартараф этилишидан манфаатдор эдилар. Улар *миллий буржуазияни* ташкил этар эдилар.

Монархия, помешчиклар, ҳарбий-бюрократик аппарат, хитой буржуазиясининг чет элликлар билан боғланган қисми ва мустамлакачилар мавжуд режимни сақлаб қолишга интилар эдилар. Бу режимга халқ оmmasи — деҳқонлар, хунармандлар, ишчилар, шунингдек илғор интеллигенция, миллий буржуазиянинг энг қатъиятли қисми қарши чиққан эди. XX аср бошларида бу зиддият шу қадар кескинлашиб кетдики, мамлакат буржуа революцияси ёқасига келиб қолди.

Биринчи бўлиб деҳқонлар ва шаҳар камбағаллари курашга кўтарилдилар. 1899 йилда айрим-айрим кўзғолонлар қудратли антиимпериалистик чиқишга айланиб кетди. Кўзғолончиларнинг яхши уюшган отрядлари чет мамлакатларнинг консулхоналарига, савдогарларга, миссионерларга ҳужум қилиб, ҳукумат қўшинларини тор-мор келтириб, пойтахтни эгаллаб олдилар ва элчилар яшайдиган квартални қамал қилдилар (I ҳужжатга қаралсин).

Лекин ўша вақтда ушбу ҳаракатнинг муваффақиятини таъминлаш учун ишчилар синфи ва миллий буржуазия хали жуда ҳам кучсизлик қилар эди. Саккиз капиталистик давлатнинг энг янги ҳарбий техника билан қуролланган бирлашган қўшинлари кўзғолончиларга қарши ташланди. Интервентлар кўзғолончиларни ва тинч аҳолини шафқатсизлик билан жазолаб, 1900 йил августда Пекинни олдилар, унинг кўчаларини қонга беладилар ва саройларини талон-торож қилдилар. Кўзғолон халқаро империализм ва ички реакциянинг бирлашган кучлари томонидан тор-мор қилинди.

Хитой халқи озодлик курашида янги босқичнинг бошланиши

Хитойда ички реакция ва мустамлакачиларга зарба беришга қодир бўлган прогрессив кучларнинг шаклланишига 1905—1907 йилларда

Россияда бўлган халқ революциясининг таъсири ёрдам берди.

Бир неча революцион группанинг қўшилиши натижасида **1905 йилда «Бирлашган иттифок»** вужудга келди. Бу иттифокка революцион-демократ **Сунь Ятсен** бошчилик қилди (II ва III ҳужжатларга қаралсин).

«Бирлашган иттифок» программасини Сунь Ятсен кейинчалик **«уч халқ принципи»** шаклида: миллатчилик, демократизм, халқ фароғати принциплари шаклида таърифлади. У «миллатчилик» деганда хитой халқининг чет элликлар — маньчжур сулоласи ва бошқаларга қарши кураш йўлида жипслашувини тушунар эди. «Демократизм» — демократик республика тузиш талабининг англатар эди. Сунь Ятсен ерни фойдаланиш учун деҳқонларга бериш мақсадида уни национализация қилишга уринди. Учинчи принцип — «халқ фароғати» принципи ана шундан иборат эди. Сунь Ятсен Хитой ана шу йўл билан социализмга бора олади, деб ҳисоблар эди.

Бу рус народниклари ишонган хаёлий орзу сингари бир орзу эди, холос. Лекин бу ҳол «уч халқ принципнинг» революцион моҳиятини ҳеч бир ўзгартирмайди. Ленин «Сунь Ятсен платформасининг ҳар бир сатрида жанговар, самимий демократизм барқ уриб турибди», деб ёзган эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 21-том, 462-бет). Унинг демократик программаси халқ оммасига тушунарли эди ва уни революцион ҳаракатга жалб этишга ёрдам берди. 1906 йилдан бошлаб Хитойда дехқонлар, ишчилар, илғор интеллигенция ва миллий буржуазия галаёнларининг тўлқини кучайиб борди. Бу галаёнлар халқ оммасининг аҳволини яхшилашга — чет эл капиталининг зўравонлигига ва унга хизмат қилаётган ҳукуматга қарши қаратилган эди. Галаёнлар халқ оммаси эски хитойча норозиликлардан онгли демократик ҳаракатга ўтаётганлигидан далолат берар эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 17-том, 204-бетга қаралсин).

Революциянинг бош-ланиши

1911 йил 10 октябрда Учанда бўлган голибона кўзғолон революцияни бошлаб берди. Уни «Бирлашган иттифок» тайёрлаган эди. Кўз-

ғолончилар революцион кайфиятдаги солдатлар мададида шаҳарни эгаллаб олдилар. Эртаси куни кўзғолон қўшни шаҳарлар — Ханьян ва йирик саноат маркази Ханькоуни камраб олди (8-рангли картага қаралсин). Хубэй вилоятининг ҳаммаси республика деб эълон қилинди.

1911 йил охирига келиб, Хитойнинг барча жанубий ва марказий вилоятлари кўзғолончилар ҳокимияти остида эди. Бу вақтда Сунь Ятсен кўп йиллик муҳожирликдан кейин ватанига қайтди. Монархияга қарши чиққан барча вилоятлар вакилларининг конференциясида у республиканинг муваққат президенти қилиб сайланди ва 1912 йил биринчи январда бу вазифани бажаришга киришди.

Бирок кўпчилик вилоятларнинг раҳбарлиги революцион-демократлар эмас, балки либерал кайфиятдаги помещиклар ва буржуазия қўлида эди. Улар «Бирлашган иттифок»ка кириб,

Сунь Ятсен (1866–1925) — улуғ хитой революционер-демократи. Дехқоннинг ўгли. Унда болалик йилларидаёқ помещиклар ва амалдорларга нисбатан нафрат тугилган. Сунь Ятсен муттасил гаъкиб қилинган учун ҳам тез-тез анча вақтгача Хитойдан чиқиб кетишга мажбур бўлар эди. У Япония, АКШ, Англия ва бошқа мамлакатларга борган, кўп сонли хитой эмигрантлари орасидан ўзига тарафдорлар жалб қилган

унинг қарорларига катта таъсир кўрсатдилар, бунинг устига Сунь Ятсеннинг кўпгина эски сафдошлари ҳам либераллар позициясига ўтиб кетдилар. Сунь Ятсеннинг ўзи уларнинг тазйиқи остида ўз программасининг асосий пунктдан — ерга бўлган ҳуқуқни бараварлаштириш талабидан воз кечди. В. И. Ленин «Хитой озодлигини деҳқонлар демократияси билан либерал буржуазиянинг иттифоқи қўлга киритган», деб ёзган эди. У либераллар «ўнгга огиб кетиш учун қулай пайтни пойлаб турган...»лигини таъкидлаган эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 22-том, 215-бет). Либераллар Пекин ҳукуматининг бош министри, реакциян генерал ва йирик амалдор Юань Шикай билан битим туздилар. Бу киши ўзининг сиёсий кифасини осонгина ўзгартирадиган принципсиз амалпараст эди. Пекин саройи унга монархиянинг халоскори деб қарар эди. Лекин у монархия ҳалокатга маҳкум эканлигини тушунгач, сулоланинг тахтдан воз кечишига эришди, бунинг эвазига либералларнинг уни республика президенти қилиб сайлаш ҳақидаги ваъдасини олди.

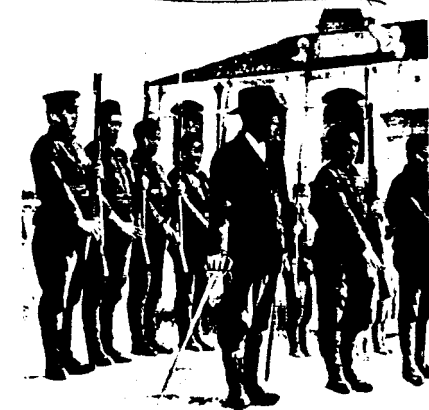
Империалистик давлатларнинг интервенцияси. Юань Шикай диктатураси

Империалистик давлатлар реакция кучларини қўллаб-қувватлаб, интервенция хавфини солдилар. Улар республикага Сунь Ятсен бош бўлиб турган вақтида уни расман танишдан бош тортдилар. Чет давлатларнинг ҳамда «Бирлашган иттифок» ичидаги либерал элементларнинг тазйиқи остида Сунь Ятсен президент лавозимини Юань Шикайга топширишга мажбур бўлди.

Юань Шикай ҳокимиятдан революцион кўшинларни қуролсизлантириш учун фойдаланди. У исён кўтарган кишлокларга жазо отрядлари юборар, революция катнашчиларини таъкиб қилар эди. «Бирлашган иттифок» ишчилар ва деҳқонларнинг Юань Шикай сиёсатига қарши стихияли чиқишларини қўллаб-қувватламади.

1912 йилда «Бирлашган иттифок» буржуа-либерал гуруҳлар билан қўшилиб, Гоминьдан партиясини тузди (русчага таржимаси — Миллий партия). Гоминьдан Хитойнинг буржуа-помешчикларча конституциясини ишлаб чиқиш ва парламент чақириш йўли билан реакциянинг ҳужумига ҳалакит беришга уринди.

Лекин Юань Шикай ўзини империалистик давлатлар қўллаб-қувватлашини таъминлашга ҳаракат қилиб, парламентнинг иродасига қарама-қарши ўларок, 1913 йилнинг апрелида улар билан янги асоратли қарз тўғрисида шартнома тузди. Бу

Хитой революцион армиясининг солдатлари

контрреволюцион тўнтаришнинг бошланиши бўлди. Сунь Ятсен халқни кўзғолон кўтаришга чақирди. 1913 йил ёзида мамлакат жанубида ҳукуматнинг реакция сиёсатига қарши кўзғолонлар («иккинчи революция» деб аталган) бошланди. Бирок чет эл қўшинлари Юань Шикайга революционерларни тор-мор қилишда ёрдам бердилар. Хитой адабиётининг классиги Лу Синь кейинчалик Юань Шикай ҳақида бундай деб ёзган эди. «У халқ тўққан қон дарёсидан сузиб бориб, президентлик тахтига ўтирди». Лу Синь «Юань Шикайга ёрдамга ташланган ва кўпгина революционерларни қопиб ўлдирган» либералларни нафрат ва ғазаб билан қоралади.

Буржуа революцияси ўз олдида турган барча вазифалардан фақат биттасини бажарди — монархияни ағдариб ташлади.

Конституциянинг эълон қилиниши Хитойнинг келажаги учун катта аҳамиятга эга эди. Либерал буржуазия халққа, биринчи навбатда деҳқонларга хиёнат қилганлиги, революцион-демократик элементларга эса изчиллик ва қатъият етишмаганлиги сабабли революция бошқа вазифаларни бажара олмади.

Хитой революцияси Осиёдаги кўпгина мамлакатларга таъсир кўрсатди. У Биринчи жаҳон уруши арафасида барча мамлакатларни қамраб олган революцион юксалишнинг муҳим таркибий қисми эди.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. В. И. Ленин Хитойдаги 1899—1900 йиллар антиимпериалистик кўзғолони тўғрисида

Хўш, хитойларнинг европаликларга ҳужуми, инглизлар, французлар, немислар, руслар, японлар ва бошқалар жуда зўр бериб бостираётган бу исён нимадан келиб чиқди? Уруш тарафдорлари «сарик ирқнинг оқ ирққа бўлган душманлиги»дан, «хитойларнинг Европа маданиятини ва цивилизациясини ёмон кўрганликлари»дан келиб чиқди, деб ишонтирмоқчи бўлмоқдалар. Ҳа, хитойлар ҳақиқатан европаликларни ёмон кўрадилар, аммо улар қайси европаликларни ва нима учун ёмон кўрадилар? Хитойлар Европа халқларини ёмон кўрмайдилар,— улар билан хитойлар ўртасида тўқнашувлар бўлгани йўқ,— балки Европа капиталистларини ва капиталистларга итоат қилувчи европа ҳукуматларини ёмон кўрадилар. Хитойга фақат текин фойда олиш учун келган кишиларни, ўзларининг мақталган цивилизациясидан фақат алдаш, талаш, жабр-зулм қилиш учун фойдаланган кишиларни... талончилик сиёсатини христиан динини тарқатиш сафсатаси билан ниқоблаган мунофиқларни хитойлар ёмон кўрмаслиги мумкинмиди? (В. И. Ленин. Хитой уруши. Тўла асарлар тўплами, 4-том, 436-бет.)

II. Хитой прогрессив ташкилоти «Бирлашган иттифоқ» чиқарган брошюрадан. 1906 йил.

Айтинг-чи, жаноблар, ҳозир бизда қандай ҳукумат? Хитой

ҳукуматими? Маньчжур ҳукуматими? Йўқ, ҳозир у барча давлатларнинг малай ҳукуматига айланган. У молия устидан ҳукмронликни, темир йўллар устидан ҳукмронликни, одамларимиздан фойдаланиш ҳуқуқини чет элликларга икки қўллаб тортиқ қилди...

Айтинг-чи, кейинги вақтларда... ҳукумат амалга оширган қайси ишларини немисларнинг кўрсатмасисиз қилган? Биз аниқ ва тушунарли қилиб: «Йўқолсин чет элликлар!» деймиз. Монархия эса бизни чет элликларнинг душмани деб эмас, балки мавжуд монархиянинг душмани деб ҳисобламоқда ва хиёнат қилмоқчи бўлаётган исёнчилар сифатида қатл этмоқчи бўлаяпти.

III. «Бирлашган иттифоқ»нинг программавий ҳужжатидан

Ҳозирги революция республика ҳукуматини таъсис этишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Республиканинг барча граждандари тенг бўлишлари керак; ҳамма гражданлар сиёсий ҳокимиятда қатнашишлари керак. Президентни барча гражданлар сайлайдилар. Парламент Республиканинг барча граждандари сайлаган депутатлардан иборат халқ органидир. Хитой Республикасининг конституцияси жорий қилинади, унга барча граждандар амал қилмоқлари шарт.

Савол ва топшириқлар

1. Хитой XX аср бошларида империалистик давлатларнинг ярим мустамлакасига айланганлигини исбот қилинг. 2. 1899—1900 йиллардаги халқ кўзғолонининг сабаблари ва характерини очиб беринг. I ҳужжатдан фойдаланинг. 3. Сунь Ятсен фаолияти ва ролига таъриф беринг. Унинг «уч халқ принципи»нинг моҳиятини очиб беринг. III ҳужжатдан фойдаланинг. 4. 1911—1913 йиллардаги революциянинг сабаблари ва ҳаракатлантирувчи кучлари қандай эди? II ҳужжатдан фойдаланинг. 5. Либерал буржуазиянинг революциядаги ролини таърифлаб беринг. 6. Картадан революция бўлган асосий районларни кўрсатиб беринг. 7. Юань Шикайнинг ролини ва империалистик давлатлар ширенциясининг аҳамиятини очиб беринг. 8. Революциянинг характерини, натижалари ва аҳамиятини таърифланг.

20-§. ХИНДИСТОНДА МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК КУРАШИ

Эсланг: 1. Хиндистоннинг Англия мустамлакасига айланиши қачон ва қай тарзда тугалланган? 2. 1857—1859 йилларда хинд халқи кўтарган кўзғолоннинг аҳамияти нимада ва унинг мағлубиятга учраш сабаблари қандай?

Мустамлака зулмининг кучайиши

Хиндистон ярим мустамлака Хитойдан фарк қилиб, мустамлака эди. Буюк Британия уни жуда катта амалдорлар ва полиция аппарати ёрдамида бошқарар, бу аппаратга вице-король бошчилик қилар эди.

Қишлоқда ярим феодал муносабатлар ҳукмрон эди. Ерлар помешчиклар, феодал князлар ва инглиз капиталистлари қўлида эди. Дехконлар ерни ёғоч омов ёрдамида ишлар эдилар. Шунга қарамай, мустамлакачилик XIX аср охири — XX аср бошларида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини олиб чиқиб кетишни кўпайтирдилар. Бунга дехконларни талаш ва эксплуатация қилишни кучайтириш йўли билан эришилди. Бунинг натижасида миллионлаб кишилар ҳар йили очликдан ўлар эдилар.

Бангалорда очлик. 1879 йил

ифлос баракларда ётиб-туриш, штрафлар ва таън жазолари — Хиндистонда туғилиб келаётган пролетариатнинг турмуш ва меҳнат шароити ана шундай эди.

**Миллий озодлик
ҳаракати**

Хинд халқи мустамлака зулмининг кучайишига биринчи навбатда деҳқонларнинг стихияли қўзғолонлари билан жавоб қайтарар эди. Бундай қўзғолонлар деярли ҳар йили мамлакатнинг турли районларида кўтарилиб турди.

XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб ишчилар синфи курашга қўшила бошлади. XX аср бошларида йирик корхоналар, темир йўллари, руда конларида, тўқимачилик ва бошқа фабрикаларда қарийб 1 миллион ишчи ишлар эди. Калькутта ва Бомбай энг йирик саноат марказларига айланди. Дастлабки стачкаларнинг қатнашчилари фақат иктисодий талабларни илгари сурдилар. Лекин пролетариат активлашганлигининг ўзбек сиёсий аҳамиятга эга эди.

Миллий буржуазия ҳам ўз талаблари билан чиқди. У хинд бозорини инглиз рақобатидан ҳимоялаш ва давлат аппаратида юқори лавозимларга чиқиш имконини олишдан манфаатдор эди. Буржуазиянинг юқори қатламлари инглиз буржуа маданияти руҳида тарбияланган бўлиб, инглиз тилида сўзлашар, ҳаётда, кийинишда, турмуш тарзида инглизларга эргашишга ҳаракат қилар эди.

1885 йилда миллий буржуазия, либерал помешчиклар ва зиёлилар Хиндистон миллий конгрессини (ХМК) туздилар. Бу партия аҳолининг аҳолини яхшилашни, хиндларнинг мамлакатни бошқаришда иштирок этишини кенгайтиришни ёқлаб чиқар, петициялар ташкил этар, инглиз маъмурлари билан музокаралар олиб борад, миллий онгнинг уйғонишига ёрдам берад эди.

XIX аср охири — XX аср бошларида ХМК да сўл қанот («сўллар» деб аталган) таркиб топиб, унга Балгангадхар Тилак бошчилик қилди. Тилак раҳбарлик қилган маида буржуа де-

Инглизларнинг хинд кўзғолончилари томонидан ўққа тутилиши

моқратлари мустанкил хинд республикасини тузишни талаб килдилар ва оммавий чиқишларни ташкил этдилар. Тилак издошлари ишчилар ва деҳконлар орасида агитация олиб борар эдилар. Бироқ улар ерни деҳконларга бериш ва ярим феодал муносабатларни йўқ қилиб ташлаш вазифасини кўймадилар, шу сабабли халқ уларни Хитойдаги революцион-демократларни кўллаб-куватлаганчалик кўллаб-куватламади.

1906—1908 йиллардаги XX асрнинг дастлабки йилларида Хиндистоннинг вице-короли сўлларнинг оммавий харакатига қарши каттик репрессияларни кўллади. Демократларнинг бир қисми яширинишга мажбур бўлди.

Ўсиб бораётган мустамлака зулми, инглиз амалдорларининг ўзбошимчалиги, кадр-кимматнинг ерга урилиши — буларнинг ҳаммаси умумхалқ ғазабини кўзгади. Хиндистоннинг илғор кишилари 1905 йилда Россияда бўлган кўзғолонни мустамлакачиларга қарши курашни кучайтириш учун сигнал деб қарши олдилар. «Ҳамон ҳукумат русча руҳда репрессиялар қилар экан,— деган эди Тилак,— Англиянинг хинд фуқаролари ҳам, ҳеч бўлмаганда қисман, рус халқининг усулларига таклид қилишга мажбурдилар».

Мустамлакачиларнинг ўзбошимчалигига қарши норозилик тариқасида инглиз молларига бойкот эълон қилинди.

Бойкот гарчи пассив бўлса-да, курашнинг энг оммавий формаси эди. Хатто ХМК нинг либерал раҳбарлари ҳам уни кўллаб-куватладилар. Бу Хиндистон тарихида биринчи чинакам умумхалқ харакати эди. Бу харакат давомида минглаб митинглар

Тилакнинг суд қилиниши. Балгангадхар Тилак (1856 -1920) Ҳиндистоннинг миллий озодлиги учун атоқли курашчи. Ҳиндистон тарихига доир бир неча илмий асар бостириб чиқарган. Чуқур ватанпарварлик ва революцион шижоат Тилакни аввало сиёсий курашчига айлаштирди. Қайта-қайта хибсга олинлар ҳам унинг мустамлакачиларни батамом қувиб чиқариш учун курашишга бўлган қатъиятини бука олмади

бўлди, улар омманинг сиёсий онгини очишга ёрдам берди. 1907 йилда мамлакатда деҳқонлар кўзғолонининг янги тўлкнини бўлиб ўтди. Панжоб вилоятида деҳқонлар билан бирга ишчилар ҳам қўлга қурол олдилар. Равалпинди шаҳри бир неча кун давомида кўзғолончилар қўлида турди. Темирийўлчилар инглиз кўшинларини кўзғолон кўтарган шаҳарга ўтказмаслик учун сиёсий стачка эълон қилдилар.

Революцион ҳаракатнинг бундай кенг қулоч ёйиши либералларни чўчитиб қўйди. ХМК раҳбарлари оммавий чиқишларни тўхтатишга чақирди. Бу қарорга қарши чиққан Тилак бошлик демократлар партиядан чиқарилди. Айни вақтда инглиз маъмурларни яна ҳам шафқатсизроқ репрессиялар қилишга ўтдилар. 1908 йилда ~~Тилак қамоққа олинди ва 6 йил қаторга ишларига~~ хукм қилинди. Бунга жавобан Бомбайнинг 100 миң ишчисин олти кунлик сиёсий стачка ўтказди. Иш ташловчилар ўзларини химоя қилиш учун баррикадалар қурдилар. В. И. Ленин мана шу воқеалар муносабати билан бундай деган эди: «Ҳиндистонда ҳам пролетариат англи сиёсий оммавий кураш даражасигача ўсиб етди...» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 17-том, 203-бет).

Инглиз имперналистлари ҳинд князлари ва феодал зодагонлар ёрдамида, либералларнинг қўллаб-қувватлаши билан оммавий

ҳаракатни қонга беланга муваффақ бўлдилар. Бироқ 1906—1908 йиллар воқеалари ҳинд халқининг миллий озодлик ҳаракати янги босқичга кирганлигини кўрсатди.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Ҳиндистоннинг прогрессив арбоби Дадабхай Наороджанинг 1906 йилда сўзлаган нутқидан

Модомики рус деҳқонлари ўзларини ўзлари бошқаришга тайёр бўлибгина қолмай, балки уни ер юзидаги энг катта самодержавие қўлидан тортиб ола олган эканлар, модомики Осиё шарқида Хитой ва ғарбида Эрон уйғонаётган экан, модомики Япония уйғониб бўлган экан, модомики Россия ўз озодлиги учун қаҳрамонларча курашаётган экан, биз, Ҳиндистон — Британия империясининг гўё озод граждандлари қандай қилиб деспотизмнинг ҳуқуқсиз фуқаролари бўлиб қолаверишимиз мумкин.

II. «Сўллар» яширин ташкилотларидан бирининг программавий баёнотидан. 1906 йил.

Очқўз ва ўзини севадиган чет элликларни зўрлаб қувиб чиқармасдан туриб Ҳиндистоннинг сиёсий мустақиллигини қўлга киришиб бўлмайди. Бироқ биз улардан фақат ўрнатилган ҳукумат салтанатини қуролли миллий қўзғолон ёрдамида ағдариб ташлаш йўли билангина халос бўла оламиз. Миллий қўзғолон учун пул, одамлар ва ташкилотлар керак. Бизнинг асосий эътиборимиз қўзғолонни тайёрлашга қаратилмоғи керак.

Савол ва топшириқлар

1. Англиянинг Ҳиндистонга бир ярим аср давом этган ҳукмронлиги қандай натижаларга олиб келди? 2. Ҳиндистондаги миллий озодлик курашининг ҳаракатлантирувчи кучларини таърифлаб беринг. 3. ҲМҚ нима эди? 4. ҲМҚ сўл қанотининг қарашлари ва фаолиятини таърифлаб беринг. II ҳужжатдан фойдаланинг. 5. Россиядаги революциянинг Ҳиндистон халқлари озодлик ҳаракатига таъсири нимада ифодаланди? I ҳужжатдан фойдаланинг. 6. Ҳиндистон халқларининг озодлик курашида инчилар синфи қандай роль ўйнаганини очиб беринг.

21-§. ЭРОН ВА ТУРКИЯДАГИ РЕВОЛЮЦИЯЛАР. ОСИЁДАГИ УЙҒОНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Эсланг: 1. Эроннинг қадимги тарихдаги ва ўрта асрлардаги роли. 2. XIX асрда Россия-Эрон муносабатларининг ривожланиши. 3. Усмонийлар империясининг ташкил топиши. 4. XIX асрдаги Россия-Туркия урушларининг натижалари. 5. Қарталардан Эрон, Усмонийлар империяси, Монғолия, Афғонистон ва Ҳинди-Хитойнинг территориясини кўрсатиб беринг.

Эронда зиддиятларнинг кескинлашуви Қадимги дунё ва Ўрта асрлардаги ғоят қудратли давлатлардан бири бўлган Эрон XIX аср охирида асосан Англия билан Чор Россиясининг ярим мустамлақасига айланиб қолган ярим феодал монархия эди.

Шохнинг мустабид тузуми мамлакатнинг феода-л-бюрократик юкори катламларига — халкни, айниқса Эроннинг майда элат-ларини — озарбайжонлар, арманлар, грузинлар, курдлар, турк-манлар, афгонларни шафқатсиз талаб келган вилоят ҳокимлари ва уруғлар хонларига таянар эди.

Шоҳ тузуми ва чет эл капитали мамлакатни хонавайрон қилмоқда эди. Эронда капитализм жуда секин ривожланди. Ер аҳолининг асосий оммасини — дехқонларни ярим феода-л усуллар билан эксплуатация қилиб келаётган помешчиклар қўлида эди. Шу билан бирга шаҳарлардаги ҳунармандлар ва майда савдогар-лар сингари дехқонлар ҳам судхўрлар томонидан қарзга ботирилган бўлиб, уларга таланиб келар эди. Эндигина пайдо бўлиб келаётган оз сонли пролетариатни дастлабки саноат корхо-наларининг эгалари бўлган савдогарлар эксплуатация қилар эдилар.

Эроннинг помешчиклари, савдогарлари ва судхўрлари шоҳ хо-кимиятини чеклаб қўйишни, ўз мулклари дахлсиз бўлишини, губернаторлар ва хонлар ўзбошимчалигига барҳам беришни, эронлик капиталистларнинг ҳуқуқларини чет эллик капиталистлар ҳуқуқлари билан барабар қилиб қўйишни талаб қилдилар. Ажна-бийларнинг идеологик таъсирига қарши чиққан мусулмон ру-ҳонийлари бу интилишларни қўллаб-қувватладилар. Улар омманинг диндорлигига таяниб, конституция учун ҳаракат идео-логлари бўлиб қолдилар.

XX аср бошларида халқ оммасини эксплуатация қилиш анча кучайган бўлиб, улар барча эксплуататорларга: хонлар, чет эллик-лар, помешчиклар, судхўрлар ва савдогарларга қарши тобора қатъий норозилик билдирмоқда эдилар. XX аср бошларида очарчилик туфайли ғалаёнлар кучайиб, улар аввало чет эллик-лар ва шоҳ режимига қарши ошқора чиқишларга айланиб кетди (1-ҳужжатга қаралсин).

Эрондаги 1905—1911 йиллар революцияси

XX аср бошларида Эронда революцион ва-зият вужудга келди. 1905—1907 йилларда Россияда юз берган биринчи революция Эрондаги воқеаларга катта таъсир кўрсатди. Большевиклар пропаганда олиб борган Боқудаги нефть қонларидан қайтиб келган эронлик ишчилар мамлакатдаги революцион ҳаракатга ёрдам бердилар.

1905 йил охирида революцияни Техрондаги ва мамлакатнинг бошқа шаҳарларидаги оммавий халқ намоишлари бошлаб берди. Бозорларда, мачитларда, саройлар ва элчихоналар олдида руҳонийлар, либерал помешчиклар ва савдогарлар раҳбарлиги остида меҳнатқашлар ислохотлар ўтказишни, конституция қабул қилинишини, шоҳ ҳокимиятини ва чет элликлар имтиёзларини чеклаб қўйишни талаб қилдилар.

Умумий иш ташлашлар ўтказилди. Шоҳ қўшинлари намоиш-чиларга қарши боришдан бош тортдилар. **1906 йил августда шоҳ конституция жорий этиш ва мажлисга (парламентга) сайлов ўтказиш ҳақида фармон чиқаришга мажбур бўлди.**

Рухонийларнинг юкори табакалари ва либераллар конституция жорий этилиши, мажлиснинг чакирилиши ва унинг помешчилар ҳамда савдогарлар талабини кондирадиган конунлар қабул қилиши билан революция тугади, деб ҳисоблар эдилар. Лекин ўрта ва майда савдогарлар, хунармандлар, ишчилар, шунингдек дехқонлар ҳам каноатланмаган эдилар. Шу сабабли рухонийларнинг қўйи табакалари иштирокида **шоҳ маъмурлари ва чет эл капиталига қарши чиқишлар 1907 йилда кучайди.**

Халқ орасидан чиққан кўнгилчилар — фидойилар отрядлари тузилди. Халқнинг ҳаракатидан хавфсираб қолган либераллар бу ҳаракатнинг ривожланишига ҳалакит берар ва шоҳ билан келишишга интилар эдилар. Демократик кучларга бирлик етишмас эди. Уларга раҳбарлик қилишга қолар бўлган революцион партия йўқ эди.

Контрреволюцион кучлар бундан фойдаландилар. 1907 йилда Англия билан Россия Эронни таъсир доираларига бўлиш ҳақида келишиб олдилар (~~жануб ва марказ — Англияга, шимол — Россияга~~) ва қуролли интервенция тайёрлай бошладилар. 1908 йил июнида уларнинг мададида шоҳ контрреволюцион тўнтариш қилди: Техронда ҳарбий ҳолат жорий этди, конституциянинг амал қилишини тўхтатиб қўйди. Шоҳга хизмат қилган казаклар бригадаси фидойиларни тор-мор қилди, мажлисни тарқатиб юборди, унинг кўпгина депутатлари қамокка олинди ва қатл этилди.

Лекин мамлакатнинг шимолида — **Табриз шаҳрида** революцион демократлар раҳбарлигида **қуролли кўзғолон бошланди.** Кўзғолончилар Россия революционерларидан мадад олдилар ва шоҳ қўшинларига қарши дадил жанг қилдилар. Бу ҳол мамлакатда янги революцион юксалишни келтириб чиқарди. 1909 йил июлда фидойилар Техронни эгалладилар, шоҳни қулатдилар ва конституцияни тикладилар. Бирок ҳокимият либераллар қўлига ўтиб қолди. Улар империалистик давлатлардан қарз олиш, солиқларни кўпайтириш, фидойиларни қуролсизлантириш ва революционерларни таъқиб қилиш йўли билан ўз позицияларини мустаҳкамлашга интилдилар.

Ағдариб ташланган шоҳ конституцион ҳукуматга қарши қуролли кураш ташкил этди. Россия мамлакатнинг шимолий қисмига, Англия эса **жанубий қисмига ўз қўшинларини киритди** (II ва III ҳужжатларга қаралсин). Интервенциячилар рағбатлантириб турган **шоҳ тарафдорлари Техронда 1911 йил декабрда яна контрреволюцион тўнтаришни амалга оширдилар.** Интервенциячилар ёрдамида **шоҳ ҳокимияти тикланди.** Шундай қилиб, Эрондаги антифеодал ва **антиимпериалистик халқ революциясини бўғиб ташлашга муваффақ бўлинди.**

Еш турклар
революцияси

XIX аср охирида Усмонийлар (Туркия) империяси Осиё, Европа ва Африкада хали ҳам жуда катта территорияларга эга эди (8- рангли картага қаралсин), лекин бу территорияларнинг кўпчилиги сўлтонга расмангина бўйсунар эди. Ўтмишда ғоят қуд-

Конституция тикланиши муносабати билан Стамбулда 1908 йил июлда бўлган манифестация

ратли бўлган бу давлат Англия, Франция ва Германиянинг ярим мустамлакасига айланиб қолди.

Капитализм секин ривожланиб борди. Хайдаладиган ернинг 65 проценти султонга, помешчиклар ва рухонийларга қарашли эди. Аҳолининг асосий оммаси бўлган деҳқонлар феодал мажбуриятлар системаси билан қишанлаб ташланган эди (IV хужжатга қаралсин). Империянинг хукмрон доиралари бой берган нарсаларининг ўрнини меҳнатқашларни эксплуатация қилишини кучайтириш ва ўзга дин халқларини, айниқса мунтазам суратда йўқ қилиб борилаётган славянлар билан арманларни талаш йўли билан тўлдиришга ҳаракат қилар эдилар. 90-йилларда бир неча юз минг арманни ўлдиришни ташкил этганлиги учун Абдул Ҳамид «қонхўр султон» деган ном олди.

Болкондаги ҳар бир мағлубиятдан кейин Усмонийлар империясининг кризиси чуқурлашиб борди. XIX аср охирида тараккийпарвар кучлар «озодлик, тенглик, кардошлик ва адолатни» талаб қила бошладилар. Уларнинг лидерларини **ёш турклар** деб атадилар.

Россиядаги 1905—1907 йиллар революциясининг таъсири Усмонийлар империясидаги барча норози кишиларнинг активлашувига ёрдам берди. Унинг кўшима вилоятларида деҳқонлар ва хунармандлар, солдатлар ва матросларнинг галаёллари бошланди. **ёш турклар** офицерларга таяниб, 1908 йил июлда Македонияда **кўзғолон кўтардилар.** Аҳоли бу чиқишни табриклади.

Кўп ўтмай Стамбулда ҳокимият амалда **ёш турклар комитети** қўлига ўтиб қолди. **ёш турклар** Абдул Ҳамидни бошқа султон би-

дан алмаштирдилар ва мамлакатни ўзлари идора қила бошладилар.

Ёш турклар ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаш учун империалистик давлатлардан қарз олишга ҳаракат қилдилар, чет элликларга концессиялар тарқатдилар, Германия билан яқинлаша бошладилар. Улар мамлакатнинг империалистларга қарамлигини су-сайтирмадилар, балки кучайтирдилар.

Шундай қилиб, ёш турклар революцияси **Усмонийлар империяси тузумининг синфий моҳиятини ўзгартирмади** ва меҳнатқашларнинг аҳволини яхшиламади. У буржуазия ва зиёлиларнинг юқори қатламларини мамлакат бойликларини талон-торож қилишга ва унинг халкларини талашга шерик қилди, холос. **Бу буржуа революцияси юқори қатламлар революцияси эди.**

Осиёнинг бошқа мамлакатларида озодлик ҳаракатининг юксалиши

XVII асрдан бери маньчжур императорлари ҳокимияти остида бўлиб келган Монголияда аратлар (чорвадор дехқонлар) кўлга қурол олиб, хитой амалдорларига, армия ва суд-

хўрларга қарши курашдилар. Улар монгол феодалларига ҳам қарши чиқар эдилар. Шу сабабли Хитойдан ажралиб чиқишга интилган князлар ва руҳоний феодал-ламалар халқ ҳаракатига таянишга кўрқар эдилар. Чор ҳукумати мададида улар Хитой составида, шунда ҳам фақат мамлакатнинг шимолӣ қисми учун (Ташки Монголия деб аталган қисми учун) автономияга эриша олдилар, холос. Бу ерда лама черковининг бошлиғи хон бўлди. Аратлар оммасининг бундан кейинги кураши тамомла монгол феодалларига қарши қаратилган эди.

XIX аср охирида Буюк Британиянинг ярим мустамлакаси бўлиб қолган **Афғонистонда** Россиядаги революция таъсири остида тўла мустақиллик ва прогрессив ислохотлар ўтказиш учун ҳаракат вужудга келди.

Ярим феодал **Кореяда** XIX аср охирида дехқонлар ва шаҳар камбағаларининг стихияли кўзғолонлари деярли тўхтовсиз кўтарилиб турар эди. 90-йилларда мамлакат дехқонлар уруши нчида қолди. Мамлакат Япониянинг таъсир доирасига айланишидан халқ оммасининг габзбланиши 1905 йилда японларга қарши кўзғолонга айланиб кетди. Россия революциясининг таъсири ватанпарварларнинг Адолат армиясига бирлашган партизан отрядларини тузишларига ёрдам берди. Шу билан бирга миллий буржуазия ва таракқийпарвар зиёлилар Кореянинг миллий тикланишини пропаганда қила бошладилар. Бироқ бу икки оқим — партизанлар кураши ва ватанпарварлик пропагандаси ўзаро боғланмаган эди. Бундан мустамлакачилар фойдаланиб, озодлик ҳаракатини шафқатсизлик билан бостирдилар ва Кореяни Япониянинг мустамлакасига айлантирдилар (87—88-бетларга қаралсин).

«Осиёнинг уйғониши» француз мустамлакачилари Вьетнам, Кампучия ва Лаосни босиб олиш натижасида XIX асрнинг 80-йилларида ташкил этган Хинди-Хитой иттифоқи халқларини ҳам қамраб олди. Дехқонларнинг ғалаёнлари XX аср бошларида ва 1908—1910 йилларда вақт-вақти билан кўтарилиб турди. Буржуа-

миллий ҳаракатининг пайдо бўлиши мутлақо янги ҳодиса эди. Муҳожирликда ташкил этилган Вьетнамни тиклаш жамияти демократик республика шиорини илгари сурди. Бу эса фақат француз босқинчиларни қувиб чиқаришнигина эмас, балки феодал муносабатларни ва монархия тузумини йўқотиш зарурлигини ҳам англатар эди. Бирок Вьетнамни тиклаш жамияти халқ орасида мустақкам таянчга эга бўлмаганлиги сабабли самарасиз яққа террор йўлига ўтиб кетди.

XX аср иккинчи ўн йиллиги бошларида революцион-демократик ҳаракат Голландияга қаршли бўлган Явада ва бошқа Индонезия оролларида авж олиб кетди. Уларнинг аҳолиси мустамлакачиларнинг ўзбошимчаликларига қарши катъий норозилик билдирар эди. Репрессияларга қарамай, ватанпарварлик руҳидаги зиёлилар раҳбарлиги остида оммавий ташкилот тузилиб, у мамлакатнинг мустақиллигини талаб килди.

Осиёдаги уйғонишнинг тарихий аҳамияти Хитой, Эрон, Усмонийлар империясидаги революциялар ҳамда Ҳиндистон, Корея ва бошқа мамлакатлардаги антиимпериалистик ғалаёнлар халқларнинг мустамлакачилардан озод бўлишига олиб келмади ва ярим феодал тартибларни бузмади. Бирок бу революциялар ва ғалаёнлар Осиёнинг мустамлака, ярим мустамлака ва қарам мамлакатларида жиддий иқтисодий, социал ва сиёсий ўзгаришлар юз бераётганидан дарак берар эди. Натижада уларнинг озодлик курашида янги босқич бошланди.

Бу кураш миллий озодлик кураши тусини олди, у мустамлакачилар ҳукмронлигини йўқотишга, миллий мустақилликка эришишга қаратилган эди.

Вьетнам партизанларининг француз мустамлакачиларига қарши жанги

Бундан ташқари, халқлар ярим феодал тузумга, айтиб бир вақтда мустамлакачиларнинг мададкори ҳам бўлган бу тузумнинг хилофчиликларига қарши, демократияни ёқлаб чиқар эдилар.

Умуман ҳаракат анча оммавий тус олди. Унга деҳқонлар, ҳунармандлар, ишчилар, зиёлиларнинг тобора кенг қатламлари жалб қилинди. Шу билан бирга кураш сиёсати, экономикани ва идеологияни қамраб олди, анча уюшқоқлик билан олиб борилган бўлди.

Миллий буржуазия миллий озодлик ҳаракатининг етакчи кучига айланди, унда икки тенденция, халқ оммаси билан боғланган революцион-демократик тенденция ва мўътадил, халқ оммасидан хавфсизландиган ва реакционерлар ҳамда мустамлакачилар билан келишишга мойил бўлган либерал тенденция вужудга келди. Шу билан бирга аста-секин миллий озодлик ҳаракатининг авангардига айлана борган ишчилар синфи активлашди.

В. И. Ленин бу ўзгаришларнинг аҳамиятини баҳолаб, бундай деб ёзган эди: «... Осиёда жуда катта оламшумул ғалаёнлар бўринининг янги манбаи очилиб кетди. Рус революцияси кетидан Туркияда, Эронда, Хитойда революциялар бўлди. Биз ҳозир худди шу ғалаёнлар даврида ва бу ғалаёнларнинг Европада «қайтадан акс этаётган» даврида яшаб турибмиз» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 23-том — 3—4-бетлар).

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Чор Россиясининг Теҳрондаги вакили Сомов 1905 йил 18 ноябрда юборган хабардан

«Кейинги вақтларда Эроннинг кўпгина шаҳарларида ва ҳаммадан кўра Теҳронда, айниқса руҳонийлар орасида кучли норозилик ва ғалаёнлар сезилмоқда... Мачитлар ва бозорларда чет элликларга қарши... улар Эронда ҳамма нарсани ўз қўлларига киритиб олганлар, эронликларнинг ўзларини эса садақа сўрашга мажбур қилмоқдалар, деб фаол ташвиқот юритмоқдалар»... Тарғиботчилар «чет элликларни дўппосламоқдалар, лекин Эроннинг ички идораси ҳақида ҳам шундай кескин фикрлар билдирмоқдалар»... «Эронда,— дейди у (тарғиботчилардан бири),— қадимги одат бўйича ўғирлик қилган одамнинг қўлини кесиб ташлаш қонуни бор, лекин бу қонун фақат камбағалларга нисбатан қўлланилмоқда. Виждонан айтишчи: агар бу қонун ҳаммага баравар қўлланилса эди, шохдан бошлаб охири амалдоргача ҳамманинг қўлини кесиб ташлаш керак эмасмиди? Лекин бундай қилишмайди, бу эса Эроннинг бошига тушган кулфатдир. Қонун ҳамма учун баравар бўлмоғи керак».

II. Буюк Британия империяси мудофаа комитетининг 1905 йил 22 мартдаги кенгаши қабул қилган резолюция

1. Биз Эрондаги темир йўл қурилишини контроль қила оломиз учун Теҳрондаги таъсиримизни сақлаб қолишимиз ва мумкин бўлса кенгайтирмоғимиз керак. Темир йўл келажакда страте-

гик жиҳатдан, шунингдек савдо-сотик жиҳатдан ҳам энг муҳим омилга айланади.

2. Бизнинг мақсадимиз Эрондаги мавжуд аҳволни савдо-сотик сабабларига, шунингдек стратегик сабабларга кўра сақлаб қолишдан иборат бўлмоғи керак.

3. Форс қўлтиғи соҳилига бўлган катта талабларимизни каттик туриб ҳимоя қилмоғимиз керак...

III. РСДРП VI Бутун Россия (Прага) конференцияси «Россия ҳукуматининг Эронга қилган ҳужуми ҳақида» қабул қилган резолюция

Россия социал-демократик ишчилар партияси Эрон халқининг озодлигини бўғишга қарор берган ва бунда энг ваҳшиёна ҳамда қабих ҳаракатлардан ҳам қайтмаётган чор шайкасининг босқинчилик сиёсатига қарши норозилик билдиради.

Конференция шуни қайд қилиб ўтадики, рус либераллари томонидан ҳар қанақасига реклама қилинаётган ва қўллаб-қувватланаётган Россия ҳукуматининг Англия ҳукумати билан иттифоқи ҳаммадан олдин Осие демократиясининг революцион ҳаракатига қарши қаратилгандир ва бу иттифоқ Англия либерал ҳукуматини хоризмнинг қонли йиртқиқчиликлари иштирокчиси қилиб қўяди.

Конференция эрон халқининг курашига ва, жумладан, хоризм зўравонларига қарши курашда кўп қурбонлар берган Эрон социал-демократик партиясига тамомила хайрихоҳлик билдиради. (В. И. Л е н и н. РСДРП VI Бутун Россия (Прага) конференцияси. 1912 йил 5—17 (18—30 январь). Тўла асарлар тўплами,— 21-том,—177—178-бетлар).

IV. Рус сайёҳи XX аср бошларида Усманийлар империясидаги қишлоқ ҳўжалигининг аҳволи тўғрисида

.. Кичик Осие (Анатолия) вилоятларидаги деҳқончилик тараққиётнинг анча қўйи босқичида туради. Деҳқончилик системалари бундан бир неча асрлар игари қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундай. Уч далали система ҳукмрон. Ер ҳайдаш учун деҳқонлар қўпол ёғоч омонлардан фойдаланадилар. Ҳўкизлар омонга ёғоч ёрдамида қўшилади. «Сюогю» деб аталадиган ноқулай қурол — ўзига хос йўсинда чирмаштирилган ёғочлар — аини бир вақтнинг ўзида ҳам мола, ҳам борона бўлиб хизмат қилади. Тупроққа гўнг солиш камдан-кам учрайди ва гўнг жуда оз солинади. Янчиш учун ёғоч омонга ўхшаган ибтидоий қуролдан, тагида тишлари бўлган оддий тахталардан иборат ченага ўхшаш бир нарсадан фойдаланилади. Тиш ўрнида одатда қиррали тошлар ишлатилади. Ўримдан кейин ғалла шундоқ даланинг ўзида ёйиб қўйилиб, янчиш ченаларига ҳўкизлар қўшилади ва ўрилган ғалла устида то дони бошоқдан ажралиб чиққунча юрилади. Оғирроқ бўлсин учун ҳайдовчининг ўзи тишли тахта устига туриб олади. Бу ерда алмашлаб экиш нималигини билишмайди. Бир участкага то ер ориқлаб кетгунча кўп йиллар давомида бир хил экин экилаверади.

V. Чор маъмурлари қатл этган лейтенант П. Шмидтнинг ўғли ва синглисига бир группа тараққийпарвар турк офицерлари юборган мактубдан

... Биродаримиз Евгений Петрович, ҳамширамиз Анна Петровна, шуни яхши билинги, лейтенант Шмидт Севастополдаги курашчилар жасади устида сўзлаган нутқ унинг ҳар бир сўзлаган сўзи каби бизнинг империямизнинг ҳамма бурчақларига етиб борди. Рус халқи билан биргаликда биз ҳам улуғ граждандар Шмидтга биз учун қимматли бўлган жасад билан қасамёд қиламизки, муқаддас гражданлик озодлиги учун охириги томчи қонимиз қолгунча курашамиз. Бу озодлик йўлида бизда жуда кўп ажойиб граждандар ҳалок бўлишди. Биз, шунингдек биргаликда куч-ғайрат сарфлаган ҳолда ўзимиз учун одамлардек яшаш ҳуқуқини қўлга киритиш мақсадида турк халқини Россиядаги воқеалар билан таништиришга бор кучимиз билан ҳаракат қиламиз

VI. В. И. Ленин ёш турклар революцияси тўғрисида

Ёш туркларни мўтадилликлари учун ва оғирликлари учун мақтамоқдалар, яъни турк революцияси заиф бўлганлиги учун, халқнинг қўйи қатламларини уйғотмаётганлиги учун, омманинг ҳақиқий мустақиллигини рўёбга чиқармаётганлиги учун, бу революция усмонли турклар империясида бошланиб келаётган пролетар курашига душман бўлганлиги учун уни мақтамоқдалар,— шу билан бирга Туркияни ҳамон илгаригидек таламоқдалар. Турк ерларини илгаригидек талаш мумкин бўлганлиги учун мақтамоқдалар. (В. И. Л е н и н. Болқон ва Эрондаги воқеалар. Тўла асарлар тўплами. 17- том—254- бет.)

Савол ва топшириқлар

1. 1905—1911 йиллардаги Эрон революциясида синфий кучлар қандай жойлашганини таърифлаб беринг. 2. Ёш турклар революциясидаги кучларнинг жойлашганини таърифлаб беринг. 3. Эрондаги ва Усмонийлар империясидаги революцияларни таққосланг. Хужжатлардан фойдаланинг. 4. Россиядаги 1905—1907 йиллар халқ революциясининг Эрон ва Усмонийлар империясида озодлик ҳаракатининг ривожланишига кўрсатган таъсирини очиб беринг. 5. Хужжатдан фойдаланинг. 6. Осиёнинг бошқа мамлакатларидаги озодлик ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни келтиринг. 7. Осиёнинг уйғонишини бу китъа халқларининг озодлик курашидаги янги босқич сифатида таърифлаб беринг.

22- §. ЛАТИН АМЕРИКАСИ ХАЛҚЛАРИНИНГ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ

Эсланг: 1. Америкадаги Испания мустамлакаларининг кўпчилиги қачон ва қай тарзда мустақилликка эришган эди? 2. 1870 йилга келиб Латин Америкасида мустақил бўлган мамлакатлар ва мустамлакаларни картадан топинг. 3. Янги тарихнинг биринчи даври охирига келганда Латин Америкаси мамлакатларининг социал-иқтисодий тузуми қандай бўлган эди? 4. XIX аср охири — XX аср бошларида АҚШ ва бошқа капиталистик давлатларнинг ҳукмрон доиралари Латин Америкасига нисбатан олиб борган сиёсатни таърифланг (90—99-бетларга қаралсин).

Латин Америкаси халқларини эксплуатация қилишнинг кучайиши

Латин Америкаси ингилгари мустақилликка эришган давлатларида XIX аср охири — XX аср бошларида республика тузуми қарор топди, капитализмнинг ривожланиши ва миллатларнинг шаклланиши тезлашди. Лекин сиёсий ҳокимият ва экономикада ҳукмрон позициялар ер эгалари — латифундиячилар

қўлида қолган эди. Улар ҳайдаладиган ерларнинг анча қисмига эга бўлган таъсирли **католик черковининг** мададига таянар эдилар.

Латифундияларнинг* эгалари туб ерли аҳоли — хиндулар яшайдиган территорияларни зўрлик билан эгаллаб олишар ва шу тарика латифундияларни кенгайтирар эдилар; қаршилик кўрсатганлар шафқатсизлик билан бостириллар, бутун-бутун қабилалар йўқ қилиб юборилар эди. Латифундияларда қуллик саркитлари ҳамда ижарачилар, хизматкорлар ва кунбай ишловчиларни эксплуатация қилишнинг феодал-патриархал усуллари сақланиб қолган эди. Помешчиклар деҳқонлар устидан ўз ҳукмронликларини сақлаб туриш учун алдан, сотиб олиш ва террордан фойдаланар эдилар. Улар оқ танлилар билан метислар*, хиндулар, негрлар, мулатлар* ва креоллар ўртасида душманликни авж олдирар эдилар.

Латифундиячилар халқ оммасини шафқатсизлик билан эксплуатация қилиб ва табиий бойликлардан ваҳшиёна фойдаланиб, АҚШга ва Европадаги капиталистик мамлакатларга сотиш учун кофе, қанд, бананлар, гўшт, тери етиштиришни кўпайтирар эдилар.

АҚШ ва Ғарбий Европа капиталистлари латифундияларнинг маҳсулотини паст баҳоларда сотиб олар ва у ерда ўз саноат буюмларини оширилган нархларда сотар эдилар. Улар Латин Америкаси мамлакатларида энг яхши ерларни сотиб олар, қимматбаҳо хом ашё берадиган плантациялар, қонлар ташкил этар, бу хом ашёни олиб чиқиб кетиш учун темир йўллар ва портлар қураб эдилар. **Чет эллик монополистлар Латин Америкасининг халқ оммасини шафқатсиз эксплуатация қилар эдилар.**

Европа давлатлари ва АҚШ ўз позицияларини ҳимоя қилиш ва кенгайтириш учун Латин Америкаси мамлакатларига асоратли шартномаларни зўрлаб қабул қилдираб (I ҳужжатга қаралсин), қаршилиқни бостириш учун ўз ҳарбий кемалари ва қўшинларини юборар эдилар. XIX аср охиридан бошлаб АҚШ айниқса активлашди. АҚШ Пуэрто-Рикони ўз мустамлакасига айлантирди, Панама, Никарагуа, Кубани эса — ярим мустамлака қилиб олди. Марказий Америкадаги кўпгина плантациялар Шимолий Американинг «банан империяси» деб ном олган «Юнайтед Фруд компани» монополияси қўлида тулган эди. XX аср бошларида АҚШ банклари Латин Америкаси мамлакатлари саноатининг кўпчилик қисмини контрол қилиб турар эди.

Англия, Франция, Голландия ҳам ўз мустамлакаларига таяниб, таъсир доираларини кенгайтирмоқда эдилар. Бунинг натижасида Латин Америкасининг мустақил давлатлари аслида қарам мамлакатларга айланиб қолдилар.

Шундай қилиб, китъадаги барча мамлакатлар **империализмнинг мустамлака системасига қўшиб олинди.** Уларнинг экономикаси империалистик давлатлар қўшоғига айланди ва бир ёклама ривожланди: қайта ишловчи саноат орқада қолди, машинасозлик йўқ эди.

Халқ оммасини биргалашиб эксплуатация қилишнинг кучайиши асосида Латин Америкасида латифундиячи помешчиклар билан чет эл капиталининг иттифоқи вужудга келди. Бу ҳол бир томондан, халқ оммаси, туғилиб келаётган миллий буржуазия ва прогрессив зиёлилар билан, иккинчи томондан, латифундиячи помешчиклар ва империалистлар иттифоқи ўртасидаги зиддиятларнинг чуқурлашувига ва кескинлашувига сабаб бўлди.

Дехқонлар ва миллий буржуазиянинг тарқок чикишлари Латифундиячилар ва чет эл капитали халқ оммаси, миллий буржуазия ва тараккийпарвар зиёлиларнинг ўсиб бораётган қаршилигига дуч келдилар. Лекин аввалига уларнинг чикишлари тарқок эди.

Латин Америкаси мамлакатлари аҳолисининг асосий оммасини кишлок хўжалигида банд бўлган меҳнаткашлар ташкил этар эдилар. Кўпгина кам ерли дехқонлар ярим кулларча қарамликда бўлган азалий қарздорлар — пеонлар, нисфикорлар, хизматкорлар, кунбай ишловчилар эди (II ҳужжатга қаралсин). Улар кашшокликда яшар ва ҳуқуқсиз эдилар.

Асосий кучи дехқонлардан иборат бўлган умумхалқ ҳаракати натижасида Бразилияда император Педро II қулдорликни бекор қилишга, сўнгра эса — 1889 йилда — тахтдан воз кечишга мажбур бўлди. Бирок республика деб эълон қилинган Бразилияда ҳокимият латифундиячилар қўлида қолди. Меҳнаткашларнинг аҳволи деярли яхшиланмади. 90-йилларда Канудос қишлоғидаги дехқонлар дин тарғиботчиси Антониу раҳбарлигида жамоа ташкил этдилар. Улар ерни ижтимоий мулкка айлантиришга, уни биргалашиб ишлашни ташкил этишга, одамларнинг тенглигига эришишга, ҳалол яшашга чақирдилар. Уларга қарши кўшин ташланди. Дехқонлар қаҳрамонларча жанг қилдилар, лекин тор-мор бўлдилар.

Дехқонларнинг ғалаёнлари ва оммавий чикишлари Латин Америкасининг ҳамма мамлакатларида юз берди. Дехқонлар ижара ҳақини ва солиқларни камайтиришни талаб қилдилар, помешчикларнинг ўзбошимчаликларига қарши норозилик билдирдилар, улар босиб олган ерларни қайтариб олишга ҳаракат қилдилар. Лекин улар яхши уюшмаган эдилар, шу сабабли муваффақият козона олмадилар.

Маҳаллий саноат буржуазияси миллий саноатни ривожлантириш ҳамда ички бозорни кенгайтиришни ёқлаб чиқиб, прогрессив роль ўйнади. У биринчи навбатда латифундиячиларга ва чет эл капиталига тўқнаш келди.

Чилида тараккийпарвар кучлар мададида 1886 йилда президент қилиб либерал Х. М. Бальмаседа сайланди. У ўз мамлакатининг манфаатларини қўлаб, саноатда хўжайинлик қилиб турган инглиз капиталини чеклаб қўйишга ҳаракат қилди. Прогрессив арбоблар «Чили — чилиликларга!» деган шиорни илгари сурдилар. Бирок латифундиячилар ва клерикаллар инглиз капиталистларининг мададида Бальмаседани ағдариб ташладилар ва помешчикларнинг танҳо ҳукмронлигини ҳамда чет эл

капиталининг таъсирини чеклаб қўйиш йўлидаги уринишларни бостирдилар.

1890—1893 йилларда **Аргентинада** миллий экономиканинг ривожланишига тўсик бўлаётган помещиклар олигархиясининг ўзбошимчалигига ҳамда инглиз капиталининг таъсирига қарши Гражданлар иттифоки қўзғолонлар кўтарди. Бу ташкилот маҳаллий саноат буржуазияси билан тараккийпарвар зиёлиларнинг кучини бирлаштирди. Лекин у ишчи ва деҳқонларга таянишга ботина олмади ва мажбуран таслим бўлди. Факат 1916 йилдагина Аргентина буржуазияси сайловда ғалаба қозонишга ва помещикларнинг сиёсий позицияларини бирмунча кучсизлантиришга муваффақ бўлди.

Латин Америкасидаги турли мамлакатларда миллий буржуазиянинг мана шу ва бир қанча бошқа камрок аҳамиятга эга бўлган чиқишлари тажрибаси **буржуазия мустақил суратда, меҳнаткашлар — деҳқонлар ва ишчилар билан иттифок бўлмаётган туриб, помещиклар ва чет эл капиталининг ҳукмронлигини парчалаб ташлай олмаслигини кўрсатди.**

Кубадаги озодлик ҳаракати

XIX аср охирига келиб, мустамлакалар халқларини эзиш ва эксплуатация қилиш айниқ-

са чидаб бўлмайдиган даражага етди. Улар орасида биринчи бўлиб Испаниянинг мустамлакаси бўлган Куба халқи курашга кўтарилди. Унинг мустақиллик учун ўн йил мобайнида (1868—1878 йиллар) олиб борган уруши мағлубиятга учради. Лекин мустамлакачилар 1886 йилда қулликни бекор қилишга мажбур бўлдилар ва бу нарса капитализмнинг ривожланишига ёрдам берди.

Миллий зулмнинг ва капиталистик эксплуатациянинг кучайиши халқ ғазабини кўзгади, бу ғазаб 1895 йилда янги қуролли озодлик қўзғолонига айланиб кетди. Бу қўзғолонга **Х. Марти** тузган Куба революцион партияси бошчилик қилди (III хужжатга қаралсин). У чуқур революцион-демократик ўзгаришлар программасини ишлаб чиқди. Марти Куба халқининг испан мустамлакачиларига қарши қуролли курашига раҳбарлик қилди. Шунингдек у АКШнинг ўсиб бораётган аг-

Хосе Марти (1853—1895) — шоир, публицист ва педагог; куба халқи олиб борган озодлик курашининг атоқли раҳбари. Испан мустамлакачилари билан жангда халок бўлган. Социалистик Куба, Латин Америкасидаги бошқа мамлакатлар ва бутун дунё меҳнаткашлари унинг хотирасини чуқур ҳурмат билан эслашади.

рессивлигини кўрди ва уни Латин Америкаси халқлари учун асосий хавф деб ҳисоблади.

Мустамлакачиларга қарши қуроли курашда ишчилар ва деҳқонлар муҳим роль ўйнадилар. Улар «Мустақиллик ёки ўлим!» шиори остида қаҳрамонларча жанг қилдилар. **Озод этилган территорияда революцион ҳукумат тузилди, буржуа-демократик конституция қабул қилинди.** Мустамлакачиларнинг қўшинлари мамлакатни хонавайрон қилдилар. Лекин 1898 йилга келиб унинг территориясининг кўпчилиги қисми озод қилинди, испанлар қўлида фақат порт шаҳарларигина қолди.

Куба халқи деярли ғалаба қилган эди, лекин шу вақтда АҚШ Испанияга қарши урушга қўшилди (93-бетга қаралсин). Улар испанларни мағлубиятга учратиб, революцион ҳукуматни инкор этдилар ва **Кубани босиб олдилар.** Оккупантлар революцион ташкилотлар ва армиянинг тарқатилиб юборилишига эришдилар. Улар мамлакат **экономикасидаги муҳим позицияларни эгаллаб олдилар ва унинг аҳолисини эксплуатация қилишни кучайтирдилар.**

Миллат мажлиси 1902 йилда Кубани мустақил республика деб эълон қилди. **Бироқ АҚШ аслида уни ўзининг ярим мустамлакасига айлантирди.** Шу сабабли меҳнатқашлар социал ва миллий озодлик учун курашни давом эттирдилар.

Ишчилар ҳаракатининг бошланиши XIX аср охири — XX аср бошларида Латин

Америкасида капитализмнинг ривожланиши билан бирга асосан қишлоқ пролетариати ҳам ўсди. У маҳаллий ва чет эллик эксплуататорларга қарши чиқишларда тобора актив катнашди. 90-йилларда Латин Америкасида марксизмни пропаганда қилиш бошланди. Аргентина, Чили ва Бразилияда, бирмунча кейинроқ эса (1904 йилда) **Кубада дастлабки социалистик партиялар тузилди.** 1905 йилда Латин Америкасининг илғор ишчилари Россиядаги революцияни кутладилар. «Биз учун,— деб эслаган эди кейинчалик революцион ҳаракат катнашчиларидан бири,— Россияда олиб борилаётган кураш йўли юлдуз эди...»

Босмаҳона ишчиси Л. Э. Рекабаррен Чилидаги ва Латин Америкасининг бошқа мамлакатларидаги ишчилар ҳаракатининг атоқли арбоби эди.

Латин Америкасида ишчилар ҳаракатининг ривожланиши анархосиндикалистлар, шунингдек буржуа реформистларининг фаолияти туфайли мураккаблашган эди. Улар пролетариатнинг унчалик етук эмаслигидан фойдаландилар. Лекин ишчиларнинг сони тўхтовсиз кўпайиб бормоқда эди. Уларнинг онглилиги ва уюшқоклиги ошиб борди. **Пролетариат аста-секин Латин Америкаси халқларининг озодлик ҳаракатида асосий кучга айлана бошлади.**

Шундай қилиб, XX аср бошларида Латин Америкаси халқларининг озодлик ҳаракати янги босқичга кирди. Курашнинг кенгайиши ва кескинлашуви, деҳқонлар, қишлоқ ишчилари, шаҳар камбағаллари, шунингдек тараққийпарвар зиёлилар ва миллий буржуазиянинг биргаликда чиқишлари, ишчилар синфининг роли кучайиши бу ҳаракатнинг муҳим жиҳатларига айланди.

I. АҚШ билан Доминикан республикаси ўртасида 1907 йил 8 февралда тузилган конвенциядан

I. Қўшма Штатлар президенти Доминикан республикасининг бош божхона пошлиналари йиғувчисини тайинлайди.

II. Доминикан республикасининг ҳукумати бош йиғувчига ва унинг ёрдамчиларига барча божхона пошлиналари тўланишини қонун билан таъминлайди ва уларга ўз ихтиёрида бўлган барча зарур ёрдам ва мададни беради, шунингдек тўла ҳомийлик кўрсатади. Қўшма Штатлар ҳукумати бош тўпловчи ва унинг ёрдамчиларига ўз вазифаларини бажаришлари учун талаб қилиниши мумкин бўлган ёрдамни кўрсатади.

III. Доминикан республикаси ўзининг қарз мажбуриятлари бўйича маблағларни батамом тўлаб бўлмагунича унинг давлат қарзи Доминикан республикаси ҳукумати билан Қўшма Штатлар ўртасида олдиндан битимга келинмасди туриб кўпайтирилиши мумкин эмас. Бундай битим мол олиб кириш пошлиналарини ўзгартириш учун ҳам зарур...

II. «Таймс» газетасининг 1913. 8.XII да пеонлар тўғрисида ёзганлари

Минглаб деҳқонлар ўзларини ёллаган кишилар — йирик асвендадесларнинг¹ қулидирлар. Улар ўзларига керакли нарсаларни асвенданинг дўконидан сотиб олишлари шарт. Қарз осонгина берилади. Вақти келиб ёлловчилар ҳисоб-чўт қиладилар. Деҳқонлар қарздан қачон бўлмасин узилишни умид қилмасалар ҳам бўлади. Улар ё тўй учун қарз оладилар... ё дафн маросими учун пул керак бўлади. Нима бўлганда ҳам пеон ўз ёлловчисининг ҳукми остига тушиб қолади... Унинг зиммасида қарз турар экан, у ҳеч қаерга кета олмайди. Бунинг устига, қарз болаларига ҳам мерос бўлиб ўтади.

III. X. Марти имзолаган «Куба революцион партияси — Кубага» деган манифестдан. 1895 йил

Мустақиллик учун революцион кураш... халқ кўп қурбонлар берган узоқ ва шонли тайёргарлик йилларидан кейин Кубада ва эмиграция орасида тузилган ҳамда Американинг ва бутун дунёнинг манфаатлари йўлида мамлакатни озод қилишга интилаётган халқнинг барча қатламларини ўз теварагида жипслаштирган революцион партиянинг даъвати билан оролда яна жанговар ҳаракатлар босқичига кирди...

Энг беғараз интилишлардан илҳомланиб турган озодлик урушини тугатгач, бой индустриал дунёнинг шундоққина яқинида жойлашган Куба хўрланган мамлакатдан, Куба халқини хонавайрон қилаётган в бузаётган очкўз чет элликлар зулми билан ошқора ёки яширинча ҳамкорлик қилиш эвазигагина фаровонликка эришиши мумкин бўлган мамлакатдан мустақил мамлакатга,

¹ *Асвендадес (atendados)* - ярим феодал латифундиячи помещиклар.

умумий меҳнат қилиш ҳуқуқини эълон қилган мамлакатга айланади...

...Бу уруш Кубани Испаниядан жанг билан тортиб олиб, уни бошқа хўжайинга топшириш йўлидаги уриниш ҳам эмас: агар бу уруш билан биргалликда яна битта мустақил мамлакатни, эркин ақл, адолатли урф-одатлар ва тинч меҳнат ватанини яратиш умиди туғилмаса эди, бу уруш кубаликларнинг мададидан умидвор бўлиш ҳуқуқига эга бўлмасди.

Савол ва топшириқлар

1. Латин Америкаси мамлакатларидаги меҳнатқиларнинг аҳволини таърифлаб беринг. II ҳужжатдан фойдаланинг. 2. Латифундиячи помешчиклар чет эл капитали билан тузган иттифоқнинг негизларини очиб беринг. 3. Латин Америкасининг мустақил давлатлари қандай қилиб амалда қарам мамлакатларга айланар эдилар? I ҳужжатдан фойдаланинг. 4. 1895--1898 йиллардаги озодлик урушида Куба революцион кучларининг составини ва максадларини таърифлаб беринг. III ҳужжатдан фойдаланинг. 5. Латин Америкасининг озодлик ҳаракатида ишчилар синфининг ролини очиб беринг.

23-§. 1910—1917 ЙИЛЛАРДАГИ МЕКСИКА РЕВОЛЮЦИЯСИ

Мексика халқининг мустақиллик учун кураш тарихини эсланг.

Революциянинг сабаблари 70-йиллардан бошлаб Мексикада ҳокимият латифундиячилар қўлида тўпланган эди. Улар Мексика жамиятидаги энг реакцион кучлар манфаатини ифодалаган президент Диаснинг террористик диктатурасини ўрнатдилар.

Колонизация тўғрисидаги конун помешчикларга ерларнинг кўпчилиги кимсини деҳқонлардан тортиб олиш имконини берди. Ҳиндуларнинг ерлари зўрлик билан босиб олинди, уларнинг ўзлари эса йўқ қилиб ташланар эди; 25 йил ичида Ҳиндуларнинг сони 2 баравардан зиёд қамайди. Бунинг натижасида барча ерларнинг 70 проценти аҳолининг 2 проценти қўлига ўтиб қолди. Пеонларни эксплуатация қилиш йўли билан бойиб бораётган помешчиклар машиналарни фойдали деб билмадилар, натижада қишлоқ хўжалиги жуда орқада қолаверди.

Умумдор ва нефтга бой ерларни АКШ, Англия, Германиянинг капиталистлари сотиб олар эдилар. Улар жуда катта плантациялар ташкил этар, шахталар, нефть конлари ва бошқа корхоналар қуради, буларда ҳуқуқсиз ишчилар арзимаган ҳақ эвазига ҳар кунини 14--16 соатдан меҳнат қилар эдилар. Тўқимачилик ишлаб чиқариши ривожланди, металлургия ва химия саноати вужудга келди. Лекин буларнинг ҳаммаси фақат чет эллик корхона эгаларини бойитар эди, ҳолос. 1910 йилда мамлакатдаги барча бойликларнинг 70 проценти уларга қарашли эди.

Мамлакатда хўжайинлик қилган помешчиклар ва чет эллик, биринчи навбатда шимолий америкалик капиталистлар капитализмдан олдинги усуллардан ҳам, энг янги империалистик усуллардан ҳам фойдаланиб, халқни биргалашиб эксплуатация қилар ва талар эдилар.

Эмилиано Сапата (1880—1919) — камбағал дехқоннинг угли, ешлик йиллари-данок помешчикларнинг ўзбошимчили-гига қарши курашган. Помешчиклар тортиб олган ерларнинг дехқонларга қайтариб берилишга эришган. Халқ оммасининг, унинг қуроли чикишлари-нинг атоқли ташкилотчиси ва раҳбари бўлган. Октябрь революциясини та-бриклаган. Ифвогарлик натижасида ўл-дирилган

ни ва сиёсий ҳуқуқларни кенгайтиришни талаб қилар эди. 1906 йилда шахтёрлар стачкаси мамлакатни ларзага солди.

Либераллар демократик эркинликларга эришишга, помешчикларнинг ўзбошимчилигини ва чет эллик империалистларнинг хўжайинлигини чеклаб қўйишга ҳаракат қилар эдилар. 1910 йилга келиб, улар фақат қуроли кураш олиб бориб, диктатурани либерал ҳукумат билан алмаштириш мумкинлигига ишонч ҳосил қилдилар. Бутун халқнинг диктатурадан, помешчиклар ўзбошимчили-гидан ва чет эллик империалистларнинг зўравонлигидан норози-лиги революцияга айланиб кетди.

Диктатуранинг ағда-риб ташланиши ва ли-бераллар сиёсати

1910 йил 19 ноябрда Вильянинг отлик аскар-лари мамлакат шимолида ҳукумат қўшинла-рига ҳужум қилди. Эртаси куни қўпгина ша-харларда сиёсий иш ташлашлар ва намойишлар бошланди. Уларда латифундиячилар ва уларнинг шимолий америкалик

Тобора тез-тез кўтарилиб турган дехқонлар кўзғолони ва ишчиларнинг иш ташлашлари кўшинлар томонидан бостири-лар эди. Полиция диктатурани либерал ҳукумат билан тинчги-на алмаштиришни орзу қилган либералларнинг клублари ва газеталарини полиция тор-мор қилар эди. Полициячиларга ҳар қандай шубҳали кишини судсиз ўлдириш ҳуқуқи берилган эди.

Лекин репрессиялар халқ-нинг ғазабини кучайтирди. «Бизни Россиянинг 1905 йилги революцион интилиши рағбат-лантирди», — дер эдилар Мек-сиканинг илғор кишилари. Дех-қонлар ер талаб қилдилар. Мамлакат жанубида дехқон-ларни ҳимоя қилиш комитетла-ри ва ўз-ўзини мудофаа қилиш кўшинлари тузилиб, уларга Эмилиано Сапата бошчилик қилди.

Мексиканинг шимолида дех-қонлар кўтарган қуроли кўз-ғолонда Франсиско Вилья кат-та роль ўйнади.

Ишчилар борган сари уюш-қоклик билан ҳаракат қилди-лар, улар ўз иттифокларини тузар эдилар. Бу иттифоклар иқтисодий аҳволни яхшилаш-

ҳомийлари диктатурасини йўқотишни талаб қилган шнорлар илгари сурилди. 2--3 кун ичида бу чиқишлар кўзголонга айланиб кетди. Бир неча ҳафта ичида революция деярли бутун мамлакатни қамраб олди. У помешчиклар диктатураси ва чет эллик империалистларнинг зўравонлигига қарши қаратилган эди.

Вилья, Сапата ва бошқа революцион отрядлар раҳбарларининг қўшинлари ҳукумат қўшинларининг коммуникацияларини узиб қўйдилар ва йирик шаҳарларни қуришаб олдилар. Ҳукумат қўшинлари бир қанча мағлубиятларга учраганидан кейин лати-фундиячилар диктатураси кулади.

Либераллар революция тўла ғалаба қозonganлигини шоша-пиша эълон қилдилар. Мамлакатда тузилган либерал партиялар демократик эркинликларни таъминлашни, меҳнаткашларнинг аҳволини яхшилаш учун ислохотлар ўтказишни, помешчиклар деҳқонлардан тортиб олган ерларни уларнинг ўзларига қайтариб беришни ваъда қилдилар. Бироқ 1911 йилда тузилган либераллар ҳукумати бу ваъдаларни бажармади ва ҳукумат қўшинларини революцион отрядларни қуролсизлантириш учун юборди.

Сапата помешчиклар ҳисобидан деҳқонларга ер бериш программасини илгари сурди (II хужжатга қаралсин). Деҳқонлар ҳукумат қўшинларига ва помешчиклар тўплаган тўдаларга қарши курашни давом эттирдилар.

Ишчилар ҳам либералларга боғлаган умидларидан воз кечди-

Франсеско Вилья (1877 -1923) ўз сафдошлари орасида. Унинг жасорати афсонавий бўлиб кетган. Уни «қозғоқлик армиясининг капитани» деб атаб эдилар. Деҳқонлар оммасининг атоқли раҳбари эди. Помешчиклар ерлари ва чет эл корхоналарининг мусодара қилинишига эришган. АКШ интервенциясига қарши курашда қатнашган. Реакционерлар томонидан ўлдирилган

лар ва яна ўз аҳволларини яхшилаш учун иш ташлай бошладилар. Мамлакатда ишчилар ташкилотлари кучайди. Лекин уларга фақат иқтисодий талабларнигина илгари сурган анархо-синдикалистлар бошчилик қилар эдилар.

Дехқонлар ва ишчиларнинг оммавий бўлган, аммо таркок чиқишлари сиёсий раҳбарликка эга эмас эди ва муваффақият козона олмади. Либералларни эса омма қўллаб-қувватламай қўйди. Эски тузумни тиклашга ҳаракат қилган либераллар бундан фойдаланиб қолдилар. Улар контрреволюцион исёнлар ташкил этдилар. Фитначи контрреволюционерлар АҚШ кўмагида 1913 йил февралда либераллар ҳукуматини ағдариб ташладилар.

Контрреволюционерларнинг тор-мор қилиниш ҳамда миллий буржуазия ва либерал помещиклар ҳокимиятининг ўрнатилиши

Контрреволюцион ҳукумат ўзига маъқул бўлмаган сиёсий арбобларни жазога тортди. Унинг қўшинлари ишчилар ва дехқонлар қаршилигини бостиришга ташланди. У империалистик давлатлардан мадад олишга интилиб, бу давлатларнинг ҳукуматларига «Сизларнинг фуқароларингиз ва улар мол-мулкнинг хавфсизлиги гарантияланган», деб телеграмма берди.

Халқ дарғазаб эди. Ҳамма ерда норозилик намоишлари бўлди ва кўнгиллилар отрядлари тузилди; контрреволюцион қўшинларга қарши Вилья отрядлари ва Сапата армияси ҳаракат қилди. Курашга дехқонлар, ишчилар, таракқийпарвар зиёлилар, миллий буржуазия ва ҳатто либерал помещиклар ҳам қўшилдилар. Бу кучларнинг ҳаммасини шунга қадар штатлардан бирининг губернатори бўлган **В. Карранса** бирлаштирди.

Кураш қизиб турган пайтда — 1914 йил апрелда АҚШ мамлакатнинг ҳолсизланганидан фойдаланиб қолишга уринди. Улар муҳим порт бўлган Веракрусни босиб олди, 1916 йилда эса ўз қўшинларини Мексиканинг шимолий районларига юборди. Бирок бу ҳол бутун халқнинг газабини кўзғатди. Карранса қатъий норозилик билдирди. Ватанпарварлар интервенциячиларга жуда каттик қаршилик кўрсатдилар.

1914 йил ёзида контрреволюционерлар таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Шундан кейин бир томондан Карранса, иккинчи томондан эса Вилья билан Сапатанинг йўллари ажралиб кетди (III ҳужжатга қаралсин). Карранса миллий буржуазия билан либерал помещиклар блокининг манфаатларини ифодалар эди. Бу блокни ҳокимият тепасида қарор топтириш учун у помещиклар тортиб олган ерларни дехқонларга қайтариб беришни назарда тутувчи аграр қонунни эълон қилди. Бунинг натижасида дехқонларнинг бир қисми латифундияларни тугатиш учун олиб бораётган ҳаракатини тўхтатди. Карранса ишчиларнинг аҳволини бирмунча яхшилаган ислохотларни амалга оширди. У анархо-синдикалистлар ёрдамида ишчилар ташкилотларини ҳолсизлантиришга муваффақ бўлди.

1915 йил баҳорида Карранса армияси Вилья отрядларини тор-мор қилди. Сўнгра у Сапата қўшинларига қарши ташланди ва жанубдаги дехқонлар ҳаракатини бостирди. Сўнгра Карранса

ишчилар ташкилотларини таркатиб юборди ва стачкаларни курулди куч ёрдамида бостира бошлади.

Шу билан бирга АКШнинг хукмрон доиралари янги халк галаёнлари кўтарилишидан кўрқиб, ўз кўшинларини Мексикадан олиб чиқиб кетди.

1916 йил охирида Таъсис мажлисига сайлов бўлиб ўтди. Таъсис мажлиси конституция ишлаб чиқди, унда латифундияларни ва ажнабийларнинг мулкни йўқотиш, монастырларни ёпиб қўйиш, ишчиларнинг ахволини яхшилаш кўзда тутилган эди (IV хужжатга қаралсин). Бирок ҳокимият тепасида мустаҳкам ўрнашиб олган миллий буржуазия билан либерал помещиклар блоки бу конституциянинг амалга оширилишига тўсқинлик қилди.

Шундай қилиб, Мексикадаги революция буржуа революцияси сифатида бошланди, сўнгра эса буржуа-демократик ва антиимпериалистик революцияга айланиб кетди.

Дехқонлар бу революциянинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи эдилар. Лекин уларнинг ўз сиёсий ташкилотлари йўқ эди. Ишчилар синфи революцияда катта роль ўйнади. Бирок у ғоявий-сиёсий жиҳатдан кучсиз бўлганлиги туфайли революциянинг раҳбар кучига айлана олмади. Омма олиб борган қураш натижаларидан буржуазия фойдаланиб қолди. Контрреволюционерлар халқ ҳаракати раҳбарлари бўлган Сапата билан Вильяни ўлдирганлиги буржуазия ҳокимиятининг мустаҳкамланишига ёрдам берди.

1910—1917 йиллардаги Мексика революцияси аграр масалани дехқонларнинг асосий оммаси манфаатлари йўлида ҳал қилмади, чет эл капиталларини национализация қилмади ва тугалланмай қолди. Бирок у мамлакатнинг мустақиллигини кучайтирди ва капиталистик тараққиёт учун қулай шароитлар яратди. Бу революция XX аср бошларида Латин Америкаси халқларининг миллий озодлик ҳаракатидаги ғоят йирик воқеа бўлди.

Веракрусда мексикалик партизанларнинг америкаликлар билан жанги

Ҳ у ж ж а т л а р

I. К.Маркс мексикалик пеонлар ҳақида.

Баъзи бир мамлакатларда, айниқса Мексикада... қуллик яширин формада, «пеонаж» деб аталган формада давом этиб келади. Отработкалар воситасида қайтарилиши лозим бўлган қарзлар олиш натижасида айрим ишчигина эмас, балки унинг бутун оиласи ҳам ҳақиқатда бошқа бир кишининг ва унинг оиласининг мулки бўлиб қолади.

(К.Маркс. Капитал. I- том, Тошкент, 1983, 171-бет).

II. Деҳқонлар ҳаракатининг раҳбарлари Э.Сапата ва бошқалар ишлаб чиққан Мексика революционерларининг «Аяла плани» талабларидан. 1911 й.

Бир вақтлар асендадос, свентификос¹ ва касиклар² сотқин юстиция ёрдамида босиб олган ҳамма ерлар, ўрмон ва сувлар бу мулкларга тегишли ҳужжатлари бўлган, лекин золимларнинг ёвуз ҳукми билан улардан маҳрум этилган қишлоқлар ёки граждандлар мулкига айланади.

Улар мазкур мулкларни нима қилиб бўлса ҳамки, қўлда қурол билан ҳимоя қилишлари керак, узурпаторлар эса революция галаба қилганидан кейин тузиладиган махсус трибуналлар судига топширилиши керак.

Тўғридан-тўғри ёки билвосита қаршилик кўрсатадиган асендадос, свентификос ва касикларнинг ҳамма мулклари мусодара қилинади, бу мулкларнинг 2/3 қисми ҳарбий харажатларнинг ўрнини қоплашга, ушбу «План» учун курашда қурбон бўлганларнинг тул хотинлари ва етимларига пенсиялар тўлашга сарфланади.

III. Ф.Филья баёнотидан. 1914 йил

Мен тантанали суратда шуни айтаманки, менинг ҳеч қандай шухратпарастлик ниятларим йўқ, балки фақат ўз принципларимизнинг тантана қилишига, яъни демократик, адолатли, халқ иродасини ифодаладиган, барча учун тенглик, ҳақиқат ва адолатга асосланган янги тузумни, ҳақсиз синфларни қашшоқликдан, хўрликдан ва таъқиблардан халос қиладиган тузумни ўрнатиш учун зарур бўлган ислохотларни амалга оширадиган ҳукуматни тузиш принципларининг тантана қилишига, ниҳоят мамлакатнинг суверенитети ва бирлиги учун ҳар қандай хавфни бартараф этишга қодир бўлган мустақкам ҳукуматни тузиш принципларининг тантанаси учун ҳаракат қилмоқдаман.

VI. Мексиканинг 1917 йилги конституциясидан

27-модда. Миллий территория доирасидаги ерлар ва сувлар келиб чиқиш ҳуқуқи жиҳатидан миллатнинг мулкидир, миллат уларга эгаллик қилишни хусусий шахсларга хусусий мулк қилиб бериш ҳуқуқига эга бўлган ва эгадир. Экспроприациялар фақат

¹ «Олималар» маъмуриятининг маслаҳатчилари ва чет эл капиталининг малайхалари.

² Маҳаллий ҳокимлар.

жамоатчилик фойдасига ва ҳақ тўлаб амалга оширилиши мумкин.

Фақат мексикалик бўлиб туғилганлар ва Мексика гражданингига ўтганлар ҳамда Мексика жамиятларигина ерларга, сувларга ва улардан фойдаланишга эгалик қилиш ҳуқуқига ёки Мексика республикасидаги ер ости бойликларини, сув ёки минерал ёқилгини фойдаланиш учун концессияга олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Савол ва топшириқлар

1. 1910—1917 йиллардаги Мексика революциясининг сабабларини ёритиб беринг. I, II, III хужжатлардан фойдаланинг. 2. Революциянинг ҳаракатлантирувчи кучлари ва характерини белгилаб беринг. 3. Мексикадаги революцион ҳаракат раҳбарларини айтинг ва таърифлаб беринг. 4. Мексикадаги революция буржуа революциясидан буржуа-демократик ва антиимпериалистик революцияга ўсиб ўтганини исботланг. 5. Бу революциянинг натижалари ва ахамиятини баҳоланг. VI хужжатдан фойдаланинг.

24-§. XIX АСР ОХИРИДА АФРИКА ХАЛҚЛАРИНИНГ МУСТАМЛАКАЧИЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИ

Эсланг: 1. Европа давлатлари 1870 йилга қадар Африкада қайси территорияларни босиб олган эдилар? Уларни картадан топинг. 2. 1870—1914 йилларда Африкада мустамлакалар босиб олиш қандай борган (84—97-бетларга қаралсин)? 3. Феодализмнинг асосий жиҳатлари ва унинг парчаланиш белгилари. 4. Ибтидоий жамоа тузумининг жиҳатлари қандай?

Африканинг таланиши ва уни бўлиб олишнинг тугалланиши

70-йилларга қадар Африкада Сахрои Кабирнинг шимолида ва шимоли-шарқида ҳамда Мадагаскар оролида феодал монархиялар мавжуд эди. Улар орасида расман Усмонийлар империяси составига кирган Миср, Триполитания, Киренаика ва Тунис бўлган (6-ранги картага қаралсин).

Сахрои Кабирдан жануброқда Шимолий Африка мамлакатларига қараганда анча кам тараккий этган бир қанча майда феодал давлатлар вужудга келган эди. У ерда, шунингдек марказий ва Жанубий Африкада кўпгина халқлар ҳали ибтидоий жамоа тузумининг парчаланиш шароитида яшар эдилар.

Келиб чиқиши европалик бўлганлар Африка китъасининг жанубий қисмидаги — Кап колонияси ва қўшни бурлар республикасидаги Жазоирнинг шимолий районларидаги энг яхши ерларни эгаллаб олдилар.

У вақтда Африка территориясининг ўн бир процентга яқини капиталистик давлатлар қўлида эди. Уларнинг қуролланган экспедициялари соҳилдаги районларга таяниб, китъанинг ичкарисига бостириб кирар, аҳолини талар ва бақувват эркакларни асир олиб, кўпинча Латин Америкасига қул қилиб жўнатар эдилар. Ўнлаб миллион энг кучли ва ёш одамлардан маҳрум бўлиш Африка халқларини ҳолдан тойдирди, уларнинг мустамлакачиларга қўрсатаётган қаршилигини кучсизлантирди.

XIX асрнинг охириги 20 йилида мустамлакачилар китъа территориясининг яна 80 процентини босиб олдилар, уни бўлиб олишни

асосан тугалладилар. Улар ҳамма ерда шиддатли, жуда қаттиқ қаршиликка дуч келдилар. Африкаликларнинг асосий кучи синалган жангчилардан иборат эди. Қабила бошлиқларининг озгина қисми европаликларга хизмат қилишга рози бўлди. Куролли кураш қаршилик кўрсатишнинг асосий формаси эди. Аҳоли ерларнинг босиб олинishiга, христиан динини мажбуран қабул қилдиришга, чет эллик савдогарларга, контрибуциялар ва солиқлар тўлашга, меҳнат мажбуриятига қаршилик кўрсатар эди. ,

Жазоир, Ғарбий Африка ва Мадагаскар халқларининг қаршилик кўрсатиши

XX асрнинг бошларига қадар Африка территориясининг 34 процентини босиб олган француз мустамлакачиларига қарши қаттиқ кураш олиб борилди.

1871 йил март ойида Жазоирда француз ва жазоир ишчилари Париж Коммунасини қўллаб-қувватлаб намойишлар ўтказдилар. Намойишчилар «Яшасин Париж!», «Йўқолсин Версаль!» шнорлари битилган плакатларни кўтариб бордилар. Бу намоёнлар араблар ва берберларнинг кўзғолонларига туртки бўлди. Юзлаб қабилалар қўлларига қурол олдилар. Уларга дин арбоблари ва маҳаллий феодалларнинг бир қисми бошчилик қилди. 1872 йилга қадар курашган кўзғолончиларнинг қаҳрамонлигига қарамай, француз қўшинлари бир қанча районлардаги аҳолини даярли батамом кириб ташлаб, бу ҳаракатни бостирди.

Франция протекторатининг ўрнатилишига жавобан **Тунис аҳолиси кўзғолон кўтарди**. Кўзғолончилар ёмон қуролланганлиги ва яхши уюшмаганлигидан, шунингдек феодал зодагонларнинг хонликларидан фойдаланган мустамлакачилар қўшинлари кўзғолонни бостирди.

Саҳрон Кабирда туарегларнинг француз отряди билан жанги

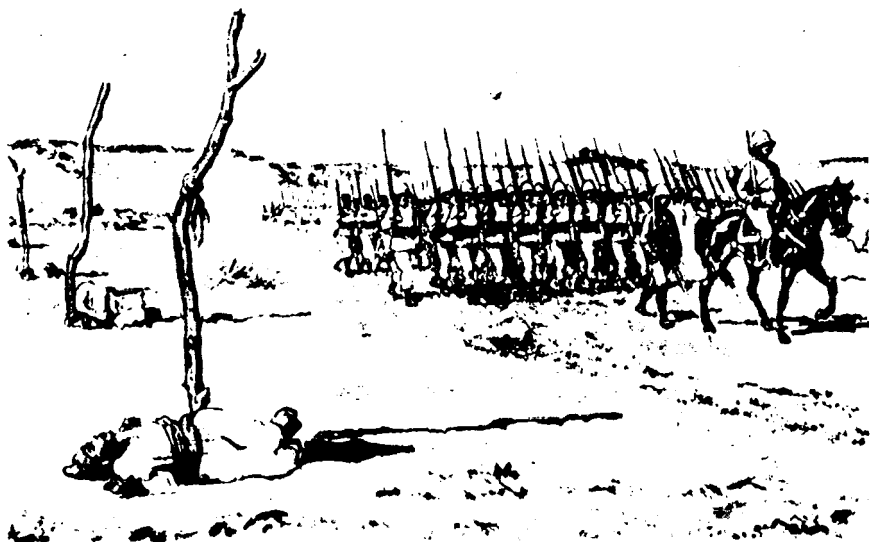
80- йилларда **Ғарбий Африка** халқлари француз қўшинларига қарши кураш бошладилар. Уларга талантли саркарда **Самори Туре** раҳбарлик қилди; уни французлар «суданлик Бонапарт» деб аташар эди. Африкаликлар Самори раҳбарлигида 18 йил куролли кураш олиб бордилар. Француз қўшинларининг курол-яроғлари яхшилиги ва шафқатсизлиги Саморини 1898 йилда таслим бўлишга мажбур қилди.

Франция **Мадагаскарни** ўзининг протекторати деб эълон қилганида унинг аҳолиси босқинчиларга бўйсуннишдан бош тортди. Қонли репрессиялар, халқлар бир-бири билан уруштириб қўйилиши ва маҳаллий зодагонлар сотиб олинishiга қарамай, 90-йилларда қаршилик кўрсатиш оммавий тус олди.

Зулуслар, мисрликлар ва суданликларнинг қаршилик кўрсатиши **Африкалик халқлар XX асрнинг бошига келиб китъа территориясининг 30 процентидан кўпроғини босиб олган инглиз мустамлакачиларига ҳам қаттиқ қаршилик кўрсатдилар.** 70-йилларда инглиз қўшинлари **Лимпопо дарёсининг жанубий қисмида яшовчи зулусларнинг катта ва яхши таълим олган қўшинларига** дуч келди. Қўшиннинг бир қисми ўқотар курулга эга эди, аммо зулуслар қўл жангида жуда ҳам кучли эдилар. 1879 йилнинг бошларидаги биринчи катта жангда зулуслар инглизлар устидан ғалабага эришдилар: улар жўхоризорлар ва ўтлар орасида яшириниб, жарлик ерлардан фойдаланиб, душман лагерига яқинлашиб келдилар ва унинг устига жанговар хайқириклар билан ташландилар. Зулуслар мустамлакачилар билан бўлган тўқнашувларда бир неча бор муваффақиятга эришдилар (1 хужжатга қаралсин). Аммо инглизлар 1879 йил ёзидаги хал қилувчи жангда

Саморининг асир олинishi

Француз жазоловчилари Мадагаскарда. 1895 йил

милтик ва тўплардан тинимсиз ўт очиб, ҳужум қилаётган зулусларга катта талафот етказдилар ва уларнинг қўл жанги учун яқинлашишларига ҳалақит бердилар. Чекинаётган зулуслар инглиз отлик аскарларининг зарбасига дуч келдилар ва кириб ташландилар. Англия ҳукумати зулуслар территориясини аннексия қилди.

1881 йилда **Мисрда** «Миср — мисрликларники!» деган шиор остида ажнабийларнинг имтиёзларига қарши кўзғолон бошланди. Кўзғолонга миср армиясининг офицерлари — мустақил миллий сиёсат юргизиш тарафдорлари бошчилик қилдилар. Уларнинг лидери Аҳмад Арабий эди. Мисрликлар мамлакатга бостириб кирган инглиз кўшинларига қарши мудофаа уюштирдилар. Аммо кучлар асло тенг эмас эди. Миср кўшинлари мағлубиятга учради. Шундан кейин Миср амалда Англиянинг мустамлакасига айланди. Англия консули мамлакатни идора қилар эди.

Инглизлар Мисрни босиб олганларидан кейин **Шарқий Судан** томон йўл олдилар. Бу ерда бутун халқ истилочиларга қарши муқаддас урушга отланди. Бу ҳаракатга Муҳаммад-Аҳмад бошчилик қилди; у ўзини Маҳдий, яъни «худонинг элчиси», деб эълон қилди. У мустақил маҳдийчилар давлатини тузди. Босқинчилар мамлакатдан чиқиб кетдилар.

Инглизлар 90-йилларнинг охирларидагина янгидан бостириб киришга журъат этдилар. Инглиз кўшинлари қурол-аслаҳа жиҳатидан анча устунликка эга эдилар. Эски милтиклар, қилич, найза ва ханжарлар билан қуролланган маҳдийчилар кўшини Хартум ёнидаги ҳал қилувчи жангда (1898 й.) пулемёт ва замбараклардан

ўққа тутулиб, тутдек тўкиб ташланди. Махдийчиларнинг 40 минг кишилиқ кўшинидан 11 минг жангчи ўлдирилди ва 10 минг жангчи яраланди. Инглизлар 430 киши йўқотдилар. Оммавий уюшган қаршилиқ енгилди, аммо мамлакатнинг жанубидаги кураш узок йиллар тўхтамади. Шарқий Судандаги аҳолининг кўнчилиқ қисми халок бўлди. У ерда 1880 йилда 8 миллион аҳоли бўлган бўлса, 1903 йилга келиб атиги 1 миллион 870 минг киши қолди. Шарқий Судан расман Англия ва Миср томонидан идора қилинадиган бўлди. Аслида эса у ерда инглизлар хўжайин бўлиб қолган эдилар.

Конго, Мозамбик, Ангола, Эфиопия халқларининг қаршилиқ кўрсатиши

Франция Конго дарёси қуйилиш жойининг ўнг соҳилида унча катта бўлмаган территорияни босиб олган бир вақтда, дарёнинг қуйи ва ўрта оқимлари бўйида Бельгия қороли Леопольд II томонидан тузилган «Конго халқаро уюшмаси» ҳаракат қилмоқда эди; В.И. Ленин Леопольд II ни «тор амалиётчи, молиячи, қаззоб», деб таърифлаган эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 28-том, 520-бет). Бу ташкилотга бирлашган мустамлақачилар мамлакат территориясининг ичкарасига кириб бориб, у ерда аҳолини эксплуатация қилиш учун таянч пунктлар ташкил қилдилар.

80- йилларда улар «Озод Конго давлати» туздилар: Бельгия қороли унинг олий ҳукмдори бўлди. Конго ҳавзасининг халқлари мустамлақачиларга қаршилиқ кўрсатдилар: уларнинг отрядларига, таянч пунктларига ҳужум қилдилар, кўпинча чинакам жанглар бўларди.

Лимпопо ва Пунгве дарёлари оралиғидаги (Мозамбик территорияси) Ватуа давлати Португалия мустамлақачиларига узок вақт жиддий қаршилиқ кўрсатиб келди. Фақат XIX асрнинг охиридагина Ватуа давлатининг қўшинлари тор-мор қилинди. Аммо шундан кейин ҳам Мозамбик халқларининг португалларга қуроли қаршилиқ кўрсатиши 20 йилча давом этди. Ангола қабилалари ҳам португалларга қарши қайта-қайта бош кўтардилар.

Аммо ўша даврда фақат Эфиопиягина курашда ғалабага эриша олди. Бу мамлакатга

Аҳмад Араби (1841—1911) инглиз суди олдида. У ўлим жаҳосига ҳукм қилиниб, бу ҳукм Нейлтон оролига (Шри-Ланка) умрбод сургун билан азмаштирилган эди

Италия ҳужум қилди. У 80-йилларда Қизил денгиз соҳилининг бир қисмини эгаллаб олди. Бутун халқ босқинчиларга қарши курашга қўтарилди. Эфиопия ҳукумати Италиянинг қучайиб кетишини хоҳламаган Франциядан қурол олишга муваффақ бўлди. Россиянинг илғор жамоатчилиги Эфиопияга катта ёрдам кўрсатди. Жамоатчилик пул тўплади, Россия Қизил Крест жамиятининг отряди Эфиопияга юборилди, урушдан кейин бу отрядда қатнашган кишиларнинг ҳаммаси фидокорона меҳнатлари учун Эфиопия ордени, медаллари ва ёрликлари билан мукофотланди.

Эфиопия қўшинлари италияликларга қатор зарбалар берди. Халқ қилувчи жанг 1896 йилда Адуа шаҳри ёнида бўлиб ўтди (6-рангли картага қаралсин). Эфиопия қўшинлари император Менелик II бошчилигида босқинчиларнинг учта колоннасига бирин-кетин ҳужум қилиб, уларни янчиб ташлади. Италияликлар ўлганлар билан бирга 11 минг кишини, шунингдек 2 та генерал ва офицерларнинг кўп қисмини йўқотиб, қочишга тушдилар. Италия Эфиопиянинг мустақиллигини тан олишга мажбур бўлди.

Мамлакат мустақиллигининг мустаҳкамланиши унинг савдосотиғи жонланишига, йўллар қурилишига ёрдам берди. Аммо ҳокимият помешчик ер эгаллигининг мустаҳкамланишига ёрдам берган император қўлида тўпланган эди. Эфиопия қоқоқлигича қолаверди. У капиталистик мамлакатлар томонидан таъсир доираларига бўлиб юбориш хавфи остида эди.

Африка халқларининг XIX аср охирида босқинчиларга қарши кураши Эфиопиядан ташқари ҳеч қаерда мақсадга эришмади. Бунинг сабаби шу эдики, Африка мамлакатлари замонавий саноат, қурол-яроғ ва ташкилотга эга эмасди. Шунингдек зарур бирлик ва бирдамлик ҳам йўқ эди. Мустамлакачилар анча қучли эдилар ва давлатлар, қабилалар, халқ оммаси ҳамда зодагонлар ўртасидаги жанжаллардан фойдаландилар.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Ф.Энгельс зулусларнинг ҳарбий ҳаракатлари тўғрисида
... Зулуслар... Европадаги ҳеч бир қўшиннинг қўлидан келмайдиган ишни қилдилар. Улар, милтиқлари бўлмаса ҳам фақат найза ва дротиклар билан қуролланган ҳолда инглиз пиёда аскарларининг тезотар милтиқлардан ёмғирдай ўқ ёғдириб туришларига қарамай, найзалар билан жанг қилиш мумкин бўлган масофагача илгарилаб борган ва инглиз аскарларининг сафларини бузиб юборган ва ҳатто уларни улоқтириб ташлаган эдилар, ваҳоланки, қурол жиҳатидан уларни инглиз аскарлари билан ҳеч бир тенглаштириб бўлмас эди... (Ф. Э н г е л ь с. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар. 3-том, Тошкент, 1981, 311-бет).

II Англияда чиқадиган «Дейли мэйл» газетасидан. 1898 йил 2—3 сентябрда маҳдийчиларнинг инглизлар билан Омдурмандаги жанги

Бу армия маҳдийчилик учун бизга қарши курашган армияларнинг энг каттаси, энг яхсиси ва энг ботиридир ва у обрў сақлаб ҳалок бўларди... Уларнинг чарчаган... эзилган ва ... қийналган ўқчилари қора ва яшил байроқлар атрофига бирлашдилар. Уларнинг найзабозлари ҳар минутда умидсиз ҳужумга ташланар эдилар... Қора танли солдатларнинг сафлари қўзғолди ва ҳужумга ташланди. Мана, у эгилди, букилди, парчаланиб кетди ва кўздан ғойиб бўлди. Тутун тарқагунча иккинчи саф ҳам янчиб ташланди.

Савол ва топшириқлар

1. Африка картасидан 1870 ва 1900 йиллардаги Франция, Англия, Португалия ва Бельгия мустамлакаларини кўрсатинг. 2. Босқинчиларнинг Африкада ишлатган усулларини таърифлаб беринг. 3. XIX аср охири чорагида Африка халқларининг мустамлакачиларга қаҳрамонона қаршилик кўрсатгани тўғрисида фактлар келтиринг. I ва II ҳужжатлардан фойдаланинг. 4. Ана шу қаршилик кўрсатилган ва Эфиопия ҳал этувчи ғалабага эришган районларни контур картада белгиланг. 5. Нима сабабдан Африкадаги кўпчилик халқларнинг қаршилиги мағлубиятга учраганини, Эфиопия эса 90-йилларда ўз мустақиллигини сақлаб қола олганлигини тушунтириб беринг.

25-§. XX АСР БОШЛАРИДА АФРИКАДА ХАЛҚ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ

Эсланг: 1. Метрополияларда молия капитали ҳукмронлигининг ўрнатилиши уларнинг мустамлакалари учун қандай оқибатларга олиб келди (38 - 45-бетларга қаралсин)? 2. Империялистлар ўртасида дунёни қайтадан бўлиб олиш учун кураш кескинлашувининг сабаблари (84—99-бетларга қаралсин).

Африка халқларини талаш ва эксплуатация қилишнинг кучайиши

XX аср бошларида метрополияларда монополияларнинг ҳукмронлиги Африка халқларини талаш ва эксплуатация қилишнинг кучайишига олиб келди. Монополияларнинг фойдасини кўзлаб, ерли аҳолидан энг яхши хайдов ерлар тортиб олинар эди. Бельгия маъмурияти Конго ҳавзасидаги барча ерларни давлат мулки деб эълон қилди ва уларни капиталистларга бўлиб берди. Масалан, Қатанга вилоятининг учдан бир қисми учта Бельгия компанияси ўртасида тақсимланган эди. Жазоирда Франция мамлакатнинг маҳаллий аҳолисидан 1 миллион гектарга яқин ерни тортиб олди ва 1914 йилга келиб хайдов ерларнинг 90 проценти французлар ва италияликларнинг мулкига айланиб қолди. Кенияда инглизлар маҳаллий аҳолидан 4,5 миллион акр ерни 999 йилга «инжарага» олдилар. 400 акрдан ортик бўлган участкани фақат инглиз генерал-губернаторининг рухсати билан ижарага олиш мумкин эди. Бу масалада инглизга бирор марта ҳам рад жавоби берилган эмас. Масалан, лорд Леламир 100 минг акр ерга эга эди.

Ҳамма жойда меҳнат мажбурияти жорий қилинди — аҳоли мустамлакачиларнинг ерларини ишлашга, ўрмон кесишга, темир ва тош йўллар қуришга мажбур қилинди.

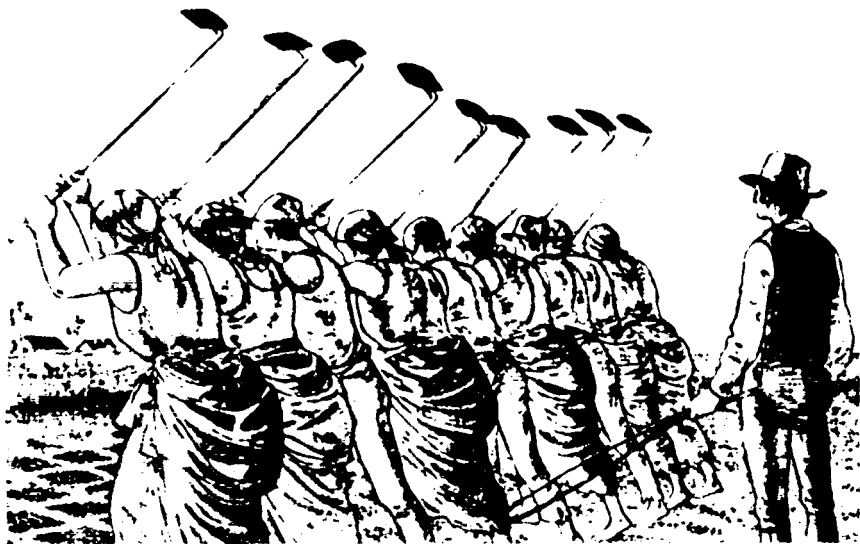
Ҳеч қандай меҳнат ва соғлиқни муҳофаза қилиш йўқ эди, ҳатто

аҳолининг ҳаёти ҳам қўриқланмас эди. Африканинг табиий бойликлари каби арзон иш кучидан ваҳшийларча фойдаланилди. Африкаликлар юк ҳайвонлари каби юзлаб километр масофага юкларни кўтариб боришга мажбур қилинарди. Йўлда уларнинг кўнлари тинкаси қуриб ҳалок бўларди. Турли ишларда укувсизликда айбланганлар қаттиқ жазоланар, кўпинча ўлдирилар ҳам эди (I ва II ҳужжатларга қаралсин).

Гереро ва намалар Кучайиб бораётган талончиликдан ва шафқатсизларча эксплуатациядан умидсизланиш

даражасига келган Африка халқлари XX аср бошида мустамлакачилардан озод бўлишга кўп марталаб уриндилар, қуроли курашга кўтарилдилар. Катта-кичик қўзғолонлар деярли тўхтовсиз кўтарилиб турарди. Африканинг Жануби-Гарбий (Намибия) қисмидаги гереро ва нама қабилаларининг герман мустамлакачиларига қарши қўзғолони энг йирик қўзғолон бўлган эди.

1904 йилда герман мустамлакачиларига қарши гереро қабилалари қўзғолон кўтарди. Бир неча немис отряди йўқ қилиб ташланди. Лекин Германиядан мадад кучлари етиб келди. Пулемётлар ва Круп тўплари курашнинг якуини ҳал қилди. Гереролар тормор қилинди. Омон қолганлар шимолга кочдилар. Жуда кўп одам йўлда ҳалок бўлди. Гереролар сони 5 баравар камайиб, 15—16 минг кишига тушиб қолди. Кайзер Вильгелм II га немис солдатларининг ҳаракатлари христиан ахлоқига тўғри келмаслигини айтганларида у «Христианлик таълимоти мажусийлар ва ёввойиларга тааллуқли эмас», деб жавоб берди.

Назоратчи қамчиен остида

Нама қабилалари кўзғолон кўтарганида гереролар тор-мор қилиб бўлинган эди. Уларнинг чиқишларига **Хендрик Витбой** бошчилик қилди. У. намаларни бирлаштиришга ва озодлик кўзғолони кўтаришга муваффақ бўлди. Витбой герман патрули билан тўқнашувда ўлдирилганича бир йил мобайнида жангларга усталлик билан раҳбарлик қилиб турди (III ҳужжатга қаралсин).

Унинг ўлиmidан кейин ҳам намалар қуролли курашни яна икки йил давом эттирдилар. Лекин бу ерда ҳам немис техникасининг устунлиги ўз кучини кўрсатди. Герман бош штабининг бошлиғи Фон Шлиффен кўзғолон бошидаёқ готтентоларни (немислар намаларни шундай атаб эдилар) таг-туби билан йўқ қилиб ташлаш керак, деган эди (IV ҳужжатга қаралсин). Натижада 200 мингдан ортиқ намалардан кўпи билан 60 минг киши қолди. Германия Шарқий Африкасининг жануби ва марказида (**Танганьика**) 1905 йил августида бошланган кўзғолон икки йилдан ортиқ давом этди. Немис қўшинлари 120 минг африкаликни кириб ташлаб, кўзғолонни бостирдилар. Бу территорияда неча асрлар яшаб келган катта-катта қабилалар тамомила йўқ бўлиб кетди.

Марокашдаги кўзғолонлар. Ливия халқларининг қаршилиқ кўрсатиши

Работ районининг қабилалари қўшилдилар. 1912 йилда мамлакат пойтахти Фесда йирик қуролли кўзғолон бошланиб, у умуммиллий кўзғолонга айланди, йигирма йил мобайнида тўхтаб-тўхтаб давом этди, бир райондан иккинчи районга ўтиб турди.

Хендрик Витбой (1824 - 1905). У малумотли киши ва яхши тактик бўлган. Витбой африкаликлар бирлиги мустамлакачиларга қарши муваффақиятли кураш олиб боришнинг шарти деб билди ва қабилавий нифокни йўқ қилиш учун биринчи бўлиб бош кўтарди

12.8

1907 йилда Марокашда Франция ва Испаниянинг оккупациячи қўшинларига қарши халқ кўзғолони кўтарилди. Ғалаёнлар бутун мамлакатни қамраб олди. Қуролли кўзғолонга Марказий платодаги тоғли халқлар ва

1912 йилда Усмонийлар империяси билан урушда ғалабага эришганидан кейин **Ливияни** босиб олишга уринган Италия (6-рангли картага қаралсин) арабларнинг жон-жаҳдлари билан кўрсатган қаршилигига дуч келди (V хужжатга қаралсин). У шафқатсизлик ва жуда кўп қурбонлар бериш эвазига Ўрта денгиз соҳилидаги унча катта бўлмаган участкада ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлди.

Кения халқлари инглиз қўшинларига қарши узоқ йиллар узлуксиз курашдилар.

Миллий озодлик ҳаракатининг бошланиши

Африканинг энг тараққий этган мамлакатларида капитализм жуда секин ривожланиб борган бўлишига қарамай, XX аср бошларида миллатлар шакллана бошлади, **миллий буржуазия ва тараққийпарвар зиёлилар** пайдо бўлди. Миср, Жазоир, Тунис ва Мадагаскарда дастлабки ташкилотлар тузилиб, улар **миллий мустакилликни ёқлаб чиқдилар**. Жанубий Африкада **Африка миллий конгресси** вужудга келди (VI хужжатга қаралсин), у ҳозирга қадар туб ерлик аҳолининг жанубий африкалик ирқчиларга қарши курашига раҳбарлик қилиб келмоқда. Миллий онгнинг шаклланишига, ўз маданиятини ривожлантиришга ёрдам берган газета ва китоблар нашр қилина бошлади.

Саноат вужудга келиши билан **Африка ишчилар синфи шакллана бошлади**. XIX аср охирларидаёқ бу синф ўз талабларини иш ташлашлар йўли билан баён қилди. Бундай иш ташлашларнинг биринчиси африкалик ишчилар томонидан Фритаун портида (Сьерра-Леоне) ва Кимберлинг (Жанубий Африка) олмос конларида ўтказилди. Ишчиларнинг ўзаро ёрдам жамиятлари, сўнгра эса қасаба союзлари пайдо бўлди. **Социализм ғояларини пропаганда қилиш бошланди**.

Африкада миллий озодлик ҳаракатининг авж олишига ва

Вильгельм II африкалик кўзғолончилардан қочиб кетмоқда. Карикатура

ишчиларнинг активлашувига Россиядаги биринчи революция таъсир кўрсатди. Африканинг бир қанча араб мамлакатларидаги миллий озодлик ҳаракати оммавий тус олди. Бу ҳаракатга бошчилик қилган миллий буржуазия ва тараққийпарвар зиёлиларнинг вакиллари мустамлакачилик тузумини йўқотиш талабини илгари сурдилар, оммавий норозиликлар ташкил этдилар. Мустамлакачиларга қаршилик кўрсатиш тобора оғли ва уюшган тус олди. Бу қаршилик нотекис ривожланди, лекин умуман олганда янги босқичга кўтарилди.

Ҳужжатлар

I. Француз мустамлакачи маъмурларининг мустамлакалардаги маҳаллий аҳолига шафқатсизларча муносабати
(Гвинеяда ишлаган француз ўқитувчининг хатидан)

Мен мустамлакачи маъмуриятнинг биринчи класс маъмури ерлик аҳолига Курси-Бодеган ном билан машҳур бўлган жаноб Огюст Лескюр устидан суд тергови олиб боришни талаб қиламан; у бутун Гвинеяда, ҳатто айтишим мумкинки, бутун Ғарбий Африка ва Конгода ёввойи деган ном олган...

Бир куни у Фаранага, ўз ҳузурига қишлоқлардан бирининг оқсоқоли, 70 ёшлиқ қарияни чақириб олди ва уни бошига юк қўйиб, яёв юришга мажбур қилди. Қуёшнинг жазирама нурлари остида, дағал полициячилар ниқтовиди мана шу йўлни босиб ўтиб азобланган бечора қария шундан кейин тунни қамоқда яланғоч ўтказишга мажбур бўлди; эртаси куннинг тигига қўйиб қўйдилар ва бир неча соат туришга мажбур қилдилар. Куннинг ярмига бориб, қария ўлиб қолди.

Шу округдаги кўпгина бошқа қора танли кишилар арқон билан юз дарра калтакланди; бу Лескюр буйруғи билан қўлланиладиган ва кўпинча унинг иштирокида амалга ошириладиган оддий жазо чорасидир. Ана шу бахтсизлардан етти киши калтаклаш зарбидан турмада вафот этди...

II. Инглиз ёзувчиси Артур Конан Дойлнинг 1909 йилда ёзилган «Конгодаги жиноят» номли китобидан

Чорак аср мобайнида Бельгия Конгони яшил дўзахга айлантирди... Бу Бельгия қороли, Бельгия молиячилари, Бельгия юристлари, Бельгия капиталистларининг ишидир... сўзни швециялик руҳоний Шубломга берамиз:

«Ерлик кишилар каучук келтиришдан бош тортишади. Шунда уларга уруш эълон қилинади. Ҳар тарафга жазо отрядлари изғиб қолади. Улар аҳоли пунктларига бостириб кирадилар... шолиторларни пайҳон қиладилар, озиқ-овқат запасларини талайдилар, пишиб етилмаган бананларни кесиб ташлайдилар, кўпинча кулбаларни ёқиб юборадилар ва турган гапки, озгина

Африкаликлар юкларни кўтариб кетмоқдалар

кунни уни яна яланғоч ҳолида куннинг тигига қўйиб қўйдилар ва бир неча соат туришга мажбур қилдилар.

бўлса-да, қимматли нарсаларнинг ҳаммасини ташмалаб кетадилар...

Кўз ўнгимда одамни ўлдиришган бир ҳодисани гапириб бераман. Кунлардан бир кун мен мамлакат ичкарасига, комиссар ўйлаши мумкин бўлганидан ичкарироққа бориб қолдим ва шундай манзаранинг гувоҳи бўлдимки, комиссар нуқтаи назаридан мен уни кўрмаганим яхшироқ эди. Воқеа мендан олдин биронта ҳам оқ танли киши бормаган Ибера қишлоғида юз берди. Мен у ерга кун ботар чоғида, ерлик аҳоли дарё бўйидаги чакалакзорлардан каучук излаб қайтиб келган вақтда бордим. Мен ваъз-насиҳатни эндигина бошламоқчи бўлиб тургандим, оломон орасига жазо отрядининг кишилари бостириб кириб, қандайдир бир мўйсафидни ушлаб олишди, уни бир чеккага судраб чиқишди, шунда уларнинг командири менинг ёнимга келиб: «Мен бу кишини отиб ташлайман, чунки у бугун каучук излаш ўрнига дарёда балиқ овлади», деди. Орадан бир неча минут ўтгач, қоровул мўйсафидни менинг кўз ўнгимда отиб ташлади».

III. Намаларнинг ҳарбий санъати тўғрисида [Хендрик Витбойнинг ўғли намалар тактикаси тўғрисида ёзган шеър]

Чавандозлар!
Қани, отланинг дарҳол,
Барчага етарли ўк-дори, қурол.
Отлиғу инёда, жангга киригиз,
Лашкарбоши — сардор бўлғай пирингиз!
Асло икки қилманг сардорнинг сўзин,
Тунда йўл босингу тонгда ўк узинг!
Ғафлатда қолдиринг душманини ҳар кез,

Герман мустамлакачилари герероларни ўлдирмоқдалар

Лекин чекинмокни ўйламанг ҳаргиз!
Канотлардан беринг душманга зарба,
Лек вақтида қайтинг манзилга ҳар гал!
Сардор! Ўнқикки яна лашкарни сен,
Янги жангларга ҳам шай бўлиб турсин!
Битта наъра билан оловга кирсин,
Гафлат ичра ётган душмани кирсин!
Жон олиб, жон берсин!
Бўлмагай ҳеч ҳам
Ғалаба таъмидан ширинроқ бир таъм!

IV. Кўзғолонни бостиришда қатнашган кишилардан бирининг 1905 йилда Германия рейхстаги мажлисида эълон қилинган гувохлиги

22 август куни эрта билан соат 5 да Чиват яқинида исёнчиларга етиб олдик. Бу вақтда улар дарёдан кечиб ўтмоқчи бўлиб туришар эди. У ерда узун тор кўприк бўлиб, исёнчилар шу кўприкдан ўтишлари керак эди. Шунинг учун биз уларни хотиржамгина отиб ташлашимиз мумкин эди. Шу тариқа биз ярадор бўлиб дарёга қулаганларни ҳисобга олмаганда 76 кишини ўлдирдик. Анчагина кишилар дарёдан сузиб ўтмоқчи бўлишди-ю, лекин бу ерларда жуда ҳам кўп бўладиган тимсоҳлар уларни ютиб юборди. Дарёнинг ўртасида саёз қумлик бўлиб, таъқиб қилинаётганларнинг кўпчилиги ўша ерда дам олишга уринишарди, лекин биз отган ўқлар ўша ерда ҳам уларга етиб оларди. Мана буни томоша деса бўлади! Мен дарё яқинида қулаган дарахт ортида туриб 120 та ўқ чиқардим. Қўлга олинган асирларнинг ҳаммаси осилди.

V. В. И. Ленин Италиянинг Ливиядаги ҳаракатлари тўғрисида

Урушнинг келиб чиқишига нима сабаб бўлган эди? Янги бозордан, итальян империализмининг муваффақиятларидан манфаатдор бўлган итальян молия кузурлари ва капиталистларнинг тамагирлиги сабаб бўлган эди.

Бу уруш нимадан иборат бўлди? Мукаммаллаштирилган ва маданий усулда одамларни қиришдан, «энг янги» қуроқлар ёрдами билан арабларга азоб беришдан иборат бўлди.

Араблар жуда қаттиқ қаршилик кўрсатдилар. Италия адмираллари урушнинг бошланишида 1200 матросни қирғоққа эҳтиётсизлик билан туширганларида, араблар уларга ҳужум қилдилар ва 600 га яқин кишини қириб ташладилар. Бунга қарши «жазо тариқасида» 3 000 га яқин араб калтакланди, бутун-бутун оилалар хонавайрон қилинди ва ўлдирилди, хотин-қизлар ва болалар қириб ташланди. <...>

«Сулҳ» тузилганига қарамай, уруш амалда бундан кейин ҳам давом эта беради, чунки Африка қитъасининг ичкарасида, қирғоқдан узоқлардаги араб қабилалари бўйсунмайди (В. И. Ленин. Италия билан Туркия урушининг охири. Тўла асарлар тўплами, 22-том, 128—129-бетлар).

VI. «Африка сиёсий ташкилоти»нинг уставидан. 1905 йил

1. Ташкилот «Африка сиёсий ташкилоти» деб аталади ва ўз олдига қуйидаги мақсадларни қўяди:

- а) Британия Жанубий Африкаси рангли ирқларининг бирлигига эришиш;
- б) бу ирқлар вакиллари болаларининг яхшироқ ўқитилишини ҳамда улар учун бирмунча юқори таълим даражасини таъминлаш;
- в) парламент сайловларида сайловчилар рўйхатига киритиш учун керакли маълумотларга эга бўлган барча рангли эркакларнинг номини рўйхатга олиш;
- г) рангли ирқларнинг социал, сиёсий ва гражданлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш;
- д) Британия Жанубий Африкаси рангли ирқларининг умумий тараққиёти.

Савол ва топшириқлар.

1. Африканинг 1871 ва 1914 йиллардаги территориясини таққосланг (6- рангли картага қаралсин) ва юз берган сиёсий ўзгаришларни баҳоланг. 2. Африка ва Осиёдаги мустамлакалар халқларини талаш усулларини таққосланг. 3. Намибия халқларининг немис босқинчиларига қарши курашини таърифланг. 4. XX аср бошларида Африка халқларининг мустамлакачиларга қаршилик кўрсатишида қандай сифат ўзгаришлари юз берди? Бу ўзгаришларга сабаб нима? 5. Африка картасидан контур картага унинг халқлари мустамлакачилар зулмидан озод бўлиш учун кураш олиб борган асосий районларни кўчириг.

IV бобга доир савол ва топшириқлар

1. XX аср бошларида мустамлака, ярим мустамлака ва қарам мамлакатлар халқлари озодлик ҳаракатининг юксалиш сабабларини санаб кўрсатинг. 2. Миллий озодлик ҳаракати янги босқичининг муҳим жиҳатларини кўрсатинг. 3. Россиядаги 1905—1907 йиллар революциясининг бу халқлар учун аҳамиятини очиб беринг. 4*. XX аср бошларида Осиё, Латин Америкаси ва Африка халқлари миллий озодлик курашининг умумий жиҳатларини ва ўзига хос томонларини ажратиб кўрсатинг. 5. Синхрон жадвални тузинг:

Мамлакатлар ва қитъалар	Хитой	Ҳиндистон	Туркия	Эрон	Африка мамлакатлари ва халқлари	Жанубий Америка мамлакатлари	Куба	Мексика
Революция ва энг йирик воқеалар бўлган йиллар								
Воқеалар характери								
Ҳаракатлангирувчи кучлар								
Натижалар								

СИНФДАН ТАШҚАРИ ЎҚИШ УЧУН АДАБИЁТ

- Синь Лу. Подлинная история А. Кью.— М., 1959.
Новиков-Прибой А. Цусима. Исталган нашри.
Рубинштейн Л. В. Путь в тысячу ри.— М., 1971.
Тагор Р. Дом и мир. Собр. соч. В 12 т.— М., 1963.— Т.6.
Сянмин Хэ. Воспоминания о Сунь Ятсене.— М., 1966.
Асуэла М. Те, кто внизу.— М., 1970.
Визен Л. И. Хосе Марти.— М., 1964.
Лаврецкий И. Панчо Вилья.— М., 1962.
Нитобург Э. Л. Похищение жемчужины.— М., 1968.
Рид Д. Восставшая Мексика.— М., 1968.
Забелин И. Через пороги. Африканские повести.— М.,
1968.
Коуп Д. Прекрасный дом.— М., 1967.
Пономарев Д. К. Герои Африки.— М., 1971.

ХАЛҚАРО ИШЧИЛАР ҲАРАҚАТИ ВА II ИНТЕРНАЦИОНАЛ

26-§. II ИНТЕРНАЦИОНАЛНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА УНИНГ XIX АСР 90-ЙИЛЛАРИДАГИ ФАОЛИЯТИ

Эсланг: 1. I Интернационал фаолиятининг тарихий аҳамияти нимадан иборат эди (25—29-бетларга қаралсин)? 2. XIX аср охирида капитализмнинг «тинч» ривожланиш даврида синфий зиддиятларнинг кескинлашуви (45—49-бетларга қаралсин). 3. Германия ва Францияда ишчи партияларининг ташкил топиши ва ривожланиши қандай юз берган (100—111-бетларга қаралсин)? 4. 1886 йилда Чикагода бўлган воқеаларнинг моҳияти ва аҳамияти нимада (113—114-бетларга қаралсин)?

II Интернационал ташкил топишининг дастлабки шарт-шароитлари

XX аср бошларигача капитализм «тинч» ривожланган шароитда капиталистик мамлакатлар меҳнаткашлари олдида «социал революциянинг бошланиши масаласига *аста-секинлик билан* ёндашиш вазифалари» турар эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 31-том, 205-бет). Бу йиллар пролетарлар оммасини уюштириш ва ўргатиш йиллари эди.

80-йилларда деярли барча капиталистик мамлакатларда оммавий чиқишлар кучайди. Ҳар йили юзлаб стачка ва намойишлар ўтказилиб, уларда юз минглаб меҳнаткашлар қатнашди. Улар ўз ахволларини яхшилашга қатъият билан ҳаракат қилдилар. «8 соат ишга, 8 соат дам олишга ва 8 соат уйкуга!» деган шиор жуда машҳур эди.

Марксистлар «ишчилар синфининг ҳар қандай чинакам умумий ҳаракатида қатнашишга, унинг бошланғич нуқтаси қандай бўлса, ўша ҳолича қабул қилишга ва уни аста-секин назария даражасига кўтаришга...» ҳаракат қилган эдилар (К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарлар, 36-том, 497-бет). Марксизмнинг ривожланиши ва кенг ёйилиши бунга ёрдам берди.

К. Маркс билан Ф. Энгельснинг фаолияти ғоят муҳим аҳамиятга эга эди. К. Маркс ўз умрининг сўнги йилларида капитализм қонуниятларини анализ қилишни ва унинг социализм билан алмашинуви тарихий зарурият эканлигини асослашни асосан тугаллади. Уша вақтда Ф. Энгельс давлат тўғрисидаги таълимотни ҳамда философиянинг туб масалаларини ишлаб чиқди. Уларнинг иккаласи ҳам барча мамлакатлардаги ишчилар ҳаракати билан чамбарчас боғланган эдилар ҳамда ишчилар партияларининг дастлабки кадамларини йўлга солиб турдилар.

Карл Маркс — 1872 йил фотоси

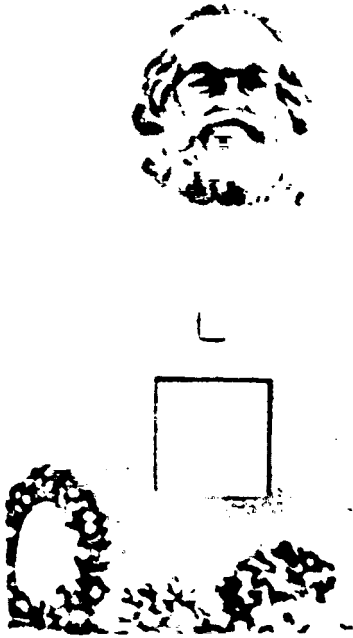
Фридрих Энгельс — 90-йиллар фотоси

1883 йил 14 мартда халқаро ишчилар ҳаракати оғир жудолик-ка учради — К. Маркс вафот этди. Ф. Энгельс Лондоннинг Хайгет кабристонида унинг қabri устида сўзлаган нутқида айтганидек, «бу кишининг вафоти уни ҳурмат қилувчи ва жондан азиз кўрувчи бутун Европа ва Америкадаги — Сибирь конларидан тортиб Калифорниягача ҳамма ерлардаги миллион-миллион революцион сафдошларини чуқур қайғуга солди» (К. Маркс, Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар, 3-том, Тошкент, 1981, 187-бет). Унинг ишини Ф. Энгельс ва юзлаб издошлари — П. Лафарг, В. Либкнехт, Ж. Гед, А. Бебель, Г. В. Плеханов ва бошқалар давом эттирдилар.

Ўз революцион тажрибаси ҳамда уни марксистлар тушунтириб бериши туфайли 80-йиллар охирига келиб, меҳнатқашларнинг онглилиги ва уюшқоклиги анча ошди. Германия ва Франциядаги ишчи партиялари мустақкамланди ва жиддий кучга айланди. Испания, Голландия, Швейцария, Швеция, Данияда ишчи партиялари тузилди. Англия, АКШ, Италия, Австрия-Венгрия, Россиядаги социалистик ташкилотлар ва группалар активлашди. Латин Америкасида, Австралияда, Японияда социализмни пропаганда қилиш бошланди.

Англия, АКШ, Франция, Германия, Бельгия ва Австрия-Венгрияда оммавий касаба союзлари ўсди. Бошқа кўпгина капиталистик мамлакатларда ҳам касаба союзлари кучайди. Касаба союзлари аъзоларининг умумий сони ўн йил ичида бир неча юз минг кишидан ўсиб, 2 миллионга етди.

Ишчи ташкилотлари ўсиши билан бирга уларнинг интерна-

К. Марксниң Хайгет мазоридаги кабри

гина мамлакатлар ишчилар ташкилотлари раҳбарларининг учрашувлари ўтказиб туриладиган бўлди. Бу ташкилотларининг съездлари каби ана шу учрашувлар ҳам ишчилар харакатининг интернационал жипслашувини ёклаб чиқар эди.

Меҳнаткашлар оммавий чиқишларининг кучайиши, марксизмининг ривожланиши ва кенг ёйилиши, кўпгина мамлакатларда ишчи партияларининг тузилиши, касаба союзларининг ўсиши ҳамда ишчи ташкилотлари интернационал алоқаларининг кенгайиши пролетариатнинг янги халқаро ташкилоти вужудга келишининг дастлабки шарт-шароитлари эди.

1889 йилги Халқаро социалистик конгресс.
II Интернационалнинг тузилиши

1889 йилда Парижда Ф. Энгельс ташаббуси билан халқаро социалистик конгресс чакирилди. Конгресс барча мамлакатлар ишчи ташкилотларининг уюшмасига — **Иккинчи Интернационал**га асос солди. Делегатлар тўпланган зал «Социалистларнинг мақсади — капиталистлар синфини экспроприация қилиш, ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришдир!», «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган шнорлар билан безатилган эди. Конгресс 14 июль куни — Бастилия олинганига юз йил тўлган кунда очилди: унинг ташкилотчилари ишчиларни капитализм «бастилиясини» штурм қилишга ҳозирлик кўришга чакирдилар. Конгресс қатнашчилари бўлган 20 мамлакат уюшган ишчиларининг вакиллари ўзларини

ционал алоқалари ҳам кенгайиб борди: улар борган сари тез-тез бир-бирларини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлайдиган, тажриба алмашинадиган бўлиб қолдилар. Реакционерларнинг 1886 йилда Чикаго меҳнаткашларидан ўч олиши бутун дунё пролетариатини дарғазаб қилди. Англияда, Куба, Франция, Италия, Испания, Россияда ва айрим бошқа мамлакатларда меҳнаткашлар митинглар ўтказиб, Чикаго ишчилари билан бирдам эканликларини изҳор қилдилар ва маҳкумларга ёрдам бериш учун маблағ тўпладилар. Бир қанча мамлакатларнинг ишчилари Рур кончиларининг иш ташлаши билан (1889 йил) бирдам эканликларини билдирдилар ва иш ташлаганларга моддий ёрдам кўрсатдилар. 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб кўп-

I Интернационал ва 1871 йилги Париж Коммунаси ишини давом эттирувчилар деб ҳисобладилар (II ҳужжатга қаралсин).

Лекин социалистик революцияни амалга ошириш учун ҳали шароит етилмаган эди, шу сабабли янги Интернационалнинг ишни пролетариатнинг турмуш шароитларини яхшилаш учун курашдан бошлашига тўғри келди, бунга уни ўргатиш, уюштириш ва революцияга тайёрлаш мумкин эмас эди. **Конгресс АҚШ илғор ишчиларининг тажрибаси ва ташаббусини ҳисобга олди ҳамда ҳар йили 1 май куни ҳамма мамлакатларда оммавий чиқишлар — намоишлар ёки стачкалар ўтказишга қарор қилди** (III ҳужжатга қаралсин). Конгресс доимий армияларни йўқотиш ҳамда буржуазиянинг агрессив сиёсатига чек қўйиш ва тинчликни таъминлаш учун халқларни қуроллантириш талабини ҳам илгари сурди.

Конгресс меҳнаткашларнинг социал озодлиги йўлида сиёсий ва иқтисодий кураш олиб бориш учун пролетариатнинг мустақил ташкилоти зурурлигини эътироф этган ишчи партиялари ва касаба союзларининг интернационал федерациясига асос солди. II Интернационал бирлаштирган ишчи партиялари ва касаба союзларида айархистлар, шунингдек оппортунистлар ҳам кўп эди, лекин муҳими шундан иборат эдики, конгресс ташкил этган пролетариатнинг интернационал ташкилоти, В. И. Ленин кўрсатиб ўтганидек, «ҳамма муҳим масалаларда дарҳол ва курашсиз деярли марксизм заминига ўтди» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 17-том, 18-бет).

II Интернационалнинг XIX аср охирида меҳнаткашлар олиб борган курашдаги роли

II Интернационал ишчи ташкилотларини жипслаштириб, уларнинг позициялари мустақамланишига, меҳнаткашларнинг эксплуататорларга қарши кураши авж олишига, марксизмнинг ривожланиши ва кенг

ёйрилишига, пролетариат курашининг воситалари ва усулларини такомиллаштиришга ёрдам берди.

II Интернационал биринчи конгрессининг қарорларини бажара бориб, ишчи ташкилотлари **1890 йилдан бошлаб 1 майни меҳнаткашларнинг интернационал бирдамлиги кунига айлантирдилар.** Улар ҳар йили май ойининг бошларида деярли бир вақтда кўпгина мамлакатлардаги юз минглаб ишчиларнинг йиғилишлари, намоишлари ва иш ташлашларини ўтказар эдилар, булар халқаро пролетариатнинг деярли бутун дунёни камраб оладиган дастлабки қудратли ҳаракати эди. Бу чиқишларнинг қатнашчилари меҳнаткашлар иқтисодий ва сиёсий аҳволини яхшилашни талаб қилар, реакция ва милитаризмга қарши норозилик билдирар, социализмга интилаётганларини баён қилар эдилар. Улар бирдамлигининг мустақамланишида **пролетар интернационализи** ёрқин намоён бўлар эди (IV ҳужжатга қаралсин).

II Интернационалнинг конгресслари ҳар икки-уч йилда тўпланиб турар эди. Улар турли мамлакатлар ишчиларининг талабларини умумлаштирди ва ишчилар аҳволини яхшилашнинг конкрет программасини ишлаб чиқди. Конгрессларнинг резолю-

циялари оппортунизмни рад этиб, буржуазия «хукмронлигини йўқотмасдан туриб, ишчиларни озод қилиш мумкин эмаслигини» тушунтирди. Конгресслар анархистларни қоралаб ва Интернационалдан чиқариб, «пролетариат манфаатларини химоя қилиш ва сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш учун» ишчи партияларини мустаҳкамлаш зарурлигини таъкидлади. Ишчиларга уюшишнинг турли формаларини ҳамда сиёсий ҳуқуқларни кенгайтириш учун, демократия учун курашнинг турли методларини тавсия қилди.

Марксистлар — В. Либкнехт, А. Бебель, Ж. Гед, П. Лафарг ва бошқалар конгрессларда раҳбарлик қилар эдилар. Улар турли мамлакатлардаги ишчилар ҳаракатининг кўпгина конкрет проблемаларини ҳал қилишга марксизмни қўлландилар. Уларга Ф. Энгельс жуда катта ёрдам бериб турди. У «Капитал»нинг охириги томларини ва К. Маркснинг бошқа асарларини босмага тайёрлади ва эълон қилди. Ф. Энгельс ишчилар синфи диктатурасининг тарихий зарурият эканлигини таъкидлар ва буржуа демократиясининг чекланганлигини кўрсатар эди. У социалистларни ишчилар синфи билан алоқаларни мустаҳкамлашга чақирди ва уларга дехқонларни, шунингдек шаҳарнинг ўрта қатламларини ўз томонларига жалб қилишни ўргатди. Ф. Энгельснинг фаолияти марксизмни ривожлантириш ва ёйиш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлди. В. И. Ленин Ф. Энгельс вафоти тўғрисидаги некрологда (1895 йил августда вафот этган) бундай деб ёзган эди: «Дўсти Карл Марксдан сўнг, Энгельс бутун маданий дунёдаги ҳозирги замон пролетариатининг яхши олими ва устози эди» (В. И. Ленин и. Тўла асарлар тўплами, 2-том, 5-бет).

Германия социал демократиясининг муваффақиятлари халқаро аҳамиятга эга эди. Унинг Эрфурт программаси (100-бетга қаралсин) кўпгина мамлакатлар ишчи партияларининг программалари учун намуна бўлиб қолди.

XIX асрнинг 80--90-йилларида халқаро революцион ҳаракатнинг маркази Германияда эди. Француз социалистик ҳаракати ўсди (104 - 107-бетларга қаралсин). Илгари вужудга келган ишчи партиялари кучга тўлди. Австрия-Венгрия, Италия, Болгария ва баъзи бошқа мамлакатларда ишчи партиялари тузилди ва улар дастлабки ютуқларни қўлга киритдилар. Россияда В. И. Ленин «Ишчилар синфини озод қилиш учун кураш союзи»ни тузди, 1898 йилда эса РСДРП тузилганлиги эълон қилинди.

Ишчи партиялари ўнлаб газеталар нашр этар эди. Ишчи партияларини ёқлаб овоз берган сайловчилар сони XIX асрнинг 90-йилларида 3 миллиондан 4,5 миллионга етди. Бу эса ишчи партияларига ўз вакиллари сонини кўпайтириш ҳамда парламентлар ва маҳаллий ҳокимият органларидаги чиқишларини активлаштириш имконини берди.

Қасаба соювлари анча кучайди. Улар аъзоларининг умумий сони 90-йиллар охирига келиб, 4,5 миллионга етди. Стачкалар қўлами яна ҳам кенгайди. 90-йилларда энг йирик капиталистик мамлакатларда (шу жумладан, Россияда ҳам) деярли 35 минг стачка ўтказилиб, уларда 8,5 миллион меҳнаткаш қатнашди.

Ишчилар онги, уюшқоқлиги ва активлиги ўсганлиги туфайли улар буржуазияни бир қанча ён беришларга мажбур қилдилар. Қўпгина мамлакатларда улар иш кунининг узунлиги 12 соатдан 11—10 соатга, баъзи жойларда эса 8—9 соатгача қисқартрилишига эришдилар, меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида қонулар қабул қилинишига, страхование системасининг кенгайтирилишига, халқ маорифи ва профессионал тайёргарликнинг яхшила-нишига, айрим ҳолларда — меҳнаткашларнинг сиёсий ҳуқуқлари бирмунча кенгайтирилишига муваффақ бўлдилар. Булар эксплуатацияни йўқотмади, лекин халқаро ишчилар ҳаракатининг ўсишига ёрдам берди.

Халқаро ишчилар ҳаракатида марксизмнинг ҳукмронлиги. Оп-портунистлар ва анархо-синдикалистлар

II Интернационалда марксизмнинг ривожланиши ва ёйилиши шунга олиб келдики, марксизм, В. И. Ленин ёзганидек, халқаро ишчилар ҳаракатида «аслида ҳукмрон назария бўлиб қолди...» (В. И. Ленин.

Тўла асарлар тўплами, 20-том, 72-бет). II Интернационалдан чиқиб кетишни истамаган оппортунистлар ва анархистлар марксизмнинг ҳукмронлигига мослашишга мажбур бўлдилар: улар сўзда конгрессларнинг резолюцияларини эътироф этар, амалда эса, мумкин бўлган жойда, ўзларича иш тутишга интилар эдилар. Анархистлар касаба союзларида анархо-синдикалистлар сифатида активлашдилар (107-бетга қаралсин). Барча мамлакатларнинг оппортунистлари Э. Бернштейн бошлаб берган марксизмни ревизия қилишни ҳамда А. Мильераннинг хоинлик сифатини (103 - 109-бетларга қаралсин) қўллаб-қувватладилар. Халқаро ишчилар ҳаракатида гегемонликни қўлга киритган марксистларнинг II Интернационалда ўз киёфасини бирмунча ўзгартирган оппортунизм ва анархизмга қарши курашни давом эттиришларига тўғри келди.

Ҳ у ж ж а т л а р

1. Ф. Энгельс К. Маркс қабри устида сўзлаган нутқдан

Дарвин органик дунёнинг тараққиёт қонунини кашф этгани сингари, Маркс инсоният тарихининг тараққиёт қонунини кашф этди...

Маркс фанни тарихни ҳаракатлантирувчи революцион куч деб биларди. Ҳар қандай назарий фан соҳасида қилинган ҳар бир янги кашфиёт, баъзан унинг амалда татбиқ қилинишини ҳатто олдиндан кўриш мумкин бўлмаган тақдирда ҳам, Марксга қувонч бахш этарди,— лекин гап саноатга, умуман жамиятнинг тарихий тараққиётига дарҳол революцион таъсир қилувчи кашфиёт тўғрисида борганда унинг қувончи тамоман бошқача бўлар эди <...>

Чунки Маркс аввало революционер эди. Капиталистик жамият-ни ва бу жамият вужудга келтирган давлат муассасаларини ағдарилганда бирон йўл билан иштирок этиш, ҳозирги замон пролетариати, — аҳволини ва эҳтиёжларини, озод бўлиш шарт-

шароитларини биринчи марта ўлароқ Маркснинг ўзи англатиб берган ана шу пролетариатни,— озода қилиш ишида иштирок этиш — ҳақиқатда Маркснинг зиммасига тушган ҳаётий вазифалар эди (К. Маркс, Ф. Энгельс. Уч томлик танланган асарлар, 3-том, 186-бет).

II. 1889 йилда халқаро социалистик конгресснинг очилиши

Чиройли қилиб безатилган мажлислар зали — Петрелль зали соат 9 даёқ одамлар билан лиқ тўлиб кетди. Саҳна орқасида осиглиқ турган қизил алвонга Маркснинг: Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз! — деган сўзлари зарҳал ҳарфлар билан ёзиб қўйилган.

Унг ва сўл томонда иккита плакат кўзга ташланади. Улардан бирига: Ишчи партияси, иккинчисига: Марказий революцион комитет, деб ёзилган. Француз делегатларининг катта кўпчилиги ана шу партияларга мансуб. Плакатлар тепасига қизил байроқ осилган.

Ўртадаги учинчи плакатга: 1848 йил июнидаги ва 1871 йил март, апрель, майидаги Париж номидан ҳамда Бабёф, Бланки ва Варлен Францияси номидан иккала ярим шарнинг социалист ишчиларига салом, деб ёзиб қўйилган.

Саҳнанинг олд томонига осилган ширда социалистик партияларга уюшган ишчиларнинг мақсад ва талаблари ифодаланган:

Капиталистлар синфини сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан экспроприация қилиш, ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштириш.

Соат 10 да гражданин Поль Лафанг Париж ташкилот комиссияси номидан француз ва чет эллик делегатларни самимий табриклади. У немис делегатларини айниқса қизғин табриклади, чунки немис делегатлари ўз ватанларида аҳвол оғир бўлишига қарамай (Германияда социалистларга қарши фавқулодда қонун ҳамон амалда эди.— Авторлар), кўпчилик бўлиб келишди ва бу билан социалистик Германия билан социалистик Франция ўртасида иккала мамлакатнинг шовинистлари жонжаҳдлари билан авж олдириб келаётган бемаъни ва кўр-кўрона душманлик йўқ эканлигини кўрсатдилар. Европа ва Американинг бу залда тўпланган намоёндалари ўз мамлакатларининг расмий вакиллари эмас. Улар уч хил рангли ёки бошқа ҳар қандай рангдаги миллий байроқ остида бирлашмайдилар. Улар қизил байроқ остида, яъни халқаро пролетариат байроғи остида бирлашадилар.

III. II Интернационалнинг Париж (1889 йил) ва Цюрих (1893 йил) конгресслари Биринчи май тўғрисида қабул қилган резолюциялардан

а) Конгресс қарор қилади:

барча мамлакатлар ва барча шаҳарларда белгилаб қўйилган бир кунда меҳнаткашлар жамият маъмурларига иш кунини саккиз соат қилиб қонун билан чеклаб қўйиш, шунингдек Париждаги Халқаро конгресснинг бошқа барча қарорларини бажариш ҳақидаги талабни қўйишлари учун барча даврлар учун абадий белгилаб қўйилган бир вақтда катта халқаро манифестация ташкил этилсин.

Бундай манифестацияни Америка меҳнат федерацияси (АМФ) ўзининг 1888 йил декабрида Сен-Луида бўлган конгрессида 1890 йил 1 май кунига белгилаб қўйганлиги сабабли ана шу кун халқаро манифестация кунидеб белгиланади...

б) ...Конгресс қарор қилади: саккиз соатлик иш кунини ёқлаб ўтказиладиган 1 Май намойиши айни вақтда ишчилар синфи социал революция йўли билан синфий тафовутларни йўқ қилиб ташлаш ва шу тарихда халқлар ичида тинчликка, шунингдек халқаро тинчликка олиб борадиган бирдан-бир йўлга қадам қўйишга қатъий аҳд қилганлигини намойиш этадиган вақт бўлиши керак.

IV. II Интернационал Лондон (1896 йил) конгрессининг резолюциясидан.

...Конгресс тушунтирадики, ишчиларни одамлар ва граждандлар сифатида озод қилиш ҳамда халқаро социалистик республикани ўрнатишнинг энг муҳим воситаси сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишдан иборатдир.

Конгресс барча мамлакатлар ишчиларини битта партияга бирлашишга ва барча буржуа партияларидан мустақил суратда:

1) барча катта ёшдаги граждандлар учун умумий сайлов ҳуқуқини;

2) ҳар бир катта ёшдаги киши учун тенг сайлов ҳуқуқини;

3) қонун чиқариш ташаббуси ҳамда давлат ва жамоа кўламида референдум ўтказиш ҳуқуқини талаб қилишга чақиради.

Конгресс барча миллатларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаш учун тўла ҳуқуқли бўлишларини ёқлаб чиқади, у ҳозирга қадар ҳарбий, миллий ва ҳар қандай бошқа мустабидлик зулми остида жафо чекаётган ҳар қандай мамлакат ишчиларига ҳамдардлигини изҳор қилади ва ҳамма ана шу мамлакатлар ишчиларини бутун дунёнинг онгли ишчилари сафига қўшилишга ва улар билан бирга халқаро капитализмни енгиш ҳамда халқаро социал-демократиянинг мақсадларини амалга ошириш учун курашишга чақиради.

Савол ва топшириқлар

1. К. Маркс ва Ф. Энгельс ҳаётлари охириги йилларидаги фаолиятларининг асосий йўналишлари ҳақида сўзлаб беринг. I ҳужжатдан фойдаланинг. 2. II Интернационал вужудга келишининг дастлабки шарт-шароитлари ва аҳамиятини очиб беринг. 3. Интернационалнинг тузилиши ва фаолияти пролетар интернационализмининг ривожланишига ёрдам берганлигини исбот қилинг. IV ҳужжатдан фойдаланинг. 4. а) II Интернационал I Интернационал ғояларининг вориси бўлганлигини ва уларни ишчилар синфи курашининг янги шароитларига мослаб ривожлантирганлигини, б) 90-йиллар бошларида халқаро ишчилар ҳаракатида марксизм ҳукмрон назария бўлиб қолганини исбот қилинг. 5. XIX аср охирида меҳнаткашларнинг ўз аҳволларини яхшилаш учун курашларида II Интернационал қандай роль ўйнаганини очиб беринг. 6. 9-раунгли картадан II Интернационал бирлаштирган партиялар тузилган мамлакатларни топинг.

27- §. XX АСР БОШЛАРИДА РЕВОЛЮЦИОН ҲАРАКАТНИНГ ЮКСАЛИШИ ВА ИНТЕРНАЦИОНАЛ

Эсланг: 1. Имперализм шароитида ишчилар синфининг мавқеи ва роли қандай ўзгарди (45–48-бетларга қаралсин)? 2. Россиядаги 1905–1907 йиллар революциясининг характери ва унда ишчилар синфининг роли. 3. XX аср бошларида энг йирик капиталистик мамлакатлардаги ишчилар ҳаракатининг умумий жиҳатлари ва хусусиятлари (95–115-бетларга қаралсин).

XX аср бошларида революцион ҳаракатнинг юксалиши

XX аср бошларида меҳнаткашларни эксплуатация қилиш ҳамда мазлум халқларни талашнинг кучайиши, реакциянинг ҳужуми, милитаризмнинг ўсиши ва босқинчилик урушлари омманинг газабини кўзгади, ишчилар, демократик ва миллий-озодлик ҳаракатларининг юксалишига айланиб кетди. Меҳнаткашлар кураши олдида янги истиқболлар очилди. **Ишчилар синфи олдида социалистик революцияга бевосита тайёрланиш вазифалари кўндаланг бўлди.**

Имперализм шароитидаги биринчи халқ революцияси – Россиядаги 1905–1907 йиллар революцияси алоҳида аҳамиятга эга бўлди. У ишчилар синфи демократия учун курашда етакчи роль ўйнашини, шунингдек буржуазиянинг реакционлигини ишонарли тарзда исботлаб берди. Революция жараёнида пролетариат курашининг янги воситалари синаб кўрилди ҳамда унинг иттифокчиларининг революцион кучлари намоён қилинди (қаралсин: СССР тарихи. Ўрта мактабларнинг 9-синфи учун дарслик, 40–77-бетлар). Бу революция мағлубиятга учраган бўлишига қарамай, янги типдаги революцион ишчилар партияси ўз вақтида тузилганлигини ва унинг ленинча йўли тўғри эканлигини тасдиқлади, ленинизмнинг ривожланишига ёрдам берди. Россиянинг қахрамон пролетариати каттиқ синовларга шараф билан дош бериб, бутун дунё революцион кучларининг авангардига айланди. Шу туфайли халқаро революцион ҳаракат марказининг **Россияга кўчиши тугалланди.** Россиядаги 1905–1907 йиллар революцияси капитализмнинг «тинч» ривожланишига чек қўйди ва барча мамлакатларда халқ оммасининг кураши кучайишига ёрдам берди.

Ишчилар ҳаракатининг юксалганлиги ишчи партиялари ва касаба союзларининг таъсири кучайганлигида, миллионлаб катнашчилари меҳнат шароитларини яхшилаш ҳамда меҳнаткашларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришни талаб қилган қудратли стачкалар, митинглар ва намоёнларда, Россиядаги халқ революцияси билан, Европа меҳнаткашларининг катта-катта чиқишлари билан, Осиё ва Латин Америкаси мамлакатларидаги революциялар билан оммавий бирдамликда, реакция, милитаризм ва талончилик урушларига қарши кенг норозилик ҳаракатида ифодаланди.

XIX аср охиридан то 1914 йил бошларига қадар социал-демократик партиялар аъзоларининг сони бир неча бор кўпайди ва 4,2 миллион кишига етди. Социал-демократик партиялар

170 дан ортик кундалик газета нашр этар эдилар. Улар ўзларининг ёшлар ва хотин-қизлар ташкилотларини мустаҳкамладилар. 1910—1913 йилларда парламент сайловларида социал-демократларни ёқлаб XIX асрнинг 90-йиллари охиридагига караганда деярли 3 баравар кўп сайловчи овоз берди. Бутун дунёдаги касаба союзларининг аъзолари XIX аср охиридан то 1914 йилга қадар деярли уч баравар кўпайиб, 13 миллион кишига етди. «Умуман ва ҳуллас,— деган эди В. И. Ленин,— биз халқаро социализмнинг илгари қараб ғоят катта қадам ташлаганлигини, душманга қарши бир талай конкрет тўқнашишларда миллион-миллион пролетариат армияларининг жипслашганини ... кўриб турибмиз» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 17-том, 207-бет).

Фақат чет элдаги 10 та капиталистик мамлакатнинг ўзида 1905—1907 йиллардаги стачкаларда 1898—1900 йиллардагига караганда бир ярим баравар кўп меҳнаткаш қатнашди, 1910—1912 йилларда эса уларнинг сони 1905—1907 йиллардагидан қарийб 2/3 ҳисса кўп бўлди. Ишчилар сайловларда овоз бериш, митинглар ва стачкалар ўтказиш билан чекланиб қолмай, борган сари кўпроқ оммавий намойишлар, сиёсий иш ташлашлар ташкил этар, айрим жойларда эса баъзан қуролли чиқишларга ҳам ўтиб кетардилар. Ленин мана шу чиқишларнинг ҳаммасини «Европа илғор пролетариатининг ҳокимият учун кураш бошлаши», деб баҳолаган эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 23-том, 164-бет).

Айни вақтда Осиёдаги — В. И. Ленин ёзганидек «Осиёнинг уйғониши»,— Латин Америкаси ва Африкадаги революциялар ҳамда империализмга қарши чиқишлар деярли узлуксиз юз бериб турар, миллий-озодлик ҳаракатининг умумий юксалишига кўшилиб кетар эди.

Россиядаги революцион ҳаракат билан бирдамлик ҳаракати айниқса кенг тус олган эди. II Интернационал «бутун дунё ишчилари унинг абсолютизмга қарши курашида у билан бирдам эканликларини ва Россия пролетариати ўз озодлиги учун курашар экан, айни вақтда жаҳон пролетариатининг озодлиги учун ҳам курашаётганини англайдилар», деди. Барча мамлакатларда меҳнаткашлар Россия революционерлари учун маблағ тўпадилар. Қонли якшанбага бир йил тўлган кунда Европа мамлакатларида Россиядаги революцион ҳаракат билан бирдамлик юзасидан кўп кишилик йиғилишлар ва намойишлар ўтказилди.

Кўпгина мамлакатларнинг меҳнаткашлари Рурнинг иш ташлаган кончиларига, Франциянинг шахтёрлари ва металлурғларига, АКШ шахтёрларига, Англия кончиларига, Болкон мамлакатлари ишчиларининг чиқишларига интернационал маънавий-сиёсий ва моддий мадад бериб турдилар. Улар оммавий митингларда мустамлакачилар Африка халқларига қуролли ҳужум қилганига, Англия, Германия, Италия, Франция ва Россиянинг мустамлакачилик сиёсатига қарши, Хитой, Ҳиндистон, Эрон, араб мамлакатларининг меҳнаткашларини ҳимоя қилиб норозилик билдирдилар.

1904 йил. Амстердам конгресси. Г. В. Плеханов билан Катаяма Сэн рус-япон уруши кизиб турган бир вақтда бир-бирларининг қўлларини рамзий маънода сиқишмоқда

Меҳнаткашлар Италия-Туркия урушига (1911—1912 йиллар) оммавий норозилик тўлкини билан жавоб бердилар. Урушга қарши чиқишлар 1912 йилда, Болқон давлатларининг Туркияга қарши қаратилган, жаҳон урушига айланиб кетиш хавфини солган уруши бошланиб кетган вақтда ўзининг энг юқори нуктасига етди. II Интернационал ишчиларни империалистларнинг кирдикорларига қарши «ўз ташкилотларининг бутун кучидан ва қудратли манифестацияларидан» фойдаланишга чақирди. 17 ноябрда «урушга қарши уруш» шиори остида Тинчлик кўни — барча мамлакатларда кўп минг кишилик намоёнлар бўлиб ўтди.

II Интернационалнинг революцион ҳаракат юксалишидаги ролки Меҳнаткашлар барча чиқишларининг кўпчилигига, ҳар бир мамлакатнинг ишчилар ҳаракатига ишчи партиялари ва касаба союзлари раҳбарлик қилар эди. XX аср бошларида уларнинг интернационал ҳамкорлиги мустаҳкамланганлиги халқаро социалистик конгресслар мунтазам ўтказиб турилганлиги (1900 йил — Париж, 1904 йил — Амстердам, 1907 йил — Штутгарт, 1910 йил — Копенгаген, 1912 йил — Базель), II Интернационалнинг халқаро социалистик бюроси (ХСБ) ташкил этилганлиги ва унинг фаолиятида, II Интернационал уставининг қабул қилинганлигида ифодаланди. Конгрессларда йиғирмадан ортиқ мамлакатнинг ишчилар ташкилотларидан келган юзлаб вакиллар ишчилар ҳаракатининг актуал масалаларини муҳокама қилар ва бу масалаларни ҳал қилиш йўлларини

кўрсатиб берувчи резолюциялар қабул қилар эдилар. ХСБ тажриба алмашишни ташкил этар ҳамда турли мамлакатлар ишчи ташкилотларининг чиқишларини мувофиқлаштириб турар эди. Уставада II Интернационалга «социализмнинг муҳим принципларига қўшиладиган» ва «синфий партияга уюшган пролетариатнинг ижтимоий ҳокимиятни қўлга киритиши» учун курашадиган ташкилотлар киради, деб белгилаб қўйилган эди.

Конгрессларнинг кўпгина резолюциялари ишчилар партияларига тўғри, марксистик йўл кўрсатишга ва ишчилар ҳаракатининг муваффақият қозонишига ёрдам берар эди.

1904 йилда Амстердам конгресси социал-демократлар зиммасига ишчилар синфининг манфаатларини «ғоят қатъий туриб, синфий курашнинг кескинлашганлигини ҳамда сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш зарурлигини ҳисобга олган ҳолда...» ҳимоя қилиш вазифасини юклади. У **социалистик сиёсатнинг халқаро қоидаларини** ишлаб чиқди — барча мамлакатларнинг ишчилар ташкилотларига империализмга қарши курашни кучайтириш, революцион пропагандани кенгайтириш, парламентлардаги ҳаракатларни активлаштириш ҳамда оммавий чиқишларни, оммавий стачкаларни ташкил этишга алоҳида эътибор бериш тавсия қилинган эди (I ҳужжатга қаралсин).

1907 йилда бўлган Штутгарт конгресси ҳам II Интернационалнинг сиёсий йўлини, В. И. Ленин кўрсатиб ўтганидек, «... революцион социал-демократия маъносидан...» белгилаб берди (В. И. Ленин. Тула асарлар тўплами, 16-том, 91-бет).

Меҳнаткашлар аҳволини яхшилаш учун курашда касаба союзларининг вазифалари ҳамда касаба союзларининг ишчи партиялари билан яқинлан ҳамкорлик қилиши, касаба союзлари социализм учун курашда қатнашиши зарурлиги кўрсатиб ўтилди. Конгресс II Интернационал «ҳозирги замон мустамлакачилик системасини қаттиқ қоралайди ва барча мамлакатлар социалистларидан уни йўқ қилиб ташлашни талаб қилади», деб тасдиқлади ва «капиталистик мустамлакачилик системаси мустамлака областларнинг туб аҳолисини қул қилишга, мажбурий меҳнат қилишга ёки қирилиб кетишга олиб бормоқда», буржуазияни бойлашмоқда ва ишчилар синфининг муваффақиятли курашига халақит бермоқда, деб айтди.

Штутгарт конгрессининг В. И. Ленин тузатишлари билан

Урушга қарши Базель конгрессида: француз ва немис делегацияларининг группа бўлиб тушган сурати — икки душман мамлакат социалистлари интернационализмнинг рамзи

Владимир Ильич Ленин

қабул қилинган милитаризм ва урушлар тўғрисидаги резолюцияси айниқса муҳим аҳамиятга эга эди. У урушларнинг капитализм билан узвий алоқасини, милитаризмнинг буржуача моҳиятини, миллатчилик ва шовинизмни фош қилиб ташлади. Унда милитаризм ва урушларга қарши кураш социализм учун кураш билан боғлиқ эканлиги таъкидланган эди. Конгресс милитаризмга қарши пропагандани кучайтиришга, парламентларда ҳарбий харажатларга қарши овоз беришга, урушларнинг олдини олиш учун ҳамма воситалардан фойдаланишга чақирди. Рус-япон уруши вақтида Россияда бошланган халқ революциясининг тажрибасини ҳисобга олиб, конгресс В. И. Ленин ташаббуси билан социал-демократлар

зиммасига уруш барибир бошлангудек бўлса, «уруш натижасида келиб чиқадиган кризисдан буржуазиянинг ағдарилишини тезлаштириш учун фойдаланиш» вазифасини юклади (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 16-том, 83-бет), (II ҳужжатга қаралсин). 1912 йилда Болкондаги уруш пайтида тўланган II Интернационалнинг Базелдаги фавқулодда конгресси манифест ишлаб чиқиб, унда турли мамлакатлар ишчиларининг урушга қарши курашдаги конкрет вазифаларини белгилаб берди, уларга 1871 йилги Париж Коммунасини ва 1905—1907 йиллардаги Россия революциясини намуна қилиб кўрсатди (II ҳужжатга қаралсин). У Штутгарт конгрессининг резолюцияси руҳида «ишчиларнинг ўз ҳукуматларига қарши халқаро миқёсда революцион кураш олиб бориш тактикасини, пролетар революцияси тактикасини» белгилаб берди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 26-том, 367-бет).

II Интернационал — унинг конгресслари, ХСБ — меҳнаткашлар интернационал бирдамлигини кенгайтириш ва мустақамлаш учун, Россия ва бошқа мамлакатларнинг революцион ҳаракатини, халқларнинг реакция, мустамлакачилик, милитаризм ва талончилик урушларига қарши курашини қўллаб-қувватлаш учун кўп иш қилди.

II Интернационал фаолиятини баҳолаб, В. И. Ленин кейинчалик «II Интернационалнинг тарихий хизмати... (абადий) ютуғи борки, онгли ишчи бундан ҳеч қачон воз кечмайди», деб ёзган эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 39-том, 117-бет).

Ҳужжатлар

1. II Интернационал Амстердам (1904 йил) конгрессининг резолюциясидан

Конгресс синфий курашга асосланган синалган ва ғолибона тактикамизни ўзгартириш ва душманларни енгиш йўли билан сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш учун курашни мавжуд тартибга ён бериш билан алмаштиришга қаратилган ревизионистик ури-нишларни зўр қатъият билан рад этади.

Бундай ревизионистик тактика оқибатида буржуа жамиятини мумкин қадар тезроқ социалистик жамиятга айлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган партия сўзининг энг яхши маъносидаги революцион партиядан буржуа жамияти доирасида ислоҳотлар билан қаноатланиб қолувчи партиёга айланган бўлур эди.

II. В. И. Ленин ташаббуси билан Россия, Польша ва Литва социал-демократлари Штутгарт конгрессининг (1907 йил) милитаризм ва уруш тўғрисидаги резолюциясига киритган тузатишлардан

Бebelъ резолюциясининг охириги абзаци қуйидагича таърифлансин: «Агар уруш эълон қилиш хавфи туғилса, манфаатдор мамлакатларнинг ишчилари ва уларнинг парламентдаги вакиллари уруш чиқишига халақит бериш учун бор куч-ғайратларини сарфлашлари, бунинг учун зарур чораларни кўришлари шарт. Бу чоралар, табиийки, синфий кураш кескинлашувига ва умумий сиёсий аҳволга мувофиқ ҳолда ўзгаради ва кучаяди. Борди-ю уруш барибир эълон қилинса, улар урушнинг тез тугалла-нишини ёқлашлари ва уруш келтириб чиқарган иқтисодий ва сиёсий кризисдан халқ оммасининг сиёсий онгини уйғотиш ва империалистлар синфи ҳукмронлигининг емирилишини тезлаштириш учун бор кучлари билан фойдаланишлари шарт».

III. II Интернационал Базель конгрессининг манифестидан

Вазият интернационал пролетариатга ўзининг уюшган фаолиятига мумкин бўлган барча қудрат ва куч-ғайратни беришни ҳар қачонгидан кўра кўпроқ тақозо этмоқда...

Ишчилар капиталистларнинг фойдасини деб, сулолаларнинг обрўсини деб ёки яширин битимларнинг ҳийла-найрангларини деб бир-бирларига ўқ отишни жиноят ҳисоблайдилар. Агар ҳукуматлар тўғри эволюция қилишнинг барча имкониятларини бўғиб, бутун Европа пролетариатини фавқулодда қарорлар қабул қилишга мажбур этар эканлар, ўзлари келтириб чиқарган кризис учун бутун масъулият уларнинг зиммасига тушади. Интернационал ўзининг кучли пропагандаси билан, ўзининг муросасиз ва доимий норозилиги билан урушнинг олдини олиш учун кучига куч, ғайратига ғайрат қўшади.

Савол ва топшириқлар

1. XX аср бошларидаги ишчилар ҳаракатининг асосий хусусиятларини очиб беринг. Ишчилар синфи олиб бораётган синфий курашнинг вазифалари қай тарзда ўзгарди? 2. Нима сабабдан жаҳон революцион ҳаракатининг маркази XX аср бошларига келиб Россияга кўчди? 3. XX аср бошларида Осиёнинг уйғониши ҳамда Латин Америкасидаги антиимпериалистик чиқишлар ишчилар ҳаракати учун қандай аҳамиятга эга эди? 4. II Интернационал конгресслари ва ХСБ қандай вазифаларни бажарган эди? 5. I, II, III ҳужжатларни анализ қилиб чиқинг ва II Интернационал конгрессларининг энг муҳим резолюцияларини таърифлаб беринг. 6. II Интернационал фаолиятига Ленин берган баҳони тушунтиринг.

28-§. XX АСР БОШЛАРИДА ХАЛҚАРО ИШЧИЛАР ҲАРАКАТИДА РЕВОЛЮЦИОН ВА ОПОРТУНИСТИК ТЕНДЕНЦИЯЛАР ЎРТАСИДАГИ КУРАШНИНГ КЕСКИНЛАШУВИ

Эсланг: 1. Турли мамлакатлар ишчилар ҳаракатидаги революцион йўналишнинг асосий хусусиятлари. 2. Оппортунизмнинг асосий жиҳатлари ва унинг турли мамлакатлар ишчилар ҳаракатидаги хусусиятлари. 3. Анархо-синдикализмнинг асосий хусусиятлари (100—120-бетларга қаралсин). 4. Ленинизмнинг таърифи.

Марксизмни ривожлантиришнинг ленинча босқичи ҳамда ишчилар ҳаракатини қайта куришнинг бошланиши

Империализм шароитида халқаро ишчилар ҳаракатидаги революцион ва оппортунистик тенденцияларнинг кучайиши ишчи партиялари ва касаба союзларида, II Интернационал конгрессларида ҳамда Халқаро социалистик бюросида улар ўртасида курашнинг кескинлашуви

олиб келди.

Революцион тенденциянинг кучайишига сабаб синфий зиддиятларнинг чуқурлашуви ва кучайиб кетган эксплуатацияга қарши меҳнатқашлар оммавий чиқишларининг ўсиши эди.

Революцион социал-демократларнинг дунёда юз бераётган ўзгаришларни англаб етишга, пролетариат олдиди турган вазифаларни ҳал қилиш йўлларини топишга интилиши марксизмнинг янада ривожланишига ёрдам берди.

Марксизмни ривожлантиришнинг янги босқичи *ленинизм* деган ном олди. В. И. Ленин муҳожирлик йилларида Германия, Англия, Франция, Швейцарияда ва Европадаги бошқа мамлакатларда яшадиган, уларнинг ишчилар ҳаракати билан яқиндан алоқада бўлди, фақат Россия революцион ҳаракатинигина эмас, балки халқаро революцион ҳаракатни ҳам билар эди. Ленинизм аввал бошданок чуқур интернационал илдишларга ва халқаро аҳамиятга эга эди, чунки барча мамлакатлар ишчиларининг манфаатларини ифода этар ҳамда халқаро ишчилар ҳаракатининг тарихий вазифаларини ҳал қилиш йўлларини кўрсатиб берар эди.

XX асрнинг бошларидаёқ В. И. Ленин пролетариатни революцион программа теварагида жишслаштиришга, унинг барча чиқишларига раҳбарлик қилишга, ўзига иттифоқчилар жалб этиш ҳамда халқнинг кўпчилигини эргаштириб боришга, курашнинг

хилма-хил воситаларини усталик билан қўшиб олиб боришга, ишчилар синфи ҳокимиятининг ўрнатилишига эришишга, социализмга ўтишни таъминлашга қодир бўлган янги типдаги революцион ишчилар партияси концепциясини ишлаб чиқди. Унинг раҳбарлиги остида Россияда биринчи ана шундай партия тузилди (қаралсин; СССР тарихи. Ўрта мактабларнинг 9-синфи учун дарслик, 23—31-бетлар). 1903 йилда бу партиянинг вужудга келиши бутун халқаро ишчилар ҳаракатини чуқур ва узок муддатли қайта қуришга асос солди.

В. И. Ленин демократик революцияларда пролетариатнинг гегемонлик қилиши зарурлигини исботлади ва бу революцияларнинг социалистик революцияларга ўсиб ўтиш истиқболларини ёритиб берди. У деҳқонларни, шунингдек бошқа иттифоқчиларни ишчилар синфи томонига жалб этиш йўллари кўрсатди, ишчилар синфи иттифоқчиси бўлган миллий-озодлик ҳаракатининг аҳамиятини аниқлаб берди.

В. И. Ленин бошлиқ большевиклар 1905—1907 йиллардаги халқ революциясининг тажрибаси ва сабоқларига таяниб, халқаро ишчилар ҳаракатидаги революцион йўналишнинг авангардига айландилар.

Ишчилар синфи олдида турган янги вазифаларни марксистик асосда ҳал қилишга П. Лафарг (Франция), К. Либкнехт, Р. Люксембург (Германия), Д. Благов, Г. Димитров (Болгария), Д. Туцович (Сербия), Ю. Мархлевский, Ф. Дзержинский (Польша), Ю. Дебс (АҚШ), Б. Шмераль (Чехословакия), Катаяма Сен (Япония) ва бошқаларнинг фаолияти қаратилган эди. Тўғри, чет мамлакатлардаги кўпгина революцион социал-демократлар деҳқонларнинг ва миллий-озодлик ҳаракатининг ишчилар синфи иттифоқчиси сифатидаги аҳамиятига етарли баҳо бермас эдилар. Уларнинг баъзилари янги типдаги революцион-ишчилар партияси ҳақидаги ленинча концепцияга жуда ҳам кўшилмас эди. Уларнинг большевиклар билан баъзи ихтилофлари вақтинчалик бўлиб, В. И. Лениннинг ҳақ эканлигига ўз тажрибаларида ишонч ҳосил қилган сари аста-секин барҳам топиб борди.

Революцион социал-демократлар Сербия, Италия ва баъзи бошқа мамлакатлар социал-демократик партияларининг мустақамланишига эришдилар. Улар оппортунистлар билан алоқани уздилар ҳамда Болгария ва Польшада ўз ташкилотларини туздилар. Бир қанча ишчи партияларида улар пропаганда группаларини туздилар. Улар Германия ва бошқа мамлакатларнинг социал-демократиясида ҳам активлашдилар.

В. И. Ленин раҳбарлигидаги большевиклар барча революцион социал-демократларни жипслаштиришга, II Интернационални мустақамлашга, уни оппортунистлардан тозалашга ҳаракат килдилар. В. И. Ленин II Интернационал конгресслари ишида қатнашди (1907 ва 1910 йиллар). 1906 йилдан бошлаб ХСБ ва РСДРП вакили бўлди. В. И. Ленин Штутгарт ва Копенгаген конгрессларида кўпгина мамлакатларнинг революцион социал-

демократлари билан кенгашлар ўтказди, натижада муҳим масалалар юзасидан улар биргалликда чиқишди. Революцион социал-демократларнинг куч-гайратлари туфайли II Интернационал XX аср бошларида ишчилар синфи олдида турган бир қанча йирик масалаларни марксистик руҳда ҳал қила олди.

Оппортунизмнинг кучайиши

Империализм шароитида оппортунизмнинг кучайишига ишчилар аристократиясининг ўсиши, буржуазия меҳнаткашларнинг бир қисмига кўрсатаётган ғоявий-сиёсий таъсирнинг кенгайиши сабаб бўлган эди. Буни шу нарса осонлаштирган эдики, ишчи партиялари аъзоларининг кўпчилиги марксизмни «ҳаддан ташқари бир ёқлама, нотўғри тушундилар, у ёки бу «шиорлар»ни, тактика масалаларига доир у ёки бу жавобларни ёд қилиб олиб, бу жавобларнинг марксистча мезонларини *тушунмадилар*» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 20-том, 100-бет).

Бернштейннинг (103-бетга қаралсин) марксизмнинг энг муҳим қондаларини қайта кўриб чиқиш — ревизия қилиш ҳақидаги даъватини барча мамлакатларнинг оппортунистлари — А. Мильеран (Франция), Э. Вандервальде (Бельгия), Р. Макдональд (Англия), «экономистлар», сўнгра эса меньшевиклар ҳам (Россия) қўллаб-қувватладилар. Улар ишчилар ва ўрта қатламларнинг мавқеи тўхтовсиз яхшиланиб бормоқда ва шу сабабли синфий кураш сўниб боради, деб даъво қилар эдилар. Оппортунистлар революция тўғрисидаги таълимот эскириб қолди деб эълон қилиб, капитализмнинг ислохотлар йўли билан социализмга ўсиб ўтишини тарғиб қилар эдилар. Улар монополиялар ортиқча ишлаб чиқариш кризисларини бартараф эта оладилар, уларнинг халқаро уюшмалари эса урушларга йўл қўймасликка имкон беради, дер эдилар. Мустамлакачилик сиёсати мустамлакаларнинг ресурсларидан фойдаланиш зарурияти билан оқланар эди. Мустамлакаларни озод қилиш учун курашиш ўрнига «социалистик мустамлакачилик сиёсатини» ўтказиш таклиф қилинар эди. Ревизионизм оппортунистлар мадади билан «буржуазиянинг пролетарнатга бўлган таъсири ва пролетарлар онгини буржуача захарлашнинг асосий кўринишларидан бирidir. Энг асосий кўриниш бўлса борки, ундан кам эмас» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 25-том, 203-бет). Буржуазия ишчи партияларининг айниб, оппортунистик партияларга айланишига умид боғлаб, оппортунизмнинг мана шу энг янги тури кенг ёйилишига ёрдам берар эди.

Оппортунистлар ўзгарган кураш шароитларини тўғри баҳолай олмаган, ишчилар синфининг янги вазибаларини тушуна олмаган **социал-демократиянинг кўпгина таниқли арбобларидан мадад топди** (103 104, 105 106-бетларга қаралсин).

1905–1907 йиллардаги Россия революцияси мағлубиятга учраганидан сўнг тиғик вакиллари К. Каутский ва Ж. Гед бўлган бундай арбоблар ўз эътиборларини ишчилар синфининг фақат парламент сайловлари йўли билан ҳокимият тепасига келишига ва социализмга ислохотлар орқали ўтишига қарата бош-

ладилар, оммавий чиқишларни ташкил этишга қаршилик кўрсатдилар. Улар ўзларини ҳамон марксист деб ҳисоблар, лекин амалда оппортунистларга айланиб кетган эдилар. Уларнинг ревизионистлар билан иттифок тузиши кўпчилик ишчи партияларида оппортунизмнинг ғалабасини таъминлади.

Анархо-синдикалистларнинг активлашуви Марксистларнинг оммани жипслаштириш ва сафарбар этиш учун оппортунизмга қарши кураши анархо-синдикалистларнинг активлашуви билан қийинлашган эди. Анархо-синдикалистлар касаба союзларига кириб олиб, ишчилар ҳаракатига кўплаб ғоявий-сиёсий жиҳатдан беқарор меҳнаткашларнинг қўшилишидан ҳамда ишчиларнинг бир қисми оппортунистларнинг кучайишидан норози бўлишидан фойдаландилар. Улар ишчилар ҳаракатидаги революцион тенденцияни бузар ва марксизмни нотўғри талқин қилар эдилар. В. И. Ленин анархо-синдикализмни сўл томондан бўлаган ревизионизм деб атаган эди.

Анархо-синдикалистлар касаба союзларини капитализм йўқотилганидан кейин янги жамиятни ташкил этишнинг негизига айланиши керак бўлган меҳнаткашлар ташкилотининг асосий формаси деб эълон қилар эдилар. Улар касаба союзларини ишчи партияларига, уларнинг фаолиятига, шунингдек ҳар қандай давлатга, ҳатто ишчилар синфи давлат ҳокимиятининг зарурлигига қарама-қарши қилиб қўяр эдилар. Анархо-синдикалистлар «тўғридан-тўғри ҳаракат қилиш» тактикасига даъват қилиб, уни иш ташлашлар, саботаж, бойкотдан иборат қилиб қўяр, капитализмни ағдариб ташлашнинг асосий воситаси эса умумий иқтисодий стачкадан иборат, деб ҳисоблар эдилар. Улар II Интернационалнинг конгрессларида ана шу позицияларда туриб нутқ сўзлар эдилар.

Улар касаба союзларини мустақкамлаш ва стачкалар ташкил этиш йўли билан кўпгина меҳнаткашларни ўз томонларига жалб қилишга муваффақ бўлдилар. Лекин анархо-синдикалистлар революцион ҳаракатнинг янги вазифаларини ҳал қилишнинг тўғри йўлини, социализмга олиб борадиган йўлни кўрсатиб бера олмас эдилар. Улар марксизмга қарши иш кўриб, меҳнаткашларнинг бир қисмини чалғитдилар.

II Интернационалнинг кризиси

Оппортунистларнинг кучайиши ва анархо-синдикалистларнинг активлашуви марксистлар, революцион социал-демократларнинг фаолиятини қийинлаштириб қўйди ва II Интернационал ишини мураккаблаштирди. Шу туфайли 1900 йилда бўлган Париж конгресси ревизионистларга зарур зарба бермади. А. Мильбераннинг Франция реакцион буржуа ҳукуматига киришини қораламади (105—106 -бетларга қаралсин), буржуа партиялари билан иттифоклар ва сиёсий ҳокимият тўғрисидаги масалаларга аниқ марксистча тушунтиришлар бермади, бунинг ўрнига мана шу муҳим масалаларни оппортунистларча шарҳлашни истисно этмайдиган зиддиятли резолюцияни маъқуллади (I ҳужжатга қаралсин). Оппортунистлар ва анархо-синдикалистлар бир қанча маса-

лаларни марксистча ҳал қилишга: мустамлакачиликни қоралашга, милитаризм ва урушларга қарши кураш йўллари ва воситаларини тавсия қилишга, оммавий стачкалар тактикасини ишлаб чиқишга, касаба союзлари ва кооперативларнинг ишчи партиялари билан алоқаларини мустаҳкамлашга ҳалақит беришга уриндилар. II Интернационалга ўз қарашларини зўрлаб қабул қилдиришга интилдилар.

Улар конгрессларда муваффақиятга эриша олмагач, ишчилар ташкилотларининг съездлари ва матбуотида марксистча резолюцияларнинг бажарилишига қаршилик кўрсатар эдилар. Оппортунистлар таъсири остида ХСБ 1912 йилдан кейин урушга қарши ҳаракатни авж олдириш учун зарур чоралар кўрмади, энг йирик ишчи партиялари эса Штутгарт ва Базель конгрессларининг урушга қарши резолюцияларини бажармади.

В. И. Ленин раҳбарлигидаги большевиклар пролетариат ва унинг иттифоқчиларининг кучларини империализмга қарши жипшаштиришга ҳаракат қилиб, ишчилар ҳаракатидаги **оппортунизм ва анархо-синдикализмга қарши изчил курашдилар**. Бошқа революцион социал-демократлар ҳам бу оқимларга қарши чикдилар. Улар конгрессларда, ХСБ да ва ишчилар ташкилотларининг матбуотида оппортунистларга ва анархо-синдикалистларга қарши чикдилар. Оппортунизм ва анархо-синдикализмни енгиш йўлларини В. И. Ленин «Марксизм ва ревизионизм» деган ва бошқа бир қанча асарларида белгилаб берди. Оппортунизм ва анархо-синдикализмга қарши курашни В. И. Ленин ўша вақтда «мешчааларнинг ҳамма бебурдлиги ва заифлигига қарамай, ўз ишининг тўла ғалабаси томон олға қараб бораётган пролетариатнинг буюк революцион жанглариининг бўсағасидир», деб баҳолаган эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 17-том, 27-бет).

Бирок буржуазиянинг мададига таянган оппортунистлар бирлашиши ҳамда анархо-синдикалистлар революцион йўналишнинг бир қисмини чалғитиши натижасида **XX аср иккинчи ўн йиллиги бошларида II Интернационалда оппортунистлар амалда устун бўлиб қолдилар**. Германия, Франция ва бир қанча бошқа мамлакатлардаги энг йирик ишчи партиялар кўпчилик раҳбарларининг оппортунистик фаолияти II Интернационалнинг марксистча резолюцияларига мос келмас эди. Бу ҳол II Интернационалнинг кризисига сабаб бўлди, унинг ҳаракатларини тўхтатиб қўйди ва ҳалокатга олиб келди.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. 1900 йилги Париж конгрессининг резолюциясидан

1. Буржуа партиялари билан иттифоқлар.

Конгресс шуни эслатиб ўтадики, синфий кураш капиталистик синфнинг ҳар қандай фракцияси билан ҳар қанақа иттифоқларни тақиқлайди.

Гарчи конгресс фавқуллода вазиятлар бунга ўхшаш иттифокларни баъзан зарур қилиб қўйишини эътироф этса-да, бироқ партия бундай иттифокларни жуда камайтиришга ҳамда мутлақо йўқотишга интилиши ва бундай иттифокларни маҳаллий ёки миллий ташкилот зарур деб ҳисоблаб тургунича уларга йўл қўйиши керак...

2. Сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш.

Ҳозирги замон демократик давлатида пролетариатнинг сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишига бирон-бир зўрлик ҳаракати йўли билан эришиш мумкин эмас, лекин у иқтисодий ва сиёсий заминда пролетарларни уюштириш соҳасидаги узоқ давом этадиган ва қийин ишнинг оқибати, шунингдек уларнинг жисмоний ва ахлоқий жиҳатдан уйғониши ҳамда муниципалитетлар ва қонун чиқарувчи мажлисларни аста-секин қўлга киритиши натижаси бўлиши мумкин.

Бироқ ҳукумат ҳокимияти марказлашган мамлакатда у жузъий йўллар билан қўлга киритилиши мумкин эмас.

Айрим социалистнинг буржуа ҳукумати сафларига киришини сиёсий ҳокимиятни қўлга киритишнинг нормал бошланиши деб ҳисоблаб бўлмайди, лекин у қийин вазиятларга қарши курашда мажбурий ва фавқуллода восита бўлиши мумкин.

II. ГСДП таниқли арбоби В. Кольб мақоласидан

Биз капиталистик жамиятни ҳолдан тойдирар, енгар, унда ҳаётни тўхтатар эканмиз, айти вақтда пролетариатнинг асосий манфаатларига жуда қаттиқ зарар келтирмаслигимиз мумкин эмас. Демак, биз мавжуд тартиботда яхшироқ ўрнашиб олишимиз ва уни ўз руҳимизга мослаб ислоҳ қилишга, шу йўл билан ўз мақсадимизга эришишга ҳаракат қилишимиз керак. Модожика, деярли муқаррар бўлган қонли мағлубият ҳавфи остида қолмасдан туриб, тарихан таркиб топган муносабатларни зўрлик билан бартараф этиб бўлмас экан, демак, ғалаба учун бошқа йўлни қидириб топиш бевосита бурчимиздир. Социал ислохотлар оқибатида социал революция бўлади, ҳозирги тартибот батамом ўзгаради... Биз фанда эволюция деб аталадиган тактикага амал қиламиз.

III. Нидерландия социал-демократиясининг арбоби Ван Колнинг мустамлакачилик тўғрисида II Интернационал Амстердам конгрессига қилган докладидан

Ҳозирги мамлакатлар эндиликда индустрия учун ва инсониятнинг эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган маълум ҳажм ашё, материаллар ва тропик маҳсулотлар етказиб берувчи жойларга эришсиз яшай олмайдилар... Бинобарин, ҳатто бўлажак социалистик камият ҳам мустамлакачилик сиёсатини юргизишга мажбур бўлади...

Капитализм иқтисодий эволюциянинг мустамлакалар ҳам босиб ўтиши керак бўлган муқаррар босқичи бўлганлиги сабабли мустамлакаларда ҳам саноат капитализмининг ўсишини мумкин қилиб қўйиш зарур...

IV. Франция ВКТ 1906 йилда Амьен шахрида бўлган конгрессда қабул қилинган резолюциядан (Амьен хартияси)

Синдикализм кундалик курашда ишчиларнинг куч-ғайратларини уйғунлаштиришга ва дарҳол яхшилаш йўли билан, яъни иш кунининг узунлигини қисқартириш, иш ҳақини кўпайтириш ва ҳоказолар йўли билан ишчиларнинг фаровонлигини оширишга ҳаракат қилади.

Лекин бу фаолият синдикализмнинг бир томонигинадир, холос: синдикализм пролетариатнинг тўла озод қилинишини тайёрлайди, бу озодлик фақат капиталистларни экспроприация қилиш йўли билангина амалга оширилиши мумкин, синдикализм умумий стачкани бу мақсадга эришиш воситаси деб эътироф қилади. У синдикат — ҳозирги кураш союзи — келажакда маҳсулот ишлаб чиқариш ва тақсимлашни амалга оширадиган орган — социалистик ўзгаришларнинг негизи бўлиб қолади, деб ҳисоблайди...

...Синдикализм энг кўп муваффақиятга эришиши учун иқтисодий кураш бевосита хўжайинлар синфига қарши олиб борилиши керак ва конфедерал ташкилотлар (ВКТга кирувчи.— Авторлар), синдикал группалар сифатида партиядан ва секталардан ташқарида туриши керак.

V. В. И. Ленин XX аср бошларида халқаро ишчилар ҳаракати ичидаги кураш тўғрисида. 1910 йил

Европа ва Американинг ҳозирги ишчилар ҳаракатидаги асосий тактик ихтилофлар — бу ҳаракатда амалда ҳукмрон бўлиб келган буржуазия марксизмдан қайтаётган иккита йирик оқимга қарши курашдан иборатдир. Бу икки оқим — ревизионизм (оппортунизм, реформизм) ҳамда анархизм (анархо-синдикализм ва анархо-социализм)дир.

<...> Анархо-синдикализмни ҳам, реформизмни ҳам... буржуа дунёқарашининг ва унинг таъсирининг бевосита самараси деб ҳисоблаш керак...<...>

Ревизионистлар «сакрашлар» тўғрисидаги ва ишчилар ҳаракатининг бутун эски жамиятга принципиал қарама-қаршилиги тўғрисидаги барча муҳокамаларни қуруқ гап деб ҳисоблайдилар. Улар ислохотларни социализмнинг қисман амалга оширилиши деб биладилар. Анархо-синдикалист «майда ишни», айниқса парламент минбаридан фойдаланишни рад қилади. Амалда бу кейинги тактика — буюк воқеаларни яратувчи кучларни тўплай билмаган ҳолда «улуғ кунларни» кутиб ўтиришдан иборатдир. Ревизионистлар ҳам, анархо-синдикалистлар ҳам энг муҳим, энг керакли ишга: ишчиларни синфий кураш руҳи билан суғорилган, ўз мақсадларини очиқ-ойдин тушунадиган, ҳақиқатан марксистик дунёқараш руҳида тарбияланадиган йирик, кучли, яхши ишлайдиган, ҳар қандай шароитда яхши ишлай оладиган ташкилотларга бирлаштириш ишига тўсқинлик қиладилар. (В. И. Ленин. Европа ишчилар ҳаракатидаги ихтилофлар. Тўла асарлар тўплами, 20-том. 72, 76—77-бетлар).

Савол ва топшириқлар

1. Ленинизмнинг интернационал негизлари ва халқаро аҳамиятини ёритиб беринг. 2. I ҳужжатни ўрганинг ва 1900 йилги Париж конгрессининг резолюцияси нима сабабдан ишчилар ҳаракатидаги оппортунистларга қулай бўлган, деган саволга жавоб беринг. 3. II, III ва IV ҳужжатларнинг мазмунини анализ қилинг ва уларнинг авторлари XX аср бошларидаги ишчилар ҳаракатининг қайси сиёсий оқимига мансуб бўлганлигини кўрсатинг. 4. Большевиклар ва бошқа революцион социал-демократларнинг II Интернационалдаги ролини таърифлаб беринг. V ҳужжатдан фойдаланинг.

V БОБГА ДОИР САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. XIX аср 70-йиллари билан биринчи жаҳон уруши арафасидаги халқаро ишчилар ҳаракатининг ҳолатини таққосланг. 2. II Интернационалнинг халқаро ишчилар ҳаракатини ривожлантиришдаги хизматлари нимадан иборат эди? 3. Большевикларнинг фаолиятини таърифлаб беринг. В. И. Лениннинг II Интернационалдаги ролини ёритиб беринг. 4. II Интернационал кризисини нима келтириб чиқарди?

СИНФДАН ТАШҚАРИ ҲҚИШ УЧУН АДАБИЁТ

Арагон Л. Базельские колокола. Собр. соч.: В 11 т.— М., 1956.—Т.1.

Роллан Р. Жан Кристоф. Исталган нашри.

Россель А. 1 Мая.— М., 1982.

ЧЕТ МАМЛАКАТЛАР (XIX АСР ОХИРИ ВА XX АСР БОШЛАРИ) ҲАМДА РОССИЯ (XX АСР БОШЛАРИ) МАДАНИЯТИ

29-§. МАДАНИЯТ ТАРАҚҚИЕТИНИНГ АСОСИЙ ЖИҲАТЛАРИ, ФАНИНГ ЭНГ МУҲИМ ЮТУҚЛАРИ. МАОРИФ

Эсланг: 1. Россия ва бошқа мамлакатларда XVIII аср — XIX асрнинг биринчи ярмида қилинган энг муҳим илмий кашфиётлар. 2. XIX аср ўрталарида ривожланган мамлакатларда маорифнинг аҳволи. 3. XIX аср охири — XX аср бошларида ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши. 4. XIX аср охири — XX аср бошларида синфий курашнинг кескинлашуви.

XIX аср охири — XX аср бошларида маданият тараққиётининг асосий жиҳатлари

XIX аср охири — XX аср бошларида ишлаб чиқарувчи кучларнинг тез суръатлар билан ўсиши аҳолининг янги қатламлари маданиятга эришишига ёрдам берди. Бу ҳол ҳар бир миллат маданиятининг анча жадал ривожланишига ёрдам берди. Мустамлакалар ва ярим мустамлакалар халқларининг маданияти бундан мустасно бўлиб, уни мустамлакачилар бостириб турар ва ҳатто йўқ қилиб юборар эдилар.

Савдо-сотик кенгайиши ва алоқа воситалари ривожланиши билан бирга миллатлар ўртасида маданият ютуқларини айирбошлаш бир неча баравар кенгайди ва борган сари интенсивлашди, *маданиятнинг интернационаллашуви* жадаллашди. Бирок бу ҳол эзувчи ва эзилувчи миллатлар маданиятининг ривожланиши ўртасидаги фарқнинг ўсиб боришига халақит бермади.

Буржуа жамиятининг маданий ҳаёти жуда ҳам зиддиятлидир.

Синфий зиддиятларнинг, айниқса молия олигархияси билан меҳнатқашлар ўртасидаги зиддиятларнинг чуқурлашуви ҳар бир миллат маданияти ичидаги тафовутларнинг кескинлашувига олиб борар эди. В. И. Ленин бу тафовутларни таъкидлаб, «ҳар бир миллий маданиятда иккита миллий маданият бор», деб ёзган эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 24-том. 149-бет).

Буржуазия, айниқса молия олигархияси конунлар системасига, давлат аппарати, дин, оммавий ахборот воситаларига ва ўзининг жуда катта бойликларига таяниб, фан, маориф, санъат ва ахлоқдан ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш ҳамда олаётган фойдасини кўпайтириш учун сурбетларча фойдаланиб келди ва ҳозир ҳам фойдаланмоқда.

Буржуазия илмий ва бадий кадриятларни бевосита яратувчи-

ларга таъйикни кучайтиради. У университетларни пул билан таъминлайди,— демак, профессорлар студентларга буржуача қарашлар системасини сингдириши керак. Нашриётлар унинг қўлида,— демак, ёзувчи ва публицистлар буюртмачиларнинг қарашлари билан ҳисоблашишлари шарт. Капиталист уйларни сотиб олади — шундай экан, архитектор ҳам унинг дидига бўйсуниб мажбур. Рассом ўзи ишлаган расми сотишни истаса, драматург пьесанинг муваффақият қозониб, пул келтиришига интилса, актёр буржуа театри томошабинлари орасида машҳур бўлишни истаса, шундай аҳволга тушиб қолади. Шунинг учун ҳам капитализм даврида буржуа зиёлиларининг баъзи вакиллари ўзларини овутиб юрган «ижод эркинлиги» тўғрисидаги хомхаёлларнинг ҳақиқий воқеликка ҳеч бир алоқаси йўқ.

Лекин ҳамма ерда, В. И. Ленин ёзганидек, «гарчи ривожланмаган бўлса-да, демократик ва социалистик маданият элементлари бор, чунки ҳар бир миллатда меҳнатқаш ва эксплуатация қилинувчи омма бор, бу омманинг турмуш шароити муқаррар суратда демократик ва социалистик идеологияни тўғдиради» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 24-том. 139-бет). Уларнинг ривожланиши жаҳон маданиятининг ютуқларига таянар эди. Бу ривожланиш меҳнатқашлар озодлик кураши билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг ғалаба қозониши демократик ва социалистик маданият ҳукмрон маданиятга айланишининг шарти эди.

Ишчилар ҳаракатининг муваффақиятлари маданият соҳасида юз бераётган жараёнларга ишчилар синфининг кўрсатаётган таъсирини оширди. Бу даврда ишчилар синфи қўлга киритилган демократик ҳуқуқлардан фойдаланиб, буржуа давлати ва ҳукмрон синфдан мустақил бўлган ўз маданият муассасаларини вужудга келтирди. Бир қанча мамлакатларда социал-демократик нашриётлар пайдо бўлиб, улар марксистик адабиётни, тараққийпарвар ёзувчилар, айниқса ишчи шоирларнинг асарларини босиб чиқарар эди. Марксизмни ўрганиш бўйича ҳар турли курслар, яқшанба кунлари ва кечки соатларда ишлайдиган социалистик мактаблар кенг ёйилди. Ишчи партиялари ва қасаба союзлари ўз клубларига эга бўлиб, бу ерда адабиёт ва санъат масалалари бўйича лекция ва мунозаралар ўтказиларди; клублар бадий хаваскорлик марказларига ҳам айланиб қолган эди. Ишчилар хорлари, поэзия, музика, тасвирий санъат тўғарақлари пайдо бўлди.

Табиатшуносликдаги революция

Ишлаб чиқарувчи кучлар ўсганлиги ва жамиятнинг эҳтиёжлари ошганлиги туфайли XIX аср охири — XX аср бошларида физика, химия, геологияда буюк кашфиётлар қилиниб, улар материянинг тузилиши, фазо, вақт, ҳаракат, ўсимликлар ва ҳайвонлар эволюцияси, ирсият белгиларининг ўтиши тўғрисидаги тасаввурларни тубдан ўзгартириб юборди. Бу табиатшуносликдаги чинакам революция бўлиб, замондошлар онгига жуда катта таъсир кўрсатди. У вақтда бу революциянинг айрим натижаларидангина амалий фаолиятда фойдаланилди, лекин асрлар чегарасида

Вильгельм Рентген 1845-1923). Немис физик экспериментатори

шароитларида электромагнит тўлқинларини ҳосил қилишга муваффақ бўлди. Рус олими А. С. Попов симсиз алоқа учун электромагнит тўлқинларини чиқариш ва қабул қилиш усулини топди ҳамда керакли асбобларни (передатчик ва приёмник) яратди. Шу тарика радиога асос солинди.

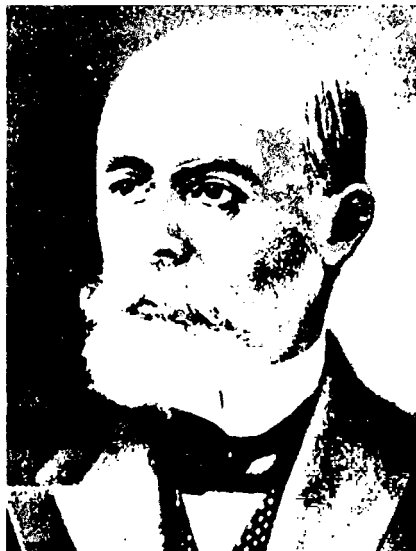
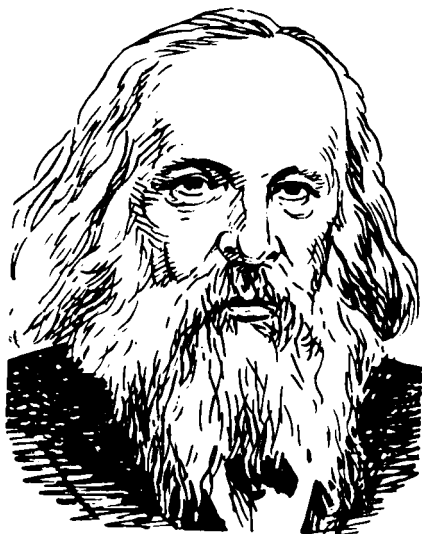
1895 йилда немис олими В. Рентген турли предметларни турли даражада тешиб ўта оладиган кўзга кўринмас нурлар мавжудлигини аниқлади. Электромагнит тўлқинларининг бу тури «рентген нурлари» деган ном олди. Бу нурлардан медицина ва техникада кенг фойдаланила бошлади.

Ҳар иккала ҳолда ҳам нур чиқариш учун импульслар сунъий равишда берилар ва одам истаган дақиқада радиопередатчик ёки рентген аппаратининг ишини тўхтатиб қўя олар эди. Лекин нурланишнинг физик табиати қандай? Бу саволларга фақат модданинг энг майда зарраларини текшириш йўли билангина жавоб бериш мумкин эди. Атомлар ана шундай зарралар эди. Уларни янада чуқурроқ ўрганишга буюк рус олими Д. И. Менделеев асос солди. У 1869 йилдаёқ барча химиявий элементларнинг атом оғирликлари ўртасида боғлиқлик мавжудлигини кашф этди ва мунтазам даврий системани яратди, бу система унинг номи билан аталди.

Атомнинг ички структурасига кириб бориш нурланишни ўрганиш билан боғлиқ эди. Француз физиги А. Беккерель бу ҳодисани ўрганар экан, уран атомлари яқин жойда турган жисмлардан ўтиб кетадиган нурларни ўз-ўзидан чиқаришини аниқлади. Навбатдаги кадамни Парижда М. Склодовская-Кюри ташлади. Тажрибалар жараёнида у ўз-ўзидан нур чиқариш фақат уран атомларигагина хос эмас, деган хулосага келди. Муайян атомларнинг бу хусусиятини у радиоактивлик деб атади. У эри — атоқли француз физиги П. Кюри билан биргаликда баъзи радиоактив элементлар уранга қараганда интенсивроқ нур чиқаришини исбот қилишга муваффақ бўлди. Эр-хотин Кюрилар иккита ана шундай

килинган кашфиётлар XX аср иккинчи ярмидаги фан-техника революциясига (ФТР) йўл очиб берди. XIX аср охирида билимларнинг янги тармоғи — техника фанлари вужудга келди. Улар асосан ўтган давр илмий ютуқлари негизда ишлаб чиқаришни такомиллаштириш проблемалари билан шуғулланар эди.

XIX асрнинг 60-йилларидаёқ инглиз физиги Ж. Е. Максвелл электромагнит майдони назариясини илгари сурди, 80-йилларнинг охирида эса немис физиги Г. Герц лаборатория

Дмитрий Иванович Менделеев (1834—1907) — фран-
цуз физиги

элементни ажратишга муваффақ бўлдилар. Бу элементлар поло-
ний (М. Склодовская-Кюрининг ватани шарафига) ва радий
(яъни нурланувчи) деб аталди.

Олимлар атом модданинг энг майда зарраси эмаслигига
ишонч ҳосил қила бордилар. XX аср бошларида биринчи
микрозарра — электрон кашф этилди. Кўп ўтмай радиоактив
элементлар парчаланган вақтда худди ана шу электронлар
ажралиб чиққанлиги маълум бўлди. Инглиз физиги Э. Резерфорд
хамма атомлар огир ядрога эга эканлигини исботлади. У атомнинг
планетар моделини ясади, бу моделда ядро («куёш») атрофида
электронлар («планеталар») айланар эди. Даниялик физик Н. Бор
тузатиш киритди: унинг моделида электронлар бир орбитадан
иккинчисига сакраб ўтиб, бунда энергия порциясини (квант)
чикаради. Бу классик, Ньютон физикаси билан тамомила ажралиш
эди, бу физиканинг қонунлари микродунё учун тўғри келмай
қолди.

Айни вақтда фазо билан вақтнинг ўзаро нисбати тўғрисидаги
илмий тасаввур ҳам ўзгариб борди. 1905 йилда немис олими
А. Эйнштейн нисбийлик назариясининг асосий ғояларини эълон
қилди. Жисмларнинг катталиги ва вақтнинг узунлиги нисбийдир,
деб исбот қилди у, фазо билан вақтнинг хусусиятлари моддий
объектларнинг ҳаракатига боғлиқдир. Тезлик ёруғлик тезлигига
яқинлашиб борганида вақтнинг кечиши секинлашади, жисмлар-
нинг катталиги қисқаради.

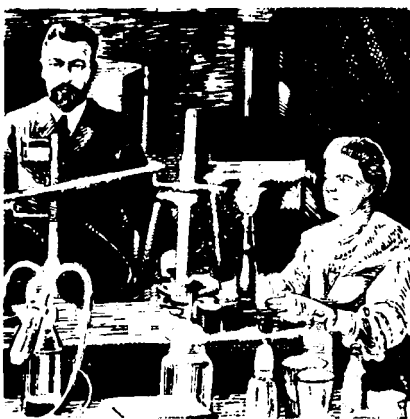
Биологияда ҳам туб силжишлар юз бермоқда эди. Дарвинизм
ғоялари аста-секин ғалаба қилиб борди, лекин ирсий белгиларнинг
ўтиш механизми тўғрисидаги масалаларнинг мураккаб комплекси

сакланиб қолмокда эди. Г. Менделеевнинг Баъзи ҳисса қонунларини кашф этиши янги фан — генетиканинг ривожланишига асос солди. Шу даврда фикрлашнинг моддий чегизларини билиш сари дастлабки кадамлар қўйилди. Рус физиологи И. П. Павлов (қаралсин: СССР тарихи. Ўрта мактабларнинг 9-синфи учун дарслик. 108-бет) инсон хатти ҳаракатларининг чегизида бош мия қобиғида юз берадиган моддий физиологик жараёнлар ётишини исботлади. Бинобарин, фикрлаш жараёни юксак даражада ташқил топган материянинг алоҳида хусусиятидир.

Марксизм — маданиятнинг энг олий ютуғи Табиий фанларнинг жадал ривожланиши техниканинг янада ривожланиши учун ҳамда ҳар қандай диний хурофотлардан холи бўлган илмий дунёқарашнинг позициялари мустаҳкамланиши учун шарт-шароит яратиб берди. Лекин буржуа идеологлари материя тўғрисидаги эскирган тасавурларнинг пучга чиқишини материянинг «йўқ бўлиши» деб, инсон «илоҳий режани» била олмаслигининг «исботланиши» деб кўрсатишга ҳаракат қилдилар. Мана шу бемаъни даъволарни рад қилиб, В. И. Ленин ҳозирги замон фан-техника революциясининг ўтмишдоши бўлган табиатшуносликдаги революциянинг чуқур анализ қилди. У табиатшунослик соҳасидаги янги кашфиётлар марксистик дунёқарашга мос эканлигини ва уни мустаҳкамлашини ишонarli қилиб исботлади.

К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин жамият тараққиётининг тарихи ва назариясини ишлаб чиққанлиги туфайли марксизм XIX аср охири XX аср бошларида буржуа философияси, тарихи ва социологиясига муваффақиятли қаршилик кўрсатди.

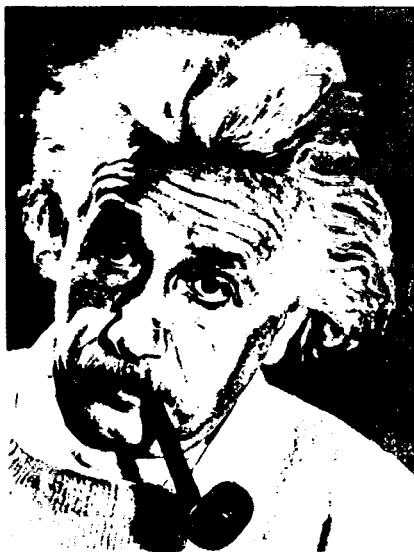
Буржуа философлари дунёни илмий билиш афзалми ёки ҳиссий билиш афзалми, деб текис ва беҳуда баҳс юритар эдилар. Буржуа тарихчилари кишилик тараққиётининг турли даврлари ҳақида жуда катта фанфик материал тўпладилар, муҳим кузатувлар қилдилар, лекин уларнинг кўпчилиги буржуазиянинг ҳукмронлигини оқлашга интилар эди.

Пьер Кюри (1859--1906) ва Мария Склодовская-Кюри (1867--1934) лабораторияда

Янги социал-иқтисодий жараёнларни ўрганиш кучайди. Лекин тадқиқотчиларнинг кўпчилиги қисми уларнинг мазмуни ва аҳамиятини бузиб, монополиялар ва банкларни тараққиёт келтирувчилар, мустамлакачиларни эса маданият тараққатувчилар деб эълон қилар эдилар. Айни вақтда ишчилар синфининг роли камайтириб кўрсатиларди.

К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин жамиятнинг тараққий этиши тўғрисидаги асо-

Эрнест Резерфорд (1871—1937). Инглиз Альберт Эйнштейн (1879—1955). Герфизиги. Радиоактивлик ва атомнинг тузи- маняда туғилган. Узок вақт Швейца- лиши тўғрисидаги таълимотни яратган. рия ва АКШда яшаган, хусусий ва Биринчи сунъий ядро реакциясини амал- умумий нисбийлик назариясини ярат- ган. Кўплаб асарлар ва кашфиётлар

автори

сий буржуача концепцияларни кескин танкид қилдилар ва улар- нинг илмий жиҳатдан асоссизлигини исботладилар. **В. И. Ленин** туфайли марксизм ўз таракқиётининг янги босқичига қадам кўйди (200—201-бетларга қаралсин) ва инсоният маънавий ма- даниятининг энг катта ютуғи сифатидаги ўз ролини мустах- камлади.

Халқ маорифининг ривожланиши

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши халқ маорифини ислоҳ этишни зарур қилиб қўйди. Буржуазия меҳнаткашлар оммаси маълум даражада билимлар минимумини олишдан манфаатдор эди, чунки техника таракқиёти шароитида у чизмаларни тушуна оладиган, йўл-йўриқларни ўқий оладиган, маълум ҳисоб-китоб- ларни амалга ошира оладиган ишчиларга муҳтож эди. Лекин буржуа ҳукуматларини ислохотлар қилишга мажбур қилган асосий куч ишчилар синфи эди. Ғарбий Европа мамлакатларида 12—13 ёшгача бўлган болаларни умумий мажбурий ва бепул ўқитиш жорий қилинган бўлиб, бу ҳол меҳнаткашларнинг муҳим социал ютуғи эди.

Лекин ишчиларнинг асосий оммаси қашшоқ яшаганлиги, ҳаддан ташқари ёмон уй-жой шароитлари, болалик йиллари- данок тирикчилик учун пул топиш зарурлиги кўпгина болаларни иккинчи ёки учинчи синфдан кейин мактабни ташлаб кетишга мажбур қилар эди. Ўқитиш программаси, В. И. Ленин

сўзлари билан айтганда, «хўжайинларга» ва «бошлиқларга» итоатгўй бўлган «фаҳмли» ишчилар тайёрлашга мўлжалланган эди. Деярли барча мамлакатларда «илохий қонунларни» ўқитиш мажбурий эди.

Шундай қилиб, капитализм ҳатто ривожланган капиталистик мамлакатларда ҳам аҳолининг аксарият кўпчилиги учун юсак маданиятга эришишни чеклаб қўярди. Бошқа давлатларда ҳатто бошланғич мактаб ҳажмида билим олиш ҳам фақат помешчиклар, буржуазия, амалдорларнинг болалари учун мумкин эди.

Бирок капиталистик мамлакатларда ҳеч бўлмаса бир оз вақт мактабда ўқиган меҳнатқашлар сони кўпайиб борди. Улар саводли эдилар ҳамда газета ва китоблар ўқиш, мустақил билим олиш йўли билан ўз билимларини ошириб бориш имконига эга бўлдилар. Бадий ва илмий-оммавий адабиётни ўқувчилар сони, ундан камрок даражада театрларга, бадий кўرғазмаларга, концертлар, лекцияларга борувчилар сони кенгайди. Энг иқтидорли ишчилар орасидан ҳозирча оз сонли бўлса ҳам «ишчи зиёлилар» қатлами етишиб чиқди. Уларнинг кўпгина вакиллари маданий бойликларни истеъмол қилувчиларгина эмас, балки шу билан бирга яратувчилар ҳам эди: улар мақола ва шеърлар ёзар, назарий мунозараларда ва ҳаваскорлик спектакларида қатнашар эдилар. Бу ҳол демократик ва социалистик маданият элементларининг қучайишига ёрдам берди.

Савол ва топшириқлар

1. XIX аср охири — XX аср бошларида маданият тараққиётининг асосий жиҳатларини очиб беринг. 2. В. И. Лениннинг ҳар бир миллий маданиятда иккита миллий маданият борлиги тўғрисидаги сўзларини тушунтириб беринг. 3. XIX аср охири — XX аср бошларида табиатшунослиқдаги революция нимадан иборат бўлди? У жамиятнинг ҳаёти ва идеологик кураш учун қандай аҳамиятга эга эди? XIX аср охири — XX аср бошларидаги қандай илмий кашфиётлар инсоннинг билиши чексиз эканлигини тасдиқлар эди? Нима сабабдан улар марксизм-ленинизм ғояларини тасдиқлади?

30-§. БУРЖУА МАДАНИЯТИНИНГ КРИЗИСИ

Эсланг: 1. XIX аср охири — XX аср бошларида капитализм зиддиятларининг кескинлашуви. 2. XX аср бошларида барча йўналишлар бўйича реакцияга сабаб нима эди ва у нималарда ифодаланди? 3. Санъатда реализм нима?

Буржуазия онгидаги Капитализмнинг зиддиятлари қанча чуқурлашиб ва кескинлашиб борса, келажакдан кўркиш ҳисси буржуазияни шунча кўп қамраб олар эди. Буржуа капиталистик система қулайдиган вақт яқинлашиб келаятигини олдиндан ғира-шира сезиб, уни «охирзамон» деб, цивилизациянинг ҳалокати деб ҳисоблашга мойил эди. XVII — XVIII асрларда буржуазияга хос бўлган оптимизм ўз ўрнини ишончсизлик, ҳалокатга маҳкум синфнинг дунёни қоронғуликда кўриш ҳиссига бўшатиб берди. Оптимизм ва «ақлга сиғиниш», тарих жараёнининг қонуний эканлигига ишониш ўрнига тушқунлик ва иррационализмга* сажда қилиш,

ижтимоий тараққиёт қонуниятларини инкор этиш келди. Бу ҳол буржуа ахлоқининг кризисида ифодаланди. Бойликлар ва имтиёзлардан маҳрум бўлиш хавфи буржуаларни «бугунги кундан фойдаланиб қолишга», «ғанимат дамларни қўлдан чиқармасликка», ўзларини бирон-бир ахлоқий принциплар билан боғлашга ундади. Ҳамиша буржуазияга хос бўлиб келган индивидуализм эгоизмга, ўзгаларнинг изтиробларига лоқайдлик билан қарашга айланиб кетди.

Буржуазия психологияси, ахлоқи, оддий онгидаги ўзгаришларнинг ўзиёқ буржуа маданияти кризисининг кўриниши бўлиб, буржуа идеологияси ва санъатида юз бераётган жараёнларга асос бўлди.

Империалистик идеология

Империализм идеологлари бир вақтлар буржуазия эълон қилган «эркинлик, тенглик ва қардошлик» гояларидан юз ўгирдилар. Йирик француз гуманист ёзувчиси Ромен Роллан ёзганидек, Буюк француз революцияси анъаналари етиштириб чиқарган «донолар» ҳозир озодликнинг энг ашаддий душманларига айландилар. Реакцион тарихчилар буржуа революцияларнинг илғор гояларини бузиб кўрсатар, уларни хато деб, бу революцияларнинг арбобларини эса жиноятчи шухратпарастлар деб атар эдилар. Философлар, экономистлар, социологлар мавжуд тузумнинг бузилмаслигини «исбот қилиши» керак бўлган ҳар хил назарияларни ўйлаб чиқардилар.

Реакцион немис философи **Фридрих Ницше** ҳукмрон синфлар анчагина қисми учун «ақл-идрок ҳоқими» бўлиб қолганлиги тасодифий эмас. Одамлар «ҳукмдорлар» ва «қуллар»га бўлинади, дер эди у, ва ҳукмдорлар — «кучли шахслар», «ўта зўр одамлар» — «хушига келган ишни қилиши мумкин». Улар қонунлар билан ҳам, ахлоқ билан ҳам ҳисоблашмасликка, ўз йўлларига гов бўлган ҳамма кишиларни йўқ қилиш ва бостиришга ҳақлидирлар. Революцион қайфиятдаги ишчиларни ўлдириш учун бандитларни ёллайдиган америкалик миллионер, хиндилар, хитойлар, африкаликларни совуққонлик билан отиб ташлайдиган инглиз мустамлакачиси, «темир мушги билан» бутун дунёни ўзига бўйсундиришни орзу қиладиган герман офицери, — буларнинг ҳаммаси Ницше «философиясидан» ўзларининг ғайри инсоний сиёсатларини оқлаш учун далил топар эдилар.

Барча мамлакатларнинг буржуазияси бир қанча империалистик урушларни бошлаб юборган вақтида «уруш — ҳаётнинг энг юксак маъноси» деган сатрларни завқланиб ўқир эди. Агар Ницше «ўта кучли одам» деб «тоза қонли орийни», «малларанг шайтонни» ҳисоблаганини назарга олсак, нима сабабдан унинг «философиясини» кейинчалик герман фашизми дастак қилиб олганлиги тушунарли бўлади.

Мустамлакачилик сиёсатини ҳам, шунингдек ўз халқи устидан зўрлик ишлатишни ҳам «назарий жиҳатдан» оқлаш йўлида бошқа уринишлар ҳам бўлган. Ҳатто Дарвиннинг буюк таъ-

лимотидан ҳам буржуа идеологлари, айниқса Англияда, ўзлари учун қулай хулосалар чиқаришган. Ўзларини **социал-дарвинчилар** деб атаганлар ҳайвонот дунёсининг қонунларини тўғридан-тўғри кишилик жамиятига кўчирар ва инсониятнинг таракқиётини яшаш учун кураш ҳаракатга келтиради, деб даъво қилган эдилар. Агар ишсизлар ёки хонавайрон бўлган дехқонлар очликдан ўлсалар, бу энг кучсизларнинг қирилиб кетиши деб ҳисобланган. Уларга ҳеч қандай ёрдам бериш керак эмас, чунки уларнинг ҳалокати — инсоният учун яхшидир, деганлар. Лекин социал-дарвинизмнинг бошқа адреси ҳам бор эди: энг кучли ирқлар ва миллатлар яшаб қолади, демак, бир халқни йўқ қилиб ташлаш ва бошқаларини шафқатсиз эксплуатация қилиш ҳам яшаш учун курашнинг натижасидир.

Империализм **буржуа миллатчилиги, шовинизм ва ирқчиликнинг** ривожланишига туртки берди. Бу даврда германча ирқчилик билан бир қаторда инглизча-саксонча ирқчилик ҳам кенг ёйилади. Ҳатто талантили инглиз шоири ижодидан инсонпарварлик тенденциялари ҳам ўрин олган Редъярд Киплинг ҳам йиртқич мустамлакачиларни, «империя бунёдкорларини» кўкларга кўтариб мактади. Мустамлакачилик романлари деб аталган юзлаб романлар китоб бозорини тўлдириб юборди. Бу романларда мустамлакаларнинг аҳолиси ё оқ танли киши раҳбарлик қилишига муҳтож бўлган ибтидоий мавжудотлар, ё бўлма-са хийлагар ва маккор душманлар деб тасвирланар эди.

Декадентлик

Буржуа маданиятида бошланган кризиснинг анча мураккаб кўриниши **декадентлик (французча decedance тушқунлик)** эди. Бу оқимга мансуб бўлган ёзувчилар, рассомлар, музикачилар, театр арбоблари умуман ҳукмрон синфга хос бўлган тушқунликка, инсон ақлининг кучига ишонмаслик кайфиятларига берилган эдилар. Лекин улар санъат кишилари сифатида буржуа жамиятининг воқелигини анча чуқур ва танқидийроқ идрок қилар эдилар. Уларнинг кўплари ўзларини буржуача турмуш тарзига қарши исёнчилар деб ҳисоблар, буржуаларнинг маънавий кашшоқлигидан нафратланар эдилар. Лекин улар вужудга келган вазиятдан қутулиш йўли капиталистик тузумга қарши кураш эмас, балки ундан шахсий кечинмалар дунёсига берилишдир, деб билар эдилар. Уларнинг программаси реал ҳаётдан чегараланиб олиш, рассом ва шоир «соф санъатни» ижод қиладиган «фил суягидан ясалган қўрғон» ичига биқиниб олишдан иборат эди. Улар санъат «бегона» мақсадларга — инсониятнинг бахти учун, инсонпарварлик идеаллари учун курашга хизмат қилмаслиги керак, деб ҳисоблар эдилар. Санъат — бирдан-бир мақсаддир. «Санъат санъат учун» деган шиор ҳам ана шундан келиб чиққан.

Декадентлар рассомнинг «мағрур танҳолигини» кўкларга кўтариб, ўтакетган индивидуализмни янгича «асослар» эдилар. Уларнинг таъсиринга тушиб қолган кишилар социал ва сиёсий проблемаларга ҳар қандай қизиқишни йўқотар ва аслида мавжуд тузумга кўникар эдилар. Шундай қилиб, декадентлар ўзла-

ри чин дилдан ёмон кўрган тузумнинг мустақамланишига беихтиёр ёрдам берар эдилар.

Декадентликнинг кўпдан-кўп бадий оқимлари бўлиб, уларнинг вакиллари ўзаро шовқин-сурон кўтариб бахслашар эдилар, лекин уларни баъзи умумий жиҳатлар бирлаштириб турар эди. Ҳамма декадентлар назарида инсон «олий», «у дунё» кучлари қўлидаги ожиз ўйинчоқ эди. Таниқли бельгиялик шоир ва драматург Морис Метерлинк ўз пьесаларидан бирини «Ожизлар» деб атагани бежиз эмас. Пьесанинг мазмуни қуйидагича:

Одамлар — кексалар, ёшлар, эркаklar, аёллар, болалар — қадимги ўрмонда ўтиришибди. Атрофида илдизи билан қўприб ташланган дарахтлар ётади. Тун, ой нур сочиб турган бўлишига қарамай, атроф қоронғу. Қандайдир қанотлари баҳайбат сирли қушлар учиб юради. Одамлар қўркишади, уларнинг кўзи ожиз, етакловчи эса йўқ — тез орада унинг ўлганлиги маълум бўлади. Елғиз кўзи очик одам — бола нималарнидир кўришга уринади, у узоқроқни кўра олсин деб одамлар уни кўлирига кўтаришади. Ниҳоят у кўрди. Нимани кўрганини биз билмаймиз, лекин қоронғулик ичидан юриб келаётган қандайдир қўркинчли нарсани кўради ва пьеса дахшатли қичкирик билан тугайди.

Китобхон ва томошабин кўзи ожизлар — инсониятнинг рамзи эканлигини, у ҳалокат сари бораётганини ва бунга қарши ҳеч нарса қила олмаслигини, чунки дунёда ўзи тушунмайдиган ёвузлик кучлари ҳукмрон эканлигини осонгина англаб олади. Бутун пьеса хилма-хил маъноли символларга тўлиб ётибди. Булар ўрмон ва қушлар, ой, қаҳрамонларнинг кўпгина сўзлари, етакловчининг образи. Пьеса персонажлари бирон-бир конкрет нарсанинг рамзи эмас, улар ҳеч қандай реал мазмунга эга эмас, лекин уларнинг ҳаммаси маҳкумлик муҳитини тўдиради ва инсон бегона сирли кучлар* олдида ожиз деган фикрнинг ифодалайди.

«Ожизлар» пьесаси — декадентлик оқимларидан бири бўлган символизм стилистикасининг ёрқин намунасидир. Бу оқимнинг моҳияти шундаки, ҳаётнинг реал воқеликлари ўрнига символлар қўйилади, гўё инсоннинг ақли етмайдиган ҳодисалар тўғрисида, қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари билан «нариги дунё» ўртасидаги сирли боғланишлар ҳақида мавҳум имо-ишоралар билан гапирилар эди.

Декадент режиссёрлар ҳатто классик пьесаларни ҳам сахналаштирганларида уларга умумлашган-символик тус берар, воқеаларни жой ҳамда вақтнинг конкрет шароитларидан ажратиб кўяр эдилар. Декорация ва костюмлар томошабинга реал ҳаётни эслатмаслиги керак эди. Таниқли инглиз режиссёри Г. Крег «Гамлет»ни қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари ва тақдирини олдиндан белгилаб қўйган қудратли қисмат ҳақидаги мистик пьеса сифатида сахналаштирди.

Декадентлар санъатидан реал инсон ва унинг характери-

нинг тақрорланмас хусусиятлари, психологияси, ҳатто ташки кифёси ҳам йўқолиб кетар эди. Декадентликнинг бу жиҳати драматургияда, театр санъатида ва айниқса тасвирий санъатда яққол мавжуд эди. Умуман декадент рассомларнинг картиналарида одам камдан-кам тасвирланарди. Лекин ҳатто тасвирчинганида ҳам индивидуал жиҳатларга эга бўлмас, қўл-оёқлари, боши, елкалари ҳаддан ташқари кичик ёки катта қилиб курсатиларди. Рассомлар анатомия қонунларини бузиш билан инсонда уйғунлик, бутунлик йўқлигини атайлаб таъкидлар эдилар. Уларнинг фикрича, асосий нарса «умуман» инсонни тасвирлашдан иборат бўлиб, бунинг учун энг схематик чизикларнинг ўзи кифоя қилар эди.

Бу тенденция **кубизм** деб ном олган оқимда айниқса яққол намоён бўлди. Бу оқимнинг асосчиларидан бири бўлган Брак расмларида ҳозирги замон танқидчисининг фикрича, «дарахтлар цилиндрларга, уйлар эса — кубларга айлантирилган. Кубистлар ҳар қандай шаклнинг асоси геометрик фигуралардан иборат деб ҳисоблар эдилар. Масалан, одамни фақат тўғри чизиклар, квадратлар, кублар билан чизиш мумкин эди. Бунда моделнинг индивидуаллиги деярли йўқ бўлиб кетар, юзнинг жонли ифодаси ўрнига ўлиқ схема қўйилар эди. Бу ҳол ҳатто **Пабло Пикассо** каби атоқли испан рассомининг портретларида ҳам кўзга ташланади. У кубизмнинг таникли лидери бўлишига қарамай, ўша вақтлардаёқ реалистик полотнолар ҳам яратган эди. Кейинчалик Пикассо санъати тинчлик ва тараққиёт ишига кўп хизмат қилди.

Декадентлик билан боғлиқ бўлган баъзи йирик ёзувчилар, рассомлар, режиссёрлар учун унинг доиралари торлик қилар эди. Улар ўз талантларининг кучи туфайли ва илғор ижтимоий ҳаракатларнинг таъсири остида бу доираларни тарк этар ва инсонпарварлик руҳидаги асарлар яратар эдилар. Кейинчалик ўша Метерлинкнинг ўзи машҳур «Мовий қуш» деган эртак-пьесани ёзди. Бу пьеса «Ожизлар» пьесасидан фаркли ўларок, жуда ҳаётбахшдир: унинг қаҳрамонлари бахт рамзи бўлган «мовий қушни» қидирадилар ва топадилар. Пьеса гўё одамлар бахтга лойиқлар, одамлар уни излашлари керак ва излаб топадилар, деб эълон қилгандек бўлади.

Инглиз ёзувчиси **О. Уайльд** ижоди ҳам ана шундай зиддиятли характердадир. Умуман у «санъат санъат учун» деган декадентча принципни ҳимоя қилса-да, лекин «Дориан Грей портрети» деган роман ёзди. Бу романда ёзувчининг маҳорати худбинлиқни ва «олий жамиятнинг» маънавий таназзулини кескин қоралашга қаратилган эди.

Шундай қилиб, декадентликнинг ғоявий-бадий йўл-йўриқларига қарамай, кўпгина санъат дурдоналари яратилди.

Савол ва топшириқлар

1. Империализм зиддиятларининг тобора кескинлашуви капиталистик мамлакатлардаги турли синфларнинг маънавий ҳаётига қандай таъсир кўрсатган эди? XIX аср охири — XX аср бошларидаги буржуа идеологиясининг муҳим жиҳатларини кўрсатинг. 3. Ф. Ницше ва унинг издошлари философиясига ўз муносабатингизни баён қилиб бering. 4. Нима сабабдан XX асрда буржуа маданиятининг кризиси муқаррар бўлиб қолди? Унинг конкрет кўринишлари қандай эди? 5. XIX аср охири — XX аср бошларида адабиётдаги қандай ҳодисалар буржуа маданияти тушқунликка юз бурганлигидан далолат беради?

31-§. ДЕМОКРАТИК ВА СОЦИАЛИСТИК МАДАНИЯТ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Эсланг: 1. XVIII аср — XIX аср биринчи ярми ГАРБИЙ ЕВРОПА санъатининг энг йирик намояндалари. 2. XIX аср охири — XX аср бошларида жамиятда ишчилар синфи ролининг ошиб бориши ва ишчилар ҳаракатининг муваффақиятлари.

Революцион ҳаракат адабиёти Ишчилар синфи уюшқоклигининг ўсиши, унинг демократия ва социал тараққиёт учун курашдаги муваффақиятлари меҳнатқашларда инсоний ва синфий кадр-қиммат ҳиссини ошириб боради. Ўз кучларига ишониш, шу туфайли эса инсоният келажигига оптимистик қараш пайдо бўлди. Ишчилар синфида социал активлик, умумий иш учун шахсий фароғатдан кечишга тайёрлик, революцион ғайрат шаклланиб борди. Синфий жангларда орттирилган, кундалик ҳаётий воқеалар билан бойиган тажриба буржуа индивидуализмига қарама-қарши ўларок, коллективчилик психологиясининг ривожланишига ёрдам берди.

Ҳукмрон синфларнинг шовинизми ва иркчилигига ўсиб ва мустаҳкамланиб бораётган *пролетар интернационализи* қарши турар эди. Марксизмнинг ривожланиши ва кенг ёйилиши ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у «революцион пролетариатнинг манфаатларини, нуқтаи назарини ва маданиятини тўғри ифода» қилар эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 41-том, 376-бет).

Буларнинг барчаси демократик ва социалистик маданиятда ўз ифодасини топди ва унинг ўсишига ёрдам берди.

Париж баррикадаларида Коммунанинг жанговар поэзияси дунёга келди. Франциянинг энг йирик пролетар шоири Э. Потье бўлиб, у Коммуна Советининг аъзоси, пролетар гимни «Интернационал»нинг автори эди.

Социалистик ҳаракатнинг актив арбоби, шоир ва rassom У. Моррис ижоди ишчилар синфининг кураши билан бевосита боғланган эди. У социалистик газета саҳифаларида эълон қилинган «Йўқ ердан хабарлар» деган утопик романида асосан социал тенглик, коллективизм, шахснинг эркин ривожланиши идеалларига мос келадиган келажак жамиятнинг манзарасини чизиб берди. Анча илгари ёзилган шунга ўхшаш асарлардан фарқли ўларок, Моррис янги ижтимоий тузум ғолибона революция натижасида қарор топади, деб кўрсатади.

Даниядаги ишчилар ҳаракатининг дастлабки қадамлари аток-ли реалист ёзувчи **М. Андерсен-Нексенинг** «Пелле-фотих» деган романида ўз аксини топди. Авторнинг Дания воқелигининг ўзига хос жиҳатларини акс эттирувчи турмуш иқир-чиқирларини иштиёқ билан батафсил тасвирлашнинг унинг бутун капиталистик дунё учун хос бўлган чуқур социал конфликтларни очиб ташлашига ҳалақат бера олмади. Роман халқро аҳамиятга эга бўлганлиги ва немис ҳамда француз социалистик газеталарида босилиб чиққанлиги тасодифий эмас.

Социалистик ҳаракатга яқин бўлган революцион ғоялар Куба халқининг озодлик ҳаракатига раҳбарлик қилган **Х. Марти** ижодида ўзининг ёркин ифодасини топди (155—156-бетларга қаралсин). У Латин Америкасининг жуда катта шоири эди. Бундай ғоялар Хитой революционер ёзувчиси, ҳозирги хитой адабиётидаги реализмнинг асосчиси бўлган **Лу Синь** ижодига ҳам сингиб кетган эди.

Демократик санъатда реализм ва халқчиликнинг чуқурлашуви

Гарчи революцион ҳаракатда катнашмасаларда, инсонпарварлик идеалларига содик бўлиб қолган рассомлар, ёзувчилар, режиссёрлар, актёрлар демократик маданиятга катта хисса қўшдилар. Улар халқнинг адолат, тенглик, инсонийликка интилишларини маъқуллаб, воқеликдаги зиддиятларни ана шу нуқтаи назардан қараб чиқар эдилар. Улар ижодининг халқчиллиги аввало ана шунда эди.

Инглиз танқидий реализмининг йирик намояндаси **Б. Шоу** драматургияси Европа театрини демократлаштириш учун жуда катта аҳамиятга эга бўлди. XIX аср охирида у «Екимсиз пьесалар» деган ғайриоддий ном билан бирлаштирилган бир қанча қочиримларга бой пьесаларни яратди. «Бева қишининг уйлари» пьесасида сурбет қорчалон Сарториусга гўё «халол» аристократ Тренч қарама-қарши тургандек бўлади. У Сарториуснинг кулбалардаги квартираларда ижара ҳақи тўлаб яшайдиган камбағалларнинг охириги қақасини ҳам суғуриб олишидан ғазабланади. Лекин Тренчнинг ўзи олаётган даромадларнинг манбаи ҳам ўша кулбалар экан, чунки кулбалар қурилган ер унинг қариндошларига тегишли эканлиги тез орада маълум бўлиб қолади. Шунда пьесанинг бошида дарғазаб бўлиб ёнган «олижаноб» Тренч унинг охирига бориб, «Ҳаммамиз битта тўдадан эканмиз-да» деб эътироф қилишга мажбур бўлади.

Машҳур норвегиялик драматург **Г. Ибсеннинг** пьесаларида тақикланган деб ҳисобланган мавзулар: буржуа никоҳининг сохталиги, оилада хотин-қизларнинг қамситилиши, ахлоқ, қонунлар, диннинг иккиюзламалиги мавзулари дадил кўтариб чиқилди. Катта шов-шувга сабаб бўлган «Қўғирчоқ уй» пьесасида унинг қаҳрамони Норанинг мешчанлар дунёчасига ва оиладаги зулмага қарши исёни кўрсатилди. Илғор театр арбоблари ва тараққийпарвар жамоатчилик Ибсен учун жанг қилишга мажбур бўлдилар, чунки цензура ва театрларнинг раҳбарлари унинг драма-

ларини саҳлага чиқаришни ис-
тамас эдилар. Э. Зоу, Зоура
ролинга энг яхши ижрочила-
ридан бири таникли актриса
Элеонора Дузе бу курашни
айниқса актив олиб бордилар.

Фақат реализстик театр саҳ-
насидагина инсон характерла-
рини, қаҳрамонлар ўртасидаги
муносабатларни чуқур очиб бе-
риш мумкин эди. Париждаги
таникли актёр ва режиссёр
А. Антуан раҳбарлик қилган
«Эркин театр», Лондондаги
«мустақил театр», баъзи немис
театрлари реализстик спектакль-
лар яратдилар. Уларда дабда-
бали гаплар, ғайри табиий ам-
ишоралар, хашаматли декора-
циялар бўлмас эди. Асосий
эътибор саҳнада актёрнинг де-
ракатлари қаёқни, табиий ҳу-
лашига қаратишлар, барча режиссёр
бу шундан эпизодик рол-
ларни ҳам пухта тайёрлашга,
шунингдек актёрлар ўртасида
яқиндан дамисорлик бўлишига
қаратилар эди. Немис актёри ва
режиссёри Ф. Фабр ва режиссёр
фаолиятлари ва баъзи шайх
ва новаторлари билан ажрали-
шди. Бу режиссёрларга аналитик
ёндашишга, кечинмаларнинг ҳақ-
қилиқларига, саҳнада жали
ижод бўлишига эришар эди. Бу
билан баъзи / символизм ру-
ҳидаги ислохнолар билан қайфият
туғдирилди. Саҳна образларни
киритар эди Рейнхардт Гаушман.
Асосий режиссёрларий пьесаларини
қўйган вақтида қаҳрамонларнинг
жизмалари маънавий изла-
нишларини очиб берар эди.

Музыка саъватида реализм ва халиқиялик декадентларча
нозияликка ва формалистик мурсабликка қарши кўрсатиб
ривожланди. Бу кўрсатиб халиқиялик негизи норвегиялик компо-
зитор Э. Григ ва асосий композитори А. Дворжак ижодида эркин
наъми бўлиб, баъзи композитори М. Равалянинг асарлари
халиқиялик билан хайбарчас боғлангандир. Уларда эътибор
наъми маъно хушҳаёлик ва вазалилик билан чирмайиб ке-
тади. Немис композитори Р. Штраус модарта операни қайта-
дан тиклади. Унинг асарлари образлиги билан ажралиб ту-
ради. Бетховен аъналарини австриялик композитор Г. Малер
ривожлаттирди. У музыка асарларининг ижтимоий аҳамиятини
юксалтириб кўрсатиб, шу кўрсатиб маънавий мавзулар билан
да халиқиялик билан хайбарчас боғлангандир. Уларда эътибор
наъми маъно хушҳаёлик ва вазалилик билан чирмайиб ке-
тади.

Музыка саъватида реализм ва халиқиялик декадентларча
нозияликка ва формалистик мурсабликка қарши кўрсатиб
ривожланди. Бу кўрсатиб халиқиялик негизи норвегиялик компо-
зитор Э. Григ ва асосий композитори А. Дворжак ижодида эркин
наъми бўлиб, баъзи композитори М. Равалянинг асарлари
халиқиялик билан хайбарчас боғлангандир. Уларда эътибор
наъми маъно хушҳаёлик ва вазалилик билан чирмайиб ке-
тади. Немис композитори Р. Штраус модарта операни қайта-
дан тиклади. Унинг асарлари образлиги билан ажралиб ту-
ради. Бетховен аъналарини австриялик композитор Г. Малер
ривожлаттирди. У музыка асарларининг ижтимоий аҳамиятини
юксалтириб кўрсатиб, шу кўрсатиб маънавий мавзулар билан
да халиқиялик билан хайбарчас боғлангандир. Уларда эътибор
наъми маъно хушҳаёлик ва вазалилик билан чирмайиб ке-
тади.

Э. Григ (1843-1907)

саройлардан афзал кўриб», дабдабали академик тасвирий санъатга катъиян қарши чиқдилар. Уларнинг асосий новаторлиги яратган полотноларининг сюжетида эмас, балки тасвирланаётган нарсага ёндашиш усулида эди. Бу группага кирувчи рассомлар табиатда ҳамма нарса муттасил ҳаракатда эканлигига асосланар эдилар. Одамнинг юз ифодаси тўхтовсиз алмашиниб туради, шамол дарахт учларини ҳилпиратади, пейзаж ҳар дақиқада ўзгариб туради, чунки улар тушиб турган ёруғлик ўзгаради ва ҳоказо. Улар мана шу доимий ўзгарувчанликни кўра олдидлар ва ўз таассуротларини пейзажда, портретда, турмуш воқеалари тасвирида кўрсатиб бера олдидлар. Шунинг учун ҳам бу оқимнинг номи импрессионизм (французча *impression* — таассурот) деб аталди.

- ~~Камдан-кам~~ истиснони ҳисобга олмаганда **К. Моне, О. Ренуар** ва бошқа импрессионистлар ўз санъатлари проблемаларига берилиб кетган бўлиб, социал ва сиёсий проблемалардан ўзларини четга олар эдилар. Лекин санъатда ҳақиқатга интилиш, доимий ўзгаришларни ҳис қилишнинг ўзиёқ дунёнинг, одамнинг, жамиятнинг ўзгармаслиги тўғрисидаги тасаввурларни бузиб юборар эди (китобнинг охиридаги рангли суратларга қаралсин).

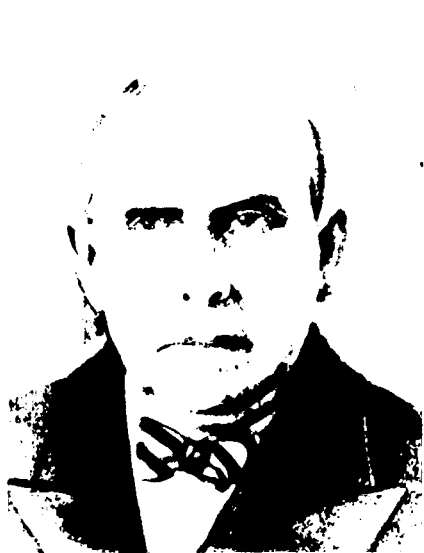
Бирок импрессионизм назарияси ва практикасида баъзи хавфлар ҳам бор эди. Рассом таассуротларини тасвирлашдан воқеликка бузилган нуқтаи назардан қараш ўртасидаги масофа бир кадам эди, холос. Декадентларнинг асарларида баъзан инсонпарварлик ва демократик мавзулар пайдо бўлиб тургани каби баъзи илғор маданият арбоблари ижодида ҳам декадентлик тенденциялари пайдо бўлди.

Реалистик адабиётда империализмни танқид қилиш

XIX аср охири — XX аср бошларида реалист ёзувчилар капитализмнинг айрим иллатларини эмас, балки умуман буржуа жамиятининг айниб бораётганлигини кўрсатишга ҳаракат қилиб, кўп планли социал роман яратишга интилдилар. Француз ёзувчиси **Э. Золя** Франциядаги барча синфлар ва социал группаларнинг мавқеини, турмуш тарзини ва психологиясини кўрсатишни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Бальзакдан кейин у битта катта авлод — **Рюгон-Маккарлар** тарихи билан боғлиқ романлар циклини яратади. Китобхон кўз ўнгида деярли илмий асосланган ҳолда ёзиб чиқилган йирик корчалонлар ва майда дўкандорлар, ишчилар ва банкирлар, деҳқонлар ҳаёти намоен бўлади. Қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ва турмуш тарзи асосан уларнинг социал мансублиги билан белгиланган эди.

Ж. Лондоннинг ижоди радикал интилишлари билан ажралиб турар эди. Унинг «Темир тоvon» романида инсоният олдида турган ҳалокат ёки даҳшатли азоблар олдиндан айтиб берилди. Автобиографик роман «Мартин Иден» да ёзувчи ҳалол санъаткорнинг буржуа маданияти билан фожиали тўқнашувини очиб берган.

Америкалик ёзувчи **Т. Драйзернинг** «Финансист», «Титан»

Теодор Драйзер (1871—1945)

Ромен Роллан (1866—1944)

ва «Стоик» романларида америкалик типик монополист, молия капитали вакили — Каупервуднинг умумлашган образи берилган. У одамларнинг тақдирларини мажаклаб, бойиш учун курашда каллоблик усулларидан, одамларни алдаш, сотиб олишдан фойдаланиб, ўз мақсади сари боради. У Ницшега эргашиб, «Аввало менинг истакларим бажарилсин», деган шиорга амал қилади. Хотини қазаби қайнаган дамларда «Сен бутун дунёни бажонудил ютиб юборар эдинг», дейди.

Р. Роллан ўзининг кўп томлик «Жан Кристоф» романида француз ва герман буржуа жамиятининг бузилишини кўрсатади. Унинг қахрамони — композитор Кристоф — разиллик, мунофиқлик, амалпарастликни кўриб, азобланади. «Майдондаги ярмарка» (Роллан аср бошидаги Парижни шундай атайди) китоби ғоят кескин фош қилиши билан ажралиб туради. Бунда автор сотқин министрларни, «салон тўтиларини», «социалистик» амалпарастларни, санъат корчалонларини фош қилишда сатирик усуллардан фойдаланади. «Мен,— деб ёзган эди Роллан,— Толстойнинг имтиёзли кишилар жамияти ва санъатига қарши қаратилган қаттиқ танқидини давом эттирдим».

Ж. Голсуорси танқидий реализмнинг йирик устасига айланди. У «Мунофиқлар ороли»да ҳукмрон доираларнинг жаҳолати, иккиюзламачилиги ва ўта чекланганлигини кескин танқид қилди. У Англия ҳукмрон синфининг турли қатламларини, уларнинг индивидуализминини ва ўз қобиғига ўралиб қолганлигини танқидий тасвирловчи романларни маҳорат билан ёзди. «Мулкдор» романи танқидий реализм эпик асарлари туркумига «Форсайдлар достони» га асос солди.

Бу давр адабиётида сатирага катта ўрин берилди. Аини шафкатсиз сатира, баъзан муболаға немис ёзувчиси **Г. Маннинг** «Содик фукаро» романига ҳамда «Империя» трилогиясига кирган бошқа романларига жуда катта фош этувчи куч бағишлади. Биз унинг саҳифаларида тўп кироллари ва канцлерларни, зодагонлар ва амалдорларни, ишчилар синфига хиёнат қилганларни ҳамда вилоятлардан чиққан соҳибкорларни, император Вильгельм II ни ва майда изқуварни кўрамиз.

Францияда капиталистик тузумни сатирик фош қилишнинг йирик устаси атоқли ёзувчи **А. Франс** эди. Учинчи республиканинг барча иллатлари — ҳукмрон доираларнинг маънавий бузилиши, сиёсатбозларнинг сотқинлиги, монархларнинг фитналари — «Замонавий тарих» романлари циклида кескин ва дадил кулги остига олинди. Франс сатирасининг тиги аввало реакциянинг асосий таянчи — «руҳоний, молиячи ва солдат триумвирати» га қарши қаратилган эди.

Шоу драмалари, атоқли америкалик сатирик ёзувчи **М.Твеннинг** романлари, хикоялари, мақолалари аччиқ ва дарғазаб сатирага бойдир. Масалан, «Оломон килувчи Қўшма Штатлар» мақоласининг номи ёки «сенатор — турмада ўтирмаган вақтларида конун чиқарувчи киши», «халқ хизматкорлари — порани тақсимлаш учун ўз лавозимларига сайланган шахслар» деган ўткир таърифларнинг ўзидек жуда кимматлидир.

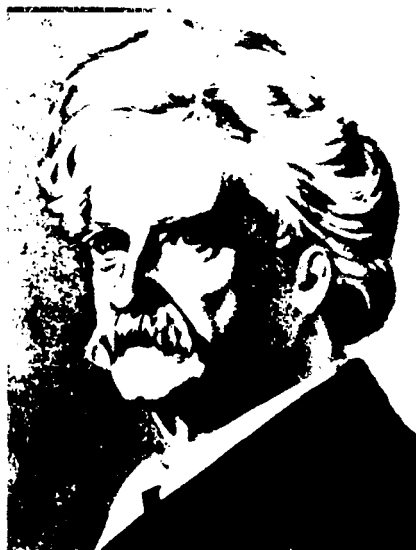
Бу даврда жаҳон демократик маданиятининг умумий фонди Осие ва Латин Америкаси мамлакатлари ёзувчиларининг ижоди билан ҳам бойиди. Атоқли япон ёзувчиси **А. Рюноске** новеллаларида буржуа ахлоқининг кризисини, буржуазия идеалларининг маҳкумлигини ва пролетариат потенциал кучини ўзича англаш аксини топди. Йирик ҳинд гуманист ёзувчиси **Р. Тагор** фалсафий теранлиги ва бадий баркамоллиги билан ажралиб турувчи романлари, пьесалари, хикоя ва шеърлари билан бутун дунёда шуҳрат қозонди. Унинг бутун ижоди миллий мустақилликка оташин қақирқдан иборат эди. У манфур мустамлакачилар ҳақида бундай деб ёзган эди:

Сиртлон чангалидек кишанлар билан
Юртимизга босиб келдилар улар.
Башараси одам бўлгани билан,
Йирткичлар тўдаси эдилар улар,
Неки хислат бордир инсонларга хос —
Барчасидан маҳрум эдилар улар.

Аргентинада ва Латин Америкасидаги баъзи бошқа мамлакатларда «гаучо адабиёти» (гаучо — чорвачилик билан шуғулланган ҳамда миллий озодлик ҳаракатида актив қатнашган элат) деб аталган адабиёт машҳур бўлиб кетди. Бу адабиёт халқ ижодига таяниб, оддий кишиларнинг ҳаётини реалистик тарзда кўрсатиб берар эди. Унинг муҳим хусусияти гражданлик эди. Латин Америкасида буржуа маданиятининг кризиси китъанинг энг йирик шоирларидан бири бўлган никарагуалик **Р. Дарио** ижодида ўз аксини топди. У «Рузвельтга» деган

Генрих Манн (1871—1950)

Марк Твен (1835—1910)

ғазабнок шеърида ўзининг ватанпарварлик туйғуларини ифодалади.

Демократик санъат-нинг оптимизми

Демократик санъатда капиталистик системанинг туб иллатларини фош қилиш инсонпарварлик идеалларини ҳимоя қилиш билан қўшилиб кетар эди. Демократик маданият ижодкорлари тенглик ва адолат принципларининг галаба қилишига, инсоннинг ижодий кучларига, унинг дунёни ўзгартира олишига ишонар эдилар.

Масалан, буюк француз ҳайкалтароши **О. Роденнинг** «Мутафаккир» деган асарига қараб ҳеч ким инсоннинг, декадентлар ишонтирмоқчи бўлганидек, «олий» кучлар кўлида ўйинчок эканлигига ишонмайди.

Демократик маданиятнинг илғор арбоблари ҳукмрон ижтимоий муносабатларга қарши турувчи кучни излаб, меҳнаткаш инсонларга, аввало ишчилар синфига мурожаат қилар эдилар. Ишчиларни тасвирлашда атоқли немис рассом аёли **К. Кольвиц** гоят катта муваффақиятга эришди. У ўлимидан сал олдинроқ «Айни пролетариат мен учун энг гўзал эди» деб ёзди. Ишчилар (эркак ва аёллар) портретлари Кольвиц учун анча йирик асарлар — шиддатли синфий кураш сахналари тасвирланган расмлар ва гравюраларни яратишга тайёргарлик эди, холос. Масалан, «Кўзғолон» гравюраси ҳужумкор шижоатга тўлик бўлиб, реал воқеани силезиялик тўқувчиларнинг 1844 йилги кўзғолонини эсга туширар эди.

Г. Гауптманнинг машҳур «Тўқувчилар» деган пьесаси ҳам ана шу воқеага бағишланган эди. Уни цензура бир неча бор

такиклар кўйди, лекин у барибир Германия ва бошқа мамлакатларнинг илғор театрлари сахнасига чиқди.

Шундай қилиб, демократик маданиятнинг энг яхши вакиллари ғоявий-бадий соҳада олиб борган изланишлар реакция идеологияга, ҳукмрон синфларнинг тушқунлик санъатига қарши турди. Бу идеологик курашда демократия кучларининг мувафакиятига кўп жиҳатдан илғор рус маданиятининг кучайиб кетган халқаро таъсири ёрдам берди (қаралсин: СССР тарихи. Урта мактабларнинг 9-синфи учун дарслик. 92-108-бетлар).

Савол ва топшириқлар

1. Демократик ва социалистик маданият негизда қандай идеаллар ва ахлоқий нормалар ётар эди? 2. Текстда номлари тилга олинган адабий асарлардан бирини эсланг (ёки ўқиб чиқинг) ва унда демократик идеаллар ва меҳнаткашларнинг ахлоқий принциплари қандай намоён бўлганини кўрсатинг. 3. XIX аср охири - XX аср бошларида санъатда реализм нимада ифодаланди?

32-§. XX АСР БОШЛАРИДА РОССИЯНИНГ МАДАНИЯТИ ВА УНИНГ ЖАҲОНШУМУЛ АҲАМИЯТИ

XIX аср рус реалистик санъатининг асосий ютуқларини эсланг.

Демократик маданиятнинг ривожланиши. Социалистик реализмнинг дунёга келиши

XIX асрдаги Россия маданиятининг жаҳоншумул аҳамияти ва жуда катта таъсири (қаралсин: СССР тарихи. Урта мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. 116--136, 252-289-бетлар) XX асрда янада ўсди. Жаҳон

революцион ҳаракати марказининг Россияга кўчганлиги унда демократик ва социалистик маданият элементларининг ривожланиши ва кучайишига ёрдам берди. Бу элементлар помешчиклар, бойлар, саройдаги тўдаларнинг кадриятлари ва манфаатлари системасини йиғиб қўйган феодализмнинг у билан феодализм, коргаурухчи, рухонийлар маданиятига қарши ҳам, шунингдек у билан чагириб кетган буржуа маданиятига қарши ҳам курашда қарор топди ва ёйилди. Бу элементлар муваффақият қозонишига миллатчилик ва шовинизмга, ўзларини эксплуатация қилувчиларнинг антидемократик маданиятига қарши курашган Россиядаги барча мазлум халқлар социалистик ва демократия маданияти арбобларининг бирдамлиги ёрдам берди.

Л. Н. Толстой ўз умрининг сўнгги йилларида чор Россиясининг давлат, черков, иктисодий ва социал тартиботларини, ахлоқсиз негизларини танқид қилишини давом эттирди. Унинг танқиди, деб кўрсатган эди В. И. Ленин «жуда кучли туйғуллик, ғоят эҳтирослилиги, асослилиги, соғломлилиги, самимийлиги билан, «тубига етишга» интилишдан, омма тортаётган кулфатларнинг чинакам сабабини топишга интилишдан кўркмаслиги билан фарқ қиладики, бу танқид...миллион-миллион дехконларнинг қарашларидаги бурилишни ҳақиқатан акс эттиради» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 20-том, 44-бет). А. П. Чехов «Уч опа-сингил», «Олчазор боғ» пьесаларида жуда катта куч билан социал умумлаштиришга эришди. Унинг ўша йиллардаги мана шу ва бошқа асарлари яқинлашиб келаётган

революцияни кутиш хисси билан суғорилгандир. «Вақти келди, бизнинг устимизга жуда катта нарса бостириб келмоқда, соғлом, кучли бўрон тайёрланмоқда, у келмоқда, у яқин қолди...» дейди унинг персонажларидан бири.

Халқ революцияси атокли рус шоири **А. А. Блок**нинг тушкунлик туманини енгишига ва жамиятнинг чинакам зиддиятларини кўришига ёрдам берди. Бу зиддиятлар фожиали эхтирос ва маҳкумлиқ мотивларида ўз аксини топди. Лекин халқнинг кучига ишониш шоирнинг ҳукмрон синфлар маҳкум эканлигини ва революция — «интиқом» зарурлигини англашига ёрдам берди. Халқ кўзғолони, инсонийлик ва жамият олдида жавобгарлик мавзулари Блок ижодида етакчи бўлиб қолади.

Ишчилар синфи курашининг пафоси, меҳнаткашларнинг революцион интилишлари революцион ҳаракатда бевосита катнашган латиш шоири **Я. Райнис** ижодида ёрқин ифодаланди.

Омманинг кулфатлари, унинг туйғулари ва умидлари арман пролетар поэзиясининг асосчиси **А. Ақоян**, революцион-гражданлик лирикасининг устаси татар **А. Тўқай**, белорус шоири **Я. Колас**, украин революцион демократи **М. М. Коцюбинский**, осетин революцион демократи **К. Хетагуров** ҳамда чор Россияси мазлум халқларининг меҳнаткашларга яқин турган бошқа шоирлари ижодида ўз аксини топди.

Россияда айниқса зарур бўлиб қолган эхтиёж — бутун реакция адабиётга «ҳақиқатан эркин ва *очиқдан-очиқ* пролетариатга боғлиқ адабиётни» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами 12-том, —111-бет) қарама-қарши қўйиш эхтиёжи кейинчалик *социалистик реализм* деб аталган янги бадиий методнинг пайдо бўлишига олиб келди. Унинг элементлари турли мамлакатлар ёзувчиларининг ижодида пайдо бўлди, лекин унинг ватани Россия, асосчиси эса — буюк пролетар ёзувчиси **М. Горький** бўлди. У, В. И. Ленин сўзлари билан айтганда, ўзининг буюк бадиий асарлари билан ўзини Россиядаги ва бутун дунёдаги ишчилар ҳаракати билан жуда ҳам мустаҳкам боғлаган...» эди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 19-том, 174-бет). Жаҳон адабиётида биринчи марта ўлароқ Горький («Она» романида) пролетарни капиталистик зулм қурбони қилиб эмас, балки актив курашчи, ҳаётнинг бўлғувчи хўжайини сифатида кўрсатди. «Бизнинг давримизда Горький,— деб ёзган эди француз революцион ёзувчиси А. Барбюс,— бутун дунёга янги йўллар очиб берувчи улуғ машғалдир».

1905—1907 йиллар халқ революцияси бутун дунёнинг эътиборини Россияга қаратди ва Россия илғор маданияти, айниқса адабиётининг таъсири ёйилишига ҳамда кучайишига ёрдам берди. Хитой адабиётининг классиги Лу Синь илғор хитой ёшлари XIX аср охирида зир югуриб «зарур дастурлар изладилар... Ана шунда улар рус адабиётини топдилар. Ана шунда улар рус адабиёти бизнинг устозимиз ва дўстимиз эканлигини тушундилар. Рус адабиёти бизнинг олдимизда мазлум кишининг ажойиб қалбини, унинг изтиробларини, унинг курашини очиб

берди», деб эслаган эди. «Рус адабиёти,— деб ёзган эди Генрих Манн,— ўзи билан революцияни олиб келди».

Россия театрининг ривожланиши прогрессив адабиёт ютуқлари билан узвий боғланган эди. Кичик театрни буюк трагик актрисаси **М. Н. Ермолова** рус ва чет эл классикаси образларига революцион маъно бахш этди. Умуман олганда император театрларининг баъзи актёрлари юксак маҳоратга эга бўлиб, спектакллارни профессионал янгиликлар билан ва муҳими инсонийлик пафоси билан бойитдилар. Атокли актриса **В. Ф. Комиссаржевская** император Александр театрини ташлаб, Петербургда сунъийлик ва турғунликдан холи бўлган ўз театрини ташкил этишни маъқул кўрди. Комиссаржевская театрида революция арафаси ва революция даврида Горькийнинг пьесалари кўйилар, актёрлар ўзларини илғор ғояларнинг жарчилари деб ҳис қилишар ҳамда демократик томошабинлар спектакллارни сиёсий намойишлар деб қабул қилишар, ўзлари эса уларнинг иштирокчисига айланар эдилар.

К. С. Станиславский билан **В. И. Немирович-Данченко**нинг **Москва Бадий театри**ни ташкил этиши жаҳон театр маданиятида катта воқеа бўлди. Унда XIX аср рус театрининг энг яхши анъаналари билан «театр революцияси» нинг ғоялари узвий боғлаб олиб борилди. Худди ана шу театрда ансамбль ғояси тўла-тўқис рўёбга чиқарилди, актёрнинг ўзи яратаётган образга бутунлай кириб кетишига ҳамда персонажлар психологиясининг энг нозик томонлари очиб берилишига эришилди. Рус демократик маданиятининг энг ёрқин кўринишларидан бири бўлган Москва Бадий театри ўз навбатида рус зиёлилари бир неча авлодининг маънавий дунёсига катта таъсир кўрсатди.

Тасвирий санъатда ҳам мураккаб жараёнлар юз бермоқда эди. **И. Е. Репин** ўзининг ажойиб асарларини яратишни давом эттирди. **В. А. Серов** маҳорати сайқал топди, у 1905 йилда Ермолова портретини яратди. Актриса ички кучга тўлган, ўзига ишонган бир қиёфада тасвирланди. **М. А. Врубель** таланти ёрқин эди. Унинг расмлари декоративлиги ва колоритнинг драматик кескинлиги, расмнинг аниқлиги ва символикага мойиллиги билан ажралиб турарди.

Кўпгина талантли рассомлар тасвир воситаларини янгилаш йўлларини излаб, формал экспериментларга берилиб кетдилар, ижтимоий муҳим проблемалардан йироқлашдилар ва декаденс таъсири остига тушиб қолдилар. «Санъат дунёси» уюшмасига кирган бир группа рассомлар ижодида гарчи улар китоб графикаси ҳамда театр декорациялари яратиш соҳасида шубҳасиз муваффақиятларга эришган бўлса-да, айниқса 1905—1907 йиллар революцияси мағлубиятга учраганидан кейинги реакция йилларида тушқунлик мотивлари, «санъат санъат учун» шиорига берилишга интилиш пайдо бўлди (**М. В. Добужинский**, **А. Н. Бенуа** ва бошқалар).

Россия музикаси бениҳоя бой эди. Довюрак композитор-новатор **А. М. Скрябин** музикада революция арафасидаги давр-

нинг ғоялари ва образларини гавдалантирди. Композитор, пиониночи ва дирижёр **С. В. Рахманинов** бой куйлар воситасида Ватан темасини романтик пафос ва лирика билан очиб берди. **Ф. И. Шаляпин** ва **Л. В. Собинов** вокал санъатида, **А. П. Павлова** ва **В. Ф. Нижинский** балетда мукамаллик чўккиларини забт этдилар. Улар яратган қаҳрамонларнинг мураккаб ички дунёсини ишонарли қилиб ифодалаган ёрқин образлар таъсири Россияда ва ундан узокларда гуманизмнинг, прогрессив ғояларнинг қарор топишига ёрдам берди.

Фаннинг
ривожланиши

Марксизмнинг янги босқичи бўлган ленинизмнинг ишлаб чиқилиши ва кенг ёйилиши
XX аср бошларида жаҳон ижтимоий фикри

тараққиётида Россиянинг биринчи ўринда бўлишини таъминлади. Агар XIX асрда Россиянинг революцион ҳаракати, **В. И. Ленин** ибораси билан айтганда, марксизмни машаққат билан қарор топтирган бўлса, эндиликда ленинизм кескин ғоявий-назарий курашда барча соҳаларда буржуа-помешчиклар идеологиясига ҳужум қилмоқда ва ишчилар ҳаракатининг ўзидаги оппортунизм ва бошқа душман оқимлар устидан ғалабалар қозонмоқда эди (қаралсин: СССР тарихи. Ўрта мактабларнинг 9-синфи учун дарслик. 76—79, 100—105-бетлар).

Россиянинг табиатшуносликни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси **Д. И. Менделеев**, **А. С. Попов**, **И. П. Павлов**нинг ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлган кашфиётлари билангина чекланиб қолмади (210, 213-бетларга қаралсин). XX аср бошларида одам организмни, хайвонлар организмни ва ўсимликларни тадқиқ қилиш учун **И. И. Мечников**, **К. А. Тимирязев** ва **И. В. Мичурин**нинг янги ишлари жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Улар туфайли одамлар саломатлигини сақлаш ҳамда уларни зарур чорвачилик ва деҳқончилик маҳсулотлари билан таъминлаш имкониятлари кенгайди. Ўша вақтдаёқ геохимия, биогеохимия ва радиогеологияга асос солган **В. И. Вернадский** Ер тўғрисидаги фанга жуда катта ҳисса қўшди. **А. П. Карпинский** Россиянинг илмий геология мактабига мустаҳкам асос солди.

Хавода сузишнинг қарор топиши учун **Н. Е. Жуковский** ишлаб чиққан қанот ва паррак назарияси ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. **К. Э. Циолковский** планеталараро алоқалар учун ракеталардан фойдаланиш мумкинлигини асослади, ракетасозлик ва космосда сузишни ривожлантириш йўллари кўрсатди, ракеталар яшашнинг бир қанча муҳим масалаларини ҳал қилди. Бу ютуқларнинг аҳамияти мамлакатимиз доирасидан ва ўша давр чегарасидан анча ўзиб кетди.

Одатда илмий кашфиётлар ва айниқса халқ манфаатлари йўлида ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш учун улардан фойдаланиш ўша вақтда Россияда ҳукмрон доираларнинг жаҳолатигагина эмас, балки тўғридан-тўғри қаршилигига ҳам дуч келарди. Бу ҳол Менделеев, Тимирязев, Мичурин, Циолковский ва кўпгина бошқа олимларнинг бир қанча ажойиб кашфиётлари тақдирига таъсир кўрсатди. Баъзан россиялик олим-

ларнинг кашфиётлари ўз ватанидан кўра чет элда тезроқ ёйилар ва фойдаланилар эди. Шунинг учун ҳам Россиянинг атокли олимлари, шунингдек унинг гоят талантли санъат арбоблари тараккийпарвар ижтимоий кучларни қўллаб-қувватлаганлиги ёки ҳатто революцион ҳаракатда қатнашганлиги тасодифий эмас (Горький, Райнис, Акопян, Тимирязев).

Социалистик ва демократик маданият элементларининг ривожланиши ва кучайиши Россияда етилиб келаётган социалистик революциянинг, Россияни тубдан қайта қуришнинг муҳим шарти бўлди ва жаҳоншумул аҳамият касб этди.

Савол ва топшириқлар

1. XX аср бошларида Россияда илғор маданиятнинг ривожланиш хусусиятларини очиб беринг, бу ривожланишни секинлаштириб келган омилларни кўрсатинг. 2. XX аср бошларида Россияда табиий фанлар эришган энг муҳим ютуқларни таърифланг. СССР тарихи, физика, химия, биология дарсликларидан фойдаланинг. 3. XX аср бошларида Россия адабиётининг асосий ютуқлари нимадан иборат бўлди? Адабиёт дарслигидан фойдаланинг. 4. XX аср бошларида Россияда театр, тасвирий санъат ва музиканинг ютуқлари нималарда ифодаланди? 5. XX аср бошларидаги Россия илғор маданиятнинг жаҳоншумул аҳамиятини ва унинг бошқа мамлакатлардаги маданиятни ривожлантиришга кўрсатган таъсирини таърифлаб беринг.

VI БОБГА ДОИР САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. XX аср бошига келиб жаҳон маданиятининг вужудга келишига нима ёрдам берди?* Бу жараённинг энг муҳим жиҳатлари қандай эди? 2. XX аср бошлари маданиятини ривожлантиришда ленинизмнинг аҳамиятини ёритиб беринг. 3. Адабиёт ва санъатдаги идеологик кураш нималарда намоён бўлди? Унинг кескинлашувига сабаб нима эди. 4. Капиталистик мамлакатлар маданиятида демократия элементларининг ўсишига ёрдам берган омиллар қандай эди? 5. XIX аср охири — XX аср бошлари жаҳон маданиятига Россия маданияти қандай ҳисса қўшган эди? 6. Капиталистик мамлакатларнинг маънавий ҳаётида бир-бирига зид ғоялар, дунёқарашлар: а) коллективизм-индивидуализм; б) оптимизм — пессимизм қандай намоён бўлишини кўрсатиб беришга уриниб кўринг.

СИНФДАН ТАШҚАРИ ЎКИШ УЧУН АДАБИЁТ

Алпатов М. В., Ростовцев Н. Н., Неклюдов М. Г. Искусство: Книга для чтения.— М., 1969.

Бирюков Д. А. И. П. Павлов.— М., 1967.

Вольфович С. И., Сенишан В. И. Дмитрий Иванович Менделеев — гордость отечественной науки.— М., 1969.

Гернек Ф. Пионеры атомного века. Великие исследователи от Максвелла до Гейзенберга.— М., 1974.

Данин Д. С. Нильс Бор.— М., 1978.

Додэ А. Бессмертный. Собр. соч.: В 7 т.— М., 1965— Т. 7.

Золя Э. Лурд. Собр. соч.: В 26 т.— М., 1965— Т. 17.

Кузнецов Б. Г. Эйнштейн. Жизнь. Смерть. Бессмертие.— М., 1980.

ИМПЕРИАЛИЗМ

33-§. КАПИТАЛИЗМНИНГ ЮҚОРИ ВА СЎНГГИ БОСҚИЧИ

Эсланг: 1. XIX аср охири — XX аср бошларида ишлаб чиқарувчи кучлар ривожининг энг муҳим хусусиятлари (30—38-бетларга қаралсин). 2. Капитализмнинг асосий эидияти. 3. Империализмнинг асосий белгилари (38—45-бетларга қаралсин). 4. «Энг йирик капиталистик мамлакатларда империализмнинг асосий белгилари» номли ўзингиз тузган жадвални кўздан кечириб чиқинг.

Капитализм янги босқичининг хусусиятлари ва унинг тарихдаги ўрни

Империализм умуман капитализм асосий хусусиятларининг ривожланишидан ва бевосита давомидан ўсиб чиққандир (Қаралсин: В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами.

27-том, 441-бет). Аммо капитализмнинг бу янги босқичи илгаригисидан анча фарқ қилар эди.

В. И. Ленин капитализм янги босқичининг хусусиятларини таърифлар экан, бундай деган эди: «...империализм (1) — монополистик капитализмдир; (2) — текинхўр ёки чириб борувчи капитализмдир; (3) — ўлаётган капитализмдир» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 30-том, 193-бет). У империализм капитализмнинг юқори ва сўнги босқичи эканлигини, ундан кейин «...капиталистик укладдан юқорироқ ижтимоий-иқтисодий укладга ўтиш» бошланишини исботлаб берди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 27-том, 481-бет).

Империализм ишлаб чиқарувчи кучларнинг янада юқорироқ ривожланиш даражасига таянар ва ишлаб чиқариш ҳамда капиталнинг яна ҳам юқорироқ даражада концентрациялашуви билан, капиталистик муносабатларнинг яна ҳам чуқурлашиши билан ажралиб турар эди. Монополиялар ўз корхоналарининг энергия, хом ашё, транспорт, маблағ ва иш кучи билан марказлашган тартибда таъминлаш учун давлат органларидан яна ҳам кўпроқ ёрдам ола бошладилар. Натижада экономикани давлат-монополистик тарзда бошқариш системаси ташкил тона бошлади, бу система монополиялар манфаати йўлида хизмат қилиб, ишчиларни эксплуатация қилишни қучайтиришни таъминлар ҳамда майда ва ўрта буржуазия манфаатларининг чеклаб қўяр эди.

Капитализм асосий Аввало капитализмнинг асосий зиддияти — зиддиятининг чуқурлашуви ишлаб чиқаришнинг ижтимоий характери билан ўзлаштиришнинг хусусий капиталистик формаси ўртасидаги зиддият чуқурлаш-

ди. Бу ҳол бир томондан, турли-туман товарлар ишлаб чиқаришнинг кўпайишида ифодаланди. Уларни яратиш учун миллионлаб ишчиларнинг ҳамжиҳат меҳнати талаб қилинар эди. Бу эса ишлаб чиқаришнинг ижтимоий характери кучайтирар эди. Иккинчи томондан, капитал тор доирадаги шахслар кўлида тўпланиши натижасида улар ишлаб чиқарилган неъматларнинг каттагина қисмини ўзлаштириб олар эдилар. Хусусий капиталистик ўзлаштириш тобора хунук шакл ола бошлади.

Капитализм асосий зиддиятининг чуқурлашуви натижасида ортикча ишлаб чиқаришнинг вақт-вақти билан бўлиб турадиган иқтисодий кризислари тез-тез юз берадиган, узок давом этадиган ва борган сари кўпроқ вайронлик келтирадиган бўлиб қолди. Монополиялар фойда кетидан қувиб, ишлаб чиқаришни яна ҳам жадалроқ кенгайтирдилар ва улар ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиб олиш имкониятини йўқотиб бораётган оммани яна ҳам шафқатсизлик билан таладилар. XX аср 1900 йилги жаҳон иқтисодий кризиси билан бошланди; бу кризис уч йилча давом этди. Лекин 1907 йилги кризис яна ҳам кўпроқ вайронлик келтирди. 1913—1914 йиллардаги ортикча ишлаб чиқаришнинг янги жаҳон иқтисодий кризиси биринчи жаҳон уруши туфайли тўхтаб қолди.

Молия олигархияси фойда кетидан қувиб, катта-катта капиталларни ишлаб чиқаришнинг энг фойдали соҳаларига ташлашни тезлаштирди. Натижада капитализм юқори босқичга ўтиши билан унинг ривожланишига хос бўлган нотекислик (36—37-бетларга қаралсин) кучайди.

Нихоят, ишлаб чиқариш муносабатлари ишлаб чиқарувчи кучлар характериға мос келмаслигининг кучайиши капиталистик мамлакатларда экономика ва сиёсатнинг нотекис ривожланиши зўрайишига олиб келди. Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши билан ғоявий-сиёсий реакция тез-тез содир бўла бошлади. У ишлаб чиқариш муносабатларини қайта қуришга актив қарши чиқиб, охир-оқибатда ишлаб чиқарувчи кучлар ривожига тўскинлик килди.

Буларнинг ҳаммаси: а) меҳнат билан капитал ўртасида; б) метрополиялар билан мустамлакалар, ярим мустамлакалар, бошқа қарам мамлакатлар ўртасида; в) империалистик давлатлар ўртасида зиддиятларни чуқурлаштирди ва кескинлаштирди. Зиддиятлар борган сари йирик ва кескин тўкнашувларга, урушлар ва революцияларга айланиб кетар эди.

Реакция ва милитаризмнинг кучайиши Молия олигархияси меҳнаткашлар ва маълум халқларнинг кучайиб кетган қаршилигини бостириш мақсадида буржуа давлат аппаратидан, буржуа ва помешчиклар партияларидан фойдаланди, монархия ва феодализмнинг бошқа саркитларини ўз хиз-

матига олди. У ишчиларни ҳар қандай ҳуқуқлардан маҳрум қилишга уринди, реакциянинг ҳужумини уюштирди ва репрессиялардан борган сари кўпроқ фойдаланди. «... Сиёсий жиҳатдан қараганда, империализм,— деб таъкидлаган эди В. И. Ленин, — умуман зўрликка ва реакцияга интилишдан иборат» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 27-том, 445-бет).

Империализм, В. И. Ленин кўрсатиб ўтганидек, «аннексияларга, миллий зулмнинг кучайишига, ва демақ, қаршилик кўрсатишнинг кескинлашувига» олиб боради (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 27-том, 480-бет). Молия олигархиясининг талончилиги ва эксплуатациясига жавобан мустамлакалар, ярим мустамлакалар ва бошқа қарам мамлакатларнинг халқлари мустамлакачиларга қаршиликни кучайтирдилар.

Империализм милитаризмнинг кучайишига олиб келди. Бу ҳол молия олигархиясининг а) мустамлакалар ва қарам мамлакатлар халқларини итоатда ушлаб туриш, б) ўз мулклари ва таъсир доираларини бошқа давлатлар ҳисобига кенгайтириш, в) ўз мамлакати ичидаги махнаткашларнинг қаршилигини бостириш, ниҳоят, г) ҳарбий буюртмалар ҳисобига ўз фойдасини кўпайтиришга интилиши туфайли рўй берди.

Аҳолидан олинadиган солиқларни оширишдан тушган катта-катта маблағлар ҳарбий мақсадларга сарфланар эди. Реакцион ҳарбий доираларнинг сиёсат ва идеологиядаги роли кучайди. Кучга сиғиниш, шовинизм ва ирқчилик актив пропаганда қилинди. Ички ва ташқи проблемаларни «ҳал этиш» учун кўпроқ ҳарбий куч ишлатила бошланди. Империализмга «дунёни қайтадан бўлиб олиш учун курашнинг айниқса кескинлашуви, урушларга олиб келадиган тўқнашувларнинг айниқса кескинлашуви» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 34-том, 434-бет) хос эди. Империализм урушнинг янги турини — мустамлакаларни ва таъсир доираларини қайтадан бўлиб олиш учун урушни, *империалистик урушларни* вужудга келтирди. Империализм 1914—1918 йиллардаги жаҳон урушини бошлаб юбориб, ишлаб чиқарувчи кучларнинг жуда каттик вайрон бўлишида, миллионлаб кишиларнинг ҳалокатида айбдор бўлди.

Капитализмнинг «...Империализм,— деб таъкидлаган эди текинхўрлиги ва чириб В. И. Ленин,— текинхўр ёки чириётган капитализмдир...» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 30-том, 194-бет). Империализмга хос бўлган текинхўрлик ёки унинг чириб бориши тенденциялари турли-туман кўринишларда намоён бўлди.

Биринчидан, янги кашфиётлар ёки такомиллаштиришлардан фойдани дарҳол ошириш учун фойдаланиш мумкин бўлмаса ёки улардан рақобатчиларнинг фойдаланиши хавфи туғилганида, монополиялар турли йўллар билан уларни қўлланашга қаршилик қилар эдилар. Бу техника тараққиётига тўсқинлик қилар эди.

Иккинчидан, империалистик мамлакатларда *рантёе* (судхўр) лар катлами — қарзга берилган капиталларнинг эгалари, яъни

рента ҳисобига — капиталдан келган даромадлар, заёмдан тушадиган процентлар, ижара ҳақи ҳисобига — текинхўрларча ҳаёт кечирувчилар вужудга келди. Рантье- давлатлар пайдо бўлдики, улар даромадининг каттагина қисмини чет элда солинган капиталлар ҳисобидан туғадиган процентлар ташкил қилар эди. «Бутун дунё,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— бир ҳовуч судхўр давлатларга ва жуда кўпчиликни ташкил қилган қарздор давлатларга ажралди» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 27-том, 456-бет).

Учинчидан, В. И. Ленин капитални четга чиқаришни «ўтакетган текинхўрлик» деб атаган эди. У метрополияларнинг иқтисодий ривожланишига тўсқинлик қилар, мустамлакалар, ярим мустамлакалар ва бошқа қарам мамлакатлар экономикасининг бир томонлама ривожланишига олиб борар, уларнинг ресурсларини тамомлар эди.

Тўртинчидан, молия олигархияси меҳнаткашларнинг бир қисмига ўз таъсирини кучайтириш мақсадида мустамлакаларни эксплуатация қилишдан келган жуда катта фойдалар ҳисобидан ишчилар аристократиясига қўшимча ҳақ тўлар эди.

Бешинчидан, текинхўрлик курулланиш ва курулли кучларга ҳаражатларнинг кўпайишида намоён бўлди. Ҳарбий буюртмалар молия олигархияси учун қўшимча даромад олишининг муҳим манбаига айланиб қолди. Вайрон қилиш воситаларининг кўпайиши ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига тўсқинлик қилди ҳамда улар ҳаётига хавф сола бошлади.

Чирш ва текинхўрлик тенденцияларининг кучайишига қарамай, капитализм умуман олганда илгаригига нисбатан тезроқ ривожлана борди. Бу эса унинг зиддиятлари янада чуқурлашувига ва кескинлашувига олиб бормоқда эди.

Савол ва топшириқлар

1. Империализм капитализмнинг юқори ва сўнгги босқичи эканлигини исботлаб беринг. 2. XX аср бошларида капитализм асосий зиддиятининг чуқурлашувига нима сабаб бўлди? 3. Империализм шароитида капитализмнинг нотекис ривожланишига сабаб нима ва у нимада ифодаланди? 4. Империализмнинг реакция ва зўравонликка интилишини ҳамда милитаризмнинг кучайиш сабабларини тушунтириб беринг. 5. XX аср бошларида капитализмнинг чириб бориши ва текинхўрлик тенденциялари нимада ва қандай намоён бўлди? 6. Вақтли матбуотдан энг йирик капиталистик мамлакатларда иқтисодий, сиёсий ва социал ривожланишининг нотекислигини кўрсатувчи фактларни ажратиб йинг.

34-§. СОЦИАЛИСТИК РЕВОЛЮЦИЯ АРАФАСИ

Эсланг: 1. Ғолибона социалистик революция учун зарур объектив шарт-шароитлар. 2. XX аср бошларида капиталистик мамлакатлардаги ишчилар синфининг энг катта чиқишлари (100—120-бетларга қаралсин). 3. Мустамлакаларни ва таъсир доираларини қайтадан бўлиб олиш учун олиб борилган қандай урушларни (84—120-бетларга қаралсин) биласиз?

Социализм дастлабки шарт-шароитларнинг етуқлиги

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг янада ривожланиши ишлаб чиқаришни умумлаштиришни, хусусий мулкни ва кишининг киши томонидан эксплуатация қилинишини тугатишни, яъни социализмга ўтишни тобора зарур қилиб қўймоқда эди.

Ишчилар синфи ва бошқа эксплуатация қилинувчиларнинг туб манфаатлари ана шундан иборат эди. Жамиятни бундай қайта қуриш миллий тенгсизликни йўқ қилишни ҳам англатар эдики, ҳамма мазлум халқлар бундан манфаатдор эдилар. Бундан ташқари, у инсониятга азоб-уқубатлар келтирган милитаризм ва урушларга барҳам беришга олиб борар эди.

XX аср бошларида социализмга ўтиш нафақат тарихий зарурат сифатида етилибгина қолмай, балки бутунлай мумкин бўлиб ҳам қолди, чунки жаҳонда ҳукмронлик қилиб турган капиталистик мамлакатларда зарур шарт-шароитлар етилди. В. И. Ленин 1871 йилги биринчи пролетар революцияси даврида бундай шарт-шароитлар бўлмаганлигини кўрсатиб ўтган эди (22-бетга қаралсин). **Моддий шарт-шароитлар** — ишлаб чиқарувчи кучларнинг юқори даражада ривожланганлиги — мавжуд эди. В. И. Ленин ишлаб чиқариш ва капиталнинг юқори даражада концентрациялашганлигини таърифлаб, бундай деб ёзган эди: «Капитализм, ўзининг империализм босқичида ишлаб чиқаришни мумкин қадар ҳар тарафлама умумлаштиришга келтириб тақайди...» (В. И. Ленин. Империализм капитализмнинг юқори босқичи. Тўла асарлар тўплами. 27-том, 370-бет).

Социал шарт-шароит — тамоман таркиб топган ишчилар синфи ҳам мавжуд эди.

Лекин социализмга олиб борадиган йўлда анчагина жиддий тўсиқлар бор эди. Биринчидан, молия олигархияси ҳар қандай социал тараккётга қаттиқ қаршилик кўрсатар эди. Иккинчидан, меҳнаткашлар илғор қисмининг социализм сари ўсиб бораётган интилишига бутун буржуазия тўскинлик қиларди. Учинчидан, меҳнаткашларнинг кўпгина қисми — буржуа партияларни қўллаб-қувватлаганлар ҳам, курашдан четда турганлар ҳам буржуазия таъсири остида эди. Тўртинчидан, империализм фақат метрополияларнинггина эмас, балки ўз мустамлака системасининг ҳам жуда катта ресурсларига эга эди.

Ана шундай тўсиқларни енгиш учун меҳнаткашларнинг кўпчилигини ўз томонига жалб қила оладиган, барча прогрессив кучларни бирлаштира оладиган ишчилар синфи революцион авангардининг қахрамонона кураш олиб бориши талаб қилинар эди.

Ишчилар синфи курашининг янги босқичи

XX аср бошларида меҳнат билан капитал ўртасидаги зиддиятларнинг чуқурлашуви пролетариат синфий курашининг кескинлашувига олиб келди. Ишчилар онги, активлиги ва уюшқоқчилигининг ўсиши ишчилар синфи ижтимоий-сиёсий ролининг тўхтовсиз ошиб боришини таъминлади. Халқаро ишчилар ҳаракати

тининг кўлами ўсди. Унга миллионлаб меҳнаткашлар жалб қилинди.

Империализм шароитида ишчилар синфининг вазифалари жиддий суратда ўсди, у олиб бораётган курашнинг истикболлари эса анча кенгайди. Империалистик реакцияга зарба бериш, социал тараккиётга эришиш ва урушларнинг олдини олиш учун курашни активлаштирмак зарур эди, энг асосийси социализмнинг етилган шарт-шароитларидан жамиятнинг социалистик асосда қайта қуриш учун фойдаланиш лозим эди.

Социализм шарт-шароитларининг етуклиги меҳнаткашларни капитализмни ағдариб ташлаш, ҳокимият учун тўғридан-тўғри курашга тайёрлаш зуруратини келтириб чиқарди. Бу курашга ишчилар синфи, деҳқонлар ва бошқа ўрта қатламлар, шунингдек мазлум халқларни жалб қилиш имконияти кенгайди.

Бу масалаларни аниқлаш ва ҳал этиш революцион назарияни — марксизмни янада ривожлантиришни талаб қилди. В. И. Ленин марксизмни ривожлантиришнинг янги босқичини бошлаб берди. Ишчилар ҳаракатини қайта қуриш — янги типдаги революцион ишчилар партияларини тузиш лозим бўлиб қолди. Ана шундай партия биринчи марта В. И. Ленин раҳбарлигида Россияда тузилди. Марксизм ривожда янги босқичнинг бошланиши ва большевиклар партиясининг тузилиши, 1905—1907 ва шундан кейинги йилларда пролетариатнинг чоризмга қарши қаҳрамонона кураши Россия ишчилар синфини халқаро революцион ҳаракатнинг авангардига олиб чиқди.

Янги вазифалар атрофида ишчилар ҳаракатида революцион ва оппортунистик йўналишлар ўртасида кураш кескинлашди. **Социализм ғалаба қилиши мумкинлиги** Социал-иктисодий зиддиятларнинг чуқурлашувини ва социал-сиёсий курашнинг кучайишини анализ қилиб, В. И. Ленин шундай хулосага келди: «мана буларнинг ҳаммаси капитализмнинг ҳозирги тараккиёт босқичида пролетар революцияси, социалистик революция даврини вужудга келтиради» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 32-том, 160-бет). Империализм социалистик революция арафаси бўлиб қолди.

Лекин капиталистик мамлакатлар тараккиётининг нотекислиги кучайганлиги туфайли революцион вазият уларнинг ҳаммасида бир вақтнинг ўзида етила олмас эди. Иктисодий ва сиёсий ривожланишнинг нотекислиги туфайли революцион вазият экономика энг юқори даражага эришган жойда эмас, балки бошқа, иктисодий жиҳатдан камроқ ривожланган капиталистик мамлакатларда аввалроқ вужудга келиши мумкин эди. Мана шунга асосланиб, В. И. Ленин 1915 йилда «дастлаб бир неча ёки ҳатто алоҳида бир капиталистик мамлакатда ҳам социализм ғалаба қилиши мумкин» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 26-том, 409-бет), деган хулосага келди.

Шундай қилиб, империализм капитализмнинг сўнгги босқичи сифатида социалистик революциянинг арафасидир. Буни Улуг Октябрь социалистик революцияси тасдиқлади.

Савол ва топшириқлар

1. XX аср бошларида капиталистик мамлакатларда социализмнинг дастлабки шарт-шароитлари мавжуд бўлганлигини исботлаб беринг. 2. XX аср бошларида жамиятни социалистик асосда қайта қуриш йўлидаги тўсиқларни таърифлаб беринг. 3. Империализм социалистик революция арафаси эканлигини исботлаб беринг. 4. Нима учун социалистик революция барча капиталистик мамлакатларда бир вақтнинг ўзида ғалаба қила олмайди?

VII бобга ҳужжат

В. И. Лениннинг «Империализм ва социализмдаги ажралиш» деган асаридан. 1916 йил

...Эркин конкуренциянинг монополия билан алмашилиши империализмнинг асосий иқтисодий хислати, унинг моҳиятидир.

...Империализмнинг текинхўр ёки чириётган капитализм эканлиги даставвал унинг чиришга мойиллигида намоён бўлади, бу мойиллик ишлаб чиқариш воситаларига хусусий эгалик ҳукм сурган шароитдаги ҳар қандай монополиянинг хусусиятидир.

...Империализм ўлаётган капитализм, социализмга ўтадиган капитализмдир: капитализмдан ўсиб чиқувчи монополия аллақачон капитализмнинг ўлимидир, унинг социализмга ўта бошлашидир. Империализмнинг меҳнатни жуда кенг миқёсда умумлаштириши...худди ана шу ҳодисани кўрсатади (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 30-том, 193—195-бетлар).

VII БОБГА ДОИР САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Империализмнинг хусусиятларини тавсифлаб беринг. 2. Социализмга ўтишнинг зарурлиги ва мумкинлигини исботланг. 3. Капиталистик мамлакатларда социалистик революциянинг шарт-шароитлари мавжудлигини очиб беринг.

1914—1918 ЙИЛЛАРДАГИ БИРИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ВА УНДА РОССИЯНИНГ ҚАТНА- ШИШИ

35-§. УРУШНИНГ БОШЛАНИШИ ВА II ИНТЕРНАЦИОНАЛ- НИНГ ҲАЛОКАТИ

Эсланг: 1. Биринчи жаҳон урушидан олдинги империалистик урушлар. 2. Учлар иттифоқи ва Антантанинг ташкил этилиш сабаблари, состави ва мақсадлари (84—99-бетларга қаралсин). 3. II Интернационал конгресслари урушга қарши қабул қилган резолюцияларнинг аҳамияти (200—207-бетларга қаралсин).

**Биринчи жаҳон уруши-
нинг сабаблари ва ун-
да қатнашган давлат-
ларнинг мақсадлари**

Биринчи жаҳон урушига олиб келган нарса империализмнинг ривожланиши, биринчи навбатда империалистлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви, Европа давлатларининг икки ҳарбий-сиёсий группиров-

каси — Антанта билан Учлар иттифоқи ўртасида дунёни қайтадан бўлиб олиш учун кураш бўлди.

1914 йилга келиб, империалистик давлатлар ўртасидаги зиддиятлар ғоят кескинлашиб, сўнгги чегарасига етди. Германия билан Англия ўртасидаги зиддиятлар асосий зиддиятлар эди.

Германия империалистлари Англия ва Франция ҳисобидан янги мустамлакалар босиб олишни, Франция билан Россияни кучсизлантиришни, Европада ўз ҳукмронлигини ўрнатишни мўлжаллаган эдилар (1 хужжатга қаралсин). Австрия-Венгрия Болконда ўз таъсир доирасини кенгайтиришга, ўзи эзиб келаётган славян халқларининг миллий-озқдлик ҳаракатини бостиришга иштирак эди.

Инглиз империалистлари уруш йўли билан Германияни кучсизлантиришга, Германия мустамлакаларининг бир қисmini босиб олишга, Усмонийлар империясини бўлиб юборишга умид қилган эдилар. Француз империалистлари ҳам худди шунга эришиш учун ҳаракат қилмоқда эдилар. Бундан ташқари, улар Эльзас ва Шарқий Лотарингияни қайтариб олишни, Германиянинг Саар областини ва Рейн областининг бир қисmini босиб олишни истар эдилар.

Рус чоризми Болконда ва Босфор ҳамда Дарданелл бўғозларида ўз ҳукмронлигини ўрнатишга, шунингдек Германияни иктисодий жиҳатдан кучсизлантиришга ва Австрия-Венгриянинг Болконда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш хавфини йўқотишга интилар эди (II хужжатга қаралсин).

Бундан ташқари, барча империалистик давлатларнинг ҳукрон доиралари ишчилар ва демократик ҳаракатларни бостириш учун уруш вақти конунларидан фойдаланмоқчи бўлдилар.

Барча мамлакатларнинг империалистлари урушнинг айбдорлари эдилар. Германия ва Австрия-Венгриянинг ҳукмрон доиралари эса 1914 йилда урушни бошлаб юбориш ташаббусқори бўлдилар; улар урушга олдинроқ ва ўз душманларидан кўра яхшироқ ҳозирлик кўриб улгурган эдилар. «Буюрган янги пичокларини ҳали олишга улгурмаган *уч* босқинчидан олдин,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— икки босқинчи ҳужум қилди...» (В. И. Л е н и н. Тўла асарлар тўплами, 26-том, 138-бет).

Антиимпериалистик кучлар у вақтда жаҳон урушининг олдини ололмаган эдилар.

Биринчи жаҳон урушининг бошланиши **Австрия-Сербия можароси урушнинг бошланишига баҳона бўлди.** Австрия-Венгрия армиясининг бош кўмондони эрцгерцог Франц-Фердинанд Босниядаги манёврларда катнашаётган эди. 28 июнда Сараевода Сербиядан келган «Млада Босна» революцион ватанпарварлик ташкилотининг аъзоси Г. Принцип Австрия ва Венгрия тахтларининг ворисини ўлдирди. Берлинда бу қулай вазиятдан уруш бошлаш учун фойдаланиб қолишга қарор қилдилар. Австрия-Венгрия эрцгерцогнинг ўлдирилишида Сербияни мутлақо асоссиз айблади, Сербияга ультиматум юборди ва унга қарши уруш эълон қилди.

Австрия-Венгрия кўшинлари 1914 йил июлнинг охирида Сербия территориясига бостириб кирдилар, Белградни бомбардимон қилдилар. Сербияни қўллаб-қувватлашга ваъда берган Россия қисман сафарбарлик ўткази бошлади. Германиянинг ҳукмрон доиралари бу сафарбарликдан 1 августда Россияга, кейинчалик — 3 августда — унинг иттифокчиси бўлган Францияга ҳам уруш эълон қилиш учун баҳона сифатида фойдаланди.

Германия кўшинлари Бельгиянинг бетарафлигини бузиб, бу мамлакатга бостириб кирдилар. Бельгиянинг бетарафлиги тўғрисида илгари Пруссия томонидан имзоланган шартномани империя канцлери беҳаёлик билан «бир парча қоғоз» деб атади. Англия ҳукумати Бельгияни ҳимоя қилиш баҳонаси билан 4 августда Германияга қарши уруш эълон қилди. Бир томонда Германия ва Австрия-Венгрия, иккинчи томонда — Англия, Франция ва Россия ўртасидаги уруш шу тарзда бошланди.

Дунёнинг каттагина қисмини контрол қилиб турган Европанинг йирик империалистик давлатлари урушга кирдилар. **Уруш жаҳон урушига айланди.** Унга янги-янги мамлакатлар тортида бошлади. Август ойининг охирида Япония Германияга қарши уруш эълон қилди. Аммо у Европага кўшин юбормади, балки вужудга келган вазиятдан Германиянинг Тинч океандаги мулкларини босиб олиш ва Хитойни бўйсундириш учун фойдаланди.

Германия октябрь ойида Усманийлар империясининг Россияга ва Антантадаги бошқа давлатларга қарши уруш очиши-

га эришди. Закавказье, Сурия ва Фаластинда янги фронтлар ташкил топди (10-рангли картага қаралсин).

Бу урушга секин-аста дунёнинг турли чеккаларида бўлган 36 та давлат тортилди. Барча давлатлардан ҳарбий кучларга 70 миллиондан ортиқ киши сафарбар этилди.

Биринчи жаҳон

урушининг характери

Империалистик ҳукуматлар ва барча буржуа ҳамда помешчиклар партиялари урушининг талончилик характерини ватанни химоя қилиш шиори билан яширдилар. Улар келажак авлодлар бахти ва абадий тинчлиги учун урушаётирмиз, дер эдилар. Уларни черков кўллаб-қувватлар эди. Миллатчилик актив равишда пропаганда қилинди, шовинизм авж олдирилди. Бунинг учун матбуот ва кинодан кенг фойдаланилди.

Жаҳон уруши ҳар икки томондан ҳам империалистик уруш, босқинчилик уруши, адолатсиз уруш эди. Уруш кўпгина давлатлар ва халқларнинг, юз миллионлаб кишиларнинг ҳаётини хавф остида қолдирди. «...Уруш,— деб кўрсатган эди В. И. Ленин,— буюк тарихий кризис...демакдир», у «...пинҳон ётган чуқур зиддиятларни кучайтирди ва уларни юзага чиқарди...» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 26-том, 114-бет).

II Интернационалнинг халокати

II Интернационал конгрессларининг резолюцияларига зид ўларок, энг йирик ишчи партияларининг оппортунистлари «ўз» империалистик ҳукуматларининг тинчликсеварлиги тўғрисидаги гаплар билан ишчиларни чалғитдилар ва урушга қарши чиқишларнинг ўсишига халакат бердилар. Уруш бошланганида эса улар очикдан-очик ўз мамлакатларининг империалистлари томонига ўтиб кетдилар: оппортунистлар ҳар қайси мамлакатда урушни мудофаа уруши, адолатли уруш деб эълон қилиб, ишчиларни ўз мамлакатларини кўллаб-қувватлашга чақирдилар ва «граждан сулҳи»ни — ишчиларнинг буржуазияга қарши курашини тўхташтириш эълон қилдилар.

Оппортунистлар ўзларини социалистлар деб ҳисоблай бердилар, лекин шовинистлардек ҳаракат қилдилар. Шунинг учун уларни *социал-шовинистлар* деб атай бошладилар. Рейхстаг депутатлари бўлган герман социал-демократлари ва депутатлар палатасининг аъзолари бўлган француз социалистлари айти бир кунда, яъни 1914 йил 4 августда уруш олиб бориш учун маблағ ажратишни ёқлаб овоз бердилар (III ва IV ҳужжатларга қаралсин). Британия лейбористлар партиясининг раҳбарлари август ойининг охирида Англия ҳукуматини кўллаб-қувватлашларини эълон қилдилар. Тез орада Англия, Франция ва Бельгия ишчи партияларининг баъзи лидерлари ўз мамлакатлари империалистик ҳукуматларининг аъзолари бўлиб олдилар.

Натижада II Интернационал бир-бирига душман партияларга бўлиниб кетди ва тамом бўлди. Шу билан бирга «социал-демократик партияларнинг кўпчилиги...пролетариатга қарши ўз бош штаби, ўз ҳукумати ва ўз буржуазияси томонига ўтиб олди», «ўз маслакларига...ўтакетган даражада хиёнат...» қил-

ди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 26-том, 242—243-бетлар). Бу ғоявий-сиёсий ҳалокат эди. Оппортунистлар II Интернационални ҳалок қилдилар.

Анархо-синдикалистлар каттик синовга дош бера олмадилар. Уларнинг кўпчилик раҳбарлари шовинистларга кўшилиб кетди.

Большевиклар ва бошқа революцион социал-демократларнинг империалистик урушга ва социал-шовинистларга қарши кураши

Ҳақат революцион социал-демократларгина II Интернационалнинг урушга қарши резолюцияларини бажариш учун курашдилар. Улар марксизмга, ишчилар синфининг манфаатларига содиқ қолдилар. Уларнинг авангарди **В. И. Ленин бошчилигидаги**

большевиклар партияси эди. Давлат думасидаги большевик депутатлар ҳарбий кредитларга овоз беришдан бош тортдилар, омма орасида актив революцион пропагандани авж олдириб юбордилар. 1914 йил ноябрда РСДРП большевиклар Марказий Комитетининг В. И. Ленин ёзган «Уруш ва Россия социал-демократияси» номли манифести эълон қилинди. Унда урушнинг империалистик характери ва урушаётган давлатларнинг талончилик мақсадлари фони этилди (V ҳужжатга қаралсин). Шу билан бирга шовинизм ва II Интернационалнинг ҳалокатига сабаб бўлган оппортунизм каттик танқид қилинган эди (СССР тарихи. Ўрта мактабларнинг 9-синфи учун дарслик. 110—113-бетларга қаралсин).

Большевиклар манифести барча мамлакатлар социалистларини: а) империалистик урушни граждандар урушига, яъни пролетариатнинг давлат ҳокимиятини ўз қўлига олиши мақсадида буржуазия ва помешчикларга қарши революцион урушга айлантириш учун курашга; б) босқинчилик, империалистик урушда ўз ҳукуматининг енгилиши шиорини илгари суришга; в) оппортунистлар билан бутунлай алоқани узишга ва янги, III Интернационални тузишга даъват этар эди.

В. И. Ленин ўзининг «Великороссларнинг миллий ифтихори тўғрисида» номли мақоласида ҳар қандай шовинизмни ишончли тарзда танқид қилиб, меҳнаткашларга, революцион социал-демократларга хос бўлган миллий ифтихор туйғусини шовинизмга қарши қўйди ва чуқур ёритиб берди.

Большевиклар империализмга ва социал-шовинизмга қарши энг қатъий ва изчил курашчилар эдилар, лекин улар ёлғиз эмас эдилар. Р. Люксембург революцион идеалларга хиёнат қилган немис социал-демократиясини «сассиқ мурда» деб атаган эди. К. Либкнехт 1914 йил декабрда рейхстагда уруш учун кредит ажратилишига қарши овоз берди (VI ҳужжатга қаралсин), кейин эва пролетариатни ўз қуролини мамлакат ичкарасидаги синфий душманларига қарши қаратишга даъват этди. Сербия социал-демократик партияси, болгар тесняклари, Польша қироллиги ва Литва социал-демократияси, Италия, Франция, Англия, АҚШ ва бошқа мамлакатларнинг революцион социалистлари империалистик урушга ва социал-шовинизмга қарши кураш олиб бордилар.

Уша даврда революцион социал-демократлар кўпчилилик мамлакатларнинг ишчилар ҳаракатида озчилик эдилар. Лекин худди шулар ишчилар синфининг ва бошқа меҳнаткашларнинг чин манфаатларини ифода этдилар.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Урушнинг мақсадлари тўғрисида Германия канцлерига махфий ёзилган «профессорларнинг ёзма доклади»дан. 1915 йил «Узоқ муддатли тинчлик»ни таъминлаш учун а) Францияда Бельфордан денгизгача бўлган ғарбий чегараларимизни тубдан яшилашимиз зарур. Англиянинг ҳужумига қарши ишончли стратегик гарантияга эга бўлиш ва океанга чиқиш мақсадида қулай йўлни қўлга киритиш учун каналнинг шимоли-ғарбий француз қирғоғининг бир қисмини эгаллаб олиш лозим. Францияга ғарбий контрибуция шаклида аёвсиз равишда катта сумма солиш керак. Шу билан бирга Франция нисбатан ҳаддан ташқари катта мустамлакаларга эга эканлигини унутмаслигимиз керак...; б) халқ Бельгияни сақлаб туришни ўзининг муҳокама талаб қилмайдиган шон-шараф иши деб билади...; в) Россияга яқин чегараларда рус ерларидан Германия қишлоқ хўжалик мустамлакаси учун қулай бўлган чегара минтақасини ташкил этиш лозим. Лекин биз рус остзей вилоятларини кўрсатишдан ҳам тортинмаймиз...; г)... бу уруш Англиянинг жаҳон бозорида, денгизда ва океан орти мамлакатларида Германия таъсирига қарши уруши бўлганлигидан жаҳон бозорига қайтишга эришиш ва ўзимизни денгиз йўллари билан таъминлашимиз керак. Африкада яна ўзимизнинг мустамлака империямизни тиклаймиз. Лекин дунёнинг бошқа қисмларида ҳам қониқарли муваффақиятлар керак бўлади. Мустамлакаларни таъминлаш учун денгизлар эркин бўлиши лозим. Бунинг гарантияси: Ламанш қирғоқларида мустаҳкамланган позиция; ер шарини ҳар томондан ўраб олган инглиз таянч пунктлари занжирини портлатиб юбориш. Англиянинг жаҳондаги ҳукмронлигининг таянчи бўлган Мисрга зарба бериш керак. Контрибуциялар давлатнинг ғарбий харажатларини қоплашга... ва бизнинг ғарбий қудратимизни қайта тиклашимиз ва кенгайтиришимизга имкон берадиган даражада бўлиши керак.

II. Антантанинг мақсадлари тўғрисида Россия ташқи ишлар министрининг махфий фикридан; бу фикрга Франция ва Буюк Британия элчилари ҳам қўшилганлар. 1914 йил 14 сентябрь

1. Иттифоқчиларнинг асосий мақсадлари — Германиянинг кучини ва унинг ғарбий ва сиёсий ҳукмронлик тўғрисидаги даъволарини синдириш...

2. Территориал ўзгаришлар миллатлар принципи асосида белгиланиши керак.

3. Россия Неманнинг қуйи оқими ва Галициянинг шарқий қисмини ўзига қўшиб олади. Польша Подшоллигига эса Шарқий Познанни, Силезияни ва Галициянинг ғарбий қисмини қўшиб беради.

4. Франция Эльзас-Лотарингияни қайтариб олади, унга қў-

шимча қилиб эса Рейн Пруссиясининг ва Палатинат¹нинг хоҳлаган қисмини олади.

5. Бельгия ўз территориясини анча кенгайтиришга эришади.

6. Шлезвиг — Голштиния Данияга қайтарилади...

9. Сербия Босния ва Герцеговинани, Долмация ва Шимолий Албанияни ўзига қўшиб олади...

11. Греция Албаниянинг жанубий қисмини, Италияга қўшиладиган Валлонидан ташқари, ўзига қўшиб олади.

12. Англия, Франция ва Япония Германия мустамлакаларини ўзаро бўлиб оладилар...

13. Германия ва Австрия ҳарбий контрибуциялар тўлайдилар.

III. Германия рейхстаги социал-демократик фракциясининг 1914 йил 4 августдаги декларациясидан

... Ҳозирда биз қаттиқ уруш факти олдида турибмиз. Бизга душманларнинг ҳужум қилиш даҳшатлари хавф солмоқда. Энди биз уруш учун ёки унга қарши овоз беришимиз керакмас, балки мамлакатимизни ҳимоя қилиш учун маблағ ажратиш масаласини ҳал қилишимиз керак...

Мана шу шароитларни ҳисобга олган ҳолда, биз талаб қилинаётган кредитлар учун овоз берамиз...

IV. Француз социалистик партияси раҳбарларининг 1914 йил августдаги манифестидан

Урушнинг бошида вужудга келган ва юракларга дармон бўлган миллий бирлик энди ўзининг бор кучини кўрсатмоғи лозим.

Бутун миллат ўз территорияси ва озодлигини шундай дамларда ҳар доим ўт оладиган... қаҳрамонона шижоат билан ҳимоя қилишга отланиши керак.

Кайфият ана шундай, ундан ҳукумат составига кираётган дўстларимиз руҳланмоқдалар.

V. 1914 йил сентябрда В. И. Ленин томонидан ёзилган РСДРП (б) Марказий Комитетининг «Уруш ва Россия социал-демократияси» деган манифестидан

Барча мамлакатларнинг ҳукуматлари ва буржуа партиялари неча ўн йиллар давомида тайёрлаб келган Европа уруши бошланди. Илғор мамлакатлардаги капитализм тараққиёти энг янги, империалистик босқичга етган бир даврда қуролланишнинг ўсиши, бозор учун курашнинг ниҳоятда кескинлашиб кетиши, энг қоқоқ Шарқий Европадаги энг қоқоқ монархияларнинг, династияларнинг манфаатлари муқаррар равишда бу урушга олиб келиши керак эди ва олиб келди ҳам. Ҳозирги урушнинг бирдан-бир ҳақиқий мазмуни, моҳияти ва маъноси — бошқа миллатларнинг ерини босиб олиш ва уларни бўйсундириш, рақобат қилувчи миллатни хонавайрон қилиш, унинг бойликларини талаш, Россия, Германия, Англия ва бошқа мамлакатлардаги ички сиёсий кризислардан меҳнаткашлар оммасининг диққатини четга тор-

¹ Палатинат — 1) Пфальцграфлик, Пфальц графга бўйсунувчи область. 2) Рейн Пфальцнинг номи.

тиш, пролетариатнинг революцион ҳаракатини сусайтириш мақсадида ишчиларни бир-биридан ажратиш, уларни миллатчилик билан лақиллатиш ва ишчиларнинг илғор қисмларини йўқ қилишдан иборат (В. И. Л е н и н. Тўла асарлар тўплами. 26-том, 15-бет).

VI. К. Либкнехтнинг 1914 йил 2 декабрда рейхстагда берган баёнотидан

Ҳозирги уруш империалистик урушдир, айниқса Германия томонидан катта-катта ерларни босиб олиш мақсадида бошланган империалистик урушдир.

Шунингдек бу уруш тез ўсаётган революцион ишчилар ҳаракатини тор-мор қилиш ва тушкунликка учратиш мақсадида қилинган бонапартча авантюрадир...

Ҳаёсизларча алдамчиликни амалга ошириш учун (уруш ана шу алдамчилик ёрдамида қилинди), қаршилик кўрсатиш йўлидаги барча уринишларни бостириш учун, герман халқининг шовинистча лоқайдлигини жонлантириш учун қамал ҳолати жорий этилди, матбуот ва йиғилишлар эркинлиги бекор қилинди, курашаётган пролетариат қуролсизлантирилиб, унга арзимаган ён беришлар билан ниқобланган ва у дунёдаги хотиржамликнигина берувчи бир томонлама «граждан сулҳи» тикиштирилди. Биз барча урушаётган мамлакатларнинг ҳукуматлари ва ҳукмрон синфларини қонли қирғинликни давом эттиришдан огоҳлантирамиз ва бу мамлакатларнинг меҳнаткашлар оммасини урушнинг тўхтатилишига эришишга чақирамиз. Халқаро бирдамлик асосида қурилган тинчликкина мустаҳкам бўлади.

Бутун дунё пролетарлари, ҳеч нарсага қарамай, яна бирлашингиз!

Савол ва топшириқлар

I. Биринчи жаҳон урушининг сабаблари ва характерини очиб беринг. I ва II ҳужжатларни анализ қилиш асосида империалистик ҳукуматларнинг урушдан кўзлаган мақсадларини таърифлаб беринг. 2. Биринчи жаҳон уруши қандай бошлаб юборилганлигини сўзлаб беринг. Урушнинг характери қандай эди? Нима учун уруш жаҳон урушига айланиб кетди? II Интернационалнинг ҳалокати нимада ифодаланди? Социал-шовинизм нима? III ва IV ҳужжатлардан фойдаланинг. 4. Большевикларнинг урушга муносабатини таърифлаб беринг. V ҳужжатдан фойдаланинг. 5. Чет мамлакатлар революцион социал-демократларнинг позициясини таърифлаб беринг. VI ҳужжатдан фойдаланинг.

36-§. 1914-1917 ЙИЛЛАРДАГИ УРУШ ҲАРАКАТЛАРИ ВА ДИПЛОМАТИК КУРАШ

1914 йилда герман кўшинларининг Франциядаги ҳужуми

Урушга кирган давлатларнинг ҳар бири олдиндан ишлаб чиқилган, албатта ғалабага мўлжалланган уруш ҳаракатлари планига эга эди. Германия бош штабга кўп йил раҳбарлик қилган ва уруш бошланишидан сал олдин ўлган кишининг номи билан аталган «Шлиффен плани» асосида иш тутди. План Люксембург ва Бельгиянинг яхши химоя қилинмаган чегаралари орқали Францияга бостириб киришни ва Россия ўз армиясини

зарба беришга тўплаб улгурмасданок, Францияни таслим бўлишга мажбур қилишни кўзда тутар эди. Сўнгра киска вақт ичида Россияни ҳам тор-мор келтириш мўлжалланган эди.

Германия кўшинларининг кучли группировкаси Бельгия армиясини улоқтириб ташлаб, Францияга бостириб кирди. Французлар ва Франциянинг шимолий соҳилига тушган инглиз корпуси душманнинг устун кучларига бардош бера олмай, чекинишга мажбур бўлдилар. Душман Париж томон юрди (245-бетдаги картага қаралсин). Император Вильгельм II душманларга нисбатан шафқатсиз бўлишга чакириб, кузда Францияни тор-мор келтиришни ваъда қилди (I хужжатга қаралсин). Франция ўлим хавфи остида қолди. Ҳукумат вақтинчалик пойтахтдан чиқиб кетди.

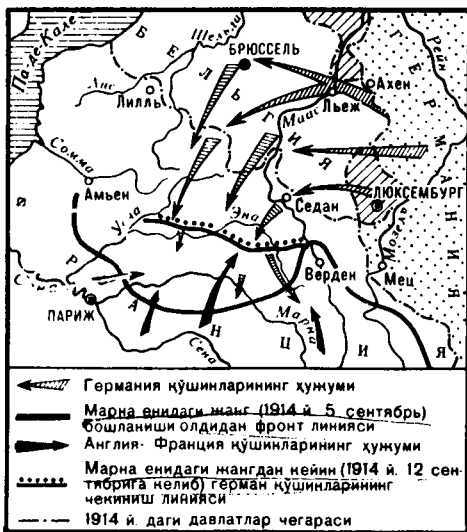
1914 йилда Россия кўшинларининг хужуми

Россияда сафарбарлик секин борди. Франция тезлик билан ёрдам беришни сўраб Россияга мурожаат қилганида кўшинларни жойлаштириш, қуроллантириш ва бир ерга тўплаш хали тугалланмаган эди. Россия кўмондонлиги иттифоқчисига ёрдам беришга интилиб, ўз кўшинларини хужумга бошлади.

Иккита армия Шарқий Пруссия территориясига бостириб кирди ва унинг каттагина кисмини эгаллаб олди. Бу эса прусс помешчикларини саросимага солиб қўйди. Германия кўмондонлиги шошилиш равишида у ерга Франциядан 2 та ўқчи аскарлар полкини ва кавалерия дивизиясини ташлади, Францияга хужум қилиш учун мўлжалланган резервларнинг бир кисмини Шарқий Пруссияни химоя қилиш учун юборди.

Келишиб ҳаракат қилинмаганлиги сабабли битта рус армияси Мазур кўллари бўйида мағлубиятга учради, иккинчи армияни эса немислар Шарқий Пруссиядан сикиб чиқаришга муваффақ бўлдилар (247-бетдаги картага қаралсин).

Лекин жанубда Россиянинг бир неча армияси хужумни давом эттирмакда эди. Рус армиялари Австрия-Венгрия кўшинларининг мудофаасини ёриб ўтиб, уларни улоқтириб ташлаб ва Перемисль (Пшемисль) қалъасини қамал қилиб. Польша ва Галиция (Ғарбий Украина) нинг Австрияга қарашли кисмини эгаллаб олди. Немис кўшинларининг Варшавага

Ғарбий фронтдаги 1914 йилги ҳарбий ҳаракатлар.

зарба бериб, ўз йттифоқчиларига ёрдам кўрсатишга уриниши муваффақиятсизликка учради: уларни руслар 100 км дан узок-рокка улоқтириб ташладилар. Рус қўшинларининг олға силжиши Германия учун муҳим бўлган саноат районлари — Силезия ва Познанни хавф остига солиб қўйди; руслар яна Шаркий Прусияга кириб бордилар (247-бетдаги картага қаралсин). ўк-дорилар ва озиқ-овқатнинг каттик етишмаслиги улар хужумига тўскинлик қилди. Лекин русларни тўхтатиш учун Германия яна 6 корпус ва бошка қўшинларини Франциядан олиб бу ерга ташлашга мажбур бўлди. Тайёрланмай хужум қилиш Россиядан жуда катта қурбонлар беришни талаб қилди, лекин улар Францияни сақлаб қолди (II хужжатга қаралсин).

Германиянинг «яшин тезлигида уруш қилиш» планининг барбод бўлиши

Қўшинларнинг бир қисмини Франциядан олиб, шарқка юбориш натижасида немисларнинг ўз мўлжалини амалга ошириш — Парижни айланиб ўтиш учун кучлари етмай қолди. Улар ўз хужумлари доирасини қис-

картиришга мажбур бўлдилар ва Парижнинг шимол-шарқидagi Марна дарёси бўйига чикдилар. Бу ерда улар инглиз-французларнинг йирик кучларига дуч келдилар (245-бетдаги картага қаралсин).

1914 йил сентябрда Марна бўйидаги жангда ҳар икки томондан 1,5 миллиондан ортик киши қатнашди. Француз ва инглиз қўшинлари хужумга утдилар. Немислар 9 сентябрда бутун фронт бўйлаб чекина бошладилар. Улар шиддат билан босиб келаётган душманни Эна дарёси бўйидагина тўхтата олдилар (245-бетдаги картага қаралсин).

Немисларнинг «яшин тезлигида уруш қилиш» плани барбод бўлди. Германия икки фронтда уруш олиб боришга мажбур бўлиб қолди.

1914 йилнинг охирига келиб, Ғарбий фронт Шимолий денгиздан тортиб то Швейцария чегараларигача барқарорлашиб қолди

Марнадаги жанг. Француз пиёдалари хужумга кўтаришмоқда

(245-бетдаги картага қаралсин). Солдатлар окопларга тушиб олдилар. Манёврли уруш позиция урушга айланди.

Герман қўшинларининг 1915 йилда Россияга ҳужум қилиш ниятлари барбод бўлиши

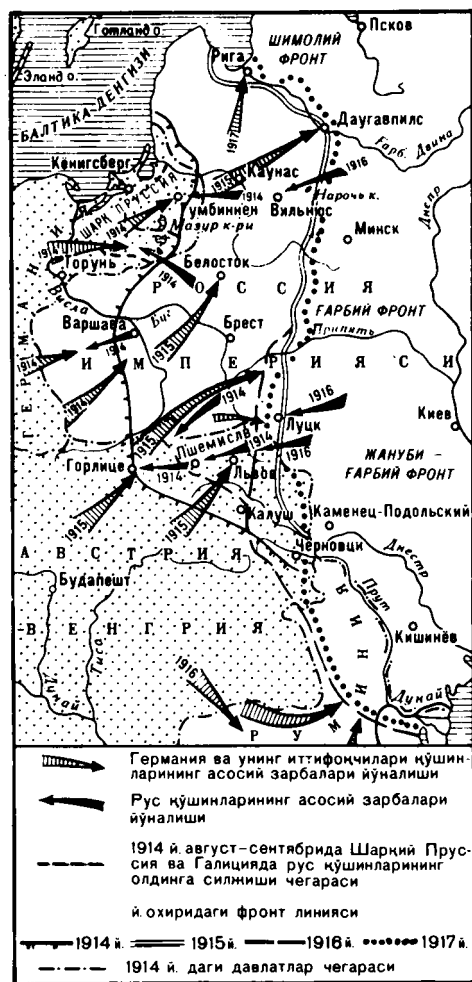
Германия ва унинг иттифоқчилари Россияни мағлубиятга учратиш ва уни урушдан чиқаришни кўзлаб, 1915 йилда асосий зарбани Россияга қаратдилар. Англия ва Франциянинг ҳукмрон доиралари Россиянинг аҳолини енгиллаштириш учун ҳеч нарса қилмадилар (III ҳужжатга қаралсин).

Немис қўшинлари каттик жанглардан кейин февраль-март ойларида рус қўшинларини Шарқий Пруссиядан сикиб чиқаришга муваффақ бўлди. Герман қўмондонлиги бу фронтни иккита янги армия билан қучайтирди.

1915 йил майида немис ва австрия-венгрия қўшинлари куч жиҳатидан устунликка эга бўлиб, Горлица районида фронтни ёриб ўтдилар (247-бетдаги картага қаралсин). Немислар Варшаванинг шимолидан ҳужумни бошладилар ва августда шаҳарни эгаллаб олдилар. Улар қурол-яроғлар ва ўқдориларга жуда муҳтож бўлган рус қўшинларини бир қанча каттик мағлубиятга учратдилар. 1915 йилнинг кузига келиб Польшанинг ҳаммасини ва Балтик бўйининг бир қисмини босиб олдилар, лекин шундан нари силжий олмадилар.

Германия ва Австрия Венгрия қўлидаги ҳамма ҳарбий кучларнинг ярми Россияга қарши тўпланган эди, аммо улар Россияни сепарат сулҳ тузишга мажбур қила олмадилар.

Германиянинг 1915 йилги бошқа муваффақиятсизликлари
 1915 йилда Германия Англияга қашаткич зарба беришга уринди. Германия биринчи марта нисбатан янги қурол — сув ости кемаларидан Англияга зарур хом ашё ва озик-овқат маҳсулотлари олиб ўтишни йўқ қилиш мақсадида кенг фойдалана

1914-1917 йилларда Шарқий фронтдаги уруш ҳаракатлари.

Бельгияда фронтда инглизларга хлор буги билан ҳужум қилиш

бошлади. Юзлаб кемалар йўқ қилиб ташланди, уларнинг командирлари ва пассажирлари ҳалок бўлдилар. Бетараф мамлакатларнинг норозилиги Германияни пассажир кемаларни огохлантирмай чўктириб юбормасликка мажбур қилди. Англия эса кемалар қурилишини кўпайтириб ва тезлаштириб, шунингдек сув ости кемаларига қарши курашнинг самарали чораларини ишлаб чиқиб, туғилган хавфни енгди.

1915 йилнинг баҳорида Германия урушлар тарихида биринчи марта ваҳшиёна қуроқлардан бири — заҳарловчи моддаларни ишга солди, лекин бу фақат тактик муваффақиятнинггина таъминлади.

Дипломатик курашда ҳам Германия муваффақиятсизликка учради. Антанта Италиянинг ҳукмрон доираларига Германия, шунингдек Болконда Италия билан тўқнашган Австрия-Венгрия таклиф қилганидан кўпроқ нарса ваъда қилди. Италия 1915 йил май ойида Германия ва Австрия-Венгрияга қарши уруш эълон қилди ва улар қўшинларининг маълум қисмини ўзига тортиди.

Болгария ҳукумати ўз халқининг хоҳиш-иродаси ва манфаатларига хилоф суратда 1915 йил кузида Антантага қарши урушга қирганлиги Германия дипломатиясининг муваффақиятсизликларини қисман қоплади, холос. Натижада Германия, Австрия-Венгрия, Туркия ва Болгариядан иборат Тўртлар иттифоқи вужудга келди. Бунинг бевосита оқибати ўлароқ, Германия, Австрия-Венгрия ва болгар қўшинлари Сербияга қарши ҳужум қилдилар. Сербиянинг оз сонли армияси қаҳрамонона қаршилик кўрсатди, лекин душманнинг устун кучлари уни мажақлаб ташлади. Сербларга ёрдам бериш учун юборилган Англия, Франция, Россия қўшин-

Вайрон килинган Верден

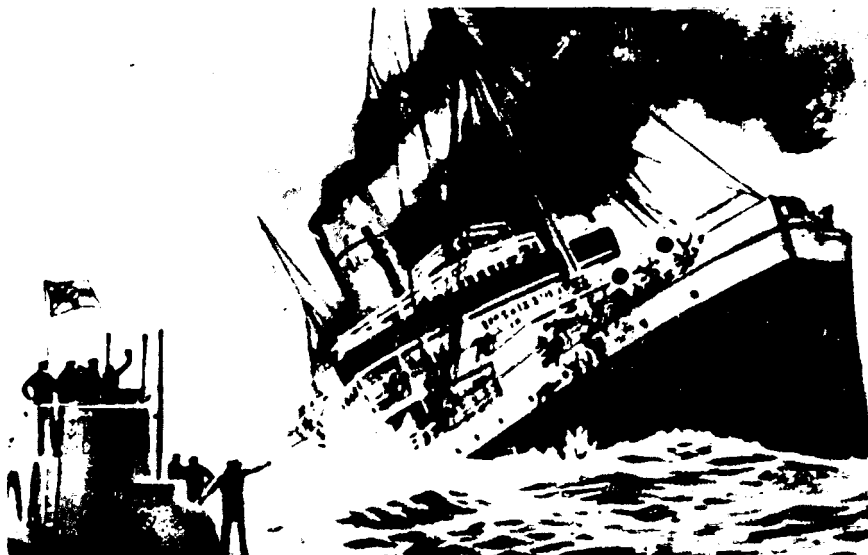
лари ва Сербия армиясининг колган-кутганлари Болкон фронтини ташкил этди (10-рангли картага каралсин).

«**Верден кирғини**» Германиянинг хукмрон доиралари Россияни тор-мор этишга кучлари етмаслигига ишонч ҳосил қилиб, Францияни ҳолдан тойдиришга аҳд қилдилар. Германия қўшинлари 1916 йил 21 февралда фронтнинг Верден ёнидаги тор участкасига хужум қилдилар (257-бетдаги картага каралсин). Германия қўмондонлиги бу ерга катта куч тўплаган ва Франция армиясини мажаклаб ташлашни мўлжаллаган эди. Хужум мисли қўрилмаган даражада тўнга тутиш билан бошланди. Бу жангда солдат бўлиб қатнашган француз ёзувчиси А. Барбюс бундай деб ёзади: «Замбараклар бутун бошли ўрмонлардаги дарахтларни буғдой бошоғидек шипириб кетди, ҳамма тўсиклар устига тупрок солинган коплар хатто уч қават қилиб уйиб қўйилган бўлса ҳам, ўк ўтавериб, илма-тешик бўлиб кетди; ҳамма чоррахаларга ўк селдек ёғдирилди, ҳамма йўллар остин-устун бўлиб кетди. Ҳамма ерда мажакланган араваларнинг синик бўлақлари, қийма-қийма бўлиб кетган мурдаларнинг аъзолари, портлаган тўпларнинг колдиклари ётар эди».

Аммо немис пийёда аскарлари хужумга қўтарилган пайтда французлар уларни тўсатдан қаттиқ тўнга тутдилар. Ярим йил давом этган жанглардан кейин герман қўшинлари бу ерда унча катта бўлмаган ер майдонини босиб олишга муваффақ бўлдилар, холос.

Брусилонинг ёриб ўтиши ва Сомма бўйидаги жанглар

Рус қўшинларининг 1916 йил марти ва ёзидаги хужумлари туфайли Германия қўшинларининг Верденга хужумлари сусайиб кетди. Июнь ойида генерал А. А. Брусиллов қў-

«Лузитания» океан лайнерининг ҳалокати. 1915 йил

мондонлигидаги Жануби-Ғарбий фронт кўшинлари кучли артиллерия тайёргарлигидан кейин душманнинг ғоят мустаҳкамланган позицияларини ёриб ўтдилар ва 60—100 км силжиб бордилар (247-бетдаги картага қаралсин). Герман қўмондонлиги «Шарқий фронтдаги аҳвол бирданига жуда жиддийлашганлигини» тан олди. Немис дивизияларининг бир қисми ғарбдан олиниб, бу ерга ташланди. Шунга карамай, рус кўшинлари Галициянинг бир қисмини ва Буковинани эгаллаб, Карпатга кириб бордилар. Аммо алоқа йўллари узунлиги ва ўқ-дориларнинг етишмаслиги уларнинг олға боришларига халақит берди. Немис-австрия-венгрия армиясининг бир қисми Антанта томонида туриб урушга киришган Руминияга қарши ташланган эди. Руминиянинг душман кўшинлари томонидан босиб олиниши Россияни ўз фронтини яна 500 километр чўзишга мажбур қилди (247-бетдаги картага қаралсин).

Германиянинг Ғарбий фронтдаги кучлари бўшашганидан фойдаланган француз ва инглиз кўшинлари июль ойида Сомма дарёси бўйида ҳужумга ўтдилар (247-бетдаги картага қаралсин). Қонли жанглар бу ерда кузнинг охиригача давом этди. Инглиз ва французлар тарихда биринчи марта танкларни ишга солдилар. Энди уларнинг техникаси Германияникидан устун эди. Жиддий муваффақиятга эришиб бўлмади, лекин немисларнинг Верденга ҳужумлари яна ҳам сусайди ва декабрда немис кўшинлари Верден остоналарида мудофаага ўтишга мажбур бўлдилар. «Верден қирғини»да немис ва француз солдатлари ҳамда офицерларидан қарийб бир миллион киши ҳалок бўлди.

Германия ҳукмрон доираларининг ғалаба қозонишга бўлган

ишончига путур етди, лекин улар мағлубиятдан кутулиб қолишга хануз умид боғлар эдилар.

**Империалистик кир-
фининг кучайиши.
АҚШнинг урушга
кириши**

1916 йилнинг охири — 1917 йилнинг бошларида Германия, Австрия-Венгрия ва Антанта мамлакатларининг империалистлари ўз ресурсларининг тугаб қолишидан ва, асосан, ички зиддиятларнинг кучайишидан, революцион ҳаракатнинг ўсишидан қўрқа бошладилар. Улар ғалабага бўлган ишончларини йўқотиб, **империалистик урушдан империалистик сулҳга ўтишга ҳаракат қилдилар.** Германия урушни тўхтатиш истагини билдирди, Россия билан, кейин эса Антатанинг бошқа давлатлари билан ҳам сулҳ музокаралари олиб боришга уринди. Австрия-Венгрия Францияга сулҳ таклиф қилди. Аммо улар талаб олган бойликларидан ажралишни истамас эдилар. Вильгельм II сулҳ тўғрисидаги битимнинг мумкин бўлган шартларини таърифлаб, ҳаёсизлик билан: «шартлар шулардан иборат бўлиши керакки, биз душманлардан пул, хом материаллар, пахта, ёғ олишимиз ва уларнинг ҳамёнларидаги ҳамма нарсани ўз ҳамёнимизга солишимиз керак», деган эди. Аммо Германиянинг муҳолифлари Германиянинг ўзини худди шундай кўйга солмоқчи эдилар. Битимга келишга муваффақ бўлинмади. **Империалистлар ўзлари бошлаб юборган урушни тўхтатишга қодир бўлмади қолдилар.**

Германиянинг ҳукмрон доиралари Англияни сув ости уруши билан енгишга яна бир марта уриниб кўришга қарор қилдилар. Вильгельм II ҳатто майда тарашани ҳам, агар у Англияга сузаётган бўлса, чўктириб юборишга чакирди. Чекланмаган сув ости уруши бошланди. Бетараф мамлакатларнинг пассажир кемалари ҳам Германия сув ости кемаларининг ҳужумларига учрар

Дастлабки танклардан бири немис окоплари сари бормоқда

эди. Германиянинг денгиздаги қароқчилик ҳаракатлари АҚШ нинг Германияга қарши урушга киришига сабабчи бўлди. Бунинг сабаблари яна ҳам чуқурроқ эди. АҚШ нинг ҳукмрон доиралари асосан Антантага қурол-яроғ, ўк-дори, озик-овкат етказиб бериш билан бойлиқ орттирар эди. Соллинган капитал учун фойда 200-300% ни ташкил қилар эди. АҚШ жаҳондаги олтин запасларининг ярмидан кўпрогини ўз қўлига тўплаб олган ва Европа мамлакатларининг қарздоридан уларга қарз берувчи мамлакатга айланди. Улар бойиб олишгач, жаҳонга ҳукмрон бўлиш ҳақида орзу қила бошладилар (IV ҳужжатга қаралсин). Россияда февраль революцияси бошланиб кетгач, АҚШнинг ҳукмрон доиралари ўзларидан қарздор бўлган Антанта давлатлари урушда енгилишиб қолади, деб кўрқа бошладилар. АҚШ 1917 йилнинг апрель ойида Германияга уруш эълон қилди.

Ғалабанинг гўё яқинлашиб қолган меваларига АҚШнинг шерик бўлишини истамаган Франция ва Англиянинг ҳукмрон доиралари АҚШ дивизиялари Европага кириб келгунча Германияни мағлубиятга учратишга ҳаракат қилдилар. Аммо Германия ва Австрия-Венгрия кўшинлари 1917 йилнинг октябрь ойида Капоретто ёнида Италия фронтини ёриб ўтди. Италия армиясининг каттагина қисмини янчиб ташлади ва Италиянинг энг муҳим марказлари яқинига чиқиб олди (10-рангли картага қаралсин). Улар тезлик билан автомашиналарда ташланган инглиз ва француз кўшинлари томонидан тўхтатилди.

Қонли ва вайрон қилувчи қирғин яна ҳам шиддат билан давом этди.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. Германия императори Вильгельм II нинг Австрия императори Франц-Иосиф II га мактубидан. 1914 йил

Ҳамма нарса олов ва қон ичра ғарқ бўлиши керак, эркак ва аёл, болалар ва қарияларни ўлдириш зарур, биронта ҳам уй, биронта ҳам дарахтни қолдирмаслик керак. Французлар каби зоти бузилган халқни қўрқитиши мумкин бўлган ёлғиз ана шундай террорчилик методлари билангина уруш икки ойдан камроқ вақт ичида тугайди, агар мен инсонпарварлик мулоҳазаларини ҳисобга олсам, у вақтда уруш бир неча йилга чўзилади.

II. Франция президенти Р. Пуанкаренинг рус кўшинларининг 1914 йил август ойидаги ҳужуми ҳақидаги хотираларидан

... Европанинг шарқида эса ҳали ғира-шира шуъла кўриниб турибди; генерал де Лагиш (француз қўмондонлигининг Россиядаги вакили) русларнинг кейинги вақтларда эришган муваффақиятлари Шарқий Пруссияни эгаллашларига имкон берганлигини телеграф орқали хабар қилди. «Қалъалар олдида душмanning йўлини тўсиш учун унча кўп бўлмаган мунтазам кўшинлар ва резервдаги аскарлар қолдирилгани ҳолда, армияларнинг асосий кучи шошилиш суратда ғарбга юборилди, шу билан бирга Берлин томон тобора шиддатли ҳужум қилинмоқда. Галицияда

бир неча кун олдин бошланган катта жанг давом этмоқда. Шарқда жуда яхши натижаларга эришилди, аммо Ғарбда ҳали узил-кесил натижаларга эришилганича йўқ». Ҳар ҳолда рус армияларининг бу ҳужуми бизнинг Шарқий фронтдаги аҳволимизни енгилаштиради ва генерал Жоффр (француз армиясининг бош қўмондони) бунинг учун жуда миннатдор...

III. Ллойд Жорж Англия ва Франция ҳукмрон доираларининг рус армияларига муносабати тўғрисида

1915 йилги буюк чекиниш, бу вақтда рус армиялари тартибсиз бўлганлиги ва жуда катта талафотлар билан Польша ҳамда Болтиқ бўйидан то Ригагача сиқиб чиқарилганлигига сабаб русларда артиллерия, милтиқ ва снарядларнинг жуда ҳам етишмаслигида эди...

Снарядлар етишмаслиги оқибатида солдатлари ҳалок бўлаётган рус офицерларининг англизларнинг бепарволигидан ажабланиши, аччиқ таъналар қилиши аслида тўғри. Тарих ўзининг худбинларча қайсарлиги билан қуроқдош рус ўртоқларини ҳалокатга дучор қилган Франция ва Англиянинг ҳарбий қўмондонлигидан жавоб талаб қилади; ҳолбуки, Англия билан Франция русларни осонгина қутқариши мумкин эди ва шу тариқа ўзларига ҳам жуда яхши ёрдам берган бўларди.

IV. АҚШ президенти В. Вильсоннинг 1916 йил июль ойида сўзлаган нутқидан

Биз дунёда катта роль ўйнашимиз лозим... Сиз бир фактнинг аҳамиятини эътиборга олаётибсизми, охириги бир ёки икки йил ичида биз қарздорлар давлатидан, қарз берувчилар давлатига айландик, жаҳондаги ортиқча олтиннинг шу қадар кўпчилиги бизнинг қўлимиздаки, илгари ҳеч қачон бунчалик олтинга эга бўлмаганмиз ва шу вақтдан бошлаб бизнинг ишимиз қарз бериш, катта халқаро корхоналарга ёрдамлашиш ва уларни илгари силжитишдан иборат бўлиб қолди. Бизнинг бутун жаҳонни талайгина миқдорда маблағ билан таъминлашимизга ва уни ўз билганимизча ва хоҳлаганимизча бошқара олишимизга тўғри келмоқда.

Савол ва топшириқлар

1. Ғарбий Европадаги 1914—1917 йилларда бўлган энг катта жанглارни карта ва схемалардан кўрсатиш ва сўзлаб беринг. 2. Жадвални тўлдириш:

Асосий ҳарбий ҳаракатлар ва воқеалар

Саналар	Ғарбий фронтда	Шарқий фронтда
1914 йилда		
1915 йилда		
1916 йилда		
1917 йилда		

3. Россия олиб борган уруш ҳаракатларининг Ғарбий Европадаги урушга таъсирини кўрсатиб беринг. II ҳужжатдан фойдаланиш. 4. Урушаётган мамлакатлар

хукмрон доиралари империалистик урушдан империалистик сулхга ўтишининг сабаби нима ва у нималарда ифодаланди? 5. АҚШнинг биринчи жаҳон урушига кириш сабаблари ва мақсадлари нимадан иборат эди? IV ҳужжатдан фойдаланинг.

37-§. УРУШАЁТГАН МАМЛАКАТЛАРДА РЕВОЛЮЦИОН КРИЗИСНИНГ ЕТИЛИШИ

Эсланг: 1. Капиталистик мамлакатларда молия олигархиясининг хукмронлик системаси нимадан иборат? 2. Социал-шовинизм нима? 3. Большевиклар ва бошқа революцион социал-демократлар жаҳон уруши шароитида қандай тактикани қўлладилар (242—244-бетларга қаралсин)?

Ҳарбийлар диктатураси

Жаҳон уруши бошланиши билан урушувчи мамлакатларнинг хукмрон доиралари йиғилишлар, сўз, матбуот эркинлигини йўқ қилдилар. Ишчи ташкилотларининг ҳуқуқлари чекланди, стачкалар тақиқланди, ҳукуматга қарши чиқишлар учун бериладиган жазолар кучайтирилди, вакиллик органларининг ҳуқуқлари чеклаб қўйилди. Шу билан бирга меҳнаткашларнинг деярли барча социал ғалабалари: иш ҳақи тўғрисидаги шартномалар, иш куни ҳақидаги, меҳнатни муҳофаза этиш ҳақидаги, страхование тўғрисидаги қонунлар йўқ қилинди.

Ҳокимият қуролли кучларга таянувчи бир тўда шахслар қўлида тўпланди. Ҳарбийлар диктатураси молия олигархияси, йирик буржуазия ва помешчикларнинг манфаатларини кўзлаб, демократик эркинликларни тугатди ва халқ оммасининг чиқишларини куч билан бостира бошлади. Шовинизмни очикдан-очик пропаганда қилиш аҳолининг кўпчилик қисмини чалғитди, бу эса революцион ҳаракатнинг ривожини қийинлаштирар эди.

Молия олигархияси бойлиги ва куч-қувватининг ортиб бориши

Ҳарбий диктатура ва ишчилар ҳаракатининг кучсизланиши барча мамлакатлардаги хукмрон синфларнинг урушдан ўз даромадларини кўпайтириш учун фойдаланишига имкон туғдирди. Урушнинг биринчи йилларидаёқ монополиялар фойдаси 2—3 баравар ошди.

Урушаётган мамлакатларнинг экономикаси ҳарбий мақсадларга бўйсундирилди -- оғир саноатнинг 70 проценти ва енгил саноатнинг 50 проценти уруш эҳтиёжларини қондириш учун ишлади. Халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш чеклаб қўйилди.

Мана шу чора-тадбирларнинг барчаси *давлат-монополистик капитализмнинг* ривожланишига ёрдам берди. Давлат аппаратининг монополиялар билан чатишиб кетиши чуқурлашди. Барча иқтисодий-сиёсий, ҳарбий проблемаларни ҳал этишда молия олигархиясининг роли ўсди, давлат органларининг хўжалик функциялари кенгайтирилди. Бу органлар нуқул монополияларнинг манфаатларини кўзлаб экономикани тартибга солар эдилар — бююртмаларни, хом ашё, энергияни, иш кучларини тақсимлар эдилар. «Империалистик уруш,— деб кўрсатган эди В. И. Ленин, — монополистик капитализмнинг давлат-монополистик капитализмга айланиш процессини ғоят тезлаштириб ва кескинлаштириб юборди» (В. И. Л е н и н. Тўла асарлар тўплами, 33-том, 3-бет).

Омма бошига тушган кулфатлар Молния олигархияси меҳнаткашларнинг қони ва кулфатлари эвазига бойлик орттирарди.

Урушнинг биринчи йилларидаёқ **фронтларда 4 миллионга яқин киши ўлдирилди ва миллионлаб киши ярадор қилинди.** Солдатларни аямас эдилар. «Одамлар,— дер эдилар реакциян офицерлар ва генераллар солдатлар ҳақида,— иккинчи даражали иш, чунки биз уларни қанча хоҳласак, шунча топишимиз мумкин» (260-бетдаги 1-жадвалга қаралсин).

Уруш саноат, қишлоқ хўжалиги ва транспортнинг бир қисмини вайрон қилди, ресурсларнинг камайиб кетишига ҳамда саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг 20—50 процент қисқаришига сабаб бўлди.

Буржуазия ҳарбийлар ва социал-шовинистлар ёрдамида ишчиларнинг оммавий ташкилотларини издан чиқарди. Фронтга кетган ишчилар ўрнига хотин-қизлар ва ўсмирлар ишга олина бошлади. Корхона эгалари меҳнаткашларни **эксплуатация қилишни кучайтирдилар.** Ҳамма жойда иш вақтидан кейин қолиб ишлаш жорий этилди, дам олиш кунлари бекор қилинди, ишчиларни тунги пайтларда ишлашга мажбур қилдилар. В. И. Ленин ёзганидек, урушаётган мамлакатлар ишчилар учун ҳарбий-қаторга турмаларига айланди.

Дехқонларнинг аҳволи ҳам анча ёмонлашди. Катта ёшдаги эркакларнинг кўпчилики қисми фронтга сафарбар қилинди. Отлар олиб кўйилди, озик-овқатлар тортиб олинар эди.

Помешчиклар, корхона эгалари ва чайқовчилар озик-овқат, ёқилғи ва кийим-кечак танқислигидан фойдаланиб, энг зарур буюмларнинг нархини тўхтовсиз оширдилар. Урушаётган йирик мамлакатлар ичда Россия меҳнаткашлари ҳаммадан кўпроқ қийналдилар. 1916—1917 йилларда Россия ишчилар синфининг истеъмол даражаси қисқарди ва урушгача бўлган даражанинг 47 процентинигина ташкил қилди. Аҳолининг жуда кўпчилики қисми тўйиб овқат емас, оч эди.

Меҳнаткашларнинг аҳволи тобора оғирлашди. Синфий зиддиятлар чуқурлашди.

Урушга қарши чиқишларнинг бошланиши ва уларнинг революцион ҳаракатга айланиши

1914/1915 йилларнинг киши ва 1915 йилнинг баҳорида урушга қарши стихияли норозиликлар фронтда солдатларнинг биродарлашуви ва меҳнаткашларнинг чайқовчиларга қарши «очлик ғалаёнлари»га айланиб кета бошлади. 1915 йилда ҳарбий маъмурлар ва социал-шовинистларнинг зўр бериб ҳаракат қилишларига қарамай; ишчилар «граждан сулҳи»ни буздилар. Россия, Германия, Франция ва Англияда 1 миллиондан ортиқ ишчи иш ташлади. Кейинги йилда шу мамлакатлардагина иш ташловчилар сони ортиб, қарийб 1,5 миллион кишига етди (261-бетдаги 2-жадвалга қаралсин). Англияда иш ташловчилар буржуазия олаётган фойда ўстидан ишчилар назорати ўрнатилиши, ҳарбий саноат ва кўмир саноатини национализация қилиниши, талаб қилдилар.

Урушаётган ҳамма мамлакатлар оммаси ғалаёнга келди. Меҳ-

Берлиндаги митинг. 1916 йил. Карл Либкнехт сўзламокда.

наткашларнинг тобора кўпчилиги сулҳ тузишни талаб килди, шовинизмни қоралади, аёвсиз эксплуатацияга қарши, озик-овқат, кийим-кечак, ёкилғининг етишмаслигига қарши, жамият юқори қатламнинг бойишига қарши норозилик билдирди. Хукмрон доираларнинг бу талабларни кондиришдан бош тортиши ва норозиликларни куч билан бостириши аста-секин оммани ҳарбий диктатура ва мавжуд тузумга қарши курашиш зарурлигига ишонтира бошлади. **Урушга қарши чиқишлар революцион ҳаракатга айлана бошлади.**

Бунда большевиклар муҳим роль ўйнадилар. Камашлар, сургун қилишлар, отишларга қарамай, улар 1915 йилдаёқ ўз ташкилотларини тикладилар, Россиядаги онгли ишчиларнинг кўпчилигини бирлаштирдилар ва революцион пропагандани авж олдириб юбордилар. 1915 йилнинг иккинчи ярмидаёқ Россияда ярим миллионга яқин ишчи иш ташлади. Дехқонларнинг норозилиги кучайди. В. И. Ленин: «Хозир биз яна революцияга томон бораётирмиз», деб кўрсатган эди (В. И. Л е н и н. Тўла асарлар тўплами. 27-том, 89-бет). 1916 йилда миллиондан ортиқ ишчи иш ташлашларда қатнашди, дехқонларнинг 300 га яқин катта чиқишлари бўлди.

Германияда революцион социал-демократлар бир қанча группалар ташкил этдилар, бу группалар варақалар тарқатар ва намойишлар уюштирар эди. К. Либкнехт ва Р. Люксембург раҳбарлигида тузилган «Спартак» группаси ҳаммадан активрок ва таъсирчанрок бўлиб қолди (I ҳужжатга қаралсин).

1916 йил 1 майда Берлинда ва Германиянинг бошқа шаҳарларида бўлиб ўтган урушга қарши намойишларда спартакчиларнинг ташаббуси билан революцион шиорлар илгари сурилди.

Польша социал-демократлари, Сербия социал-демократлари, Болгария тесняклари, Италиянинг кўпгина социалистлари ре-

1915—1917 йилларда Ғарбий фронтдаги уруш ҳаракатлари

волюцион пропаганда олиб бордилар. АКШда Ю. Дебс: «Битсин уруш ва йўқолсин ҳукмрон синф!» деб хитоб қилди. Венгрия, Чехия, Австрия, Руминия, Голландия сўл социал-демократлари, Франция ва Англия ишчилар ҳаракатининг сўл арбоблари меҳнаткашларни империалистик урушга ва шовинизмга қарши нозилик билдиришга чақирдилар.

Россия ва бошқа мамлакатларда бўлиб ўтган оммавий иш ташлаш ва намойишлар тез-тез меҳнаткашларнинг ўзларига хужум қилган полиция билан тўқнашувларига олиб келар эди. Россиядаги — Ўрта Осиёдаги меҳнаткашларнинг кўзғолонлари (қаралсин: СССР тарихи. Ўрта мактабларнинг 9-синфи учун дарслик. 137-бет), Ирландия ишчиларининг кўзғолонлари халқ оммасининг мавжуд тузумга қарши жаҳон уруши йилларидаги биринчи қуролли чиқишлари бўлди.

1916 йилнинг апрелида ирланд ватанпарварлари Дублинда Ирландия мустақиллиги шиори остида кўзғолон кўтардилар. Кўзғолоннинг раҳбари пролетар революционери Д. Конноли эди. Инглиз ҳукумати 2 минг кўзғолончига қарши бир неча ўн минг солдат ва артиллерия юборди. Кўзғолончилар мағлубиятга учрадилар. Уларнинг 15 раҳбари отиб ташланди.

В. И. Лениннинг революцион кучлар интернационал жипслиги учун кураши

Революцион ҳаракат нотекис ҳамда «жуда ҳам секинлик ва кийинлик» билан ривожланди (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 49-том, 402-бет). Унинг ривожланишига бутун чоралар билан ёрдам беришга ҳаракат қилиб, В. И. Ленин жаҳон урушининг моҳиятини ва социалистик революция арафаси бўлган империализмнинг табиатини чуқур очиб ташлади. 1916 йилда у «Империализм капитализмнинг юқори босқичи» деган ўзининг машҳур асарини яратди. В. И. Ленин шовинизмга ва революциясиз тинчликни қўлга кириштириш мумкин деган хом хаёлларга қарши кескин кураш олиб

Кинталдаги уй. Бу уйда иккинчи Циммервальд конференцияси бўлиб ўтган

ниннинг бир қанча мамлакатлар революцион социал-демократларини жипслаштириши уларнинг активлашувига ва янги Интернационални тузиш учун тайёргарлик кўришга ёрдам берди.

Россиядаги февраль буржуа-демократик революцияси ва бошқа мамлакатларда революцион ҳаракатнинг юксалиши

Империалистик қирғиннинг давом этишидан ва унинг оғир оқибатларидан халқ оммасининг дарғазаб бўлиши 1917 йилда кучли революцион юксалишга айланиб кетди. Россияда 1917 йил февралда бўлган буржуа-демократик революцияси бу юксалишни бошлаб берди. Революция чоризмни ағдариб ташлаб, уруш вақтида революция ғалаба қозониши мумкинлигини исбот қилди. Февраль революцияси ҳукмрон синфлар учун оғохлантириш ва урушаётган мамлакатларнинг халқлари учун илхомбахш намуна бўлди (II ҳужжатга қаралсин).

Урушаётган мамлакатларнинг барчасида ҳукмрон доиралар сиёсатига қарши оммавий чиқишлар кучайиб кетди.

борди, барча мамлакатлар социал-демократларини қўллаб-қувватлади ҳамда уларнинг интернационал бирлигига эришиш учун ҳаракат қилди.

1915 йилда Циммервальда (Швейцария) урушга қарши норозилик билдирган социал-демократларнинг халқаро конференцияси бўлиб ўтди. Конференция В. И. Лениннинг ташаббуси билан меҳнаткашларни урушга қарши «муросасиз кураш» олиб боришга чақирди. В. И. Ленин революцион социал-демократлар группасини жипслаштиришга муваффақ бўлди. 1916 йилда бўлган иккинчи ана шундай халқаро конференцияда бу группа империализм ва социал-шовинизмнинг қораланишига эришди. Конференция ишчилар синфи ҳокимиятни қўлга олган тақдирдагина мустақкам тинчликни таъминламоқ мумкин деб эълон қилди ва «социализм учун ягона умумий интернационал курашни» авж олдиришга чақирди. В. И. Ле-

1917 йилнинг апрелида **Германиянинг** ҳарбий заводларида 300 мингдан ортиқ киши иш ташлади. Уларнинг кўплари сулҳ талаб қилдилар ва Россиядан ўрناк олиб Советлар тузишга ҳаракат қилдилар. Биринчи май намойишлари ва ёзда ўтказилган кўзғолонлар сиёсий тус олди. Август ойида Германия ҳарбий флотининг матрослари ғалаён кўтардилар — улар урушни тўхтатишни талаб қилдилар.

1917 йилда кўзғолонлар **Чехияни** камраб олди. Ишчилар ўзларига бегона бўлган урушни тўхтатишни талаб қилдилар.

Баҳорда ишчи ва солдатларнинг оммавий чиқишлари **Францияни** ларзага келтирди. Иш ташлашлар сони ўтган йилдагига нисбатан икки баравар ортди. Меҳнаткашлар тинчлик талаб қилдилар. Фронтдаги кўп қурбонлардан ва фронт орқасида полициянинг меҳнаткашларга ҳужумларидан дарғазаб бўлган француз солдатлари жанг қилишдан бош тортдилар. Ғалаёнлар юздан ортиқ полкни камраб олди. Уларда солдатлар комитетлари тузила бошлади. Иккита полк қуроллари билан «Йўқолсин ҳукумат! Яшасин революция!» деган шиор остида Парижга қараб йўл олди. Уларни қуршаб олдилар ва қуролсизлантирдилар. Юзлаб солдат «бошловчилар» отиб ташланди. Аmmo солдатларнинг ғалаёнлари ёзда ҳам давом этди. Франциядаги рус корпусининг солдатлари ҳам урушидан бош тортдилар. Бунинг учун уларнинг лагери сентябрда артиллериядан ўкка тutilди. Кейин тирик қолган солдатлари Шимолий Африкага олиб кетдилар.

Италияда «Биз Россиядан ўрнак оламиз!» деган шиор машҳур бўлиб кетди. Май ойида иш ташлашлар ва намойишлар бошланди; уларнинг катнашчилари урушни тўхтатишни талаб қилдилар. Август ойида Туринда ишчилар баррикадалар қурдилар. Шаҳарнинг бир қисми улар қўлига ўтиб қолди. Уларга баъзи солдатлар келиб қўшилдилар. Иш ташлаш кўзғолонга айланиб кетди. Кўзғолонни икки кун давом этган конли жанглардан кейингина бос-тиришга муваффақ бўлинди.

Баҳорда **Англияда** ҳарбий саноат ишчилари иш ташладилар. 1917 йилда иш ташловчиларнинг сони 1916 йилдагига қараганда анчагина кўп эди. Баъзи жойларда Советлар тузила бошлади.

Барча мамлакатларнинг ишчилари **Россиядаги** революцион ҳаракатни табрикладилар ва уни қўллаб-қувватлашга интилдилар. Чехиянинг илғор ишчилари: «Яшасин рус революцияси!» деб хитоб қилдилар. Француз ишчилари: «Петроградда чакнаган учкундан милитаризм асоратида ётган бошқа ҳамма мамлакатларга нур сочилади», деб таъкидлар эдилар.

Революцион социал-демократлар ўзларининг большевиклар билан бирдам эканликларини изҳор қилдилар ва уларнинг Россиядаги революцияни чуқурлаштириш учун олиб бораётган қурашларини табрикладилар. Революцион социал-демократлар бир ғайратга ўн ғайрат қўшиб, революцион пропаганда олиб бордилар ва оммавий чиқишлар уюштирдилар.

Революцион ҳаракатнинг юксалиши революцион социал-демократларнинг интернационал алоқаларини мустаҳкамлашни

талаб этди. В. И. Ленин революцион социал-демократларга III Интернационални ташкил этиш учун жипслашишни таклиф қилди. «Бизнинг партиямиз,— деб ёзган эди у 1917 йилнинг апрелида,— III Интернационал элементларини *ҳозирнинг ўзидаёқ* жипслаштира бошлади» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 31-том, 531-бет).

Ҳ у ж ж а т л а р

I. К. Либкнехт ёзган «Асосий душман ўз мамлакатимизда» деган варақадан

... Урушаётган мамлакатлар халқ оммаси расмий ёлғон-яшиқлардан холи бўла бошлади. Жаҳон урушининг сабаб ва мақсадларини, уруш учун жавобгарлик кимларнинг зиммасига тушишини тушуниш герман халқи орасига ҳам тарқала бошлади. Урушнинг «муқаддас мақсадлари» ҳақидаги телбаларча адашиш борган сари тўзғиб бормоқда, ҳарбий шижоат йўқ бўлмоқда, мумкин қадар тезроқ сулҳ тузишга интилиш ҳамма ерда, шу жумладан армияда ҳам тобора кучайиб бормоқда...

Ҳар бир халқнинг асосий душмани — ўз мамлакатиди.

Герман халқининг асосий душмани Германияда: бу герман империализми, герман ҳарбий партияси, Германиянинг махфий дипломатиясидир. Герман халқи ўз мамлакатидидаги ана шу душманни енгиши, ўз ватанларидаги империалистларга қарши курашаётган бошқа мамлакатларнинг пролетариати билан биргаликда сиёсий курашда енгиши керак.

II. Франция революцион социалистларининг Россиядаги Февраль буржуа-демократик революциясидан кейин 1917 йил баҳордаги хитобномасидан

Ҳамма ерда кўзғолон кўтарган халқлар ўз синфий ҳукуматлари ўрнига халқ томонига ўтган ишчи ва солдат депутатларини қўйиш учун бу ҳукуматлардан халос бўлишлари керак. Рус революцияси жаҳон революциясига сигнал берди, жаҳон революцияси эса рус революциясининг муваффақиятини узил-кесил мустаҳкамлайди, халқлар урушга жавобан жаҳон революциясини амалга оширишлари керак.

1-жадвал

1914 — 1918 йилларда аҳолининг камайиши

Мамлакатлар	Фронлда ҳалок бўлганлар (млн. киши)	Ўлимнинг кўпайиши ва туғилишнинг камайиши (млн. киши)	Жами	Аҳоли сонига нисбатан % ҳисобида, 1914 йил
Франция	1,4	2,0	3,4	8,0
Англия	0,7	1,0	1,7	3,7
Германия	2,0	4,2	6,2	10,0
Австрия-Венгрия	1,4	4,4	5,8	11,0
Италия	0,5	1,6	2,0	6,0
АҚШ	0,08	0,32	0,4	0,4

1915 — 1917-йиллардаги иш ташлашлар

Мамлакатлар	Йиллар		
	1915	1916	1917
Франция	а) 98 б) 9000	314 41000	696 294000
Буюк Британия	а) 65 б) 448000	40 226000	127 372000
Германия	а) 137 б) 14000	240 129000	561 667000
Италия	а) 539 б) 132000	516 121000	443 164000
АҚШ	а) 3617 б) 907000	3789 1600000	4450 1227000

а) Иш ташлашларнинг сони; б) унда қатнашганларнинг сони.

Савол ва топшириқлар

1. Урушаётган мамлакатлар ҳукмрон доираларининг ички сиёсатини таърифлаб беринг. 2. Давлат-монополистик капитализми нима? 3. 260-бетдаги 1-жадвалда берилган маълумотларни ва ўзингизга маълум бўлган фактларни анализ қилиб, биринчи жаҳон урушининг вайронгарчилик оқибатларини тушутириб беринг. 4. Урушаётган мамлакатлар ишчиларининг аҳволини таърифлаб беринг. 5. Ишчиларнинг чиқишлари «граждан сулхи»ни бузиб юборганлигини исботлаб беринг. 2-жадвалдан фойдаланинг. 6. Уруш вақтида чет мамлакатлар ишчилар ҳаракатидаги революцион йўналишнинг фаолиятини кўрсатиб беринг. I ва II ҳужжатлардан фойдаланинг. 7. В. И. Ленин бошлиқ большевиклар революцион кучларнинг интернационал бирлиги учун олиб борган курашни таърифлаб беринг. 8. Россиядаги Февраль революциясининг бошқа мамлакатлардаги революцион ҳаракат ривожланишига таъсири нимада кўринди?

38-§. УЛУҒ ОКТЯБРЬ СОЦИАЛИСТИК РЕВОЛЮЦИЯСИ. БИРИНЧИ ЖАҲОН УРУШИНING ЯҚУНЛОВЧИ БОСҚИЧИ

Эсланг: 1. Нима учун империализм социалистик революция арафаси ҳисобланади? 2. 1917 йил кузигача бўлган уруш ҳаракатларининг якуни ва фронтлардаги аҳволни таърифлаб беринг.

Улуғ Октябрь ва урушаётган мамлакатларда революцион ҳаракат

1917 йил 6—8 ноябрда Петрограддаги кўзғолон билан ~~Улуғ Октябрь революцияси~~ бошланди. (Қаралсин: СССР тарихи. Ўрта мактабларнинг 9-синфи учун дарслик. 189—201-

бетлар.) КПСС Программасида кўрсатиб ўтилганидек, революция «жаҳон тарихида бурилиш ясаган воқеа бўлди, жаҳон тараққиётининг бош йўналиши ва асосий тенденцияларини белгилаб берди, капитализмнинг янги, коммунистик ижтимоий-иқтисодий формация билан алмашинувидан иборат муқаррар жараёни бошлаб берди» (КПСС XXVII съездининг материаллари.— Тошкент, 1986, 142-бет).

Ўша вақтда, 1917—1918 йиллардаёқ Россияда эксплуататорларни ағдариб ташлаш, ишчилар синфи етакчи роль ўйнагани ҳолда ишчилар ҳокимиятини ўрнатиш ҳамда мамлакат империалистик урушдан революцион йўл билан чиқиши мумкинлиги исботлаб берилган эди. **Сулҳ тўғрисидаги ленинча Декретда** барча халклар ва ҳукуматларга адолатли демократик сулҳнинг шартлари таклиф қилинди (I ҳужжатга қаралсин). **Антанта ва АҚШ ҳукуматлари совет таклифларини рад этганлигидан фойдаланиб, Германия империалистлари ва уларнинг иттифоқчилари** Брест-Литовскдаги музокараларда **Совет Россиясига талончиликдан иборат сулҳ шартларини** мажбуран қабул қилдирдилар. (Қаралсин: СССР тарихи. Ўрта мактабларнинг 9-синфи учун дарслик.—192-бет.) Шундай бўлса-да, Россия империалистик урушдан чиқди. Бу ҳол ва Совет ҳокимияти томонидан амалга оширилган социалистиксиндий ҳамда сиёсий ўзгаришлар, Россия халқларининг контрреволюционерларга ва империалистик интервентларга қарши олиб борган қаҳрамонона кураши (Қаралсин: СССР тарихи. Ўрта мактабларнинг 9-синфи, учун дарслик.—176—188, 194—207, 213—221 бетлар) бутун жаҳон меҳнаткашларида катта таассурот қолдирди.

Оппортунистларнинг кўпчилиги Октябрь революциясининг социалистик характерини инкор этдилар. Бошқалари эса Россиядаги социалистик революция бевақт бўлган ва у ҳалокатга маҳкум, деб ҳисоблар эдилар.

Революцион социал-демократлар большевиклар билан бирдам бўлдилар. Улар Октябрь революцияси тажрибасидан ўз мамлакатларида фойдаланишга интилдилар, ишчиларни «Россиядаги каби иш тутишга» чақирдилар ва Совет Россиясини барча чоралар билан қўллаб-қувватладилар.

Улуғ Октябрь революцияси бутун дунёда ишчилар онгини уйғотди ва уларни золимларга қарши курашга илҳомлантирди (II ва III ҳужжатларга қаралсин). Империалистик уруш келтирган кулфатлар — фронтда одамларнинг ҳалок бўлиши, фронт орқасидаги тинкани қуритадиган меҳнат, қашшоқлик ва очлик — омма учун айниқса чидаб бўлмайдиган нарсага айланди, чунки энди унинг учун Совет Россияси намуна эди.

1918 йилда революцион ҳаракат барча урушаётган мамлакатларда кучайди. **Меҳнаткашлар империалистик қирғинни дарҳол тўхтатишни** ва демократик сулҳ тузишни талаб қилиш билан бирга ҳарбийлар диктатураси, олиб-сотарлар ва эксплуататорлар зўравонлигини тугатишга ҳаракат қилдилар, **демократия ва социал адолат учун курашдилар.** Уларнинг авангарди — революцион социал-демократлар сулҳ учун курашни социализм учун кураш билан боғлар эдилар. **Революцион ҳаракат меҳнаткашларнинг Совет Россияси билан бирдамлик ҳаракатига қўшилиб кетди.** (Бу ҳаракатлар энг янги тарихни ўрганиш пайтида батафсил қараб чиқилади.) Бу ҳол чет мамлакатларда коммунистик партияларнинг пайдо бўлишига, янги, Коммунистик Интернационални тайёрлашга ва уни тузишга ёрдам берди.

Тўртлар иттифоқининг
мағлубияти

1918 йилнинг кўкламиде Германия кўмондонлиги АКШнинг йирик қўшлари Европага етиб келганига қадар инглиз-француз кўшинларини тор-мор келтиришга уринди. У бу жанг хал қилувчи жанг бўлади, деб солдатларни ишонтирди.

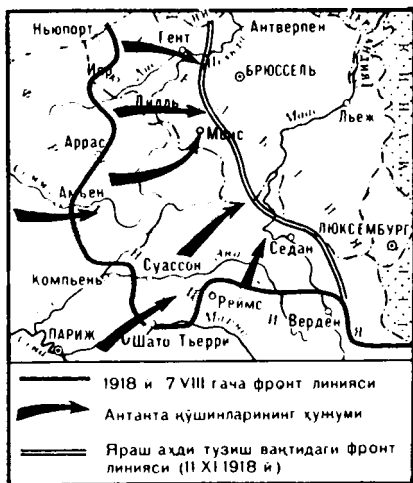
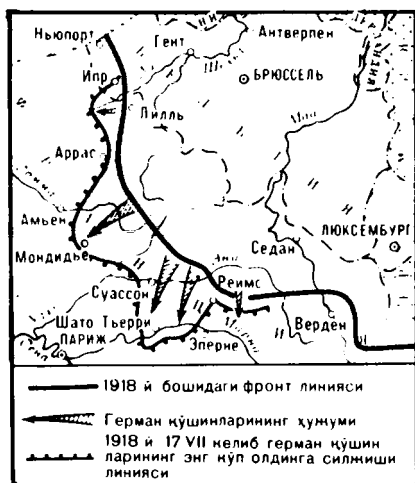
Германия март ойининг охирида ҳужум бошлади. Унинг кўшинлари кўп талафот кўриб, Парижга қараб боришга (263-бетдаги картага қаралсин), кўнгина асир ва ўлжаларни қўлга кириштишга муваффақ бўлди. Аммо инглиз-француз кўшинларини АКШ армияси келгунча тор-мор қилишнинг иложи бўлмади. Германиянинг моддий резервларигина эмас, балки одам резервлари ҳам тамом бўлган — фронтга ўсмирлар юборилаётган эди. Солдатларнинг тинкаси қуриган ва улар жанг қилишни истамас эдилар, кўплари армиядан қочиб кетмоқда эди.

Герман кўшинларининг ҳужуми муваффақиятсизликка учради, ташаббус Антанта кўлига ўтди. Инглиз-француз армиялари ва АКШнинг етиб келган дивизиялари Германия кўшинларини дастлабки позицияларига улоқтириб ташладилар.

8 августда Франция, Англия ва АКШ армиялари француз маршал Фохснинг умумий кўмондонлиги остида ҳужум бошлади. Улар душман фронтини ёриб ўтдилар ва бир кунда 16 дивизияни тор-мор қилдилар. Немис солдатлари урушишни истамай, асир туша бошладилар. Бу кун Германия бош штабига амалда раҳбарлик қилган генерал Людендорфнинг сўзлари билан айтганда, «Германия армиясининг жаҳон уруши тарихидаги энг қора кун» бўлган эди (263-бетдаги картага қаралсин).

Германия ҳарбий кучлари энди француз, инглиз, америка кўшинларининг асосий ҳужумига қаршилиқ кўрсата олмас эди.

Инглиз-француз ва серб кўшинлари Болкон фронтда ҳам

1918 йилда Ғарбий фронтдаги уруш ҳаракатлари

Иттифокчи қўшинларининг олин бош кўмондонни француз маршалли Фош ишлиз ва Америка кўмондонлигининг вакиллари ва немис сулҳ делегацияси иштирокида яраш битими тўғрисидаги шартномани баён қилмоқда.

хужум қилмоқда эдилар (10-рангли картага қаралсин). Болгар армияси тор-мор қилинди ва Болгария таслим бўлди. Инглиз ва француз қўшинлари Фаластин ва Сурияда Туркия армиясини тор-мор қилганидан сўнг Усманийлар империяси ҳам таслим бўлди. Австрия-Венгрия армиясининг солдатлари урушишдан бош тортдилар. Австрия-Венгрия парчаланиб кетди. Унинг территориясида бир неча мустақил миллий давлатлар ташкил топди. Австрия-Венгрия кўмондонлиги 1918 йил 3 ноябрда Антанта талаб қилган яраш битимини имзолади.

Шу кунлик Германияда революция бошланди. Халқ 9 ноябрда монархияни афдариб ташлади. Мамлакат республикага айланди. Янги ҳукумат тузилди. 1918 йил 11 ноябрь тонготар чоғида Компьен ўрмонидаги Фошнинг штаб вағонида Германия билан унинг душманлари ўртасида яраш битими имзоланди (IV хужжатга қаралсин).

11 ноябрь куни эрта билан соат 11 да олий бош кўмондоннинг штаб вағони ёнида турган сигналчи «Ўт очиш тўхтатилсин!» деб сигнал берди. Бу сигнал бутун фронтга маълум қилинди. Ўша дақиқадан бошлаб, уруш ҳаракатлари тўхтатилди. **Биринчи жаҳон уруши тамом бўлди.**

Биринчи жаҳон урушининг якунлари

Германия 1914 йилда урушга ўз мухолифларидан кўра яхшироқ тайёрланган эди. Аммо жаҳон уруши Тўртлар иттифокининг енгилиши билан тугади. Антантанинг одам ва моддий ресурслар жиҳатидан устунлиги ҳал қилувчи роль ўйнади. АҚШ ҳам Антанта томонида эди. Германия, Австрия-Венгрия ва Усманий-

Франциядаги солдатлар қабрлари

лар империясида мавжуд бўлган давлат тузуми жаҳон уруши синовларига бардош бера олмади ва инкирозга учради. Мағлубиятлар ва революциялар натижасида бу уч империянинг ҳаммаси сиёсий картадан йўқ бўлиб кетди. Англия, Франция ва АҚШ империалистлари ўзларининг асосий рақобатчиларининг тор-мор келтиришга муваффақ бўлдилар ва дунёни қайтадан бўлиб олишга киришдилар.

Империализм вужудга келтирган уруш миллионлаб кишиларнинг ёстиғини қуритди ва жуда катта моддий зарар етказди. Бу урушда камида 10 миллион киши ўлдирилди ва жароҳатдан ўлди, 20 миллион киши ярадор бўлди. Бундан ташқари, жуда кўп кишилар касаллик ва очликдан ўлиб кетди.

1914—1918 йиллардаги уруш асосий урушаётган давлатлар миллий бойлигининг ўрта ҳисобда 1/3 қисмини йўқ қилиб юборди. Бутун бошли шаҳар ва қишлоқлар ер билан яқсон қилинди; жуда кўп темир йўллар, кўприклар, фабрика ва заводлар вайрон қилинди. Уруш Европадаги кўп мамлакатларнинг саноати, қишлоқ ҳўжалиги ва молиясини барбод этди. 1772—1913 йиллардаги барча урушлар 6 миллиард долларга (1913 йилдаги олтин доллар ҳисобида), Биринчи жаҳон уруши эса 80 миллиард долларга (1913 йил) тушди (268-бетдаги 1-жадвалга қаралсин).

Бу талончилик урушининг кулфатлари ва оғир оқибатлари меҳнаткашлар бошига тушди. Биринчи жаҳон уруши ўша вақтдаёқ «кишилиқ жамиятининг яшаш...» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 36-том, 448-бет) шароитини хавф остида қолдирган империализмнинг мудҳиш жинояти бўлди.

Янги тарих II даврининг асосий яқунлари

Улуғ Октябрь социалистик революцияси жаҳон тараққиётининг қонуний натижаси бўлди. XIX асрнинг сўнги чорагида капитализм

мисли кўрилмаган қудратга эришди, жаҳонда ўзининг танҳо ҳукмронлигини ўрнатди. XIX аср охири ва XX аср бошларида у ўз тараққиётининг сўнги ва охири босқичига кирди. Бу ҳол капитализм зиддиятларини чуқурлаштирди ва пролетариат билан буржуазия, мустамлакалар билан метрополилар, империалистик давлатлар ўртасидаги курашни кескинлаштирди.

Империализм барча халқларнинг асосий душмани бўлиб қолди. Унга қарши кураш фақат ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш учунгина эмас, балки социал адолат учун, меҳнаткашларни эксплуатация қилишни йўқотиш учун, шунингдек урушлар ва миллий зулмга барҳам бериш, барча халқларни озод қилиш учун ҳам авж олдириб юборилди.

Уша вақтда социализмнинг етилган шарт-шароитлари ўсиб етилган революцион кучларнинг турли-туман ҳаракатларни бир бутун оқимга бирлаштиришига, империализм фронтини нисбатан кучсиз бўлган жойда — Россияда ёриб ўтишига имконият яратиб берди. Бу эса бутун дунёда социализмга, коммунизмга ўтиш жараёнига, жаҳоншумул-тарихий социал озодлик жараёнига асос солди.

Ҳ у ж ж а т л а р

I. РСДРП(б) Марказий Комитети чет эл вакиллиги ва Халқаро (Циммервальд) социалистик комиссиянинг барча мамлакатлар пролетариатига мурожаатидан

Эркак ва аёл ишчилар! 25 октябрь куни Петроградда ишчилар ва солдатлар капиталист ва помешчиклар ҳуқумати устидан ғалаба қозондилар. Ҳокимият Ишчи ва солдат депутатлари Советлари қўлида... Петроград ишчи ва солдатлари... аннексия ва контрибуцияларсиз халқларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаши асосида адолатли сулҳга олиб борадиган сулҳ музокараларини зудлик билан бошлашни талаб қилмоқдалар. Эркак ва аёл ишчилар, олдингида тўртинчи қишки юришнинг кўланкаси турибди, у ўзининг совуқ қўлларини ўғилларингиз, оталарингиз ва ака-укаларингизга узатаётган бир вақтда қизил Петрограднинг мурожаати сизларга қаратилган, эндиги сўз сиздан...

Энди битта ҳам ўқ овози эшитилмасин! Сулҳ музокаралари учун! Инсонларнинг эркин иродаси асосида тузилган, аннексиялар ва контрибуцияларсиз сулҳ учун курашга отланингиз! Яшасин пролетариатнинг халқаро бирдамлиги! Яшасин социализм!

II. Болгар солдатлари, тесняклар БСДРП аъзоси, Х. Халачевнинг Октябрь революцияси тўғрисидаги эсдаликларидан

Биз, фронтдаги солдатлар бу хабарни зўр қувонч билан кутиб олдик. Рус ишчи ва деҳқонларининг ғалабаси бизнинг ҳам — тинчликни, инсонларча яшашни истаган ва айниқса бу йўлда курашни

бошлаб юборганларнинг ҳам ғалабаси эди... Тинчлик!— Биз, ҳандақларда азоб тортган, қонга беланган солдатлар бу муқаддас, инсонга нажот бағишловчи сўзни уч йил давом этган халққа қарши даҳшатли уруш даврида биринчи марта бир ҳукумат оғзидан эшитдик! Мана шунинг ўзиёқ Совет ҳукумати бошқаларга ўхшамайдиган ҳукумат эканлигини, у бошқа барча ҳукуматлардан тубдан фарқ қилишини, бу ҳукумат бизнинг — ишчилар, солдат ва деҳқонлар ҳукуматимиз эканлигини чуқур ҳис қилиш учун етарли эди.

III. Австрия социал-демократларининг 1918 йил январь ойида чиқарган варақасидан

Мана тўрт йилдирки миллионлаб кишилар ифлос окопларда ётибдилар, миллионлаб кишилар фронт орқасида оч ва яланғоч яшамоқдалар, очликдан ва сил касаллигидан ҳалок бўлмоқдалар... Рус халқи ва рус революцияси қандай қилиб тинчликка эришиш мумкинлигини бизга кўрсатиб берди. Рус халқи ҳуқуқ ва озодликни қўлга киритиш учун нима қилиш кераклигини бизга ўргатди. Россияда ер халқлар ўртасида тақсимланди, фабрикалар ва шахталар жамият мулкига айланди. Фақат рус революцияси сулҳ ҳақида музокараларни бошлади... .

IV. Иттифоқчилар билан Германия ўртасида тузилган яраш битимидан

1-модда. Яраш битими имзоланганидан кейин 6 соат ичида қуруқликда ва ҳавода уруш ҳаракатлари тўхтатилади.

2-модда. Ишғол қилинган мамлакатлардан: Бельгия, Франция, Люксембург, шунингдек Эльзас-Лотарингиядан дарҳол чиқиб кетилади, эвакуация 15 кун ичида тамомланади...

4-модда. Германия армияси қуйидаги ҳарбий материалларни, чунончи: 5 минг тўп, 25 минг пулемёт, 3 минг миномёт ва 1700 аэропланни топширади.

5-модда. Германия армиялари Рейннинг сўл соҳилидаги ерларни бўшатиб чиқади.

Рейннинг сўл соҳилидаги ерлар иттифоқчиларнинг ва Қўшма Штатларнинг оккупациячи қўшинлари контроли остида маҳаллий маъмурлар томонидан идора қилинади...

12-модда. Урушдан илгари Австрия-Венгрия, Руминия ва Туркиянинг бир қисмини ташкил этган территорияларда турган герман қўшинларининг ҳаммаси дарҳол ўз тупроғига қайтиши лозим.

Урушдан илгари Россияга қарашли бўлган территорияларда турган герман қўшинларининг ҳаммаси иттифоқчилар ана шу территориялардаги ички аҳволни эътиборга олиб, герман қўшинларини ўз юртига қайтариш пайти келди деб тан олишлари била-ноқ Германия тупроғига қайтарилиши лозим...

29-модда. Германия Қора денгиздаги ҳамма портларни бўшатиб чиқади ва Қора денгизда немислар босиб олган рус ҳарбий кемаларининг ҳаммасини иттифоқчилар ва Қўшма Штатлар ихтиёрига топширади...

1914 — 1918 йиллардаги урушнинг қиймати (барча ҳарбий харажатлар ва йўқотишлар)

Мамлакатлар	Умумий сумма, миллион доллар ҳисобида	Аҳоли жон бошига доллар ҳисобида	Мамлакат бойлигига нисбатан процент ҳисобида
Франция	11208	280,2	19,4
Англия	24143	524,9	34,5
Германия	19894	292,6	24,7
Австрия-Венгрия	5438	108,8	18,1
Италия	4489	124,6	20,6
АҚШ	17337	176,9	8,8

Савол ва топшириқлар

1. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг: а) биринчи жаҳон урушининг боришига, б) жаҳон революцион ҳаракатининг ривожланишига бевосита кўрсатган таъсирини айтиб беринг. I, II, III ҳужжатлардан фойдаланинг. 2. Тўртлар иттифоқининг энгилишига нималар сабаб бўлди? 3. Компьен яраш битимининг шартлари ва Биринчи жаҳон урушининг яқунларини баҳоланг. IV ҳужжатдан фойдаланинг.

VIII БОБГА ДОИР САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Биринчи жаҳон уруши капитализмнинг тараққий этиш қонуниятларининг рўёбга чиқиши эканлигини исботлаб беринг. 2. Биринчи жаҳон уруши йилларида ишчилар кураши кучайишининг сабаблари ва асосий йўналишларини очиб беринг. 3. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг жаҳоншумул-тарихий аҳамиятини таърифлаб беринг. 4. Янги тарихнинг ўрганилган даври билан ундан олдинги даври яқунларини таққосланг.

СИНФДАН ТАШҚАРИ ЎҚИШ УЧУН АДАБИЕТ

- А. Барбюс. Огонь. Исталган нашри.
 Я. Гашек. Шоввоз солдат Швейкнинг саргузаштлари. Исталган нашри.
 А. Новиков-Прибой. Подводники. Исталган нашри.
 Э. Ремарк. На западном фронте без перемен. Исталган нашри.
 А. Серафимович. Военные рассказы. Исталган нашри.
 Л. Соболев. Капитальный ремонт. Исталган нашри.
 Б. Такман. Августовские пушки.— М., 1972.
 К. Федин. Города и годы. Исталган нашри.
 М. Шолохов. Тинч дон. I-китоб. Исталган нашри.
 А. Цвейг. Воспитание под Верденам. Исталган нашри.

ЛУГАТ

Акция — кимматли қоғоз бўлиб, акция эгасига акционерлар жамияти капиталининг бир қисми тегишли эканини кўрсатади, унга мазкур жамият фойдасининг бир қисмини олиш ҳуқуқини беради. Акцияларнинг ҳаммасини бирлашманинг акционер капитали беради.

Бойкот — шахс, давлат ва ҳоказолар билан ҳар қандай муносабатларни тўхтатишдан иборат кураш воситаси.

Босс (инглизча boss — хўжайин сўздан) — АҚШда марказий ёки маҳаллий партия ё бўлмаса касаба союз аппаратига бошчилик қилувчи шахс.

Дискриминация — ҳуқуқларни камситиш; масалан, ирқий камситиш — мустамлака ва қарам мамлакатларда айрим ирқларнинг ва халқларнинг ҳуқуқларини камситиш.

Доминион — мустамлакачи империя доирасида ўзини-ўзи бошқариш ҳуқуқини олган мустамлака.

Бош Совет (Францияда департамент) — ўзини-ўзи бошқариш органи.

Иш ҳақи — номинал — ишчи ўз кучини сотадиган пул суммаси, реал — моддий бойликлар ва хизматларда ифодаланган пул суммаси.

Иррационал — ақл-идрокдан, тушунишдан, рационалдан ташқаридаги нарса.

Клерикаллар — 1) черков ҳукмронлигини ўрнатиш ёки унинг таъсирини кучайтириш тарафдорлари; 2) клерикал-сиёсий партия аъзолари.

Акцияларнинг контрол пакети — акция эгасига корхона ишларини амалда контрол қилишни таъминлаб берувчи акциялар сони.

Концессия — давлат корхонасини бирон-бир кишига маълум бир вақтга фойдаланишга бериш ҳақидаги шартнома.

Латифундия — катта ер мулки.

Лобби, лоббистлар (инглизча lobby — кулуарлар сўздан) — АҚШда капиталистик монополияларнинг агентлари бўлиб, улар конгрессда у ёки бу қонун лойиҳалари қабул қилинишига ёки қабул қилинмаслигига эришадилар; ҳар қандай воситалардан фойдаланадилар.

Капиталистик монополия — йирик соҳибкор ёки соҳибкорлар иттифонининг фойда олишни кўпайтириш, меҳнаткашларни эксплуатация қилишни кучайтириш мақсадида маълум бир соҳанинг катта ёки ҳатто кўпчилик қисми устидан, бир ёки бир қанча мамлакатлар экономикасининг бир неча соҳалари устидан контрол ўрнатиши. Капиталистик монополиялар формалари:

1) *Картель* — бир тармоқнинг бир қанча корхоналарини бирлаштиради. Уюшмада қатнашувчилар маҳсулотни сотиш нархлари, сотиш бозорларини бўлиб олиш ҳақида битим тузадилар. Ишлаб чиқариш воситалари ва унинг маҳсулотлари картелга кирган капиталистларнинг мулки бўлиб қолаверади, улар коммерция соҳасида мустақил бўладилар.

2) *Синдикат* — бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар уюшмаси. Синдикат қатнашчилари ишлаб чиқариш воситаларининг эгалари ҳисобланадилар ва ишлаб чиқаришда мустақил бўлиб қолаверадилар. Синдикатга кирган корхоналар коммерция соҳасида мустақиллигини йўқотади, бу корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулот синдикатнинг мулки сифатида махсус тузилган контора орқали реализация қилинади.

3) *Трест* — монополияларнинг синдикатга қараганда анча юқори формаси. Трестга кирган корхоналар ишлаб чиқариш ва коммерция соҳасида мустақилликни батамом йўқотадилар. Трестни ташкил этиш пайтида корхоналарнинг эгалари ишлаб чиқариш воситаларига бўлган ўз эгаллик ҳуқуқларини уюшмага топширадилар ва бунинг эвазига қўшган улушлари суммасига яраша акциялар оладилар.

4) *Концерн* — бир қанча корхоналарнинг — савдо фирмалари, банклар, транспорт компанияларининг бир капиталист ёки бир группа капиталистларнинг ягона молиявий контроли остидаги уюшмаси.

Метис — аралаш никоҳдан, Америкада европалик билан индеец никоҳидан туғилган бола.

Мулат — Америкада европалик билан африкаликнинг никоҳидан туғилган бола.

Мистик кучлар — сирли, аслида йўқ кучлар.

Муниципалитетлар — кўпроқ Фарбий Европа ва Шимолий Америка шаҳарларида маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари.

Прогрессив даромад солиғи — шахснинг даромадларидан маълум процентлар миқдорига олинadиган солиқ, даромад кўпайиб борган сари у ҳам кўпайиб боради.

Протекторат (латинча *protector* — хомий сўзидан) — қарамлик формаси бўлиб, унда бир давлат (протектор) химоя қилиш баҳонасида бошқа давлатни (протекторат) ташқи сиёсий мустақилликдан маҳрум қилади ва ўзининг резиденти орқали унинг ички ишларини амалда контрол қилади.

Саботаж — ишни (фармойишни) бажаришдан бош тортиш йўли билан ёки номигагина бажариш йўли билан уни атайлаб барбод қилиш.

Сегрегация — жамоат жойларида, мактабларда, транспортда ва шу қабиларда «рангли» аҳолини «оқ танлилардан» ажратиш (масалан, АҚШда).

Штрейкбрехер (немисча *streis* — иш ташлаш *brechen* бузиш, барбод қилиш) — иш ташлашни барбод қилувчи, стачка чоғида ишни ташламайдиган ёки ишга қирадиган киши.

МУНДАРИЖА

Кириш.	3
I б о б. Биринчи пролетар революцияси ва I Интернационал фаолиятининг охири даври.	4
1- §. Франция-Пруссия уруши ва Францияда 1870 йил 4 сентябрь революцияси.	4
2- §. 18 март халқ қўзғолони ва 1871 йил Париж Коммунаси.	11
3- §. Коммунарларнинг қахрамонона кураши ва пролетар интернационализи.	17
4- §. I Интернационал фаолиятининг охири даври.	25
II б о б. XIX аср охири — XX аср бошларида энг йирик капиталистик мамлакатлар.	30
5- §. Ишлаб чиқарувчи кучлар тараққиётининг янги босқичи.	30
6- §. Капитализмнинг янги тараққиёт босқичига кириши. Империализмнинг асосий белгилари.	38
7- §. Буржуазия билан пролетариат ўртасидаги зиддиятларнинг чуқурлашуви.	45
8- §. Германия, АҚШ ва Япониянинг социал-иктисодий тараққиёти.	50
9- §. Англия билан Франциянинг социал-иктисодий тараққиёти.	61
10- §. Франция, Германия ва Япониянинг сиёсий тузуми ва улар ҳукмрон доираларининг ички сиёсати.	67
11- §. Англия ва АҚШ нинг сиёсий тузуми ва улар ҳукмрон доираларининг ички сиёсати.	76
12- §. Энг йирик капиталистик давлатларнинг ташки сиёсати. Халқаро муносабатлар.	84
13- §. Энг йирик капиталистик давлатларнинг ташки сиёсати.	90
14- §. Германия ва Францияда социалистик ҳаракат ва ишчилар ҳаракати.	100
15- §. Англия, АҚШ ва Япониядаги социалистик ҳаракат ҳамда ишчилар ҳаракати.	111
III б о б. XIX аср охири — XX аср бошларида жануби-шарқий ва марказий Европа халқларининг озодлик кураши.	121
16- §. Жануби-Шарқий Европа халқларининг Усмонийлар империясидан мустақил бўлиш учун кураши.	121
17- §. Австрия-Венгрия меҳнаткашлари ва поляк халқининг миллий ҳамда социал озодлик учун кураши.	128
IV б о б. Осиё, Латин Америкаси ва Африка халқларининг миллий-озодлик кураши.	136
18- §. Империализмнинг мустамлакачилик системаси.	136
19- §. Хитойнинг асоратга солиниши. 1911 - 1913 йиллар революцияси.	141
20- §. Ҳиндистонда миллий озодлик кураши.	147
21- §. Эрон ва Туркиядаги революциялар. Осиёдаги Уйғонишнинг аҳамияти.	151
22- §. Латин Америкаси халқларининг озодлик ҳаракати.	159
23- §. 1910—1917 йиллардаги Мексика революцияси.	165
24- §. XIX аср охирида Африка халқларининг мустамлакачиларга қарши кураши.	171
25- §. XX аср бошларида Африкада халқ озодлик ҳаракати.	177
V б о б. Халқаро ишчилар ҳаракати ва II Интернационал.	186
26- §. II Интернационалнинг ташкил топиши ва унинг XIX аср 90-йилларидаги фаолияти.	186
27- §. XX аср бошларида революцион ҳаракатнинг юксалиши ва интернационал.	194
28- §. XX аср бошларида халқаро ишчилар ҳаракатида революцион ва оппортунистик тенденциялар ўртасидаги курашнинг кескинлашуви.	200
VI б о б. Чет мамлакатлар (XIX аср охири ва XX аср бошлари) ҳамда Россия (XX аср бошлари) маданияти.	208
29- §. Маданият тараққиётининг асосий жиҳатлари, фаннинг энг муҳим ютуқлари. Маориф.	208

30- §. Буржуа маданиятининг кризиси.	214
31- §. Демократик ва социалистик маданият элементларининг ривожланиши.	219
32- §. XX аср бошларида Россиянинг маданияти ва унинг жаҳоншумул аҳамияти.	226
VII б о б. Империализм.	231
33- §. Капитализмнинг юкори ва сўнгги босқичи.	231
34- §. Социалистик революция арафаси.	234
VIII б о б. 1914—1918 йиллардаги биринчи жаҳон уруши ва унда Россиянинг қатнашиши.	238
35- §. Урушнинг бошланиши ва II Интернационалнинг халокати.	238
36- §. 1914—1917 йиллардаги уруш ҳаракатлари ва дипломатик кураш.	244
37- §. Урушаётган мамлакатларда революцион кризиснинг етилиши.	254
38- §. Улуғ Октябрь социалистик революцияси. Биринчи жаҳон урушининг яқунловчи босқичи.	261
Луғат.	269

На узбекском языке

АЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ АВЕРЬЯНОВ
ЛЕВ ЕФИМОВИЧ КЕРТМАН
ИГОРЬ МИХАЙЛОВИЧ КРИВОГУЗ И ДР.

НОВАЯ ИСТОРИЯ
1871—1917

Учебник для 9 класса средней школы

Перевод соответствует русскому изданию
«Просвещение», М., 1987

Ташкент «Ўқитувчи» 1989

Таржимон *З. Нормухамедов*
Редактор *Х. Нуруллаев*
Бадний редактор *А. Шамаков*
Тех. редактор *Т. Грешникова*
Корректорлар *П. Аъзамова, И. Шоймардонов*

ИБ № 4741

Теришга берилди 5.06.88. Босишга рухсат этилди 10.04.89. Формати 60×90/16. Офсет қоғози. Литературная гарн. Кегли 10, 8 шпонсиз. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. л. 17,0+0,25 форзац +1,0 карталар +1,0 рангли вкл. Шартли кр.-отт. 21,75+12,0 карталар. Нашр л. 18,25+0,21 форзац +1,27 карталар +0,85 рангли вкл. Тиражи 388000. Зак. 2115. Баҳоси 60 т (қартаси билан).

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 17—92—88.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1989.

Главное предприятие ТППО «Матбуот» Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, ул. Навои, 30.